శబ్దరత్నావళిః

శ్రీ గరణీ వైయాకరణ కృష్ణాచార్యేణ విరచితా

సంపాదకః

శ్రీ ఉడాలి సుబ్బరామశాస్త్రి, ఎం. ఎ.

ప్రిన్సిపాలు, వైదిక సంస్కృత కళాశాల, నెల్లూరు

ప్రచురణ

ఆంధ్ర ప్రదేశ్ సాహిత్య అకాడమీ

కళాభవనము, సైఫాబాదు, హైదరాబాదు-500 004.

ప్రథమ ముద్రణము
జనవరి, 1978
ప్రతులు 1,000

వెల : రూ. 12-50

Paper used for the printing of this book was made available by the Government of India at Concessional Rate.

ముద్రణ:
బి. వి. ఆర్. బాల్‌రెడ్డి అండ్ కంపని,
సికింద్రాబాదు (ఆం. ప్ర.)

తొ లి ప లు కు

ఆంధ్రప్రదేశ్ సాహిత్య అకాడమీ చేపట్టిన గ్రంథ ప్రచురణ కార్యక్రమంలో సంస్కృత గ్రంథ ప్రచురణం కూడా ఒకటి. ఇంతవరకు ఇరవై రెండు సంస్కృతగ్రంథాల్ని ప్రచురించడం జరిగినది. వీటిలో కొన్ని తెలుగు కావ్యాల సంస్కృతానువాదాలు, కొన్ని స్వతంత్రగ్రంథాలు. కొన్ని సంస్కృత కావ్యాలకు తెలుగులో వ్యాఖ్యలు.

శ్రీ గరణి వైయాకరణ కృష్ణాచార్యులుగారు ఇప్పటికి సరిగా నూరు సంవత్సరాల క్రితం 1878వ సంవత్సరంలో శబ్దరత్నావళి రచించి ఉన్నారు. ఇందులో సంస్కృత భాషాభ్యాసం కోసం ప్రయత్నించే వారికి అనుకూలంగా శబ్దాలు మాత్రమే కాకుండా ప్రధానమైన ధాతువులు, సంధులూ, కారకాలూ, సమాసాలూ మొదలైన విషయాలు కూడా శాస్త్రీయ పద్ధతిలో ప్రతిపాదింపబడి ఉన్నాయి. అందుచేతనే ఈ గ్రంథం ఆనాటి పండిత ప్రకాండులైన శ్రీ వేదం వేంకటరాయశాస్త్రిగారు, శ్రీ యమ్. శేషగిరి శాస్త్రియార్ మొదలగు వారి మన్ననలను అందుకొన్నది. చాలా కాలంనుంచీ అలభ్యంగా ఉన్న ఈగ్రంథాన్ని మళ్లీ ముద్రింపించ వలసిందిగా ఎంతోమంది సంస్కృతప్రియులు కోరడంతో సాహిత్య అకాడమీ దీని సంపాదన కార్యక్రమాన్ని శ్రీ ఉడాలిసుబ్బరామ శాస్త్రిగారికి వప్పగించడం జరిగింది. వారు సంధి ప్రకరణం, విభక్త్యర్థ ప్రకరణం మొదలైన ప్రకరణాలకి తెలుగు అనువాదం కూడా ఇచ్చి, మూలంలో లేని స్త్రీ ప్రత్యయ ప్రకరణాన్ని కూడా చేర్చి దీన్ని సంపాదించి ఇచ్చినారు. అందులకు సాహిత్యఅకాడమీ వారికెంతో కృతజ్ఞతాబద్ధమై ఉన్నది. దీనికి విషయసూచిక, వివిధానుబంధములు చేర్చి దీని ముద్రణ సమయమున తోడ్పడిన డాక్టర్ పుల్లెల శ్రీరామచంద్రుడుగారికి అకాడమీ పక్షాన కృతజ్ఞత తెలియజేస్తున్నాను. ఈ గ్రంథం సంస్కృతాభ్యాసం చేసేవారి మన్ననలు పొందగలదని ఆశిస్తున్నాను.

హైదరాబాదు
1-1-78

దేవులపల్లి రామానుజరావు
కార్యదర్శి

ఉపోద్ఘాతము

"శిక్షా వ్యాకరణం ఛందోనిరుక్తం జ్యోతిషం తథా ।
కల్పశ్చేతి షడఙ్గాని వేదస్యాహుర్మనీషిణః ॥

అని చెప్పఁబడిన వేదాఙ్గములలో వ్యాకరణము రెండవది. దేవభాషకు వ్యాకరణ మెంత ప్రధానమైనదో, యా విషయము "సంస్కృత"మను పేరుతోడనే విదితమగుచున్నది. ఆ దేవభాష భూతలమునకు వచ్చి యపశబ్దముల తోఁగూడి సంస్కార హీనముకాగా, దానిని వ్యాకరణశాస్త్రము సంస్కరించినది. గాన నయ్యది నేడు సంస్కృతమై విరాజల్లుచున్నది. ఇతర భాషల కట్టి సంస్కారమున్నను లేకపోయినను నది యంత గణింపఁ దగినదికాదు. కాని దేవభాషకట్టి సంస్కారము చాల ముఖ్యమై యుండినందువలన ప్రాచీన కాలమునుండి పెక్కండ్రు అనగా ఇంద్రచాన్ద్రాది వ్యాకరణ కర్తలు తమ తమ వ్యాకరణములను వెలయింపఁజేసి దేవవాణీ వధూటిని నవనవ సంస్కారములతో శుద్ధిఁజేయుచు వచ్చిరి. చివరకు పాణినిమహర్షి యవతరించి పరమేశ్వర ప్రసాదమున వారిఢక్కానాదము నుండి వెలువడిన సూత్రజాలములతో, తత్పూర్వములగు నైంద్రాది వ్యాకరణముల సారములను గ్రహించి యతి విస్తృత మగు వ్యాకరణ దర్శనమును వెలయించిరి. ఇతర భాషలలో వ్యాకరణము భాషా సంస్కారమున కొక యుపకరణముగా నున్నది. కాని సంస్కృతమున నది యుప కరణమేగాక ప్రత్యేక శాస్త్రమై వెలయుచున్నది. పాణిని కాలము నాటికి నీ శాస్త్రము చాల విస్తృతముగాఁ బెరిగినది. పాణినికిఁ బూర్వము సరియైన వ్యవస్థలేక యస్తవ్యస్తమై, భిన్న భిన్న ప్రస్థానరాద్ధాన్తములతోఁగూడి యేకగ్రీవమగు సిద్ధాన్తము లేక యుండి యఖండత క, ఖండ ఖండములుగా నుండినది. అట్టి వ్యాకరణ ప్రస్థానమును నఖండము గావించి "కృత్స్నం వ్యాకరణం ప్రోక్తం తస్మై పాణినయేనమః" యని చెప్పిన విధముగా వ్యాకరణమునకు సమగ్రతను పాణిని మహర్షి సమకూర్చెను.

"అష్టాధ్యాయి"గా వెలసిన యాపాణిని వ్యాకరణసూత్రములను ఆనుపూర్విగ వ్యాఖ్యానింపఁ దొడగిన, కాశికా-ప్రక్రియా కౌముదుల నధిగమించి

శ్రీ భట్టోజి దీక్షితులు సూత్రక్రమమును వీడి యర్థాను సారిణిగా సిద్ధాన్తకౌముది యను వ్యాఖ్యను రచియించిరి. అది నేడు పఠనపాఠన సంప్రదాయముల యందనువర్తించుచున్న విషయ మెల్లరకును విదితమే. ఆ సిద్ధాన్త కౌముది యాధునిక యుగప్రభావముచే నల్పమేధస్కులగు బాలుర కందు బాటున లేనందు వలన నిప్పటికి సుమారు వంద సంవత్సరముల క్రిందట, నాసిద్ధాన్త కౌముది ననుసరించి, సంస్కృత వ్యాకరణమును సమ్ప్రదాయ పద్ధతులను వీడక సుగమముఁగావించుటకై బ్రహ్మ శ్రీ గరణి వైయాకరణ కృష్ణాచార్యులు గారు, శబ్దరత్నావళి, ధాతురత్నావళి యను గ్రంథములను రచియించి సంస్కృత భారతి కెనలేని సేవనుఁగావించిరి. అందు శబ్దరత్నావళి సిద్ధాన్త కౌముదిలోని పూర్వార్ధముతోను, ధాతురత్నావళి యుత్తరార్ధముతోఁడను సంబంధించినవి. పై సిద్ధాన్త కౌముది మున్నగు గ్రంథములు మిక్కిలి ప్రౌఢశైలిలో నుండి భాషకువలసిన వ్యాకరణాంశములను మాత్రమే బోధింపక, శాస్త్రవాదములతో జటిలముగా నుండుటవలన, బాలురకు దురవగాహములు కాన నందలి వాద ప్రకరణములను వర్జించి కేవలము ప్రక్రియకు నుప్రయుక్తములగు నంశములను మాత్రము పరిగ్రహించి, సంప్రదాయ సేతువుల నుల్లంఘింపక లలితశైలిలో భాష కుపయోగించెడి యంశములతో శబ్దరత్నావళిని రచియించిన, శ్రీ కృష్ణాచార్యులుగారు సంస్కృత ప్రపఞ్చ మున కంతటికిని, దానిని మూలముఁగావించుకొనిన దేశభాషా ప్రపఞ్చమునకును నెల్లప్పుడు నభినందనీయులు.

శ్రీ ఆప్టే మున్నగు మహారాష్ట్రి పణ్డితులు సైతము సంస్కృత వ్యాకరణ సుగమీకరణమునకై కృషిఁగావించి గ్రంథములను వ్రాసియున్నారు. కాని యవి మన సమ్ప్రదాయ పద్ధతులనుఁ బాటింపక యాంగ్లేయుల నుద్దేశించి యాంగ్లమందే వ్రాయఁబడియుండుట వలన నవి సామ్ప్రదాయికముగా వ్యాకరణము నేర్చువారికి సమగ్రముగాఁ దోడ్పడవు. శ్రీ కృష్ణాచార్యులవారి ''శబ్దరత్నావళి'' యట్టి కొఱతలనుఁ దీర్చినది.

ఈ శబ్దరత్నావళియందు సిద్ధాన్తకౌముదిలోని ముఖ్యప్రకరణములు సంగ్రహింపఁబడినవి. అని యీగ్రంథ మందలి విషయ సూచికతోఁడనే తెలియనగును. మఱియు నీశబ్దరత్నావళి యందు గురుశిష్య సంప్రదాయ పరమ్పరచేఁ దెలియనగు విషయములు పెక్కులు క్రోడీకరింపఁ బడినవి.

ధాతువులలో ముఖ్యములు, అనగా ప్రయోగ ప్రసిద్ధిఁగలవి యిందుఁ జేర్పఁబడినవి. ఇది చాలదని భావించి కాబోలు, గ్రంథకర్త. "ధాతురత్నావళి" పేర ధాతువులకు ప్రత్యేకమగు గ్రంథమును వ్రాసియుందురు. అదిగాక శబ్దరత్నావళి యందు యాంగ్లభాషలోను ధాతుపాఠములోని ధాతువుల కర్థములను వ్యాకరణమందలి పారిభాషికపదములకు నర్థములను, అకారాది వర్ణ క్రమముతోఁడను, పుట సంఖ్యలతోఁడను, శబ్దానుక్రమణికను నేర్పఱచి యట్టిశబ్దములకు నాంగ్లమున నర్థములను సమకూర్చిరి. ఈ రచనావిధామునగాని, సఙ్గ్రహణ విధానముకాని, యొక సంక్షిప్తమార్గమున జరిగి యనవసరమగు గ్రన్థ విస్తృతినిఁ దొలగించినది. వీరు రచియించిన రెండు గ్రంథములును, నేటి యాధునిక యుగప్రభావముచే సమ్ప్రదాయములను మఱచుచున్నవారికి నా సమ్ప్రదాయములను స్మరింపఁజేయుచు, మౌలికసిద్ధాన్తముల వంక, వారి దృష్టిని మఱలింపగలవని యాశింపవచ్చును.

ఈ శబ్దరత్నావళియందు సిద్ధాన్తకౌముది యందలి పెక్కు ప్రకరణములు సంగ్రహింపఁబడినవి. కాని భాషకు చాల ముఖ్యమైన స్త్రీ ప్రత్యయ ప్రకరణము సంగ్రహింపఁ బడలేదు. దీనికి కారణము మృగ్యము. కాని ధాతురత్నావళికి ననుబంధమైన ప్రకాశికయందు. "స్త్రీ ప్రత్యయాన్తాని, ధాతూనా ముపసర్గయోగేన అర్థవిశేషాః......యథాశాస్త్రం సవిస్తరం ప్రదర్శయిష్యామః" అని చెప్పిరేకానియందు "పూతక్రతుః ఇంద్రః తస్యస్త్రీత్యర్థే పూతక్రతాయీ (పూతక్రతాయీ మన్వేతీతిభట్టిః) (౮) కరణ్డః కరణ్డీ కరణ్డికా = (పుష్ప బేదో, భాణ్డబేదశ్చ) (పుట ౧౪) అని యొకటి రెండు శబ్దములను మాత్రమే స్త్రీప్రత్యయాన్తములుగా నుదాహరించిరి. కాని యాప్రకాశికయందు ప్రకరణాన్తరములకు సంబంధించిన ప్రయోగములకుఁ దగిన సిద్ధరూపములు పెక్కులు కానవచ్చుచున్నవి. మఱియు నీ శబ్దరత్నావళియందు భాషకు మిక్కిలి యుపయోగకరములగు నాత్మనేపద పరస్మైద ప్రక్రియలతోఁబాటు ఉణాదులు, ఉత్తరకృదన్తము, వైదికప్రక్రియ స్వరప్రక్రియలును సంగ్రహింపఁ బడలేదు.

వీనిలో స్త్రీ ప్రత్యయములు తక్కిన ప్రకరణముల కంటె చాలముఖ్యములు కాన దానిని సంస్కృతమున సంగ్రహించి యాన్ధ్రానువాదముతో దీనికి జోడించితిని. తక్కిన ప్రకరణములు బాలుర కవసరము లేనందువలన, శబ్దరత్నావళిని జాగుచేయక ముద్రింపవలసి వచ్చుట వలనను, నా ప్రకరణ

ములను వెంటనే సంస్కృతమున సంగ్రహించి యాన్ధ్రానువాదముతో దీనికి జతపఱుప నవకాశము లేకపోయినది. ఈ శబ్దరత్నావళి యొక్క పునర్ముద్రణ యందు వీడిపోయిన పై ప్రకరణములను, సంస్కృతమున సంగ్రహించి యాన్ధ్రానువాదముతో జోడించుట యవసరము. అట్లు చేసిననే శబ్దరత్నావళి సమగ్రమై సర్వాఙ్గ సుందరముగా శోభిల్లఁగలదు. శబ్దరత్నావళి యందు గ్రన్థకర్త, విభక్త్యర్థప్రకరణమును (కారక ప్రకరణమును) అనుష్టుప్ శ్లోకము లతో వ్రాసిరి. వాక్యరూపమున నున్నప్పుడుగూడ నివి క్లిష్టములై యుండగా నిక శ్లోకరూపమున నున్న యివి యన్వయ సాపేక్షములై యింకను క్లిష్టములై యుండఁగలవు. కాన వాక్యరూపమున, కారకప్రకణమును వ్రాసి దాని నాంధ్రీ కరణతో దీనికి జోడించితిని.

వంద సంవత్సరములనాటి శబ్దరత్నావళిలోని సంస్కృత వివరణము, నాటి విద్యార్థులకు సరళమై, సులభమై యుండవచ్చును. కాని యది నేటివారికి దుర్గ్రాహముగానుండి, యందుబాటులో లేనందువలన పై రెండు ప్రకరణములకు వలెనే, యితర ప్రకరణములకును నాంధ్రమున వివరణము వ్రాసితిని.

కేవలము వ్యుత్పత్తి ప్రధానములైన తద్ధితాది వృత్తులకు వివరణము అనవసరము గాన, గ్రంథకర్త యిచ్చిన విగ్రహ వ్యుత్పత్తులే చాలును కాన వానికి నాంధ్ర వివరణములును వ్రాయలేదు. ఈ యనువాద సహాయముతో చాలవరకు సంస్కృత వ్యాకరణమును స్వయముగ నేర్చుకొనవచ్చును. కాని నెమ్మదిగా గ్రంథములోని ఘట్టములను క్రమబద్ధముగా నభ్యసింప వలయును. రెండుమూడు తడవలు, అనువాదమును సావధానముగ పరికించవలయును. అప్పుడు, ఇందీయఁబడిన యుదాహరణములతో నన్వయించుకొనిన విషయము బోధపడును ఈ సందర్భమున నొక విషయము చెప్పవలసి యున్నది.

సంస్కృతమున చిరకాలమునుండి సిద్ధాన్తకౌముది ననుసరించి బాలోప యోగి వ్యాకరణ గ్రంథములు రచియింపఁబడినవి. అందు సిద్ధాన్త కౌముదిని సంగ్రహించి రచింపఁబడిన లఘుసిద్ధాన్తకౌముది, లఘుకౌముది, లఘుపాణినీ యము మున్నగునవి ప్రసిద్ధములు ఈ గ్రన్థము లేవియు ననుకొనినంత ప్రయో జనముఁ జేకూర్పలేక పోయినవని భావింప వలసి యున్నది. ఏల యనగా నివి యన్నియు మూలగ్రంథమైన సిద్ధాన్త కౌముది యందలి కొన్ని సూత్రములను

ఈ శబ్దరత్నావళిని రచియించుటలో గ్రంథకర్త చేఁబట్టిన విశిష్టమగు శైలి ప్రశంసిపఁదగి యున్నది. ముఖ్యముగా నిది సఙ్గ్రహణ విధానమునకుఁ జెందినది. గ్రంధకర్త లఘుకౌముద్యాది గ్రంథకర్తల వలెఁగాక, సిద్ధాన్త కౌముదిలోని యుపయోగకరములగు విషయములను సమగ్రముగాఁ జక్కఁగా వివరించుటకై శబ్దరత్నావళి యనుపేర, స్వతంత్రమార్గమున గ్రంథమును రచియించి, యందు మూలముతో విషయముల యందు మాత్రమే కట్టుబడి శైలియందు స్వతంత్రతను వహించి సరళమార్గమునుఁ జేపట్టెను. ఇదియే వారి విశిష్ట విధానము. ఈ విధానమే ప్రాచీనశాస్త్ర గ్రంథములను సఙ్గ్రహరూపమున సరళమార్గమున వెలికిఁ దెచ్చుటకు సాధనము. తొలుత నిట్టి సఙ్గ్రహవిధానమున శాస్త్రగ్రంథములను రచియించినచో వానికి నాన్ధ్రమున తగు పరిమితితో వివరణములను వ్రాసిన ప్రజల కవి మిక్కిలి యందుబాటులో నుండగలవు. నేడు భాషానువాదము లేని సంస్కృత గ్రంథముల ప్రచురణ కొలది పండితులుకు మాత్రమే యుపయోగకరము గాని తదితర ప్రజలకు దాని యుపయోగము చాల విరళము కాన ప్రతిసంస్కృత గ్రంథమునకు ననువాద మవసరము.

ఇఁక నింతటి ప్రశంసనీయమగు వ్యాకరణ గ్రన్థమును రచియించిన శ్రీ కృష్ణాచార్యులుగారి చరిత్రనుకొంతవరకు నిఁట వ్రాయవలసి యున్నది.

శ్రీకృష్ణాచార్యులుగారు 1886 ప్రాంతమున చెన్నపురియందలి క్రైస్తవ కళాశాలయందు కర్ణాటక భాషకుఁ బ్రధానోపాధ్యాయులుగ నుండిరి. వీరు మైసూరు రాష్ట్రమందలి "పరగి" యనఁబడు ప్రదేశమందలి గరణియను గ్రామమునకుఁ జెందినవారు. వీరి తండ్రిగారు తిమ్మణాచార్యులు. వీరు శ్రీ మదానన్దతీర్థ భగవత్పాదుల శిష్యులు. ఈ తిమ్మణాచార్యులుగారు మైసూరు నందలి శ్రీమద్వైయాకరణ వ్యాసకృష్ణాచార్యుల సన్నిధియందు మహాభాష్యము నధ్యయనముఁ గావించిరి. వీరివద్దనే వీరిపుత్రులైన శబ్దరత్నావళి కర్త శ్రీ కృష్ణాచార్యులు గారు సిద్ధాన్త కౌముద్యాది వ్యాకరణ గ్రన్థముల నభ్యసించిరి. వారియాజ్ఞచేతను, చెన్నపురీ వాస్తవ్యుల ప్రార్థనచేతను, శ్రీ వైయాకరణ కృష్ణాచార్యులవారి గ్రంథము రచియించిరి.

వారు తమ శబ్దరత్నావళిని. తెనుగు లిపియందు ముద్రించుటగూడ యొక గొప్పవిషయము. వారు కర్ణాటకులుగనుండి దీనిని కర్ణాటక లిపి

యందు ముద్రింపక దీనిని తెలుగు లిపియందు ముద్రించి తమ యుదారబుద్ధినిఁ బ్రకటించిరి. ముఖ్యముగా నాంధ్రలోకమునకు గొప్ప యుపాయనము నొసంగిరి. నాడు దక్షిణ దేశమునందు సంస్కృత లిపికి ప్రచారము తక్కువగానుండుట వలన నీ శబ్దరత్నావళి సంస్కృత లిపియందు ముద్రింపఁ బడియుండదు. అది సంస్కృతమునందు ముద్రింపఁ బడియున్నచో, నీ గ్రంథమునకు యావద్భారత ప్రచారము తప్పక యుండి యుండెడిది. పునర్ముద్రణమున దీని మూలభాగమును, పరిత్యజింపఁబడిన సిద్ధాన్తకౌముదీ ప్రకరణ సఙ్గ్రహములతో సంకలనముఁ గావించి సంస్కృత లిపియందు ముద్రించుట సముచితమని భావింతును.

ఇట్టి మహోపయోగముతోఁ గూడిన శబ్దరత్నావళికి నాంధ్రానువాదముతో ముద్రణమావశ్యకమని, ఆంధ్రప్రదేశ్ సాహిత్య అకాడమికి, అధ్యక్షులవారగు డాక్టర్ శ్రీ బెజవాడ గోపాలరెడ్డిగారికిని, కార్యదర్శిగారైన శ్రీయుతులు దేవులపల్లి రామానుజరావు B.A.B.L.గారికిని విన్నవింపగా, వారును దయతో నా విన్నపము నాలకించి, యీ విషయమును సంస్కృతమునకు సంబంధించిన సలహా సంఘమునందుంచి యనుమతింపఁజేసి, ముద్రించి యావదాంధ్ర ప్రదేశ సంస్కృత ప్రజకు గొప్పకానుకను ప్రసాదించినందులకు వారికిని, అకాడమికి సంబంధించిన సంస్కృత సంఘమునకును, కార్యనిర్వాహక సంఘమునకును హృదయపూర్వకములగు కృతజ్ఞతల నందఁజేయుచున్నాను. మఱియు నీగ్రంథ ముద్రణకాలమునందు, మూలానువాదముల యందలి దొసంగులను దిద్దుటతోఁ బాటు, దీని ప్రూఫులను జాగ్రత్తగాచూచి స్ఖాలిత్యములులేక దీని ముద్రణకు తోడ్పడిన శ్రీయుతులు డాక్టర్ పుల్లెల శ్రీరామచంద్రుఁడుగారు, M.A. Ph.D (Reader in Sanskrit, Osmania University) గారికిని కృతజ్ఞతల నావిష్కరింతును. ఈ గ్రంథమందలి మూలభాగమునఁగాని యాన్ధ్ర వివరణమందుఁగాని యేవేని దొసంగులున్న పాఠకలోకము క్షమించి దయచేసి తెలిపిన పునర్ముద్రణమున వానిని సవరించుకొనఁ గలము.

ఇట్లు
బుధజన విధేయుఁడు

1-1-1978

ఉడాలి. సుబ్బరామశాస్త్రి
Principal, Veda & Sanskrit College, Nellore

PREFACE TO THE FIRST EDITION.

The books hither to published on inflexon of Nouns and Conjugation of Verbs, being defective in the arrangement of their parts, many beginners of the Sanskrit language have felt great difficulty in mastering them up. We have known many instances in which the students have given up studying the Sanskrit lanuguage in dispair. Besides labour, they had to spend, quite unnecessarily, much of thier time in committing to their memory, pages after pages treating of words of little or no importance,

To remove these difficulties and to make the subject as simple and familiar as possible, the Author had taken much pains in bringing out this work.

The following points have been kept in view:- Orthography: Easy words of Ajantas and Halantas with new Sanskrit Texts and Examples; different uses of cases, compound-words, and Conjugations of verbs.

As an appendix to help English students a glossary of grammatical terms is also given at the end.

MADRAS THE AUTHOR
November 1878

Preface to the Second Edition:

Since the publication of the 1st Edition, I have come to understand that there are certain passages in the first Edition of this books that are too difficult to be easily comprehended by the students; I have in the present Edition, worked out those difficult topics in great detail.

As the first Edition treats of only a few verbs, the students are at times compelled to consult other costly books, which are not within the reach of many a student. To obviate this difficulty, rules have been laid down in this Edition, clearly pointing out the mode of deriving the different forms (in the active Voice) of nearly four hundred verbs.

An alphabatically arranged Index of all the words treated of their English equivalents has been, further added with a view to facilitate reference to them

In fact, this book has been carefully revised and a good deal of new matter added to it.

I shall feel amply rewarded for the labour I have bestwood on this, if it serves the purpose of those for whom it is intended.

MADRAS, August, 1886. G. V. K.

Preface to the Third Edition.

The present Edtion is intended to supply a want greatly felt by the student owing to the absence, in the first two Edtions, of the different passive forms of verbs, to understand which he had to refer to more costly works as Dhaturatnavali, &c. Besides the Passive forms, causals, Desiderivatives, Frequentatives, and PARASMAIPADA-FREQENTATIVES have also been added a few more examples of inflexion of nouns, of conjugation of verbs and of special instances of Samasas and the whole of the Dhatupatha of Panini with explanation.

As a help to the free Sanskrit student some of the original Sutras of Panini have also been added in addition to the explanations. The number of the different roots ending in different terminations has also been fixed. Under these circumstances, it is unnecessary to say that this Edtion has been greatly enlarged.

In spite of the many improvements both in the matter and get up of the work, a low price has been fixed so that it may be within the reach of all.

MADRAS. G. V. K.
May 1892.

OPINION

The book called Sabdaratnavali is a work on Sanskrit inflexion and etymology, and contains much useful information for students preparing for University Examinations. It treat of the subjects according to the order of the Siddhanta Kaumudi, and gives without mentioning the Sutras of Panini the most important declensional forms of Nouns, Samasas, Taddhitas, and other suffixes and the conjugations forms of verbs. I hope therefore that the author's well bestowed labours will meet with suitable encouragement from the students of the Sanskrit Language.

M. SESHAGIRI SASTRIYAR, M. A.,
Ag. First San. Asst. Professor,
Presidency College.

3rd September 1886.
Madras.

ఉపోద్ఘాతః

సన్తి కిల భూయాంసో బాలబోధోపయోగినశ్శబ్దమఞ్జర్యాదిగ్రన్థాశ్చన్నపుర్యాదిషు ముద్రితాః, ప్రకటీకృతాశ్చ తైస్తైః. తేషు గుణదోషగవేషణే సతి బహూని శాస్త్రవిరుద్ధాని, న దృశ్యన్తే చ ప్రకృతోపయోగ్యవశ్యవిజ్ఞేయాని సాధుపదాని చేతి తాన్యసత్కృత్యాభినవరచనాం శాస్త్రసమ్ప్రదాయ శుద్ధ సుబద్ధ పదపుఞ్జ మఞ్జులాం శబ్దరత్నావళి మాశాసానైశ్చన్న నగరీవాసిభి ర్బహుభిః ప్రార్థితస్య, మహిశూర పురవాసి శ్రీమద్వైయాకరణ వ్యాసకృష్ణాచార్య సపర్యా సమధిగత మహాభాష్యస్య, శ్రీమదానన్దతీర్థ భగవత్పాద సత్తీర్థ సంశుద్ధాన్తరఙ్గస్య, పరిగిపురీ సన్నిహిత గరణి గ్రామవాస్తవ్య వైయాకరణ తిమ్మణాచార్యస్య ఆజ్ఞయా తదాత్మజేన. తచ్చరణసేవాసమధినత సిద్ధాన్త కౌముద్యాది గ్రన్థజాతేన, వైయాకరణకృష్ణాచార్యేణ, యథాశాస్త్రం సఙ్గృహ్యాయం గ్రన్థో నిరమాయి. యద్యప్యత్ర బాలబోధోపయోగినో విజ్ఞేయాం శాస్సర్వేఽపి నాదర్శిషత. తథాప్యత్రగ్రన్థే పాణినీయాగమానుసారి నన్ధయః, అకారాది హకారాన్త వర్ణాన్త కారికాణాం యథాక్రమ మజ్ఝలన్త త్రిలిఙ్గేష్వపి సామాన్య విశేష వివేచనక్రమేణ శబ్దరూపభేదాదికం, అవ్యయసమాస కృత్తద్ధితవిభక్త్యర్థతిఙన్త ప్రకరణాని. తత్తత్ప్రక్రియా విశేషాశ్చ నిష్కృష్య ప్రదర్శితా ఇత్యస్తి మహానతిశయః ప్రాక్తనరచనాభ్యః ప్రకృతరచనాయాః. తమేవమామూలచూడం పఠతో గురుముఖాదర్థం విజ్ఞాయాధ్యేతు ర్బాలకస్య గీర్వాణ భాషాభ్యాసస్సుసాధ స్సుగమశ్చ ధ్రువం భవితేతి సర్వమనవద్యమ్.

యద్యత్ర దీర్ఘ విసర్గ బిన్దువర్ణాది స్ఖలితం సుధీభిర్లక్ష్యేత తచ్ఛోధనీయం క్షన్తవ్యం చేతి ప్రార్థ్యతే.

"నృత్తావసానే నటరాజరాజో ననాదఢక్కాం నవపఞ్చవారమ్,
ఉద్ధర్తుకామః సనకాదిసిద్ధానే తద్విమర్శే శివసూత్రజాలమ్."
అయమర్థో ''మహేశ్వరాణి సూత్రాణి'' అత్యత్రానుసన్ధేయః,

= సుధియామాశయః =

మదరాస్ క్రిష్టియన్‌కాలేజి కర్ణాటభాషా ప్రధానాధ్యాపకైః బ్రహ్మశ్రీ గరణి వైయాకరణ కృష్ణాచార్యైః విరచితే ధాతురత్నావళ్యా అహం సమ్యక్తరాం పర్యైక్షిషి సుబన్త తిఙన్తరూప ప్రతిపాదకానా మాధునికగ్రన్థానాం మధ్యే ఇమౌ రచనాయాం, ప్రతిపాద్యవిషయ పరిగ్రహే, తదానుపూర్వ్యాం చ ఉత్త

మావిత్యాతిష్ఠే. ఇమౌ అత్యన్తం సుబోధౌ న కేవలం సంశయాపనోదనార్థక కాదాచిత్కపరీక్షాయై, కృత్స్నాధ్యయనాయా ప్యుపయుజ్యేతే. ఇమావుభౌ మిళిత్వా ఏకం సుబోధమ్, ఆవశ్యక బహువిషయ ప్రతిపాదకం వ్యాకరణం భవేతామ్. అనయోః ప్రమాద జన్యాన్దోషాన్ కానపి నోపలభే. సిద్ధాన్త కౌముద్యాది పఠనాత్పరిగ్లానైరపి గైర్వాణ్యా మక్లేశేన ప్రవేశ మీప్సుభిః ఇమావేవ గ్రన్థావధ్యేతవ్యౌ.

వేదం వేఙ్కటరాయ శాస్త్రీ
మదరాస్ క్రిస్టియన్ కాలేజి
సంస్కృత ప్రధానాధ్యాపకః

క్రైస్తవశక 1888 స.
ఏప్రిల్ మాస 14 దినమ్

శ్రీ రామః

చెన్నపట్టణస్థ మిల్లరు కలాశాలాయాం కర్ణాటకభాషా ప్రధానాధ్యాపకైః, బ్రహ్మశ్రీ గరణి వైయాకరణ కృష్ణాచార్యైః కృతాం శబ్దరత్నావళిం వ్యలోకయమ్. తత్ర సిద్ధాన్త కౌముద్యనుసారేణ వర్ణసమామ్నాయాది సర్వప్రక్రియా యథాశాస్త్రం నిరూపితా. సంస్కృతభాషా జిజ్ఞాసూనాం సర్వేషామపి సిద్ధాన్త కౌముద్యాది వ్యాకరణ గ్రన్థాధ్యయనస్య దుస్సాధతయా సుఖేన సుశబ్దాపశబ్ద పరిజ్ఞానార్థం ఇయం తైర్నిరమాయీతి.

దం. సూర్యనారాయణశాస్త్రీ,
చెన్నపట్టణస్థ మిల్లరు కళాశాలాయాం
సంస్కృతభాషా ద్వితీయాధ్యాపకః.

౧౮౮౨ సం॥
ఏప్రిల్ ౨౨ తేది.

శ్రీరస్తు

కృష్ణాచార్యాః సుచర్యా గరణి కృతపదాస్తిమ్మణార్యాత్మజాతా
మిల్లర్కాలేజి కర్ణాటక ఫణితిగురూత్తం సతాశంసితాహ్వాః
ప్రాజ్ఞైషః శబ్దరత్నావలిమపి విమలాం ధాతురత్నావలించ
ద్వే తే సిద్ధాన్తకౌముద్యుభయదలనిగూఢార్థ నిష్కర్షదక్షే. ౧

ఆ ద్యా పూర్వార్ధక ౹ప్తాఖిల విషయసుఖజ్ఞానదానప్రధానా
ప్యన్యాక్రాన్తోత్తరార్ధోదిత బహువిషయ ప్రక్రియావిష్క్రియార్హా

కించైషాఙ్గ్లేయభాషా సహపరిచితయే తాదృశన్యాసబద్ధా
హ్యన్యాప్యన్యాదృశశ్రీః ప్రగుణగుణమణీ ద్వే చ జేజీత ఏవ. ౨

కీల్హారన్గ్రామరాదౌ కిల పరికలితం మూలశైలీ విలీనం
యావత్ప్రోక్తం హి తావచ్ఛుకవదిహ విదన్ నైవ విద్యాదనుక్తమ్.
కిం వాస్యా దూదిదేదిత్కిమిది దృదిరత్కిం జిదాహో ఞిదృదిత్
కీదృగ్వా రూపమేషాం వికరణమపి కిం సన్యజాదౌ చ కీదృక్. ౩

ఇత్థం కల్పాన్వికల్పాన్న చ హరతి పరాన్ ప్రాక్తనీ వాక్తనీయోఽ
ప్యేతన్యాతే ఇహైతే గహనమతి తమస్తత్సమస్తం సమస్తమ్.
కాన్త్యైక్రాన్త్యై స్ఫురన్త్యై భవతి చ సుదృశాం కన్ధరా బన్ధురాభా
గైర్వాణ్యామేవ వాణ్యాం ద్రుతమవతరతాం ప్రాభవీ బోభవీతి. ౪

యావన్తః ప్రత్యయాః స్యుస్తిఙి చ కృతి చ తద్యోగతో యాని రూపా
ణ్యుత్పద్యన్తే క్రియాణాం తదఖిల మపి నిర్మిత్సయానుక్రమేణ.
నిత్యా స్త్వాపీపులాక్యా కృఞ ఇహ నిఖిలం రూపముద్దిష్టమేవం
సర్వం నిర్వర్తితం చేత్సహృదయహృదయానన్దనం చన్దనం స్యాత్. ౫

తస్మాద్ద్విషద్భాషామేషైవ పరిచిచీషూణామ్
రత్నావళి రుభయవిధా వ్యపచేక్రీయేత నియతమితి మనుమః

మదరాసాప్రెడిడెన్సీకాలేజీత్రిదశగిరుపాధ్యాయః
ఇత్థ మిహ తాతదేశిక తాతాచార్యోఽనుమోము దీతితమామ్

CONTENTS

విషయానుక్రమణికా

శబ్దరత్నావళిః

మూలము : శర్వాణ్యా ఊరుసంస్థస్సన్ యస్తాం శైశవభాషయా
వినోదయామాస తస్మై ప్రత్యాహాపతయే నమః. ॥1॥

కల్యాణమూర్తేః కమలాశ్రయస్య
కలౌ యుగే వేఙ్కటనాయకస్య.
కృపాసముద్రస్య చిదాత్మకస్య
నామస్మృతిర్మే శ్రియమాతనోతు. ॥2॥

వ్యాకృతి రత్నాకర మవగాహ్యోదాయ చ సుశబ్దరత్నాని
రచయామి శబ్దరత్నావళి మతిశుద్ధాం సమర్పయే చ హరౌ. ॥3॥

సంస్కృతభాషా మాదౌ జిజ్ఞాసూనాం సుఖేన బోధాయ
యోఽకారి మయా యత్నస్సోఽయం సదనుగ్రహేణ సఫలస్స్యాత్. ॥4॥

శబ్ద రత్నావళౌ సఞ్జ్ఞాప్రకరణమ్

యేనాక్షరసమామ్నాయ మధిగమ్య మహేశ్వరాత్
కృత్స్నం వ్యాకరణం ప్రోక్తం తస్మై పాణినయే నమః. ॥1॥

యేన ధౌతా గిరః పుంసాం విమలైశ్శబ్దవారిభిః
తమశ్చాజ్ఞానజం భిన్నం తస్మై పాణినయే నమః. ॥2॥

వాక్యకారం వరరుచిం భాష్యకారం పతఞ్జలిమ్
పాణినిం సూత్రకారం చ ప్రణతోఽస్మి మునిత్రయమ్. ॥3॥

ఓం నమః పాణిని కాత్యాయన పతఞ్జలిభ్యో మునిభ్యో
మహద్భ్యో గురుభ్యః.

అ ఇ ఉ ణ్ (౧) ఋ ఌ క్ (౨) ఏ ఓ ఙ్ (౩) ఐ ఔ చ్ (౪) హ య వ ర ట్ (౫) ల ణ్ (౬) ఞ మ ఙ ణ న మ్ (౭) ఝ భ ఞ్ (౮) ఘ ఢ ధ ష్ (౯) జ బ గ డ ద శ్ (౧౦) ఖ ఫ ఛ ఠ థ చ ట త వ్ (౧౧) క ప య్ (౧౨) శ ష స ర్ (౧౩) హ ల్ (౧౪).

ఇతి మాహేశ్వరాణి సూత్రాణి. అణ్, అక్ ఇత్యాది సఞ్జ్ఞార్థాని.

ఆంధ్ర వివరణము

సంజ్ఞా ప్రకరణము

పరమశివుఁడు నాట్యము ముగియు సమయమున పదునాలుగు పర్యాయములు తన ఢక్కను మ్రోగింపగా "అ ఇ ఉ ణ్" మొదలు "హ ల్" వరకునున్న పదునాలుగు సూత్రము లుద్భవించినవి. ఇవియే మహేశ్వర సూత్రములు. "అణ్" "అక్" మొదలగు పేర్లను కల్పించుకొనుటయే యీ సూత్రములకు ప్రయోజనము.

1. మూలమ్ : ఉపదేశే* అన్త్యభూతా హల్వర్ణాః ఇత్సఞ్జ్ఞకా స్స్యుః, తేషాం లోపశ్చ ఇత్యుక్తత్వేన ఏతచ్చతుర్దశ సూత్రాన్త్యవర్ణాః ణ్, క్ ప్రభృతయః ఇత్సఞ్జ్ఞకాస్సన్తః అణాది సఞ్జ్ఞాసు న గృహ్యన్తే.

అనువాదము : 'అ ఇ ఉ ణ్' మొదలు 'హ ల్' వరకు గల సూత్రములకు ఉపదేశములని పేరు. ఈ యుపదేశము లనఁబడు "అ ఇ ఉ ణ్ - ఋ ఌ క్" మున్నగు సూత్రములకు చివరనున్న 'ణ్' 'క్' మున్నగు హల్లులు 'ఇత్తు' లనఁబడును. ఆ ఇత్తు లనఁబడు అక్షరములు లోపముఁ జెందును. 'అణ్' అనగా అ ఇ ఉ అక్షరములకు మాత్రమే పేరు. 'ణ్'కు పేరు గాదు. 'అక్' అనగా అ ఇ ఉ ఋ ఌ అక్షరములకు మాత్రమే పేరు. 'క'కు పేరు గాదు. కావున నీ పదు నాలుగు సూత్రముల చివరి యక్షరములు ఇత్సంజ్ఞ కలిగియుండునేగాని, అణ్ - అక్కు మొదలగు పేర్లలో గ్రహింపఁబడవు.

2. మూలమ్ : ఇత్సఞ్జ్ఞకైః అణ్సూత్రాద్యన్త్యవర్ణైః (ణకారాదిభిః) సహితో వర్ణః (అకారాదిః) మధ్యగానామ్ (ఇ ఉ ఇత్యాదీనామ్) స్వస్య చ (అకారస్య) సఞ్జ్ఞా (ప్రత్యాహారః) స్యాత్. యథా - (౧) అణ్ - ఇతి అ ఇ ఉ వర్ణానాం సంజ్ఞా; (౨) అక్ - ఇతి అ ఇ ఉ ఋ ఌ వర్ణానాం

---

* **మూలమ్ :-** ధాతుసూత్రగణోణాది వాక్య లిఙ్గాను శాసనమ్
ఆగమప్రత్యయాఽఽదేశా ఉపదేశాః ప్రకీర్తితాః.

అనువాదము :- భూప్రభృతి ధాతువులు, సూత్రములు, గణములు, ఉణాదులు, వాక్యము, లిఙ్గానుశాసనము, ఆగమము, ప్రత్యయము, ఆదేశము, ఉపదేశములనఁ బడును.

సంజ్ఞా; ఏవమ్ ఇక్ - ఇ ఉ ఋ ఌ, ఉక్ - ఉ ఋ ఌ, (3) ఏఙ్ - ఏ ఓ; (౪) అచ్ - అ ఇ ఉ ఋ ఌ ఏ ఓ ఐ ఔ; ఇత్థమేవ ఇచ్, ఐచ్; (౫) అట్; (౬) అణ్; ఇణ్; యణ్; (౭) అమ్, యమ్, ఙమ్, ఙమ్; (౮) యఞ్; (౯) ఝష్, భష్, (౧౦) అశ్, హశ్, వశ్, ఝశ్, జశ్, బశ్; (౧౧) ఛవ్; (౧౨) యయ్, మయ్, ఝయ్, ఖయ్, చయ్; (౧౩) యర్, ఝర్, వర్, ఖర్, చర్, శర్ (౧౪) అల్, హల్, వల్, రల్, ఝల్, శల్; ఏతే చతుశ్చత్వారింశదేవ ప్రత్యాహారా వ్యవహ్రియ న్త ఇతి బోధ్యమ్. హయవరడిత్యాదిషు హకార ప్రభృతిషు శ్రూయమాణః అకారః కేవల ముచ్చారణార్థః.

అనువాదము:- ఇత్తులను పేరుగల 'అ ఇ ఉ ణ్' ఇత్యాది సూత్రముల చివరి యక్షరములైన "ణ్" మున్నగు వానితోఁ గూడిన 'అ' మున్నగునవి మధ్యనున్న 'ఇ-ఉ' మున్నగు అక్షరములకు, తనకును అనగా అకారము మున్నగు వానికిని సంజ్ఞయగును. అట్లు ఇత్తుతో మొదటి యక్షరమును కల్పిన నవి ప్రత్యాహారము లని పిలువబడును. ఎట్లన—ణ్ అను నిత్తుతో కలుపఁబడిన 'అ' అణ్ అగును. ఈ 'అణ్' అ-ఇ-ఉ అక్షరములను గ్రహించుకొనుచున్నది గాన నిది 'అణ్' ప్రత్యాహారమనఁబడును. ప్రత్యాహారమనగా సంగ్రహించునది. ఇట్లే(౨)'అక్' అనునది, అ ఇ ఉ ఋ ఌ అక్షరములను సంగ్రహించుకొని యా యక్షరములకు పేనగుచున్నది. ఇట్లే 'ఇక్' అనునది ఇ ఉ ఋ ఌ అక్షరములను గ్రహించుకొని యా యక్షరములకు పేరగుచున్నది. ఇట్లే(౩) 'ఏఙ్' అనునది ఏ-ఓ అక్షరములను గ్రహించుకొని యా యక్షరములకు పేరగుచున్నది. అట్లే (౪) 'అచ్' అనునది అ-ఇ-ఉ-ఋ-ఌ-ఏ-ఓ-ఐ-ఔ అక్షరములను గ్రహించుకొని యా యక్షరములకు పేరగుచున్నది. ఇట్లే (౫) అట్, (౬) అణ్, ఇణ్, యణ్, (౭) అమ్, యమ్, ఙమ్, ఙమ్, (౮) యఞ్ (౯) ఝష్, భష్, (౧౦) అశ్, హశ్, వశ్. ఝశ్, జశ్, బశ్, (౧౧) ఛవ్ (౧౨) యయ్, మయ్, ఝయ్, ఖయ్, చయ్ (౧౩) యర్, ఝర్, వర్, ఖర్, చర్, శర్ (౧౪) అల్, హల్, వల్, రల్, ఝల్, శల్ అని ఈ నలుబది నాలుగే ప్రత్యాహారములనఁబడును. వెనుకటి పదునాల్గు సూత్రములలో (౫) వ సూత్రమైన "హయవరట్" మొదలు కడపటి సూత్రమైన "హల్" వరకును గలవానిలో హ,య,వ,ర,ల,ఞ,మ,గ,ణ,న, ఇత్యాద్యక్షరములలో వినబడుచున్న (హ్ + అ = హ; య్ + అ = య; వ్ + అ = వ ఇత్యాదిగ వినఁ

బడుచున్న) అకారములు ఉచ్చారణము కొఱకే యున్నవి. కాని వానికి ప్రత్యాహారముల యందు గ్రహణము లేదు. అవి లేనిచో మనము హ్,య్,వ్, ర్, ఇత్యాది పొల్లక్షరములను పలుకవలయునుగదా! అట్లు పొల్లు అక్షరములను పలుకుట కష్టము గాన, వాని బలుకుటకై వానిమీద "అ" చేర్చబడినది.

3.మూలమ్ :— "ఏకమాత్రో భవేద్ధ్రస్వః, ద్విమాత్రో దీర్ఘ ఉచ్యతే

త్రిమాత్రస్తు ప్లుతో జ్ఞేయః, వ్యఞ్జనస్త్వర్ధమాత్రకమ్".

ఇత్యుక్తత్వేన అ ఇ ఉ ఋ ఏతే హ్రస్వ దీర్ఘప్లుతానాం బోధకాస్స్యుః. ఌ — అయం హ్రస్వప్లుతయోర్బోధకః. ఏచః దీర్ఘప్లుతయోర్బోధకాః. హ్-య్ ఇత్యాదయః హలః (వ్యఞ్జనాని) అర్ధమాత్రాకాలికాః.

అనువాదము:- 'అ' అను నక్షరము "అ" యను హ్రస్వమునకును, "ఆ" యనెడి దీర్ఘమునకును "ఆ౩" యనెడి ప్లుతమునకును గ్రాహకము. అట్లే ఇ-ఉ-ఋ అను అక్షరములును తమ తమ హ్రస్వ దీర్ఘ ప్లుతములకు గ్రాహకములు. 'ఌ' అను నక్షరము తన హ్రస్వమునకు ప్లుతమునకు గ్రాహకము. దీర్ఘములేదుగాన దానికి గ్రాహకముగాదు. 'ఏచ్' లు అనగా-ఏ-ఓ-ఐ-ఔ అక్షరములు తమ దీర్ఘ ప్లుతములకు మాత్రమే గ్రాహకములు. వానికి హ్రస్వము లేదు గాన హ్రస్వమునకు గ్రాహకములుగావు. గ్రాహకములనుటలో నర్థమేమనగా-పైన జెప్పిన అ-ఇ-ఉ-ఋ-ఌ-ఏ-ఓ-ఐ-ఔ అను నక్షరములలో అ-ఇ-ఉ-ఋ అనునవి హ్రస్వములుగా వినబడుచున్నను, తమకున్న దీర్ఘ-ప్లుతములను గూడ నవియే సూచించును. అట్లే "ఌ" తాను హ్రస్వముగ వినబడినను, తనకున్న ప్లుతమును తానే సూచించును. అట్లే ఏ, ఓ, ఐ, ఔలు దీర్ఘములుగా వినబడినను తమకున్న ప్లుతములను గూడ సూచించును.

ఒక్క మాత్రాకాలము అనగా — 'అ' యని యుచ్చరించునంతటి కాలము గల్గినందున హ్రస్వమనియు, "ఆ" యని యుచ్చరించునంతటి రెండు మాత్రాకాలములు (అ + అ) కల్గియుండుటవలన దీర్ఘమనియు, మూడు మాత్రా కాలములు గల్గినందువలన ఆ౩ (అ+అ+అ) అనునది ప్లుతమనియు నెఱుంగవలయును. హ్, య్, వ్, మున్నగు పొల్లులైన హల్లులు అర్ధ మాత్రలనబడును.

మూలమ్:— అనుస్వారః(ం) విసర్గ(ః) జిహ్వామూలీయః(ꣳక్) *ఉప ధ్మానీయః(ꣳప్) ద్విమాత్రకాస్సన్తః(గురుసఞ్జ్ఞకాః)అచి హలి చ సామాన్యతో గృహ్యన్తే. హ్రస్వాస్సర్వేఽపి (అ ఇ క కి ఇత్యాదయః) లఘుసఞ్జ్ఞకాః. సంయోగపరకాస్తే గురుసఞ్జ్ఞకాః. (కృష్ణచ్ఛత్రమ్). దీర్ఘాస్తు(ఆ ఈ కా కీ ఆద్యాః) గురుసఞ్జ్ఞకాః; ప్లుతా అపి గురవఏవేతి బోధ్యమ్.

అనువాదము:- (ం) అను అనుస్వారము(ః) అను విసర్గము (ꣳక్)అని "క్"కుముందున్న జిహ్వామూలీయము. (ꣳప్) అని "ప్" అను వర్ణమునకు ముందున్న ఉపధ్మానీయము రెండుమాత్రల కాలముగలవై గురువులనఁబడును. ఈ(ః) విసర్గ(ꣳక్) అనుజిహ్వామూ లీయము (ꣳప్)అను ఉపధ్మానీయము అచ్చులుగను హల్లులుగను గ్రహింపఁబడును. అ ఇ క కి మున్నగు హ్రస్వములన్నియు లఘువులనబడును. వీనికి సంయోగాక్షరములు అనగా-అచ్చులు వ్యవధానములుగాలేని జడ్డలు "ష్ణ" "చ్ఛ" ఇత్యాదులు పరములైనప్పుడు గురువులగును. "కృష్ణచ్ఛత్రమ్" అనువెడ "కృ" యందలి"ఋ"అను నచ్చునకు "ష్ణ"అను సంయోగాక్షరము పరమైనందువలన "ఋ" అనగా వట్రుసుడి గురువగును. అట్లే "ష్ణ" (ష్ణ్+అ) లోని అకారమునకు 'చ్ఛత్రమ్'లోని మొదటి 'చ్ఛ' అను సంయోగాక్షరము పరమైనందువలన నా 'అ' కారము గురువగుచున్నది. దీర్ఘములైన ఆ-ఈ-కా-కీ మున్నగు నక్షరములు గురువులనబడును. అట్లే ప్లుతములు (అ+అ+అ=ఆ3) (ఇ+ఇ+ఇ=ఈ3) ఇత్యాది మూడుమాత్రాకాలములు గలవియు గురువులగును.

***మూలమ్ :-** జిహ్వామూలీయః = క, - ఖాభ్యామ్ ప్రాగర్ధచన్ద్రాకార ద్వయవద్విద్యమాన విసర్గః. ప్రాతꣳకాలః, కꣳఖనతీ త్యాదౌబోధ్యః.

ఉపధ్మానీయః=ప, ఫాభ్యామ్ ప్రాగర్ధచన్ద్రాకారద్వయవత్ విద్యమాన విసర్గః. యథా-కꣳపతతి, తరుꣳఫలతీ త్యాదౌ జ్ఞేయః.

అనువాదము : జిహ్వామూలీయము= క-ఖ లకు పూర్వము అర్ధచంద్రాకారమువలె నుండెడి విసర్గ. "ప్రాతꣳకాలః", "కꣳఖనతి" అనునప్పుడు "క"కు "ఖ"కు ముందున్న యర్ధచంద్రాకారపు (ꣳ) విసర్గ జిహ్వామూలీయము.

ఉపధ్మానీయము : ప, ఫలకు పూర్వము అర్ధచంద్రాకారమువలె నుండెడి విసర్గ. "కꣳపతతి" "తరుꣳఫలతి" అనువెడ "ప"కును "ఫ"కును ముందున్న (ꣳ) అర్ధచంద్రాకారపు విసర్గలు ఉపధ్మానీయములనఁబడును.

4. మూలమ్: ముఖసహితనాసికయా ఉచ్చార్యమాణావర్ణాః అనునాసిక సఞ్జ్ఞా స్స్యుః. తత్ర అచః ఉదాత్తానుదాత్త స్వరితభేదేన త్రివిధాః. తేచ వేదే ద్రష్టవ్యాః.

అనువాదము:- నోటితోఁగూడిన నాసికతో నుచ్చరింపబడు నక్షరములు అనునాసిక లనబడును. "ఙ-ఞ-ణ-న-మ" యనునవి పైవిధముగా నుచ్చరింపఁ బడుటవలన ననునాసికములు. అట్లే అనుస్వారమైన (ం) గూడ ననునాసికము. అచ్చులు ఉదాత్తములు, అనుదాత్తములు, స్వరితములను భేదములచే మూడు తెఱంగులు. అవి వేదమునందుఁజూడ దగినవి.

5. మూలమ్ :- సమాన స్థానప్రయత్నా † వర్ణాః పరస్పరం సవర్ణ సఞ్జ్ఞకాః. తేన అకారస్య ఆకారః, ఆకారస్య అకారశ్చ అనులోమ విలోమాభ్యాం సదృశ ఇత్యర్థః. ఏవమేవ ఇకారాదిషు విశేషతః ఋ ఌ వర్ణయోశ్చ మిథః సవర్ణ సఞ్జ్ఞా బోధ్యా.

---

† **మూలము :** సవర్ణోపయోగి ప్రయత్నః ద్విధా - ఆభ్యన్తరో బాహ్యశ్చేతి. తత్రాభ్యన్తరః చతుర్ధా - స్పృష్టః, ఈషత్స్పృష్టః, వివృతః, సంవృతశ్చేతి. స్పృష్టప్రయత్నః స్పర్శానామ్. ఈషత్స్పృష్టః అన్తస్థానామ్. వివృతః స్వరాణామ్. ఊష్మణాఞ్చ. హ్రస్వాకారప్రయోగే సంవృత ఇతి. బాహ్యప్రయత్నస్త్వేకాదశధా-వివారః, సంవారః, శ్వాసో, నాదో, ఘోషోఽఘోషోఽల్పప్రాణో, మహాప్రాణ, ఉదాత్తోఽనుదాత్త స్స్వరి తశ్చేతి. అయం ప్రాయశస్స వర్ణసఞ్జ్ఞాయా మనుపయుక్తో ప్యాన్తరతమ్య పరీక్షాయా ముపయోక్ష్యత ఇతి సఙ్గృహీతః.

అనువాదము : సవర్ణత్వమున కుపయోగపడు ప్రయత్నము తొలుత 'ఆభ్యంతరము' 'బాహ్యము' అని రెండు విధములు. అందు ఆభ్యంతరము నలుతెఱంగులు. స్పృష్టము, ఈషత్ స్పృష్టము, వివృతము, సంవృతము అని. స్పృష్ట ప్రయత్నము స్పర్శము లనఁబడు నక్షరములకును, అనగా 'క' మొదలు 'మ' వరకు నుండు నక్షరములకును, ఈషత్స్పృష్టము అంతస్థము లనఁబడు నక్షరములకును అనగా "య-వ-ర-ల"కును, వివృతము అచ్చులకును, ఊష్మలనఁబడు నక్షరములకును అనగా "శ-ష-స-హ"లకును నగును. హ్రస్వమైన అకారమును ప్రయోగించునపుడు సంవృత ప్రయత్నము.

బాహ్యప్రయత్నము పదునొకండు తెఱంగులు. ఎట్లనగా-వివారము, సంవారము, శ్వాసము, నాదము, ఘోషము, అఘోషము, అల్పప్రాణము, మహాప్రాణము, ఉదాత్తము, అనుదాత్తము, స్వరితము అని. ఈ బాహ్యప్రయత్నము సవర్ణ సంజ్ఞకుపయుక్తము కాకపోయినను 'స్థానేఽంతరతమః' అను

అనువాదము:- సమానములైన స్థానములు, సమానములైన ప్రయత్నములుగల యక్షరము లొండొంటికి సవర్ణములనఁబడును కాన 'అ' కారమునకు 'ఆ' కారము, 'ఆ' కారమునకు 'అ' కారాము సవర్ణములు. అందు అకారమునకు ఆ కారము అనులోమముగాను, ఆ కారమునకు అ కారము విలోమముగాను సవర్ణములు. ఇట్లే ఇ కారమునకు ఈ కారము, ఈ కారమునకు ఇ కారము సవర్ణములు. ఉకారాదులకు నిట్లేయెఱుంగునది. "ఋ ౡ" వర్ణము లొండొంటికి సవర్ణములు.

6 మూలమ్:- అత్ (హ్రస్వాకారః) ఏ, ఓ ఏతేగుణ సఙ్జ్ఞకాః. ఆత్ (దీర్ఘాకారః), ఐ, ఔ ఏతేవృద్ధి సఙ్జ్ఞకాః. తత్ర ఋకార, ౡకారస్థానికో గుణః అర్, అల్ ఇతి వృద్ధిస్తు ఆర్, ఆల్. ఇతిచబోధ్యః.

అనువాదము:- 'అత్' అనగా-కేవలము హ్రస్వమైన అకారము, ఏ, ఓ అనునవియు గుణములనఁబడును.

'ఆత్' అనగా కేవలము దీర్ఘమైన ఆకారము, ఐ, ఔ అనునవియు వృద్ధులనఁబడును. అందు ఋకార, ౡకార స్థానములయందు నాదేశముగా వచ్చెడి గుణము 'అర్' 'అల్' అనియు, ఆ స్థానములయందే యాదేశములుగా వచ్చెడి వృద్ధి 'ఆర్' 'ఆల్' అనియు తెలియఁదగును. అనగా-'ఋ' కారమునకు వచ్చెడి గుణము 'అర్' అనియు 'ౡ' కారమునకు వచ్చెడి గుణము 'అల్' అనియు, అట్లే 'ఋ' కారమునకు వచ్చెడి వృద్ధి 'ఆర్' అనియు 'ౡ' కారమునకు వచ్చెడి వృద్ధి 'ఆల్' ఆనియు తెలియనగును.

7. మూలమ్:- వర్ణానా మవిలమ్బేనోచ్చారణం సంహితా సఙ్జ్ఞం స్యాత్. స్వరైరవ్యవహితాః హలః సంయోగసఙ్జ్ఞాస్స్యుః.

అనువాదము:- అక్షరములను నిలుపక పలుకుట సంహిత యనఁబడును. అచ్చులతో మధ్య వ్యవధానము బొందని హల్లులు అనగా జడ్డలు సంయోగములనఁబడును.

సూత్రముచే చెప్పఁబడు నాంతరతమ్య పరీక్షయందు పయోగ పడగలదని యిటఁ జెప్పఁబడినది.

8. మూలమ్:— సుబన్తం తిఙన్తఞ్చ పదసఞ్జ్ఞంస్యాత్. సుప్, తిఙ్ ప్రత్యాహారౌతూత్తరత్రవక్ష్యేతే.

అనువాదము:— సుప్పులనెడి యిరువదియొక్క సంస్కృత విభక్తులలో నేయొక్క విభక్తినైనను చివరఁగల్గిన శబ్దములు "రామః" "రామేణ" ఇత్యాదులును, తిఙ్లనెడి సంస్కృత పురుష ప్రత్యయములైన పదునెనిమిదింటిలో నేయొక్క పురుషప్రత్యయమును చివర గల్గిన శబ్దములు "భవతి" "గచ్ఛతి" ఇత్యాది క్రియావాచకములగు శబ్దములును పదములనఁబడును. వీనికి గూడ ప్రత్యాహార వ్యవహారము అనగా "సు" ప్రత్యయము మొదలు "సుప్" లోని "ప"నుకలుపుకొని "సుప్" లను వ్యవహారము, వానిని చివరఁ గల్గినందువలన సుబంతములనెడి వ్యవహారము. అట్లే "తిప్" ప్రత్యయము మొదలు "మహిఙ్" అను ప్రత్యయములోని "ఙ" ను కలుపుకొని "తిఙ్" లను వ్యవహారము, వానిని చివర గల్గినందువలన తిఙంతములనెడి వ్యవహారము మున్ముందు విచారింపఁబడును.

9. మూలమ్:- క్రియాయోగే సతి ప్రాదయః ఉపసర్గ సఞ్జ్ఞకాః, గతి సఞ్జ్ఞకాశ్చస్యుః. తేతు వింశతిః-ప్ర, పరా, అప, సమ్, అను, అవ, నిస్, దుస్, (నిర్, దుర్,) వి, ఆఙ్, ని, అధి, అపి, అతి, సు, ఉత్, అభి, ప్రతి, పరి, ఉపఇతి. ఏతేషా మర్థాః ప్రయోగాశ్చ అన్యత్ర మయా సప్రపఞ్చం ప్రదర్శితాః.

అనువాదము :— క్రియలతో సంబంధమున్నప్పుడు ప్రాదులు ఉపసర్గలనఁబడును. అట్లే గతి సఞ్జ్ఞ లనబడును. ఆ ప్రాదులు ఇరువది. అవి యేవనగా-ప్ర-పరా-అప-సమ్-అను-అవ-నిస్-దుస్ (నిర్-దుర్) వి-ఆఙ్-ని -అధి-అపి-అతి-సు-ఉత్-అభి-ప్రతి-పరి-ఉపఅని. వీనికి అర్థములు ప్రయోగములు మఱియొకచోట వివరముతో నాచేఁజూపఁ బడినవి.

10. మూలమ్ :- అద్రవ్యార్థాః ప్రాదయః, చాదయశ్చ (చ-వా-హ-అహో-భో ఇత్యాదయః) నిపాతసఞ్జ్ఞాస్స్యుః. చాదిరాకృతిగణః.

అనువాదము :- ద్రవ్యమును బోధింపకయున్న ప్రాదులు చాదులు నిపాతములనఁబడును. ప్రాదులు పైనఁజెప్పఁబడినవి. చాదులు అనగా-చ-వా హ-అహో-భో ఇత్యాదులు. చాదులను ఆకృతితో నూహించుకొనవలయును.

మూలమ్ :- అథ వర్ణానాం స్థానాది వివరణమ్;- అ, ఆ, ఇ, ఈ, ఉ, ఊ, ఋ, ౠ, ఌ, ౡ, ఏ, ఐ, ఓ, ఔ, అమ్ (ం), అః, ఏతే అచః- స్వరాః.

క ఖ గ ఘ ఙ	=	క వర్గః
చ ఛ జ ఝ ఞ	=	చ వర్గః
ట ఠ డ ఢ ణ	=	ట వర్గః
త థ ద ధ న	=	త వర్గః
ప ఫ బ భ మ	=	ప వర్గః

ఏతే పఞ్చవింశతి స్పర్శాః. య-ర-ల-వ- ఏతే అన్తస్థాః. శ ష స హ- ఏతే ఊష్మాణః. 'ళ'కారస్తు భిన్నో న-కిన్తు లకార ఏవ. క్షకారః కషయో ర్యోగేన, జ్ఞకారః జఞో ర్యోగేన, భవతీతి జ్ఞేయమ్.

అ, కవర్గ, విసర్గ, హకారాణాం కణ్ఠః.

ఇ, చ వర్గ, య, శానాం తాలు.

ఋ, ట వర్గ, ర, షాణాం మూర్ధా,

ఌ త వర్గ, ల, సానాం దన్తాః.

ఉ, ప వర్గో, పధ్మానీయానామోష్ఠౌ.

ఞ, మ, ఙ, ణ, నానాం, నాసికాచ.

ఏకారైకారయోః కణ్ఠతాలు.

ఓకారౌకారయోః కణ్ఠోష్ఠమ్.

వకారస్య దన్తోష్ఠమ్.

అనుస్వారస్య నాసికా.

జిహ్వామూలీయస్య జిహ్వామూలమ్.

ఇతి స్థానాని

ఇతి సఞ్జ్ఞా ప్రకరణమ్.

అనువాదము :— ఇఁక వర్ణములకు స్థానము మున్నగు వాని వివరణము :—

అ-ఆ-ఇ-ఈ-ఉ-ఊ-ఋ-ౠ-ఌ-ౡ-ఏ-ఐ-ఓ-ఔ- అమ్ (ం)- అః అను నీ యచ్చులు స్వరము లనఁబడును.

క-ఖ-గ-ఘ-ఙ = క వర్గము.
చ-ఛ-జ-ఝ-ఞ = చ వర్గము.
ట-ఠ-డ-ఢ-ణ = ట వర్గము.
త-థ-ద-ధ-న = త వర్గము.
ప-ఫ-బ-భ-మ = ప వర్గము.

ఈ యైదు వర్గములలోని యిరువది యైదు వర్ణములు స్పర్శము లనఁబడును.

య-ర-ల-వ-లు అంతస్థలములనఁబడును.

శ-ష-స-హ లు ఊష్మలనఁబడును.

'ళ' కారము వేఱువర్ణము కాదు. అది లకారమే.

'క్ష' కారము 'క్' వర్ణముతో 'ష' వర్ణము కలియుటవలనను, 'జ్ఞ' కారము 'జ్' వర్ణముతో 'ఞ' వర్ణము కలియుటవలనను నేర్పడును.

'అ' వర్ణమునకు, క వర్గకు, విసర్గలకు, 'హ' కారమునకు కంఠము ఉత్పత్తిస్థానము.

'ఇ' వర్ణమునకు,చ వర్గకు, 'య' కారమునకు, 'శ' కారమునకు దవుడలు ఉత్పత్తిస్థానము.

'ఋ'కారమునకు, టవర్గకు, 'ర'వర్ణమునకు 'ష' కారమునకు శిరస్సు ఉత్పత్తిస్థానము.

'ౡ'కారమునకు, తవర్గకు, 'ల'కారమునకు 'స'కారమునకు దంతములు ఉత్పత్తిస్థానము.

'ఉ' కారమునకు, ప వర్గకు, (ɤప) ఉపధ్మానీయమునకు పెదవిలు ఉత్పత్తిస్థానము.

ఙ-మ-ఞ-ణ-న లకు నాసికయు ఉత్పత్తిస్థానము.

ఏ-ఐలకు కంఠము, దవుడలు ఉత్పత్తిస్థానము.

ఓ-ఔలకు కంఠము, పెదవులు ఉత్పత్తిస్థానము.

వకారమునకు దంతములు, పెదవులు ఉత్పత్తిస్థానము.

(ɤక) జిహ్వామూలీయమునకు నాలుక మొదలు ఉత్పత్తిస్థానము.

ఇట్లు వర్ణోత్పత్తిస్థానములు నిరూపింపఁబడినవి.

ఇట్లు సంజ్ఞా ప్రకరణము సమాప్తము

అథ సన్ధి ప్రకరణమ్.

* **మూలమ్:-** వర్ణానాం పదానాం వా సమాయోగః * లోపాగమా దేశాది వర్ణవికారో వా సన్ధిరిత్యుచ్యతే. స చ సంహితా విషయే బోధ్యః సంహితాతు క్వచిన్నిత్యా క్వచిద్వివక్షాయత్తా. తథా చోక్తమ్.

శ్లో॥ "సంహితైకపదే నిత్యా నిత్యాధాతూపసర్గయోః,
నిత్యాసమాసే; వాక్యేతు సావివక్షా మపేక్షతే".

ఇతి. స సన్ధిః సామాన్యతః అచ్సన్ధిః (స్వరసన్ధిః) ప్రకృతిభావసన్ధిః, హల్సన్ధిః, (వ్యఞ్జనసన్ధిః) విసర్గసన్ధిః, స్వాదిసన్ధి శ్చేతి పఞ్చధా. తత్రాచ్సన్ధిః సవర్ణ దీర్ఘ, గుణ, వృద్ధి, యణాదేశ, వాన్తాదేశ, పూర్వరూప, పరరూపా, వజాదేశ భేదాన్నవధా.

అనువాదము :

వర్ణములుగాని, పదములుగాని కలియుట సంధి యనబడును. లేదా- లోపము, ఆగమము, ఆదేశము మున్నగు వానివలనఁగల్గు వికారము సంధియనఁబడును. ఆ సంధి, సంధినొందెడు రెండు వర్ణములకు గాని పదములకుగాని సంహిత అనగా సామీప్యమున్నప్పుడే వచ్చును. అదెట్లనగా- ఈ సంహిత ఒక్క పదమునందు నిత్యము. అట్లే ధాతూపసర్గలకు నిత్యము. సమాసము నందును నిత్యము. వాక్యమునందు వక్తయొక్క వివక్ష ననుసరించి యుండును.

ఏకపదమునకు ఉదా॥ రామ + ఇన అను ప్రకృతి ప్రత్యయములు కలిసి రామేన = రామేణ యని పదమగును. కాన ఇచ్చట సంహిత యనగా సంధినిత్యముగా జెప్పవలయును. అనగా- **రామేణ** యని గుణసంధి చేసి ప్రయోగింప వలయును. అట్లు సంధిచేయక రామ + ఇన అని ప్రయోగింపరాదు

---

* **మూలమ్:-** లోపః-వర్ణానా మదర్శనమ్. ఆగమః=(మిత్రవత్) పశ్చాత్పురతో వా వర్ణాయతిః. ఆదేశః (శత్రువత్) స్థితస్య వర్ణస్యస్థానే ఏవ అన్య వర్ణాగమః.

అనువాదము:- లోపమనగా-వర్ణములు కానరాక పోవుట. అనగా వినబడక పోవుట. ఆగమమనగా మిత్రునివలె ముందో, వెనుకనో వర్ణము వచ్చియుండుట. ఆదేశమనగా శత్రువువలె వర్ణముయొక్క స్థానము నందే మఱియొక వర్ణము వచ్చుట.

ఉపసర్గ ధాతువులకు ఉదాహరణము:-

ప్ర + ఏధతే అనుచోట ప్ర-ఉపసర్గకు ఏధతే అను ధాతువునకు సంధి నిత్యముగఁజేసి 'ప్రేధతే' యని ప్రయోగింపవలయును. కాని విసంధిగాఁ బ్రయోగింపరాదు.

సమాసమునకు ఉదా:-

మధు + అరి అను సమాసమునందు యణాదేశసంధిని నిత్యముగాఁజేసి "మధ్వరిః" అని ప్రయోగింపవలయును. కాని మధు + అరిః అని విసంధిగాఁ బ్రయోగింపరాదు.

వాక్యమునకు ఉదా:-

రామస్య + అనుజః ఇది వాక్యము. ఇచ్చట 'రామస్యానుజః'అని సవర్ణ దీర్ఘసంధిఁ జేయవచ్చును. లేదా చేయకయే రామస్య అనుజః అని విసంధిగా నైనను ప్రయోగింప వచ్చును. ఇది వక్తయొక్క కోరిక ననుసరించి యుండును గాన వాక్యమునందు సంధి నిత్యముకాదు. అనగా తప్పక చేయవలయునను నియమము లేదు.

ఆ సంధి సామాన్యముగ నైదు తెఱంగులు. అవేవనగా-

1. అచ్సంధి (స్వరసంధి)
2. ప్రకృతిభావసంధి.
3. హల్సంధి (వ్యఞ్జన సంధి)
4. విసర్గ సంధి
5. స్వాది సంధి అని.

వానిలో అచ్ సంధి తొమ్మిది తెఱంగులు. అవేవనగా:-

1. సవర్ణదీర్ఘ సంధి.
2. గుణ సంధి.
3. వృద్ధి సంధి.
4. యణాదేశ సంధి.
5. వాన్తాదేశ సంధి.
6. యాన్తాదేశ సంధి.

7. పూర్వరూప సంధి.
8. పరరూప సంధి.
9. అవజాదేశ సంధి-అని.

మూలమ్ :-

1—సవర్ణదీర్ఘసంధిః- అకః సవర్ణే అకి పరే దీర్ఘ ఏకాదేశః (పూర్వ పరయోః స్థానే) స్యాత్. యథా-దైత్య+అరిః=దైత్యారిః; రమా+ఆశ్ర యః=రమాశ్రయః; రామ+ఆదిః - రామాదిః; పితా+అత్ర = పితాత్ర; అత్రి+ఇదమ్=అత్రీదమ్; లక్ష్మి+ఈశః=లక్ష్మీశః; మతి+ఈడ్యః= మతీడ్యః; గౌరి+ఇయమ్=గౌరీయమ్: వధూ+ఊరూ=వధూరూ; చారు+ ఊహః=చారూహః; చమూ+ఉదధిః=చమూదధిః; హోతృ+ఋకారః;= హోతౄకారః భ్రాతృ+ౠకారః=భ్రాతౄకారః; ఋకార-ౠకారయో స్సావ ర్ణ్యాత్ దీర్ఘః. ౠకారస్య ఋకారః. అన్యాన్యుదాహరణాని ప్రయోగా భావా న్నోదాహృతాని. ఏవమగ్రేపి.

అనువాదము :—

1. సవర్ణదీర్ఘసంధి :— అక్ ప్రత్యాహారములోని వర్ణములకు అనగా అ-ఇ-ఉ-ఋ-ౠ వర్ణములకు సవర్ణములైన యా 'అక్' వర్ణములు పరమైనచో పూర్వవర్ణమునకును పరమైన వర్ణమునకునుకలిపి సవర్ణమైన దీర్ఘాక్షర మొక్క టియే యాదేశమగును.

ఎట్లనగా—దైత్య+అరిః అనునెడ త్య(త్య్+అ)పైన అకారమునకు, 'అరిః' అని సవర్ణమైన అకారము పరమైనదిగాన ఈరెండు అకారములకు సవ ర్ణమైన దీర్ఘాకారము "ఆ'' ఆదేశమైనందువలన ''దైత్యారిః'' అను రూపము సిద్ధించు చున్నది.

ఇట్లే— రమా +ఆశ్రయః అనునెడ సంధిలో పూర్వమందలి మకార ముపైని(మ్+ఆ=మా)'ఆ'కు ఆశ్రయః అని సవర్ణమైన 'ఆ' పరమైనందు వలన రెంటికిని కలిపి దీర్ఘాకారము 'ఆ' ఆదేశమైనది కాన 'రమాశ్రయః' అని సవర్ణదీర్ఘసంధి రూపము సిద్ధించినది.

ఇట్లే- రామ+ఆదిః అనునెడ (రామ్+అ)+ఆదిః యనియు,
పితా+అత్ర అనునెడ (పిత్+ఆ)+అత్ర యనియు,

అత్రి+ఇదమ్ అనునెడ (అత్+ఇ)+ ఇదమ్ అనియు,
లక్ష్మీ+ఈశః అనునెడ (లక్ష్మ్+ఈ)+ఈశః అనియు,
మతిః+ఈద్యః అనునెడ (మత్+ఇ)+ఈద్యః అనియు,
గౌరీ+ఇయమ్ అనునెడ (గౌర్+ఈ)+ఇయమ్ అనియు,
గురు+ఉదయః అనునెడ (గుర్+ఉ)+ఉదయః అనియు,
వధూ+ఊరూ అనునెడ (వధ్+ఊ)+ఊరూ అనియు,
చారు +ఊహః అనునెడ (చార్+ఉ)+ఊహః అనియు,
చమూ+ఉదధిః అనునెడ (చమ్+ఊ)+ఉదధిః అనియు,
హోతృ+ఋకారః అనునెడ (హోత్+ఋ)+ఋకారః అనియు,
భ్రాతృ+ౠకారః అనునెడ(భ్రాత్+ఋ)+ౠకారః అనియు విభజించుకొని సవర్ణదీర్ఘసంధులు చేసికొనవలయును.

(భ్రాత్+ఋ) + ౠకారః అనునెడ ఋ ౠ వర్ణములకు సావర్ణ్యము చెప్పుటవలన ౠకారమునకు ఋకారము వచ్చినది. ౠకారమునకు దీర్ఘము లేదు. కాన దాని స్థానమున ౠకారమే రావలసివచ్చినది. ఇతరములైన యుదాహరణములకు ప్రయోగములేనందువలన నవి యుదహరింపఁబడలేదు. ఇట్లేముందుఁ గూడఁ జూచుకొన వలయును.

మూలమ్:—

2. గుణసన్ధిః:— అకారాన్తా దాకారాన్తాద్వా ఇకి పరే పూర్వపరయోః స్థానే ఏకో గుణ ఆదేశస్స్యాత్॥ యథా- వద+ఇతి=వదేతి; రాజా+ఇవ=రాజేవ; ధన+ఈశః=ధనేశః; రమా+ఈశః=రమేశః; కూప+ఉదకమ్=కూపోదకమ్;గఙ్గా+ఉదకమ్=గఙ్గోదకమ్; రామ+ఊహః= రామోహః; రామా+ఊరూ=రామోరూ; కృష్ణ+ఋద్ధిః = కృష్ణర్ధిః; తవ+ౠకారః = తవర్కారః. ఌకారవిషయే ప్రకృతిభావో వక్ష్యతే.

అనువాదము:—

2.గుణసంధి:— అకారము చివర కల్గిన దానికంటెను ఆకారము చివర కల్గిన దానికంటెను ఇక్కు అనగా ఇక్ ప్రత్యాహారమునకుఁ జెందిన ఇ-ఉ-ఋ-ౠ వర్ణములు పరమైనచో సంధిలోని పూర్వవర్ణము యొక్కయు పరవర్ణము

యొక్కయు స్థానమున ఒక్క గుణము అనగా అ-ఏ-ఓ అక్షరములలో నొక్కటి ఆదేశమగును.

ఎట్లనగా-వద+ఇతి అనునెడ ధ(ద్+అ) అకారమును చివరగల్గి యున్నది గాన దీనికి 'ఇతి' యని 'ఇ' కారము పరిమైయుండుట వలన అ+ఇ లకు స్థానాదిసామ్యముననుసరించి "ఏ" ఆదేశమై "వదేతి" యని రూపము సిద్ధించు చున్నది.

రాజా+ఇవ అనునెడ జకారముపైని అకారమునకు (జ్+అ) ఇవయని ఇకారము పరమగుటవలన నారెంటికిని 'ఏ' కారమను గుణము వచ్చినది.

ధన+ఈశః ఇచ్చట నకారముపైని అకారమునకు ఈశః అని ఈ కారము పరమగుట వలన నా రెంటికి 'ఏ' కారమను గుణము వచ్చినది.

రమా+ఈశః అనునెడ ఆ+ఈ లకు గుణము 'ఏ' కారమువచ్చి రమేశః అనియైనది.

కూప+ఉదకమ్ అనునెడ పకారముపైని అకారమునకు ఉదకమ్ అని అని ఉకారము పరమగుటవలన నారెంటికిని స్థానసామ్యముచే ఓ కారము గుణముగా వచ్చి కూపోదకమ్ అను రూపము సిద్ధించినది.

గఙ్గా+ఉదకమ్ అనునప్పుడు "ఙ్గా" పైని ఆ కారమునకు ఉదకమ్ అను దానిలోని ఉ కారము పరమగుటవలన గుణము 'ఓ' కారము వచ్చి "గఙ్గోదకమ్" అను రూపము సిద్ధించినది.

రామ+ఊహః అనునెడ మకారము మీది అ కారమునకు ఊహః అను పదములోని ఊ కారము పరమగుటవలన ఓ కారము వచ్చి "రామోహః" అనియు;

రామా+ఊరూ అనునెడ ఆ కారమునకు ఊకారము పరమగుటవలన "రామోరూ" అనియు గుణసంధి రూపములు సిద్ధించినవి. ఇట్లు ఏ, ఓ లను గుణముల కుదాహరణములొసంగఁ బడినవి.

ఇక అకారరూప గుణమున కుదాహరణములు:-

కృష్ణ+ఋద్ధిః. ఇచ్చట 'ష్ణ' పైని అకారమునకు 'ఋ' యనెడి ఇక్కు పరమగుట వలన, అకారమునకును ఋకారమునకును స్థానసామ్యముచే "అర్" అని రేఫముతో గూడిన 'అ' యను గుణము వచ్చి "కృష్ణర్ధిః" అని రూపము సిద్ధించినది. కృష్ణ్+అర్+ధిః అని దానికి విభాగము.

తవ+ఌకారః అనునెడ 'వ' పైని అ కారమునకు ఌ యనెడి ఇక్కు పరమగుట వలన అకారమునకును ఌ కారమునకును స్థానసామ్యముచే 'అల్' అని లకారముతో గూడిన 'అ' యను గుణము వచ్చి "తవల్కారః" అను రూపము సిద్ధించినది.

తవ్+అల్+కారః అని దానికి విభాగము. ఋ కారము పరమైన ప్రకృతిభావసంధియు చెప్పఁబడును.

మూలమ్:-

3. వృద్ధిసన్ధిః—అ కారాన్తా దాకారాన్తాద్వా, ఏచి పరే పూర్వపరయోః స్థానే వృద్ధిరేకాదేశ స్స్యాత్. యథా—

తస్య+ఏషః=తస్యైషః; ప్రథమా+ఏకవచనమ్=ప్రథమైకవచనమ్; గృహ+ఓషధిః=గృహౌషధిః; గఙ్గా+ఓఘః=గఙ్గౌఘః; దేవ+ఐశ్వర్యమ్ =దేవైశ్వర్యమ్; రమా+ఐక్యమ్=రమైక్యమ్; కృష్ణ+ఔత్కణ్ఠ్యమ్ = కృష్ణౌత్కణ్ఠ్యమ్, రమా+ఔదార్యమ్=రమౌదార్యమ్,

అనువాదము

3. వృద్ధిసంధి:-అ కారాన్త శబ్దమునకుగాని, ఆకారాన్త శబ్దమునకు గాని ఏచ్ అనగా ఏ-ఓ-ఐ-ఔ లు పరములైనచో పూర్వమందలి యక్షరమునకును, పరమందలి యక్షరమునకును కలిసి వృద్ధి ఏకాదేశముగవచ్చును.

ఎట్లనగా—తస్య+ఏషః అనునెడ 'స్య' పైని అకారమునకు "ఏషః" అనునెడ ఏకారము అనగా ఏచ్ పరమైనందు వలన ఆ రెండక్షరములకును అనగా అ+ఏ లకు కలసి "ఐ" ఆదేశమైనందువలన "తస్యైషః" అను రూపము సిద్ధించినది.

అట్లే ప్రథమా+ఏకవచనమ్ అనునెడ 'మా' పైని ఆకారమునకు, ఏకవచనమ్ అనునెడ దానిలోని ఏ అనగా ఏచ్చు పరమగుట వలన ఆరెండక్షరములకును, అనగా-ఆ+ఏ అక్షరములకు పూర్వము వలెనే "ఐ" ఆదేశమై "ప్రథమైకవచనమ్" అను రూపము సిద్ధించినది.

అట్లే-గృహ+ఓషధిః అనునెడ "హ" కారముపైని ఆకారమునకు 'ఓషధిః' అనునెడ 'ఓ' కారము పరమగుటవలన రెంటికిని అనగా అ+ఓ లకు కలసి 'ఔ' కారము ఏకాదేశమై "గృహౌషధిః" అనురూపము సిద్ధించినది.

అట్లే — గంగా+ఓఘః అనునెడ 'గా'కారముపైని ఆ కారమునకు ఓఘః అనునెడ ఓ కారమునకును రెంటికిని అనగా ఆ+ఓ లకు కలసి 'ఔ' కారము ఏకాదేశముకాగా "గంగౌఘః" అను రూపము సిద్ధించుచున్నది.

అట్లే — దేవ+ఐశ్వర్యమ్ అనునెడ వ కారముపైని అ కారమునకును ఐశ్వర్యములోని ఐ కారమునకును కలసి 'ఐ' కారము ఏకాదేశము కాగా "దేవైశ్వర్యమ్" అను రూపము సిద్ధించినది.

అట్లే — రమా + ఐక్యమ్ అనునెడ మా పైని ఆ కారమునకు ఐక్యమనునెడ ఐ కారమునకును కలసి 'ఐ' కారము రాగా "రమైక్యమ్" అనురూపము సిద్ధించినది.

అట్లే — కృష్ణ+ఔత్కణ్ఠ్యమ్ అనునెడ 'ష్ణ' పైని అకారమునకును ఔత్కణ్ఠ్యమ్ అనునెడ ఔ కారమునకును కలసి ఔ కారము రాగా "కృష్ణౌత్కణ్ఠ్యమ్" అను రూపము సిద్ధించుచున్నది.

అట్లే — రమా+ఔదార్యమ్, అనునెడ 'మా' పైని ఆ కారమునకును "ఔదార్యమ్" అనునెడ ఔ కారమునకును కలసి 'ఔ' కారమురాగా "రమౌదార్యమ్" అను రూపము సిద్ధించుచున్నది.

మూలమ్:— అత్ర విశేషః.

4. అకారాన్తా దుపసర్గాత్ ఋకారాదౌ ధాతౌ పరే వృద్ధి రేకాదేశః స్యాత్. యథా - ప్ర+ఋచ్ఛతి=ప్రార్ఛతి; ఏవముపార్ఛతీత్యాది. తత్ర విశేషః - నామధాతౌ పరేతువా. ప్ర+ఋషభీయతి=ప్రార్షభీయతి, ప్రర్షభీయతీత్యాది.

అనువాదము:—

ఇచ్చట నొక విశేషము :—

4. అకారాన్తమైన ఉపసర్గకు ఋకారము ఆదియందుగల ధాతువు పరమైనచో వృద్ధి అనగా సామ్యమును బట్టి ఆ కారము అనగా రేఫసహితమైన ఆ కారము ఏకాదేశమగును.

ఎట్లనగా— ప్ర + ఋచ్ఛతి అనునెడ 'ప్ర' అనునది అకారాన్తమైన యుపసర్గ. దీనికి 'ఋచ్ఛతి' యని ఋకార మాదియందుగల ధాతువు పరమైనందువలన 'ఆర్' అని రేప సహితమైన ఆ కారము వృద్ధిపేరుతో నా రెంటికిని అనగా 'ప్ర' పైని అకారమునకును 'ఋచ్ఛతి'లోని ఋ కారమునకును ఆ దేశము కాగా "పార్చ్ఛతి" అను రూపము సిద్ధించినది.

ఇట్లే- ఉప + ఋచ్ఛతి = ఉపార్ఛతి యనునదియు నూహ్యము.

అందొక విశేషము—నామ ధాతువు పరమైనప్పుడు ఈ వృద్ధి వికల్పము కాన నొక పక్షమున వృద్ధి మఱియొక పక్షమున గుణము వచ్చును.

ఎట్లనగా—ప్ర+ఋషభీయతి అనునెడ ఋషభీయతి (ఋషభ ఇవ ఆచరతి) అనునది నామధాతువు. కాన నిది పరమైనందువలన 'ప్ర' అనునెడ అకారమునకును ఋషభీయతి యనునెడ ఋ కారమునకును కలసి పూర్వమువలె 'ఆర్' రాగా 'ప్రార్షభీయతి' యను రూపము సిద్ధించును. ఇది వికల్పము గాన, ఇది రాని పక్షమున గుణము 'అర్' రాగా 'ప్రర్షభీయతి' యను హ్రస్వాకారముతోఁ గూడిన రూపము సిద్ధించును.

మూలమ్:-

5. అవర్ణాత్ ఏజాద్యోః ఇణ్ధాత్వేధధాత్వోః పరయోః ఊఠాదేశే పరే చ (పరరూపం గుణఞ్చ బాధిత్వా) వృద్ధిర్భవతి. యథా-ఉప+ఏతి=ఉపైతి; ప్ర+ఏధతే=ప్రైధతే; ప్రష్ఠ+ఊహః=ప్రష్ఠౌహః.

అనువాదము :-

5. అవర్ణమునకు ఏచ్ అనగా-ఏ-ఐ-ఓ-ఔ అక్షరములాది యందు గల ఇణ్ ధాతువుగాని, ఏధ ధాతువుగాని పరమైనప్పుడును, ఊఠాదేశము పర

మైనపుడును పరరూపమును గుణమును రానీయక వృద్ధివచ్చును.

ఎట్లనగా—ఉప+ఏతి అనునెడ పకారముపైని అకారమునకు 'ఏతి' అను 'ఏచ్' ఆది యందుగల ఇణ్ ధాతువు పరమైనందు వలన ఆ రెంటికిని అనగా అ+ఏ లకు కలసి వృద్ధిరాగా "ఉపైతి" యను రూపము సిద్ధించుచున్నది.

అట్లే—ప్ర+ఏధతే, అనునెడ "ప్ర" పైని అకారమునకును 'ఏధతే' లోని ఏ కారమునకును అనగా అ+ఏ లకు కలసి వృద్ధిరాగా "ప్రైధతే" యను రూపము సిద్ధించుచున్నది.

అటే ప్ర+ఊహః అనునెడ 'ప్ర' పైని అకారమునకును 'ఊహః' అను ఊఢా దేశములోని ఉకారమునకును కలసి వృద్ధిరాగా ప్రౌహః అను రూపము సిద్ధించుచున్నది.

మూలమ్ :

6. ప్రేత్యుపసర్గాత్ ఊహ, ఊఢ, ఊఢి, ఏష, ఏష్య; ఋణ, ఏషు పరేషు వృద్ధిః. క్రమేణో దాహరణాని: ప్రౌహః, ప్రౌఢః, ప్రౌఢిః, ప్రైషః, ప్రైష్యః, ప్రార్ణమ్. ప్రేషః, ప్రేష్యః ఇత్యాదౌ ప్ర+ఈష, ఈష్య ఇతిజ్ఞేయమ్.

అనువాదము :

6. 'ప్ర' అను ఉపసర్గకు ఊహ, ఊఢ, ఊఢి, ఏష, ఏష్య, ఋణ శబ్దములు పరములైనపుడు వృద్ధి వచ్చును,

వీనికి క్రమముగా నుదాహరణములు:—

ప్ర+ఊహః. ఇచ్చట 'ప్ర' అను ఉపసర్గకు ఊహాశబ్దము పరమైనందు వలన వృద్ధిరాగా "ప్రౌహః" అను రూపము; 'ఊఢ' శబ్దము పరమగుటవలన "ప్రౌఢః" అను రూపము; 'ఊఢి' శబ్దము పరమైనందువలన "ప్రౌఢిః" అనురూపము; 'ఏష' శబ్దము పరమైనందువలన 'ప్రైష' అనురూపము, 'ఏష్య' శబ్దము పరమైనందు వలన "ప్రైష్యః" అను రూపము, 'ఋణ' శబ్దము పరమైనందువలన "ప్రార్ణ" అను రూపము వృద్ధి వచ్చుటవలన సిద్ధించుచున్నది.

ప్రేషః, ప్రేష్యః ఇత్యాది స్థలముల యందు ప్ర+ఈషః; ప్ర+ఈష్యః అని విభజించుకొని గుణమునుఁ జెప్పవలయునేగాని ప్ర+ఏషః; ప్ర+ఏష్యః అని విభజింపరాదు.

మూలమ్:-

7. అక్ష శబ్దాత్ ఊహినీ శబ్దే పరే; స్వశబ్దాత్ ఈర, ఈరిన్ శబ్దే పరే; వత్సతర, కమ్బల, వసన, దశ, ఋణ ఏభ్యః ఋణశబ్దేపరే; తృతీయాసమాసే ఋత శబ్దేపరే చవృద్ధిస్స్యాత్. క్రమేణోదాహరణాని.

అక్షౌహిణీ; స్వైరిణీ; వత్సతరార్ణమ్; కమ్బలార్ణమ్; వసనార్ణమ్; దశార్ణః దేశః. నదీ చ దశార్ణా. ఋణార్ణమ్=ఋణాపనయనాయ కృత మన్యదృణమ్; సుఖార్తః=సుఖేన ఋతః. అన్యత్ర పరమర్తః

అనువాదము :

7. 'అక్ష' శబ్దమునకు 'ఊహినీ' శబ్దము పరమైనను, 'స్వ' శబ్దమునకు 'ఈర' 'ఈరిన్' శబ్దములు పరమైనను; 'వత్సతర,' 'కమ్బల,' 'వసన,' 'దశ' 'ఋణ' శబ్దములకు 'ఋణ' శబ్దము పరమైనపుడును, తృతీయా సమాసమునందు 'ఋత' శబ్దము పరమైనను వృద్ధి వచ్చును.

వానికి క్రమముగా నుదాహరణములు.—

అక్ష+ఊహినీ	=అక్షౌహిణీ
స్వ+ఈరః	=స్వైరః.
స్వ+ఈరిణీ	=స్వైరిణీ
వత్సతర+ఋణమ్	=వత్సతరార్ణమ్.
కమ్బల+ఋణమ్	=కమ్బలార్ణమ్.
వసన+ఋణమ్	=వసనార్ణమ్.
దశ+ఋణః	=దశార్ణః

దశార్ణమనగా నొకదేశము. దశార్ణయనగా నొక నది.

ఋణ+ఋణమ్=ఋణార్ణమ్. ఋణమును తొలగించుకొనుటకై చేసెడి మరియొక ఋణము ఋణార్ణమనఁబడును.

తృతీయా సమాసమునకు—

సుఖేన+ఋతః=సుఖార్తః.

తృతీయా సమాసము రానిచోట నీవృద్ధిరాదు. ఎట్లనగా-పరమశ్చా సౌ ఋతశ్చ పరమర్తః అని గుణము వచ్చునే గాని పరమార్తః అని వృద్ధి రాదు. ఏలయన నిది కర్మధారయ సమాసము.

మూలమ్ :

8. యణాదేశసన్ధిః: ఇకారస్థానే యణః స్వరసవర్ణే అచి పరే. దధి+అత్ర=దధ్యత్ర; సుధీ+ఉపాస్యః=సుధ్యుపాస్యః; అతి+ఊర్ధ్వమ్=అత్యూర్ధ్వమ్; మతి+ఋద్ధిః=మత్యృద్ధిః; అపి+ఏవమ్=అప్యేవమ్; దధి+ఓదనమ్=దధ్యోదనమ్; హరి+ఐశ్వర్యమ్=హర్యైశ్వరమ్; బుద్ధి+ఔత్కణ్ఠ్యమ్=బుద్ధ్యౌత్కణ్ఠ్యమ్: మధు+అరిః= మధ్వరిః; వధూ+ఆకృతిః= వధ్వాకృతిః; పితృ+అంశః=పిత్రంశః; ఌ+ఆకృతిః=లాకృతిః; శేషమూహ్యమ్.

అనువాదము :

8.యణాదేశసంధి : ఇక్కులకు అనగా ఇ-ఉ-ఋ-ఌ అను అక్షరములకు సవర్ణములు కాని అచ్చులు పరమైనపుడు వరుసగా య-వ-ర-ల వర్ణములాదేశములగును.

ఎట్లనగా— దధి+అత్రః ఇచ్చట 'ధి' పైని ఇకారమునకు 'అత్ర' అను దానిలోని 'అ' వర్ణము సవర్ణముకాని అచ్చు. అది పరమైనందువలన 'ఇ' కారమునకు యకారము అనగా యణ్ ఆదేశమురాగా దధ్‌య్+అత్ర=దధ్యత్రఅను రూపము సిద్ధించినది.

అట్లే సుధీ+ఉపాస్యః అనునెడ 'ధీ' లోని ఈ కారమునకు అసవర్ణమైన అచ్చగు 'ఉ' కారము పరముకాగా 'ఈ' కారమునకు 'య్' అనగా యణ్ ఆదేశమురాగా సుధ్‌య్+ఉపాస్యః = సుధ్యుపాస్యః అను రూపము సిద్ధించుచున్నది.

ఇట్లే అత్యూర్ధ్వమ్ అనునెడ అత్‌య్+ఊర్ధ్వమ్=అత్యూర్ధ్వమ్ అనియు

మతి+ఋద్ధిః అనునెడ మత్‌య్+ఋద్ధిః=మత్యృద్ధిః యనియు,

అపి+ఏవమ్ అనునెడ అప్‌య్+ఏవమ్=అప్యేవమ్ అనియు,

దధి+ఓదనమ్ అనునెడ దధ్య్+ఓదనమ్=దధ్యోదనమ్ అనియు,

హరి+ఐశ్వర్యమ్ అనునెడ హర్య్+ఐశ్వర్యమ్ = హర్యైశ్వర్యమ్ అనియు,

బుద్ధి+ఔత్కణ్ఠ్యమ్ అనునెడ బుద్ధ్య్+ఔత్కణ్ఠ్యమ్ అనియు ఇకారమునకు యణాదేశ రూపముల నూహించునది.

అట్లే మధు+అరిః అనునెడ మధు శబ్దము చివరనున్న ఇక్కునకు అనగా ఉకారమునకు అరిః అని అసవర్ణమైన అచ్చు పరముకాగా స్థానసామ్యముచే ఉకారమునకు యణ్ అనగా వకారము ఆదేశముకాగా మధ్వ్+అరిః = మధ్వరిః అను రూపము సిద్ధించుచున్నది.

అట్లే వధూ+ఆకృతిః అనునెడ 'వధూ' శబ్దము చివరనున్న ఇక్కునకు అనగా ఊకారమునకు ఆకృతిః అనునెడ అసవర్ణమైన ఆకారము పరముకాగా యణ్ 'వ' కారమురాగా వధ్వ్+ఆకృతిః= "వధ్వాకృతిః" అను రూపము సిద్ధించుచున్నది.

అట్లే పితృ+అంశః అనునెడ 'పితృ' శబ్దము చివరనున్న ఇక్కునకు అనగా ఋకారమునకు 'అంశః' అనునెడ అసవర్ణమైన అచ్చు అకారము పరమగుటవలన స్థాన సామ్యముచే 'ర్' అనగా యణ్ ఆదేశముకాగా పితర్+అంశః='పిత్రంశః' అను రూపము సిద్ధించుచున్నది.

అట్లే ఌ+ఆకృతిః అనునెడ ఇక్కునకు అనగా 'ఌ' కారమునకు అసవర్ణమైన ఆకారము పరమైనందు వలన స్థానసామ్యముచే 'ల' కారమురాగా ల్+ఆకృతిః="లాకృతి" అనురూపము సిద్ధించినది. ఇట్లే తక్కినచోట్ల నూహించుకొనవలయును.

మూలమ్ :

9. యాన్తాదేశసన్ధిః, వాన్తాదేశసన్ధిశ్చ— ఏచాం స్థానే క్రమాత్ అయ్, అవ్, ఆయ్, ఆవ్ ఏతే ఆదేశాస్స్వరచిపరే. హరే+ఏ=హరయే; విష్ణో+ఏ=విష్ణవే; నై+అకః=నాయకః; పౌ+అకః=పావకః.

అనువాదము :—

అత్రవిశేషః.

9. యాన్తాదేశ సన్ధి మఱియు వాన్తాదేశ సంధి :-

అచ్చు పరమైనచో ఏచ్చుల యొక్క అనగా ఏ - ఓ - ఐ - ఔ ల యొక్క స్థానమునందు క్రమముగా అయ్ - అవ్ - ఆయ్ - ఆవ్ లు - ఆదేశము లగును.

ఎట్లనగా - హరే + ఏ అనునెడ "హరే" యందలి 'ఏ' కారమునకు 'ఏ' అను అచ్చు పరమైనందున 'అయ్' ఆదేశమురాగా - హర్‌అయ్+ఏ = హరయే అను రూపము సిద్ధించు చున్నది.

అట్లే విష్ణో + ఏ అనునెడ 'ష్ణో' పైని ఓకారమునకు 'ఏ' అను నచ్చు పరమై యున్నందున 'అవ్' ఆదేశమురాగా విష్ణ్అవ్ + ఏ = విష్ణవే అను రూపము సిద్ధించు చున్నది.

అట్లే నై + అకః అనునెడ 'నై' పైని 'ఐ' కారమునకు 'అకః' లోని 'అ' యను అచ్చు పరమగుటవలన 'ఆయ్' ఆదేశముకాగా న్‌ఆయ్ + అకః = "నాయకః" అను రూపము సిద్ధించుచున్నది.

అట్లే పౌ + అకః అనునెడ 'పౌ' పైని 'ఔ' కారమునకు 'అకః' లోని 'అ' యను అచ్చు పరమగుటవలన 'ఆవ్' ఆదేశముకాగా "పావకః" అను రూపము సిద్ధించుచున్నది.

మూలమ్ :- అత్రవిశేషః :-

10. యకారాదౌ ప్రత్యయే పరే ఓకారౌ కారయోః అవ్, ఆవ్ ఏతావా దేశౌ స్తః. గో + యత్ = గవ్యమ్; నౌ + యత్ = నావ్యమ్; (గో + యూతిః = గవ్యూతిః) ఏవం లవ్యవ్; అవశ్య లావ్యమ్. యాన్తాదేశవిషయే - శక్యార్థే క్షయ్య జయ్యావితి; క్రయణార్థమేవేత్యర్థే క్రయ్యమితి చ విశేషః. అన్యత్ర క్షేతుం యోగ్యం క్షేయమ్, జేతుం యోగ్యం జేయమ్; క్రేయమ్ = క్రయణార్హమ్.

అనువాదము :-

ఇచట నొక విశేషము.

10. యకారమాది యందుగల ప్రత్యయము పరమైనపుడు 'ఓ' కారము నకు 'అవ్' 'ఔ' కారమునకు 'ఆవ్' ఆదేశములగును.

ఎట్లనగా - గో + యత్ అనునెడ 'గో' శబ్దములోని ఓ కారమునకు 'యత్' అను యకారమాదియందుగల ప్రత్యయము పరమగుటవలన ఓ కారము నకు 'అవ్' ఆదేశమురాగా 'గవ్య' మను రూపము సిద్ధించుచున్నది.

అట్లే - నౌ + యత్ అనునెడ 'నౌ' శబ్దములోని 'ఔ' కారమునకు 'యత్' అను యకారాదియైన ప్రత్యయము పరమగుటవలన 'ఆవ్' ఆదేశము కాగా 'నావ్యమ్' అను రూపము సిద్ధించుచున్నది.

ఇట్లే - గవ్యూతిః, లవ్యమ్, అవశ్య లావ్యమ్ ఇత్యాదులూహ్యములు.

యాన్తాదేశవిషమునందు-క్షేతుం శక్యం, జేతుం శక్యం అనునర్థములలో క్షయ్య జయ్య శబ్దములు నిపాతితములు. అటే క్రయ్య శబ్దము క్రయించుటకై యుద్దేశింపఁబడిన వస్తువు నందు నిపాతితము. కావున క్షేతుం యోగ్యం, జేతుం యోగ్యం. క్రేతుం యోగ్యమను నర్థములలో యాంతాదేశములు రానందువలన క్షేయమ్. జేయమ్, క్రేతుమ్ అను రూపములు సిద్ధించుచున్నవి.

మూలమ్ :

11. పూర్వరూపసన్ధిః :- పదాన్తాత్ ఏఙః హ్రస్వాకారే పరే పూర్వ రూపం (పూర్వపరయోః స్థానే) స్యాత్. హరే + అవ=హరేఽవ. విష్ణో + అవ=విష్ణోఽవ.

అనువాదము :-

11. పూర్వరూపసంధి :- పదము చివరనున్న ఏఙునకు అనగా ఏ-ఓ లకు హ్రస్వాకారము పరమైనపుడు పూర్వరూపము పూర్వపరస్థానమునందు వచ్చును.

ఎట్లనగా- హరే + అవ అనునెడ 'హరే' అను పదము చివరి 'ఏ' కార మునకు అనగా ఏఙునకు 'అవ' అనునప్పుడు హ్రస్వమైన అకారము పరమై

యున్నందున 'హరే'లోని 'ఏ'కారమునకును 'అవ'లోని 'అ' కారమునకును కలసి పూర్వరూపము అనగా 'ఏ' కారము రాగా "హరేఽవ" అను రూపము సిద్ధించుచున్నది.

అటే విష్ణో+అవ అనునెడ విష్ణో అను పదము చివరనున్న 'ఓ' కారమునకు అనగా ఏఙునకు "అవ" అనునప్పుడు హ్రస్వమైన అకారము పరమైయున్నందున, 'విష్ణో' లోని 'ఓ' కారమునకు 'అవ' లోని 'అ' కారమునకు కలసి పూర్వరూపము అనగా 'ఓ' కారము రాగా విష్ణోఽవ అను రూపము సిద్ధించున్నది.

మూలమ్ :—

12. పరరూపసన్ధిః :— అవర్ణాన్తోపసర్గాత్ ఏజాదౌ ధాతౌ పరే పరరూపం నిత్యం స్యాత్. ఏజాదౌ సుబన్తధాతౌ పరేతు వా. సమాసే ఓష్ఠశబ్దే పరేపి వా. ప్ర+ఏజతే = ప్రేజతే, ఉప+ఓషతి = ఉపోషతి; ఉపేడకీయతి; ఉపైడకీయతి. బిమ్బ+ఓష్ఠః = బిమ్బోష్ఠః; బిమ్బౌష్ఠః, స్థూలోతుః; స్థూలౌతుః. (అసమాసే తవౌష్ఠ ఇత్యేవ.)

అనువాదము :—

12. పరరూప సంధి :— అకారము చివరగల్గిన ఉపసర్గకు ఏజ్ అనగా- ఏ - ఓ అక్షరముల నాదియందు గలిగిన ధాతువు పరమైనచో పరరూపము నిత్యముగా వచ్చును. ఏజాదియైన సుబంతధాతువు పరమైనచో వికల్పముగా వచ్చును. సమాసమందు ఓష్ఠ శబ్దము పరమైనను వికల్పముగా వచ్చును.

ఎట్లనగా— ప్ర+ఏజతే అనునెడ 'ప్ర' అనునది అకారము చివరగలిగిన యుపసర్గ. దీనికి 'ఏజతే' యని ఏజాదియైన ధాతువు పరమైయున్నందువలన పరరూపమైన ఏకారము పూర్వపరములకు రెంటికిని రాగా "ప్రేజతే" యను రూపము సిద్ధించున్నది.

అట్లే ఉప+ఓషతి అనునెడ 'ఉప' అనునది అకారము చివరగలిగిన యుపసర్గ. దీనికి 'ఓషతి' యని ఏజాదియైన ధాతువు పరమైయున్నందున పరరూపమైన ఓకారము పూర్వ పరములకు రెంటికిని రాగా "ఉపోషతి" యను రూపము సిద్ధించుచున్నది. ఈ రెండు రూపములు నిత్యములు.

కాని, ఉప+ఏడకీయతి యనునెడ 'ఉప' యనునది అకారాంతపు టుపసర్గ యైనను, 'ఏడకీయతి' యనునది సుబ్ధాతువగుటవలన నందలి ఏ కారము ఏజ్గా నున్నను వికల్పముగనే పరరూపమువచ్చును. కాన ఉప యను నుపసర్గలోని యకారమునకు 'ఏడకీయతి' లోని ఏ కారము పరమగుటవలన వికల్పముగా పరరూపమురాగా "ఉపేడకీయతి" యను రూపము వికల్పముగా సిద్ధించుచున్నది. ఇది వికల్పముకాన నిది రాని పక్షమున ఉప+ఏడకీయతి యనునెడ వృద్ధిరాగా "ఉపైడకీయతి" యను రూపాంతరము గూడ సిద్ధించుచున్నది.

బింబోష్ఠః అను సమాసమందు బింబశబ్దమునకు ఓష్ఠ శబ్దము పరము కాగా బింబ శబ్దము చివరి అకారమునకు ఓష్ఠశబ్దము మొదటనున్న ఓ కారము నకు కలసి పరరూపమైన ఓ కారము వికల్పముగా రాగా "బింబోష్ఠః" అను రూపము సిద్ధించుచున్నది. ఇది వికల్పము కావున పరరూపము రాని పక్షమున ఆ 'అ'కారమునకును 'ఓ' కారమునకును వృద్ధి రాగా 'బింబౌష్ఠః' అను రూపము గూడ సిద్ధించుచున్నది.

ఇట్లే సమాసమందు స్థూలశబ్దమునకు ఓతుశబ్దము పరమైనచో స్థూల+ఓతుః అనునెడ పూర్వమువలె పరరూపము వికల్పముగా రాగా స్థూలోతుః అనియు, అదిరాని పక్షమున వృద్ధిరాగా "స్థూలౌతుః" అనియు రూపము సిద్ధించుచున్నది.

కాని, సమాసముకాని స్థలమున అనగా తవ+ఓష్ఠః ఇత్యాది స్థలమున పరరూపము రాదు. వృద్ధియే వచ్చి "తవౌష్ఠః" అను రూపము సిద్ధించుచున్నది.

మూలమ్ :

13. శకన్ధ్వాదిగణ పఠితేషు టేః పరరూపం వక్తవ్యమ్. టిర్నామ క్వచిదన్త్యాజ్వర్ణః, క్వచిద్వ్యఞ్జనపర అన్త్యాజ్వర్ణః. యథా-శక ఇత్యత్ర అకారః, మనస్ ఇత్యత్ర అస్, పతత్ ఇత్యత్ర అత్. ఏవం సర్వత్ర బోధ్యమ్. శక+అన్ధుః = శకన్ధుః. మనస్+ఈషా = మనీషా. పతత్+అఞ్జలిః = పతఞ్జలిః. కుల+అటా=కులటా. ఏవం లాఙ్గలీషా, కర్కన్ధుః, మార్తణ్డః, సీమన్తః=కేశవేశః, తద్భిన్నార్థే సీమాన్త ఇత్యాది జ్ఞేయమ్. శకన్ధ్వాది రాకృతిగణః.

అనువాదము :

13. శకంధు మున్నగు శబ్దములతోఁ బ్రారంభింపఁబడిన శకంధ్వాది శబ్దముల యందు "టి" యనుసంజ్ఞగల భాగమునకు పరరూపమే చెప్పవల యును. "టి" యనగా-కొన్నియెడల అంత్యమైన అచ్చు. 'శక' అనునెడ కకారము తరువాత నున్న అకారము. కొన్నియెడల వ్యంజనము పరమైన అచ్చు. 'మనస్' అనునెడ 'అస్', 'పతత్' అనునెడ 'అత్' ఇత్యాదులరయునది.

ఉదాహరణములు—

శక+అంధుః అనునెడ కకారముపైని అకారము 'టి'. దానికి అకారము పరమైనందు వలన పరరూపము రెంటికిని రాగా 'శకంధుః' అని రూపము సిద్ధించుచున్నది.

మనస్+ఈషా అనునెడ 'అస్' అన్నునది 'టి'. దానికి ఈషా అను నప్పుడు ఈ కారము (అచ్చు) పరమైనందువలన పరరూపమురాగా 'అస్' అనబడు 'టి' తొలగి మనీషా అనురూపము సిద్ధించుచున్నది.

పతత్+అంజలిః అనునెడ 'అత్' అనునది 'టి'. దానికి అంజలిః అను నప్పుడు అకారము పరమైనందువలన పరరూపము రాగా 'అత్' అను 'టి' తొలగిపోయి "పతంజలిః" అను రూపము సిద్ధించినది.

కుల+అటా అనునెడ లకారముపైని అకారము టి. దానికి 'అటా' యని అకారము పరమైనందువలన లకారముపైని 'టి' ని తొలగించి పరరూపము 'రాగా "కులటా" యను రూపము సిద్ధించుచున్నది. ఇటే లాంగలీషా, కర్కంధుః, మార్తండః అను శబ్దములలోను సంధి యూహ్యము.

సీమన్త శబ్దము పాపట యను నర్థము నందు సంధినొందును. దానికి భిన్నమగు నర్థమున సంధినొందక 'సీమాంతః' యనియుండును. శకం ధ్వాదులు ఆ శబ్దముల యాకృతినిఁ జూచి గణింపఁదగినవి.

మూలమ్ :-

14 :— అవర్ణాత్ ఓఙ్కారే, అజిచపరే అనవధారణార్థ కే ఏవ శబ్దే పరే చ పరరూపంస్యాత్. శివాయ+ఓం నమః =శివాయోంనమః. శివ+ఆ+

ఇహి = శివేహి. ఏవ మవేహీత్యాది; క్వ+ఏవభోక్ష్యసే = క్వేవభోక్ష్యసే. అవధార ణార్థే తవైవ. అనుకరణే విశేషః. పటత్+ఇతి = పటితి. పటత్పటత్+ఇతి = పటత్పటేతీత్యాది.

అనువాదము :—

14. అవర్ణమునకు ఓంకారము 'అజ్' పరమైనవుడును, అనిశ్చయా ర్థకమైన ఏవశబ్దము పరమైనపుడును పరరూపము వచ్చును.

ఎట్లనగా- శివాయ+ఓం నమః అనునెడ యకారముపైని అకారము నకు ఓఙ్కారము పరమైయున్నది. కాన యకారముపైని అకారమును తొల గించి పరరూపమైన ఓంకారము రాగా శివాయోంనమః అను రూపము సిద్ధిం చుచున్నది.

అట్లే శివ+ఆ+ఇహి అనునెడ వకారము పైని అకారమునకు 'ఆ' యను 'అజ్' పరమైయున్నది. కావున పరరూపము రాగా శివా + ఇహి అని రూపమేర్పడినది. దానికి గుణమురాగా 'శివేహి' అను రూపము సిద్ధించుచున్నది. ఇట్లే అవేహి మున్నగు రూపము లూహ్యములు.

అట్లే - క్వ + ఏవ (భోక్ష్యసే) అనునెడ ఏవకారము అనిశ్చితార్థకము. అది పరమగుటవలన పరరూపమురాగా "క్వేవభోక్ష్యసే" యని రూపము సిద్ధించుచున్నది.

తవ+ఏవ అనునెడ ఏవకారము నిశ్చితార్థము గాన నిచట పరరూపము రానందున వృద్ధి ఐకారము రాగా "తవైవ" యను రూపము సిద్ధించుచున్నది.

అనుకరణ శబ్దముల సంధిలో విశేషము :—

పటత్+ఇతి అనునెడ 'అత్' అను 'టి'ని తొలగించి పరరూపము రాగా "పటితి" యను రూపము సిద్ధించుచున్నది.

కాని పటత్పటత్+ఇతి యను ద్విరుక్త స్థలమున 'అత్' అను 'టి' పూర్తిగాఁ దొలగింపఁబడదు. అందులోని తకారము మాత్రమే తొలగిపోగా పటత్పట+ఇతి అను రూప మేర్పడి, తరువాత "పటత్పటేతి" యను రూపము సిద్ధించును.

మూలమ్ :

15. **అవజాదేశసన్ధిః :-** పదాన్తే గో శబ్దస్య అచి పరే అవజాదేశో క్వచిత్ వా స్యాత్. ఇన్ద్రశబ్దే పరే నిత్యమ్. గో+అగ్రమ్=గవాగ్రమ్; గోఽగ్రమ్; గో+ఈశః=గవేశః, గవీశః (నిత్యమ్) గవాక్షః; గో+ఇన్ద్రః.

ఇత్యచ్ సన్ధిః.

అనువాదము :

15. **అవజాదేశసంధి :-** పదాంతమందలి గో శబ్దమునకు అచ్చు పరమైనచో నొకచోట అవజాదేశము వికల్పముగా వచ్చును. ఇన్ద్రశబ్దము పరమైనచో నిత్యముగా వచ్చును.

ఎట్లనగా — గో+అగ్రమ్ అనునెడ గో శబ్దము పదాంతము. దానికి 'అగ్రమ్' అననప్పుడు అచ్చు పరమైనది కావున ఓ కారమునకు అవజాదేశము రాగా గ్+అవ+అగ్రమ్=గవాగ్రమ్. వికల్పము కావున అవజాదేశము రాని పక్షమున గోఽగ్రమ్.

గో+ఈశః అనునెడ అవజాదేశము వికల్పమైనందున, అది వచ్చిన పక్షమున గ్+అవ+ఈశః=గవేశః అనియు, అవజాదేశమురాని పక్షమున అవాదేశమురాగా గ్+అవ్+ఈశః=గవీశః అనియు రూపములు సిద్ధించును.

గో+అక్షః అనునెడ వ్యవస్థితవిభాష ననుసరించి యీ యవజాదేశము నిత్యముగాన, గవాక్షః అను రూపము.

గో+ఇన్ద్రః అనునెడ వ్యవస్థితవిభాష ననుసరించి యీ యవజాదేశము నిత్యముగాన గవేంద్రః అను రూపము సిద్ధించును.

శాస్త్రము, శిష్టప్రయోగములనను సరించి కొన్నిచోట్ల ప్రవర్తింపక పోవుటయు, కొన్నిచోట్ల నిత్యముగా ప్రవర్తించుటయు వ్యవస్థిత విభాష యనబడును.

ఇట్లు అచ్ సంధి సమాప్తము.

మూలమ్ :- అథ ప్రకృతిభావసన్ధిః.

16. పదాన్తా ఇకః అసవర్ణే అచి పరే ప్రకృత్యా స్యుః, హ్రస్వశ్చ

వా భవతి. సమాసేతు న. చక్రి+అత్ర = చక్రిఅత్ర; చక్రీఅత్ర; చక్ర్యత్ర. సమాసే-వాపీ+అశ్వః = వాప్యశ్వః.

అనువాదము:- ప్రకృతిభావసంధి.

16. పదము చివరనున్న ఇక్కునకు అనగా ఇ-ఉ-ఋ-ౡ వర్ణములకు అచ్చు పరమైనచో నెట్టి వికృతినిబొందక యెట్లున్నవి యట్లేయుండును. ఇట్లుండుటయే ప్రకృతిభావము. అవి వికల్పముగా హ్రస్వమగును. సమాసమునం దీ నియమము వర్తించదు. ఎట్లనగా-చక్రీ+అత్ర అనునెడ ప్రకృతి భావము రాగా చక్రీఅత్ర యని యేర్పడినది. వికల్పముగా హ్రస్వమురాగా చక్రిఅత్ర అను రూపము సిద్ధించును. హ్రస్వము వికల్పము కావున అదిరాని పక్షమున ప్రకృతిభావము తొలగగా యణాదేశము వచ్చుటచే 'చక్ర్యత్ర' అను రూప మేర్పడును.

సమాసమునందీ శాస్త్రము ప్రవర్తించదని చెప్పుట వలన వాప్యామశ్వః = వాప్యశ్వః అనునెడ వాపీ అశ్వః ఇత్యాది ప్రకృతిభావాదులురావు.

మూలమ్ :-

17. పదాన్తస్య అకః ఋకారే పరే సమ్బుద్ధి నిమిత్తకోకారస్య ఇతిశబ్దే పరే; గోశబ్దస్య హ్రస్వాకారే పరే చ ప్రకృతిభావో వా స్యాత్.

సప్త+ఋషయః = సప్తఋషయః, సప్తర్షయః. విష్ణో+ఇతి = విష్ణో ఇతి; విష్ణవితి, గో+అగ్రమ్ = గోఅగ్రమ్; గోఽగ్రమ్.

అనువాదము:-

17. పదాంతమైన అనగా పదము చివరనున్న అక్కునకు అనగా 'అక్' ప్రత్యాహారములో చేరిన అ-ఇ-ఉ-ఋ-ౡ వర్ణములకు ఋకారము పరమైనపుడును; సంబుద్ధివలన నేర్పడునట్టి ఓ కారమునకు 'ఇతి' శబ్దము పరమైనపుడును; గో శబ్దమునకు హ్రస్వాకారము పరమైనపుడును ప్రకృతి భావసంధి వికల్పముగా వచ్చును.

ఎట్లనగా — సప్త+ఋషయః అనునెడ 'ప్త'పైని అకారము అక్కు. దానికి ఋషయః అని ఋ వర్ణము పరమైయున్నది గాన ప్రకృతిభావసంధి రాగా 'సప్తఋషయః' అను రూపమేర్పడును. ఇది వికల్పముగాన, ప్రకృతి

భావము రాని పక్షమున రేఫ సహితమైన ఆ కారము గుణముగాగా స్రష్టయః అనియు రూపమేర్పడినది.

అట్లే విష్ణో+ఇతి అనునెడ "విష్ణో" అను దానిలోని ఓ కారము సంబోధనయందు వచ్చినది అట్టి సంబుద్ధినిమిత్తకమైన ఓకారమునకు 'ఇతి' శబ్దము పరముగానున్నందున ప్రకృతిభావసంధి రాగా 'విష్ణోఇతి' అను రూపమేర్పడును. ఈ ప్రకృతిభావ సంధి వికల్పము కావున ఇదిరాని పక్షమున అవాదేశము రాగా విష్ణవితి యనియు రూపము సిద్ధించుచున్నది.

అట్లే-గో+అగ్రమ్ అనునెడ 'గో' శబ్దమునకు అగ్రమనునపుడు హ్రస్వమైన అకారము పరమైనందువలన ప్రకృతిభావ సంధిరాగా ''గో అగ్రమ్'' అను రూపము సిద్ధించినది. ప్రకృతిభావము రాని పక్షమున పూర్వరూపము రాగా 'గోఽగ్రమ్' అనియు రూపమేర్పడుచున్నది.

మూలమ్:—

18. :- ఈ-ఊ-ఏ, ఏతదన్త ద్వివచనేభ్యః; (మీ,మూ) ఏతదన్తాదదశ్శబ్దాత్; ప్లుతాత్, ఓకారాన్తనిపాతాచ్చ; అచిపరే ప్రకృతిభావః స్యాత్. క్రమాదుదాహరణాని-

హరీ + ఏతౌ = హరీ ఏతౌ; విష్ణూ + ఇమౌ = విష్ణూఇమౌ; గఙ్గే+అమూ = గఙ్గేఅమూ. అమీ+ఈశాః = అమీఈశాః అమూఆసాతే, హేకృష్ణ౩ః ఆ గచ్ఛ; అహో ఈశాః; భో అయుష్మన్.

ఇతి ప్రకృతిభావ సన్ధిః

అనువాదము :—

18. ఈ-ఊ-ఏ వర్ణములను చివర గల్గిన ద్వివచనములకును; 'మీ-మూ' లను చివర గల్గిన అదః శబ్దమునకును; ప్లుతమునకును; ఓ కారము చివరగల్గిన నిపాతమునకును అచ్చు పరమైనచో ప్రకృతిభావము వచ్చును.

ఎట్లనగా-హరీ + ఏతౌ అనునెడ 'హరీ' అనునది ఈ కారము చివర గల్గిన ద్వివచనము. దానికి 'ఏతౌ' అను నప్పుడేకారమచ్చు పరమగుటవలన ప్రకృతిభావసంధిరాగా ''హరీఏతౌ'' అను రూపమేర్పడుచున్నది.

అట్లే-విష్ణూ+ఇమౌ అనునెడ "విష్ణూ" అనునది ఊ కారము చివర గల్గిన ద్వివచనము. దానికి 'ఇమౌ' అనునప్పుడికారమచ్చుపరమై యున్నందున ప్రకృతిభావసంధిరాగా విష్ణూ ఇమౌ అను రూపమేర్పడినది.

అటే గఙ్గే+అమూ అనునెడ "గఙ్గే" అనునది ఏ కారము చివరగల్గిన ద్వివచనము. దానికి 'అమూ' అను నప్పు డకారమచ్చు పరమై యున్నందున ప్రకృతిభావసంధివచ్చి "గఙ్గేఅమూ" అనురూపము సిద్ధించుచున్నది.

అమీ + ఈశాః అనునెడ "అమీ" అనునది 'మీ' యను వర్ణమును చివరగల్గిన అదశ్శబ్దము. దీనికి ఈశాః అనునప్పుడీ కారమచ్చు పరమై యున్నందున ప్రకృతిభావసంధిరాగా "అమీ ఈశాః" అను రూపము సిద్ధించుచున్నది.

అమూ+ఆసాతే అనునెడ 'అమూ' అనునది 'మూ' వర్ణమును చివర గల్గిన అదశ్శబ్దము. దీనికి ఆసాతే అనునప్పుడాకారమచ్చు పరమైయుండుట వలన ప్రకృతిభావసంధిరాగా 'అమూఆసాతే' అనురూపము సిద్ధించుచున్నది.

హేకృష్ణ౩+అగచ్ఛ అనునెడ 'కృష్ణ' శబ్దముపైని అకారము ప్లుతము. దానినే ౩ సూచించుచున్నది. ఈ ప్లుతమునకు 'అగచ్ఛ' అనునప్పుడా కారమచ్చు పరమైనందున ప్రకృతిభావము రాగా "హేకృష్ణ ౩ అగచ్ఛ" యను రూపము సిద్ధించుచున్నది.

అహో+ఈశాః అనునెడ 'అహో' అనునది ఓకారము చివరగల్గిన నిపాతము అనగా అవ్యయము. దీనికి ఈశాః అను నప్పుడీకారమచ్చు పర పరమైనందున ప్రకృతిభావము రాగా 'అహో ఈశాః' అను రూపము సిద్ధించినది.

అట్లే భో+అయుష్మన్ అనునెడ 'భో' అనునది ఓకారాన్త నిపాతము. దీనికి అ యుష్మన్ అననప్పుడా కారమచ్చు పరమైయున్నందున ప్రకృతి భావసంధిరాగా "భోఅయుష్మన్" అను రూపము సిద్ధించుచున్నది.

ఇంతటితో ప్రకృతిభావసంధి సమాప్తము.

అథ హల్ సన్ధిః

మూలమ్ :—

19. శ్చుత్వ సంధిః :— పూర్వత్ర పరత్ర వా శకార చవర్గాన్యతర యోగే సతి సకార తవర్గయోః క్రమాత్ శకారచవర్గౌ స్తః.

యథా — హరిస్ + శేతే = హరిశ్శేతే; రామస్ + చినోతి = రామశ్చినోతి; సత్ + చిత్ = సచ్చిత్. శార్ఙ్గిన్ + జయ = శార్ఙ్గిఞ్ జయ. [శాత్పర తవర్గస్య న - విశ్నః, ప్రశ్నః.]

అనువాదము:- హల్సంధి.

19. శ్చుత్వసంధి: —పూర్వమందు గాని పరమందుగాని శకారచవర్గములలో దేనితోదనైన సంబంధమున్నప్పుడు సకార తవర్గములకు క్రమముగా శకార చవర్గలు వచ్చును.

ఎట్లనగా—హరిస్+శేతే అనునెడ పరపదమైన 'శేతే' అను దానిలోని శకారముతో సంబంధముండుటవలన 'హరిస్' లోని సకారమునకు శకారము రాగా హరిశ్+శేతే = "హరిశ్శేతే"యను రూపము సిద్ధించుచున్నది.

అట్లే రామస్+చినోతి అనునెడ "రామస్" లోని సకారమునకు 'చినోతి' లోని చవర్గాక్షరముతో సంబంధముండుటవలన, సకారమునకు శకారమురాగా రామశ్+చినోతి = రామశ్చినోతి అను రూపమేర్పడినది.

అట్లే సత్+చిత్ అనునెడ సత్ లోని తకారమునకు చిత్‌లోని చవర్గాక్షరముతో సంబంధముండుటవలన తకారమునకు చకారము రాగా సచ్+చిత్ = సచ్చిత్ అను రూపము సిద్ధించుచున్నది.

అట్లే శార్ఙ్గిన్+జయ అనునెడ "జయ" లోని చవర్గాక్షరమైన జకారముతో 'శార్ఙ్గిన్' లో చివరనున్న తవార్గక్షర నకారమునకు సంబంధముండుట వలన ఆ నకారమునకు అనగా తవర్గపంచమాక్షరమునకు చవర్గలోని పంచమాక్షరమైన "ఞ" ఆదేశమై "శార్ఙ్గిఞ్ జయ" అను రూపము సిద్ధించుచున్నది.

కాని శకారమునకంటె పరమైన తవర్గకు శ్చుత్వమురాదు.

ఎట్లన—విశ్+నః అనునెడ పైనియమము ప్రకారము శకారమునకు తవర్గతో సంబంధమున్నందువలన తవర్గపంచమాక్షరమైన నకారమునకు చవర్గపంచమాక్షరము 'ఞ్' రావలసియున్నను పైనిషేధము వలన రాజాలదు.

అట్లే—ప్రశ్+నః అనునెడగూడ శ్చుత్వము రానేరదు.

మూలమ్ :-

20. ష్టుత్వసన్ధిః :— సకారతవర్గయోః క్రమేణ షకారటవర్గౌ స్తః, షకార టవర్గయోర్యోగే సతి. నతు పదాన్తస్థాత్ టవర్గాత్పరయోస్సకార తవర్గయోః; నచాపి తవర్గస్య షకారేపరే.

యథా—రామస్+షష్ఠః = రామష్షష్ఠః; హరిస్+టీకతే = హరిష్టీకతే; పేష్+తా=పేష్టా; తత్+టీకా=తట్టీకా; చక్రిన్+ఢౌకసే=చక్రిణ్ఢౌకసే; షట్+సన్తః=షట్సన్తః; షట్+తే=షట్తే; సన్+షష్ఠః=సన్షష్ఠః.

అనువాదము:-

20. ష్టుత్వసంధి : — సకారమునకుగాని తవర్గకుగాని షకార టవర్గలతో సంబంధమున్నచో క్రమముగా షకారటవర్గలు వచ్చును. కాని పదము చివరమున్న టవర్గకు పరమైన సకార తవర్గలకును, తవర్గకు షకారము పరమైనను ఈష్టుత్వమురాదు.

ఎట్లనగా—రామస్+షష్ఠః అనునెడ 'రామస్' లోని సకారమునకు 'షష్ఠః' లోని షకారముతో సంబంధముండుట వలన సకారమునకు షకారము రాగా రామష్+షష్ఠః=రామష్షష్ఠః అను రూపము సిద్ధించినది.

అట్లే-హరిస్+టీకతే అనునెడ 'హరిస్' లోని సకారమునకు 'టీకతే' లోని ట కారముతో సంబంధముండుటవలన సకారమునకు షకారమురాగా హరిష్+టీకతే="హరిష్టీకతే" అను రూపము సిద్ధించుచున్నది.

అట్లే-పేష్+తా అనునెడ 'పేష్' లోని షకారమునకు 'తా' అనునప్పుడు తకారముతో సంబంధముండుటవలన తకారమునకు టకారమురాగా 'పేష్టా' యను రూపము సిద్ధించుచున్నది.

అట్లే—తత్+టీకా అనునెడ తకారమునకు టకారముతో సంబంధ ముండుట వలన త కారమునకు ట కారమురాగా తట్+టీకా='తట్టీకా' అను రూపము సిద్ధించుచున్నది

అట్లే-చక్రిన్+ఢౌకసే అనునెడ తవర్గ పంచమాక్షరమైన న కార మునకు టవర్గాక్షరమైన ఢ కారముతో సంబంధముండుటవలన తవర్గ పంచ మాక్షరమైన 'న' కారమునకు ట వర్గ పంచమాక్షరమైన 'ణ' కారమురాగా చక్రిణ్+ఢౌకసే=చక్రిణ్ఢౌకసే యను రూపము సిద్ధించుచున్నది.

ఇందు విశేషము.

షట్+సన్తః, షట్+తే అను స్థలములయందు పదాంతమునందు టకారముండుట వలన సంధి రాలేదు, అనగా ష్టుత్వమురాలేదు.

సన్+షష్ఠః అనునెడ తవర్గాక్షరమైన నకారమునకు షకారము పర మగుటవలనను ష్టుత్వమురాలేదు.

మూలమ్ :

21. జశ్త్వసన్ధిః- పదాన్తే వర్తమానానాం ఝలాం స్థానే సవర్ణా జశస్స్యుః.

యథా-అచ్+అన్తః=అజన్తః; అజ్వర్ణః; అప్+లిఙ్గమ్ = అబ్లిఙ్గమ్; అబిన్ద్రియమ్; వాక్+ఈశః వాగీశః; వాగ్వాదః; షట్+అఙ్గః = షడఙ్గః; షడ్వారమ్; చిత్+రూపమ్=చిద్రూపమ్; చిదంశః.

అనువాదము :

21. జశ్త్వసంధి :- పదాన్తమునందున్న ఝల్ వర్ణములకు అనగా- "ఝ భ ఞ్"; "ఘ ఢ ధ ష్", "జ బ గ డ ద శ్"; "ఖ ఫ ఛ ఠ థ చ ట తవ్; "క ప య్"; "శ ష స ర్"; "హల్"; అను సూత్రముల యందున్న "ఝ" మొదలు "హ" వరకు గలవర్ణములయొక్క స్థానమున సవర్ణములైన జశ్ వర్ణములు అనగా "జ బ గ డ ద శ్" అను సూత్రము లోని వర్ణములు వచ్చును.

ఎట్లనగా-అచ్+అన్తః అనునెడ 'అచ్' అను పదము చివరనున్న

ఝల్ చకారమునకు సవర్ణమైన జశ్ అనగా జకారము రాగా అజన్తః అను రూపము సిద్ధించుచున్నది.

అట్లే అచ్+వర్ణః అనునెడ 'అచ్' అను పదము చివరనున్న ఝల్ చకారమునకు సవర్ణమైన జశ్ అనగా జకారము రాగా అజ్వర్ణః అను రూపము సిద్ధించుచున్నది.

అట్లే అప్+లింగమ్ అనునెడ "అప్" అను పదాంతమందున్న ఝల్ వర్ణమైన పకారమునకు సవర్ణమైన జశ్ అనగా బకారమురాగా "అబ్లింగమ్" అను రూపము సిద్ధించుచున్నది.

అట్లే అప్+ఇంద్రియమ్=అబింద్రియమ్ అను రూపము సిద్ధించుచున్నది.

అట్లే వాక్+ఈశః అనునెడ 'వాక్' అను పదము చివరనున్న ఝల్ వర్ణమైన కకారమునకు సవర్ణమైన జశ్ వర్ణము గకారము రాగా 'వాగీశః' అను రూపము సిద్ధించుచున్నది.

అట్లే వాక్+వాదః=వాగ్వాదః అను రూపము సిద్ధించును.

షట్+అఙ్గః అనునెడ 'షట్' అను పదము చివరనున్న ఝల్ వర్ణమైన టకారమునకు సవర్ణమైన జశ్ వర్ణము డ కారమురాగా 'షడఙ్గః' అను రూపము సిద్ధించినది.

అట్లే షట్+వారమ్=షడ్వారమ్ అను రూపము సిద్ధించును.

చిత్+రూపమ్ అనునెడ 'చిత్' అను పదము చివరనున్న ఝల్ వర్ణమైన తకారమునకు సవర్ణమైన జశ్ వర్ణము దకారమురాగా 'చిద్రూపము' అను రూపము సిద్ధించినది.

అట్లే చిత్+అంశః=చిదంశః అనురూపమూహ్యము.

మూలమ్ :-

22.-అనునాసికసన్ధిః—పదాన్తస్య యరః అనునాసికే పరే సవర్ణానునాసికో వా స్యాత్, తత్ర అనునాసికాది ప్రత్యయే పరే నిత్యమ్.

యథా-తత్ + మురారిః = తన్మురారిః; తద్మురారిః; కకుప్ + నేతా కకుమ్నేతా; కకుబ్నేతా; వాక్ + మహిమా = వాఙ్మహిమా; వాగ్మహిమా. విట్ + మూత్రమ్ = విణ్మూత్రమ్; విడ్మూత్రమ్; చిత్ + మయమ్ = చిన్మయమ్; చిన్మాత్రమ్. గరుత్మాన్-కకుద్మ న్త్విత్యాదౌ గణేనిపాతనాన్న.

అనువాదము :—

22. అనునాసిక సంధి :— పదము చివరనున్న యర్ నకు అనగా - 'అ ఇ ఉ ణ్' మున్నగు అక్షర సమామ్నాయమందలి 'య వ ర ట్' సూత్రము మొదలు ''శ ష స ర్'' వరకున్న సూత్రముల యందలి వర్ణములకు అనునాసికము పరమైనచో సవర్ణమైన యనునాసికము వికల్పముగా వచ్చును. అనునాసికాది ప్రత్యయము పరమైనచో నిత్యముగా ననునాసికము వచ్చును.

ఎట్లనగా - తత్ + మురారిః అనునెడ 'తత్' అనుపదము చివరనున్న యర్ వర్ణమైన తకారమునకు మురారి యనుపదమునందలి మువర్ణ మనునాసికము పరమైనందున, త సవర్ణమైన అనునాసికము (ముక్కుతోను నోటితోను కలసి యుచ్చరింపఁబడువర్ణము) న కారము రాగా తన్ + మురారిః = ''తన్మురారిః'' అను రూపము సిద్ధించినది. అనునాసికసంధి వికల్పము గాన ఇది రాని పక్షమున తత్ + మురారిః = ''తద్మురారిః'' అను రూపము జశ్త్వముచే సిద్ధించును.

కకుప్ + నేతా అనునెడ 'కకుప్' అను పదాంతమందలి యర్ వర్ణమైన ప కారమునకు నేతా అనునప్పుడు నకార మనునాసికము పరమైయున్నందున, పకారమునకు సవర్ణమైన అనునాసికము మ కారమురాగా కకుమ్ + నేతా = కకుమ్నేతా అను రూపము సిద్ధించినది. ఈ సంధి వికల్పము కావున ఇది రానిపక్షమున జశ్త్వముచే 'కకుబ్నేతా' యను రూపము సిద్ధించును.

వాక్ + మహిమా అనునెడ 'వాక్' అను పదముచివరనున్న కకారము యర్. దానికి 'మహిమా' అనునప్పుడు మకార మనునాసికము పరమైనందున కకారమునకు సవర్ణమైన అనునాసికము 'ఙ' కారముురాగా ''వాఙ్మహిమా'' అను రూపము సిద్ధించినది. ఇది వికల్పముగాన అనునాసికము రాని పక్షమున వాక్ + మహిమా = వాగ్మహిమా యను రూపము జశ్త్వముచే సిద్ధించును.

విట్ + మూత్రమ్ అనునెడ 'విట్' అనుపదము చివరనున్న యర్ వర్ణమైన టకారమునకు 'మూ' యని మకార మనునాసికము పరమైయున్నందున

టకారమునకు సవర్ణమైన 'ణ'కారమనునాసికము రాగా "విణ్మాత్రమ్" అను రూపము సిద్ధించినది. ఇది వికల్పముగాన అనునాసిక సంధి రానిపక్షమున జశ్త్వముచే 'విడ్మాత్రమ్' అను రూపము సిద్ధించును.

చిత్ + మయమ్ అనునెడ 'చిత్' అనుపదము చివరనున్న యర్ వర్ణమైన తకారమునకు 'మయమ్' అను మకార మనునాసికాక్షరమాదియందుగల ప్రత్యయము పరముగానున్నది కావున తకారమునకు సవర్ణమై అనునాసికము నకారము నిత్యముగా రాగా "చిన్మయమ్" అను రూపము సిద్ధించినది.

అట్లే - చిత్+మాత్రమ్ అనునెడ 'చిత్' అను పదము చివరనున్న యర్ వర్ణమైన తకారమునకు 'మాత్రమ్' అను మకార మనునాసికాక్షరమాదియందు గల ప్రత్యయము పరముగా నున్నందున చిత్ తకారమునకు సవర్ణమైన అనునాసికము 'న' కారము నిత్యముగారాగా "చిన్మాత్రమ్" అను రూపము సిద్ధించినది.

గరుత్మాన్- కకుద్మన్తః ఇత్యాదులలో గణమందు నిపాతనము చేయుట వలన అనునాసికములు రాలేదు. అనగా గరున్మాన్, కకున్మన్తః అను రూపము లేర్పడలేదు.

మూలమ్:-

23.అనుస్వారసన్ధిః : అపదాన్త మకార నకార యోర్ఝలి పరే, మకారాన్తపదస్య హలిపరేచ అనుస్వారః (ం) స్యాత్.

యథా - ఆక్రమ్ + స్యతే = ఆక్రంస్యతే; యశాన్+సి = యశాంసి; హరిమ్+వన్దే=హరింవన్దే. రాట్ శబ్దే పరే సమో మస్య నానుస్వారః. సమ్ + రాట్ = సమ్రాట్.

అనువాదము:—

23. అనుస్వారసంధి :— పదాంతముకాని మకారమునకును, నకారమునకును, ఝల్లు పరమైనప్పుడును అనగా "ఝ భ ఞ్" మొదలు 'హల్' సూత్రము వరకు గల నక్షరములలో నొకటి పరమైనప్పుడును, మకారాన్తమైన పదమునకు హల్లు పరమైనప్పుడును అనుస్వారము (ం) వచ్చును.

ఎట్లనగా ఆక్రమ్+స్యతే అనుచోట 'ఆక్రమ్' చివరనున్న మకారము పదమధ్యము నందున్నది గాని పదాంతమునందులేదు. కాన అపదాంతమైనది. దానికి 'స్యతే' అనునెడ సకారము ఝల్లు పరమైనందువలన మకారమునకు అనుస్వారము రాగా "ఆక్రంస్యతే" అను రూపము సిద్ధించుచున్నది.

అట్లే యశాన్+సి అనునెడ 'యశాన్' చివరనున్న న కారము పదమధ్యస్థమైనందువలన పదాంతముకాలేదు. కాన అపదాంతము. దానికి 'సి' యని ఝల్లు పరమగుటవలన అనుస్వారము రాగా "యశాంసి" అను రూపము సిద్ధించినది.

ఇక హరిమ్+వన్దే అనునెడ 'హరిమ్' అనునది మకారాంతపదము. దానికి 'వన్దే' అని వకారము హల్లు పరమగుటవలన అనుస్వారమురాగా "హరిం వన్దే" యను రూపము సిద్ధించుచున్నది.

రాట్ శబ్దము పరమైనప్పుడు 'సమ్' లోని మకారమునకు అనుస్వారము రాదు.

ఎట్లన—సమ్+రాట్ అనునెడ 'సమ్' నకు 'రాట్' శబ్దము పరమై యున్నది. కాన 'సమ్' లోని మకారమునకు అనుస్వారము రాలేదు. కాన "సమ్రాట్" అనియే రూపము సిద్ధించును.

మూలమ్ :-

24. పరసవర్ణసన్ధిః :- అపదాన్తానుస్వారస్యయయి పరే నిత్యం పరసవర్ణ స్స్యాత్. పదాన్తానుస్వారస్య తు వా. తవర్గస్య లకారే పరే నిత్యమ్.

యథా - అఙ్కితః; అఞ్చితః; కుణ్ఠితః; శాన్తః; గుమ్ఫితః; త్వం కరోషి; తఙ్కరోషి; త్వంచతురః త్వఞ్చతురః; తంధర్మమ్; తన్ధర్మమ్; ఏవం సంయన్తా-సయ్యన్తా; సంవత్సరః, సవ్వత్సరః; యంలోకమ్ యల్లోకమ్; తత్+లయః = తల్లయః; విద్వాన్+లిఖతి = విద్వాల్లిఖతి.

అనువాదము :-

24. పరసవర్ణ సంధి :- అపదాంతమైన అనగా పదము చివరనుండని అనుస్వారమునకు యయ్ అనగా "యవరట్" మొదలు 'కపయ్' వరకున్న

సూత్రములయందలి వర్ణములలో నొక్కటి పరమైనను, పరవర్ణమునకు సమాన మైన వర్ణము నిత్యముగా వచ్చును. పదాంతమందలి యనుస్వారమునకో వికల్ప ముగా వచ్చును. తవర్గమునకు లకారము పరమైనచో నిత్యముగా వచ్చును.

ఎట్లనగా - అం + కితః అనునెడ 'అం' లోనున్న అనుస్వారము పద మధ్యమందుండుటవలన అపదాంతము. దానికి 'కితః' లోని కకారము యయ్ పరమైనందున దానికి సవర్ణమైన 'ఙ' కారము రాగా అఙ్ + కితః = అఙ్కితః అను రూపము సిద్ధించినది.

అట్లే—అం + చితః అనునెడ 'అం'లోని అనుస్వారము పదాంతమైనది. దానికి 'చితః' లోని చకారము యయ్ పరమైనందున దానికి అనగా చకారము నకు సవర్ణమైన 'ఞ' రాగా అఞ్ + చితః 'అఞ్చితః' అను రూపము సిద్ధించినది.

అట్లే—కుం + ఠితః అనునెడ అనుస్వారమునకు, పరమైన ఠ కారమునకు సవర్ణమైన 'ణ' కారమురాగా "కుణ్ఠితః" అను రూపము సిద్ధించినది.

అట్లే—గుం + ఫితః అనునెడ 'గుం' లోని యనుస్వారమునకు పరమైన ఫకారమునకు సవర్ణమైన మకారమురాగా గుమ్ + ఫితః = గుమ్ఫితః అను రూపముసిద్ధించుచున్నది

అట్లే శాం + తః అనునెడ అనుస్వారమునకు పరమైన తకారమునకు, సవర్ణమైన'న' కారము—శాన్ + తః = శాన్తః అను రూపము సిద్ధించుచున్నది.

త్వం + కరోషి అనునెడ త్వంలోని అనుస్వారము పదాంతము. దానికి కరోషిలోని కకారము యయ్ పరమైనందున కకారమునకు సవర్ణమైన 'ఙ' యను నది అనుస్వారమునకు వికల్పముగారాగా 'త్వఙ్కరోషి' అను రూపమేర్పడు చున్నది. ఇది వికల్పము గాన పరసవర్ణము రాని పక్షమున 'తంకరోషి' అనియే రూపముండును.

అట్లే త్వం + చతురః అనునెడ పరమైన చకారమునకు సవర్ణము "ఞ". అది యనుస్వారమునకురాగా త్వఞ్ + చతురః = "త్వఞ్చతురః" అను రూపము సిద్ధించుచున్నది. ఇది వికల్పము గాన రానిపక్షమున త్వం చతురః అనియే రూపమేర్పడును.

అట్లే తం + ధర్మమ్ అనునెడ పరమైన ధకారమునకు సవర్ణమైన న కారము అనుస్వారమునకు రాగా తన్ + ధర్మమ్ = తన్ధర్మమ్ అను రూపము

అట్లే సం+యన్తా అనునెడ "యన్తా" లోని యకారము యమ్ పరమైనందున 'సం'లోని యనుస్వారమునకు అనునాసికమైన యకారముగాగా (పరసవర్ణముగాగా) సయ్ఁయన్తా=సయ్ఁయ్యన్తా అని రూపము సిద్ధించును. ఇది వికల్పము కావున, ఇది రాని పక్షమున సంయన్తా అనియే రూపముండును.

అట్లే సం+'వత్సరః'అనునెడవకారము యమ్ పరమైనందున 'సం'లోని యనుస్వారమునకు సవర్ణమైన వకారము రాగా సవ్ఁ+వత్సరః=సంవ్వఁత్సరః అను రూపము సిద్ధించుచున్నది. ఈపరసవర్ణము వికల్పము కాన ఇది రాని పక్షమున 'సంవత్సరః' అనియే రూపముండును.

అట్లే – యం+లోకమ్ అనునెడ 'లోకమ్' లోని లకారమునకు సవర్ణమైన లకారము అనుస్వారముయొక్క స్థానమునందు రాగా 'యఁల్లోకమ్'' అను రూపము సిద్ధించును. ఇది వికల్పమైనందున రాని పక్షమున 'యంలోకమ్' అనియే రూపమేర్పడును.

తత్+లయః అనునెడ తవర్గ తకారమునకు లకారము పరమైనది గాన నా లకారమునకు సవర్ణమైన మఱియొక లకారము తకారమునకు రాగా తత్+లయః=తల్లయః అనురూపము సిద్ధించుచున్నది.

అట్లే విద్వాన్+లిఖతి అనునెడ 'విద్వాన్' లోని తవర్గాక్షరమైన నకారమునకు 'లిఖతి' లోని లకారమునకు సవర్ణమైన మఱియొక లకారము రాగా విద్వాఁల్+లిఖతి='విద్వాఁల్లిఖతి' యను రూపము సిద్ధించును.

మూలమ్:—

25. పూర్వసవర్ణసన్ధిః :– ఝయః పరస్య హకారస్య పూర్వసవర్ణో వాస్యాత్, ఉదుప సర్గాత్పరయోః స్థా స్తమ్భ ధాత్వోః నిత్యమ్.

యథా వాక్+హరిః=వాగ్ఘరిః; షట్+హయాః=షడ్ఢయాః; తత్+హితమ్=తద్ధితమ్; అప్+హవిః = అబ్భవిః, రూపాన్తరాణి సిద్ధాని. ఉత్+స్థానమ్=ఉత్థానమ్. ఉత్+స్తమ్భనమ్=ఉత్తమ్భనమ్.

అనువాదము:–

25. పూర్వసవర్ణసంధి:– ఝయ్ ప్రత్యాహారమునఁ జేరిన వర్ణమునకు అనగా "ఝభఞ్'' మొదలు 'కపయ్' వరకు గల సూత్రముల యందలి వర

ములలో న్నే యొక్క వర్ణమున కంటెను పరమైన హకారమునకు పూర్వసవర్ణము వికల్పముగా వచ్చును.

వాక్+హరిః అనునెడ వాక్ లోని పదాన్తమైన ఝల్ కకారమునకు జశ్త్వము 'గ' కారమురాగా వాగ్+హరిః నిలుచును. ఇయ్యెడ వాగ్ లోని గ కారము ఝయ్ ప్రత్యాహారమునకుఁ జెందిన వర్ణము. దానికి హకారము పరమై యున్నది. కావున పూర్వవర్ణమైన గ కారమునకు సవర్ణమైన 'ఘ' కారము వికల్పముగా హకారమునకు రాగా వాగ్ఘరిః "వాగ్ఘరిః" అను రూపము సిద్ధించుచున్నది. ఇది రాని పక్షమున 'వాగ్హరి' అను రూపముండును.

అట్లే షట్+హయాః అనునెడ జశ్త్వమురాగా షడ్+హయాః అని నిల్చును. ఇయ్యెడ 'షడ్' లోని డకారమునకు సవర్ణమైన ఢకారము హకారమునకు వికల్పముగారాగా "షడ్ఢయాః"అను రూపముసిద్ధించును. ఈ పూర్వసవర్ణ సంధి వికల్పముగాన ఇదిరాని పక్షమున 'షడ్హయాః' అని రూపముండును.

అట్లే — తత్+హితమ్ అనునెడ జశ్త్వము రాగా తద్+హితమ్ అని నిలుచును. ఇయ్యెడ 'తద్' లోని దకారమునకును సవర్ణమైన ధ కారము హకారమునకు వికల్పముగా రాగా తద్+ధితమ్ = "తద్ధితమ్" అనురూపము సిద్ధించును. ఇదిరాని పక్షమున 'తద్హితమ్' అనియే రూపముండును.

అటే అప్+హవిః అనునెడ జశ్త్వము రాగా అబ్+హవిః అని నిల్చును. ఇయ్యెడ 'అబ్' లోని బకారమునకు సవర్ణమైన భకారము హకారమునకు వికల్పముగా రాగా అబ్+భవిః = అబ్భవిః అను రూపము సిద్ధించును. వికల్పపక్షమున 'అబ్హవిః' అనియే రూపముండును.

ఇట్లే వికల్పముచే రూపాంతరములు సిద్ధములైనవి.

ఉత్+స్థానమ్ అనునెడ 'ఉత్' అను ఉపసర్గకు స్థాధాతువు పరమైనందున, ఆ స్థాధాతువులోని సకారమునకు పూర్వ మందలి తకారమునకు సవర్ణమైన థ కారము నిత్యముగారాగా ఉత్థ్థానమ్ అనురూప మేర్పడును. అందొక థకారమునకు వికల్పముగా లోపమురాగా 'ఉత్థానమ్' అను రూపము సిద్ధించును.

అట్లే ఉత్+స్తంభనమ్ అనునెడ స్తంభధాతువు నందలి సకారమునకు తత్పూర్వమైన తకారమునకు సవర్ణమైన తకారమురాగా ఉత్ తంభనమ్, ఉత్తంభనమ్ అను రూపము సిద్ధించుచున్నది.

మూలమ్ :

26. ఛత్వసన్ధిః :- ఝయః పరస్య శకారస్య ఛకారో వాస్యాత్ అమిపరే.

యథా-తత్ × శివః (శ్చుత్వమ్) తచ్ఛివః. తచ్ × శ్లోకః = తచ్ఛ్లోకః. అత్రవిశేషః.

అనువాదము :-

26. ఛత్వసంధి : పూర్వము చెప్పిన 'ఝయ్' ప్రత్యాహార వర్ణములకంటె పరమైన శకారమునకు అమ్ పరమైనచో ఛకారము వికల్పముగా వచ్చును.

ఎట్లనగా-తత్+శివః అనునెడ 'తత్' లోని చివరి తకారము ఝయ్. దానికంటె పరమైయున్నది శకారము. ఆ శకారమునకు 'ఇ' యనెడి 'అమ్' ప్రత్యాహారమునకుఁజెందిన వర్ణము పరమైయున్నది. కాన శకారమునకు ఛ కారమురాగా తత్+ఛివః అను రూపమేర్పడినది. తర్వాత 'తత్' లోని చివరి 'త' కారమునకు శ్చుత్వమురాగా తచ్ ఛివః 'తచ్ఛివః' అను రూపము సిద్ధించినది.

అట్లే-తత్+శ్లోకః అనునెడ మొదట ఛత్వము రాగా తత్ ఛ్లోకః అనియు తదుపరి 'తత్' లోని రెండవతకారమునకు శ్చుత్వము రాగా తచ్ ఛ్లోకః = "తచ్ఛ్లోకః" అను రూపము సిద్ధించును.

ఇందలి విశేషమిటఁజెప్పఁబడును-

మూలమ్ :—

27. చర్త్వసన్ధిః : ఖరి పరే ఝలాం స్థానే చరః స్యుః. తచ్ శివః; తచ్ శ్లోకః; షట్ శాస్త్రమ్; వాక్పతిః; తత్ సరః; కకుప్పతిః.

అనువాదముః—

27. చర్త్వసంధి:- పూర్వము చెప్పిన తత్+శివః ఇత్యాద్యుదాహరణములలో తత్+శివః అనునెడ తకారము జశ్త్వముచే దకారముకాగా తద్+శివః అనియు, తదుపరి శ్చుత్వముచే తజ్+శివః అనియు కాగా -

ఖర్ ప్రత్యాహారవర్ణములు అనగా "ఖ ఫ ఛ ఠ థ చ ట త వ్" మొదలు 'శ ష స ర్' సూత్రమువరకు గల ఖర్ ప్రత్యాహార వర్ణములు పరమైనచో 'ఝల్' ప్రత్యాహారమునకుఁజెందిన వర్ణముల స్థానమునందు 'చర్'లు అనగా "చటతవ్" మొదలు "శషసర్" వరకు గల ప్రత్యాహారములోని వర్ణములు వచ్చును. అట్లు తజ్+శివః లోని జకారమునకు చకారమనెడి చర్ రాగా తచ్+శివః=తచ్శివః అను రూపమేర్పడినది.

అట్లే తజ్+శ్లోకః అనునెడ 'జ'కారమునకు చర్త్వము చేయగా తచ్ శ్లోకః అను రూపమేర్పడినది.

అట్లే షడ్+శాస్త్రమ్ అనునెడ 'డ'కారమునకు చర్త్వము చేయగా షట్ శాస్త్రమ్ అని రూపమేర్పడినది.

అట్లే వాగ్+పతిః అనునెడ 'గ'కారమునకు చర్త్వముచేయగా 'వాక్పతి' యను రూపమేర్పడుచున్నది.

అట్లే తద్+సరః అనునెడ 'ద'కారమునకు చర్త్వము చేయగా తత్సరః అను రూపము సిద్ధించినది.

అట్లే కకుబ్+పతిః అనునెడ 'బ'కారమునకు చర్త్వము చేయగా "కకుప్పతిః" అను రూపము సిద్ధించినది.

మూలమ్:-

28. సత్వసన్ధిః ;-అమ్పరక ఛవి పరతః నాన్తస్య పదస్య; అమ్పరక ఖయి పరతః పుమ్ శబ్దస్య; కాన్నకారస్యామ్రేడితే పరేఽపి; రుః స్యాత్తతః పూర్వమనుస్వారశ్చ. ప్రశాన్ శబ్దస్య న. తస్య రోః విసర్గః, విసర్గస్య సకార ఇతి జ్ఞేయమ్.

యథా- చక్రిన్+త్రాయస్వ, (చక్రింరు + త్రాయస్వ; చక్రింః + త్రాయస్వ; చక్రింస్+త్రాయస్వ)-చక్రింస్త్రాయస్వ. ఏవం శార్ఙ్గిన్+ఛిన్ధి= శార్ఙ్గింశ్ఛిన్ధి; రాజన్+టఙ్కారః = రాజంష్టఙ్కారః; పుమ్+కోకిలః = పుంస్కోకిలః; కాన్+కాన్=కాంస్కాన్, ప్రశాన్+తనోతి=ప్రశాన్తనోతి.

అనువాదము :-

28. సత్వసంధి :- 'అమ్' ప్రత్యాహారములోని వర్ణములు పరముగా

గల్గిన ఛవ్ ప్రత్యాహార వర్ణములు పరమైనచో నకారాన్త పదమునకు 'రు' వచ్చును.

అవ్విధముగనే 'అమ్' ప్రత్యాహారములోని వర్ణములు పరముగాఁగల్గిన 'ఖయ్' ప్రత్యాహారవర్ణములు పరమైనచో 'పుమ్' శబ్దమునకు 'రు' వచ్చును.

అటే కాన్ లోని నకారమునకు ఆమ్రేడితము అనగా ద్విరుక్త పదము పరమైనను 'రు' వచ్చును. దానికంటెపూర్వము అనుస్వారముగూడ వచ్చును.

కాని ప్రశాన్ శబ్దమునకు రుత్వము రాదు. ఆ 'రు'నకు విసర్గయు, విసర్గకు సకారము వచ్చునని తెలియనగును.

ఉదా : చక్రిన్ + త్రాయస్వ అనునెడ త్రా = (త్ + ర్ + ఆ) ర్ అమ్. అది పరముగాగల్గిన ఛవ్ = తకారము. అది పరముగా నున్నందున నకారాన్తమైన 'చక్రిన్' పదము చివరకు రుత్వమురాగా చక్రింర్ + త్రాయస్వ యని కాగా, తదుపరి రువర్ణమునకు విసర్గరాగా చక్రింః + త్రాయస్వ అనియైనది. తరువాత నా విసర్గలకు సత్వము చేయగా చక్రింస్ + త్రాయస్వ = చక్రింస్త్రాయస్వయని రూపము సిద్ధించుచున్నది.

ఇట్లే శార్ఙ్గిన్ + ఛిన్ధి అనునెడ పైవిధముగా

శార్ఙ్గింరు + ఛిన్ధి అని తదుపరి

శార్ఙ్గింః + ఛిన్ధి యని తరువాత

శార్ఙ్గింస్ + ఛిన్ధి యని చేయగా

శ్చుత్వముచే శార్ఙ్గింశ్ + ఛిన్ధి = "శార్ఙ్గింశ్ఛిన్ధి" యని రూపము సిద్ధించుచున్నది.

ఇట్లే రాజన్ + టంకారః అనునెడ 'రు' త్వము చేయగా రాజఞరు + టంకారః యని నిల్వగా, తరువాత నకారమునకు ననుస్వారము చేయగా— రాజంరు + టంకారః యని కాగా. తదుపరి రు వర్ణమునకు విసర్గ చేయగా రాజంః + టంకారః యని కాగా, తరువాత విసర్గకు సత్వము చేయగా రాజంస్ + టంకారః కాగా ష్టుత్వము—"రాజంష్టంకారః" అను రూపము సిద్ధించును.

అట్లే-పుమ్+కోకిలః అనునెడ రుత్వము చేయగా
పుమ్రు+కోకిలః అనియు అనుస్వారముచే
పుంరు+కోకిలః అనియు, విసర్గచేయగా
పుంః+కోకిలః అనియు, సత్వము చేయగా
పుంస్+కోకిలః అనియు అనగా
పుంస్కోకిలః అని రూపము సిద్ధించినది.
అట్లే కాన్+కాన్ అనునెడ రుత్వము చేయగా
కాన్రు+కాన్ అనియు, అనుస్వారముచేయగా
కాంరు+కాన్ అనియు, విసర్గచేయగా
కాంః+కాన్ అనియు, సత్వముచేయగా
కాంస్+కాన్=కాంస్కాన్ అను రూపము సిద్ధించినది.

కాని ప్రశాన్+తనోతి అనునెడ రుత్వాదులు రావు గాన ప్రశాన్తనోతి యనియే రూపమేర్పడును.

మూలమ్ :

29. తుగాగమసన్ధిః :— అజన్తస్య ఛకారే పరే తుగాగమో నిత్యం స్యాత్. ఆఙ్మాఙ్ భిన్న పదాన్త దీర్ఘస్యతు వా. (కిత్వాదన్తావయవః)

యథా:— రామచ్ఛత్రమ్; చేచ్ఛిద్యతే. లక్ష్మీ+ఛాయా=లక్ష్మీచ్ఛాయా, లక్ష్మీఛాయా (ఆచ్ఛాదయతి మాచ్ఛిదత్). నాన్తపదస్య శకారే పరేపి వా తుగాగమః. పక్షే ఛత్వం, శ్చుత్వ మనుస్వార పరసవర్ణతా చ. సన్+శివః = సఞ్ఛివః, సఞ్ చ్ ఛివః; సఞ్ చ్ శివః, సఞ్ శివః. ఏవం రూపచతుష్టయమ్.

అనువాదము :—

29. తుగాగమసంధి:—అచ్చు అంతమునందుగల శబ్దమునకు ఛ కారము పరమైనప్పుడు 'తుక్' ఆగమముగా వచ్చును. ఆగమ మనగా మిత్రుని వలె (ప్రక్కనుండుట). ఇది నిత్యము.

ఆఙ్ - మాఙ్లకు భిన్నమైన పదము చివరి దీర్ఘమునకు వికల్పముగా వచ్చును. ఈ తుక్ కకారమిత్తుగా గల్గియున్నదిగాన నిది పదము చివరి భాగమునకు వచ్చును.

ఎట్లనగా—రామ + ఛత్రమ్ అనునెడ 'రామ' అనునది అచ్చు చివర గల్గిన పదము. దానికి 'ఛత్రము' లోని ఛకారము పరముగా నున్నది. కాన రామ శబ్దముయొక్క చివరిభాగమునకు 'త్' ఆగమముగా వచ్చినది. అందువలన రామత్+ఛత్రమ్ అని రూపమేర్పడినది. దానికి జశ్త్వచర్త్వములు చేయగా రామచ్ఛత్రమ్=రామచ్ఛత్రమ్ అను రూపము సిద్ధించినది.

అట్లే చే+ఛిద్యతే అనునెడ తుగాగమము రాగా చేత్+ఛిద్యతేయని కాగా, జశ్త్వముచే

చేద్+ఛిద్యతే యని యేర్పడగా శ్చుత్వముచే

చేజ్+ఛిద్యతే యనికాగా, చర్త్వముచే

చేచ్+ఛిద్యతే=చేచ్ఛిద్యతే యని రూపము సిద్ధించుచున్నది.

లక్ష్మీ+ఛాయా అనునెడ తుగాగమము రాగా

లక్ష్మీత్+ఛాయా యని కాగా జశ్త్వముచే

లక్ష్మీద్+ఛాయా యనికాగా శ్చుత్వముచే

లక్ష్మీజ్+ఛాయా యనికాగా చర్త్వముచే

లక్ష్మీచ్+ఛాయా యను రూపము సిద్ధించుచున్నది. ఇది వికల్పము కావున లక్ష్మీఛాయా యనియు రూపముండును.

ఆ+ఛాదయతి యనునెడ తుగాగమముజశ్త్వశ్చుత్వ చర్త్వములు పూర్వమువలె రాగా ఆచ్ఛాదయతి యను రూపము నిత్యముగా సిద్ధించును.

అట్లే—మా+ఛిదత్ అనునెడ తుగాగమాదులు చేయగా మాచ్ఛిదత్ అను రూపము నిత్యముగా సిద్ధించును.

నకారాన్త పదమునకు శకారము పరమైనను వికల్పముగా తుగాగమము. అదిరాని పక్షమున ఛత్వము, శ్చుత్వము అనుస్వారమునకు పరమైన వర్ణముతో సవర్ణతవచ్చును.

సన్+శివః అనునెడ నకారాన్తపదము సన్ అనునది. దానికి శివః యని శకారము పరమైనది కాన తుగాగమము రాగా సన్+త్+శివః అని రూపమేర్పడినది. ఇచట తకారమునకు చుత్వము రాగా సన్‌చ్+శివః అనికాగా, దానికి లోపముతాగా నకారమునకు శ్చుత్వము వచ్చుటచే నఞ్+శివః అని

కాగా, శకారమునకు ఛత్వమురాగా సఞ్ + ఛివః అని రూపము సిద్ధించు చున్నది. తకారమునకు లోపమురాని పక్షమున 'సన్' లోని నకారమునకు శ్చుత్వము రాగా సఞ్ + ఛివః అని రూపము సిద్ధించును.

శకారమునకు ఛత్వము రాని పక్షమున తకార నకారములకు శ్చుత్వము చేయగా—సఞ్ చ్ శివః అని రూపమేర్పడును.

తుగాగమము రాని పక్షమున నకారమునకు శ్చుత్వము చేయగా సఞ్ శివః అను రూపమేర్పడును. ఇట్లు నాల్గు రూపములు సిద్ధించును.

మూలమ్ :—

30. ధుడాగమసన్ధిః :— ఢకారాత్పరస్య నకారాత్పరస్య చ సకారస్య ధుడాగమో వాస్యాత్–టిత్వాదాద్యవయవః. (చర్త్వమ్) షడ్ + సన్తః (షడ్ ధ్ సన్తః) షట్ త్ సన్తః—షట్త్సన్తః. షట్సన్తః; సన్+సః = సన్త్సః. సన్సః.

అనువాదము :—

30. ధుడాగమసంధి : ఢకారమునకంటె పరమైన సకారమునకును, నకారమునకంటె పరమైన సకారమునకును ధుడాగమము వికల్పముగా వచ్చును. ఈ ధుట్‌నకు టకారము ఇత్తు అగుటవలన నీ యాగమము మొదటి భాగమునకు వచ్చును. ఆ షడ్ లోని ఢకారమునకు చర్త్వము చేయవలయును.

ఎట్లన–షడ్ + సన్తః అనునెడ ధుడాగమము రాగా షడ్ ధ్ + సన్తః యని కాగా చర్త్వము చేయుటవలన షట్ త్ సన్తః "షట్త్సన్తః" అను రూపమేర్పడును.

ఈ యాగమము వికల్పముగాన, రాని పక్షమున 'షట్సన్తః' అను రూపమేర్పడును.

అట్లే సన్+సః అనునెడ నకారమున కంటె పరమైన సకారమునకు ధుట్ ఆగమమురాగా సన్ధ్ + సః అనికాగా, ధకారమునకు చర్త్వము చేయగా సన్ త్ + సః అని, 'సన్త్సః' అను రూపము సిద్ధించుచున్నది. ఇది వికల్పమైనందున ధుడాగమము రాని పక్షమున 'సన్సః' అను రూపమేర్పడును.

మూలమ్ :

31. జముడాగమసన్ధిః :-హ్రస్వాత్పరో యో ఙమ్ తదన్తం యత్పదం తస్మాత్పరస్య అచః నిత్యం ఙముడాగమస్స్యాత్.

ప్రత్యఙ్ + ఆత్మా = ప్రత్యఙ్ఙాత్మా; సుగణ్ + ఈశః = సుగణ్ణీశః; సన్ + అచ్యుతః = సన్నచ్యుతః.

॥ ఇతి హల్ సన్ధిః ॥

అనువాదము :

31. ఙముడాగమసంధి :- హ్రస్వమునకంటె పరమైన ఙమ్ (అనగా- 'ఙమగణనమ్' అను ప్రత్యాహారమును జెందిన వర్ణములు) అంతమందు గల్గిన యే పదముగలదో, దానికంటెపరమైన అచ్చునకు నిత్యముగా ఙముడాగమము వచ్చును.

ఎట్లనగా-ప్రత్యఙ్ + ఆత్మా అనునెడ 'త్య'లోని అకారము హ్రస్వము. దానికంటె పరమైన ఙమ్ - ఙ. అది అంతమందుగల పదము ప్రత్యఙ్. దానికంటె పరమైన అచ్చు ఆత్మా లోని ఆకారము. దానికి ఙముడాగమము రాగా అనగా-'ఙ' కారమురాగా ప్రత్యఙ్ఙ్ + ఆత్మా = "ప్రత్యఙ్ఙాత్మా" అను రూపము సిద్ధించుచున్నది.

అట్లే సుగణ్ + ఈశః అనునెడ ఙముడాగమము రాగా అనగా వర్ణ సామ్యము ననుసరించి ణ కారమురాగా సుగణ్ణ్ + ఈశః = "సుగణ్ణీశః" అను రూపము సిద్ధించుచున్నది.

అట్లే సన్ + అచ్యుతః అనునెడ "ఙ"ముడాగమమురాగా అనగా వర్ణ సామ్యముచే నకారమురాగా సన్న్ + అచ్యుతః = "సన్నచ్యుతః" అను రూపము సిద్ధించుచున్నది.

ఇట్లు హల్సంధి సమాప్తము.

అథ విసర్గ సన్ధిః

మూలమ్:-

32:- పదాన్త సకారస్య రేఫాదేశః. తస్య ఖరి పరే, అవసానే చ విసర్గః స్యాత్

యథా-రామస్+ఖాదతి=రామర్+ఖాదతి రామః ఖాదతి; హరిస్, హరిర్, హరిః; ఏవమ్ పునర్=పునః, ప్రాతర్=ప్రాతః.

అనువాదము : విసర్గసంధి

32. పదాంతమందలి సకారమునకు రెఫము ఆదేశమగును. దానికి ఖర్ అనగా- ఖ ఫ ఛ ఠ థ చ ట త వ్" "కపయ్" "శషసర్" అను సూత్రములలోని వర్ణములు పరమైనపుడును, అవసానమందును అనగా- అక్షరములేవియు పరముగా లేనపుడును విసర్గలు వచ్చును.

ఎట్లనగా-రామస్+ఖాదతి అనునెడ సకారమునకు రేఫము రాగా రామర్+ఖాదతి యని నిల్చును. దానికి ఖర్ పరమైనందున విసర్గలు రాగా రామఃఖాదతి యను రూపము సిద్ధించుచున్నది.

హరిస్ అనునెడ పదముచివర నున్న స కారమునకు రేఫమురాగా, హరిర్ అనియు, దానికి నేయక్షరమును పరముగా లేనందున అనగా అవసానమగుటవలన విసర్గలు రాగా 'హరిః' యను రూపము సిద్ధించినది.

అట్లే పునస్, పునర్, పునః అనియు, ప్రాతస్, ప్రాతర్, ప్రాతః అనియు రూపముల నూహించునది.

మూలమ్ :

33. విసర్గస్య ఖరిపరే సకారాదేశః. శరిపరే తు వా. శర్పరక ఖరి పరే విసర్గస్య విసర్గ ఏవ నాన్యః.

హరిః+తరతి=హరి స్తరతి; రామః+చరతి = రామశ్చరతి; హరిః శేతే=హరిశ్శేతే, హరిః శేతే; రసాఃషట్, రసాష్షట్; జనాఃసర్వే=జనాస్సర్వే, కఃత్సరుః.అద్భిః ప్సాతమ్. నరఃక్షుభ్యతి ఇత్యాది.

అనువాదము :

33. విసర్గకు ఖర్ పరమైనచో సకారాదేశము. శర్ అనగా 'శషసర్' సూత్రఘటక వర్ణములు పరమైనచో వికల్పముగా సకారాదేశము. శర్ పరముగా గల్గిన ఖర్ పరమైనచో విసర్గకు విసర్గయే వచ్చును. మఱియొండు రాదు.

ఎట్లనగా-హరిః+తరతి అనునెడ విసర్గకు ఖర్ అనగా తకారము పరమైనందున సకారమురాగా హరిస్+తరతి = హరిస్తరతి యను రూపము సిద్ధించుచున్నది.

రామః+చరతి యనునెడ విసర్గకు పైవిధముగనే ఖర్ అనగా చకారము పరముగా నున్నది గాన సకారమురాగా-రామస్+చరతి యని కాగా, తదుపరి శ్చుత్వము చేయగా, రామశ్+చరతి = 'రామశ్చరతి' యను రూపము సిద్ధించుచున్నది.

హరిః+శేతే అనునెడ విసర్గకు శర్ అనగా శకారము పరమైనందువలన స కారమురాగా హరిస్+శేతే యని కాగా స కారమునకు శ్చుత్వముచేయగా హరిశ్ శేతే = హరి శ్శేతే యను రూపము సిద్ధించుచున్నది.

శర్ పరమైనపుడు సత్వము వికల్పము గాన రానిపక్షమున హరిః శేతే యను రూపముండును.

రసాః+షట్ అనునెడ విసర్గకు షకారము శర్ పరమైనందువలన, విసర్గకు సకారమురాగా రసాస్+షట్ అని కాగా తదుపరి ష్టుత్వము రాగా రసాష్+షట్ = రసాష్షట్ అను రూపము సిద్ధించుచున్నది.

జనాః+సర్వే అనునెడ విసర్గకు సకారము శర్ పరమైనందున సత్వము చేయగా జనాస్+సర్వే = జనాస్సర్వే యను రూపము సిద్ధించుచున్నది. ఇది వికల్పము గాన రాని పక్షమున "జనాః సర్వే" యని రూపము సిద్ధించును.

కః+త్సరుః అనునెడ త్స అనునది శర్‌ను పరముగాగల్గిన ఖర్. అది పరమైనందున కః లోని విసర్గకు విసర్గరాగా "కఃత్సరుః" అని రూపము సిద్ధించును.

అట్లే అద్భిః+ప్సాతమ్ అనునెడ వరః+క్షుభ్యతి అనునెడ శర్‌ను

పరముగా గల్గిన ఖర్ పరమైనందున విసర్గకు విసర్గయేరాగా "అద్భిఃప్స్నాతమ్" అనియు "నరఃత్సురత్యతి" యనియు రూపములు సిద్ధించుచున్నవి.

మూలమ్:—

34. ఖర్పరక శరి పరే వా విసర్గస్య లోపస్స్యాత్. పక్షే సత్వం విసర్గశ్చ.

రామః+స్థాతా=రామస్థాతా; రామస్స్థాతా. ఏవం హరిః+స్ఫురతి=హరిస్ఫురతి, హరి స్స్ఫురతి.

అనువాదము:

34. ఖర్‌ను పరముగా గల్గిన శర్ పరమైనచో వికల్పముగా విసర్గకు లోపము వచ్చును. అది రానిపక్షమున సత్వము విసర్గయు వచ్చును.

ఎట్లనగా—రామః+స్థాతా అనునెడ 'స్థా' సకారము ఖర్ అనగా థ కారమును పరముగాగల్గిన శర్. అది పరమైనందున విసర్గకు వికల్పముగా లోపమురాగా "రామస్థాతా" అను రూపము సిద్ధించును.

ఈ లోపము వికల్పము గాన, రానిపక్షమున విసర్గకు సత్వము రాగా రామస్+స్థాతా=రామస్స్థాతా అను రూపము సిద్ధించును. విసర్గయే యున్నచో 'రామఃస్థాతా' అనురూపము.

ఇట్లే—హరిః+స్ఫురతి అనునెడ పై విధముగనే విసర్గకు వికల్పముగా లోపమురాగా హరిఃస్ఫురతి యను రూపము సిద్ధించుచున్నది. అభావ పక్షమున విసర్గకు సత్వము వచ్చి హరిస్+స్ఫురతి="హరిస్స్ఫురతి" యను రూపము సిద్ధించును. విసర్గయే యున్నచో "హరిఃస్ఫురతి" అనురూపము.

మూలమ్:

35. విసర్గస్య కఖయోః పఫయోశ్చపరయోః క్రమాత్ జిహ్వామూలీయో పధ్మానీయౌ వాస్తః. పక్షే విసర్గశ్చ.

కᳵకవిః, కఃకవిః; యᳵఖలః, యఃఖలః; కᳶపఠతి. కఃపఠతి; ద్రుᳶఫలతి, ద్రుఃఫలతీత్యాది.

అనువాదము:

35. విసర్గకు క ఖ లు, ప ఫ లు పరమైనచో క్రమముగా జిహ్వామూలీయము, ఉపధ్మానీయము వికల్పముగా వచ్చును. రాని పక్షమున విసర్గవచ్చును.

ఎట్లనగా — కః + కపిః అనునెడ విసర్గకు క పరమైనందువలన వికల్పముగా జిహ్వామూలీయము రాగా 'కఁకపిః' యను రూపము సిద్ధించును.

ఇది రాని పక్షమున విసర్గరాగా కఃకపిః యను రూపమేర్పడును.

అట్లే యః + ఖలః అనునెడ విసర్గకు ఖ పరమైనందున జిహ్వామూలీయము వికల్పముగా రాగా 'యఁఖలః' అను రూపము సిద్ధించును.

ఇదిరాని పక్షమున విసర్గరాగా 'యఃఖలః' అను రూపమేర్పడును.

అట్లే కః + పఠతి అనునెడ విసర్గకు ప పరమైనందున ఉపధ్మానీయము వికల్పముగా రాగా కఁపఠతి యను రూపము సిద్ధించును.

ఇది రాని పక్షమున విసర్గరాగా "కఃపఠతి" అను రూపమేర్పడును.

అట్లే ద్రుః + ఫలతి యనునెడ విసర్గకు 'ఫ' పరమైనందువలన ఉపధ్మానీయము వికల్పముగా రాగా "ద్రుఁఫలతి" అను రూపము సిద్ధించినది.

ఇది రాని పక్షమున విసర్గ వచ్చి "ద్రుఃఫలతి" యను రూపమేర్పడుచున్నది.

మూలమ్:- అత్రవిశేషః

36. పాశ, కల్ప, క, కామ్య ప్రత్యయేషు పరతః అనవ్యయస్య విసర్గస్య సకారాదేశః; ఇణః పరస్య విసర్గస్యాపి తథైవ షకారస్స్యాత్.

యథా - పయస్పాశమ్, కుత్సితంపయః. యశస్కల్పమ్, యశస్కమ్, పయస్కామ్యతి, సర్పిష్పాశమ్, సర్పిష్కల్పమ్, సర్పిష్కమ్, సర్పిష్కామ్యతి, సర్పిష్కుణ్డికాది గణ పఠితానామపి షః. ధనుష్కపాలమ్, భ్రాతుష్పుత్రః (మాతుః కృపా) ఆకృతిగణః.

అనువాదము ఇచ్చట నొకవిశేషము.

36. పాశ, కల్ప, క, కామ్య ప్రత్యయములు పరమైనప్పుడు అవ్యయమునకు సంబంధించని విసర్గకు సకారమ్మాదేశమగును. ఇణ్ణుకంటె పరమైన విసర్గకును అప్పుడే షకారము వచ్చును.

ఎట్లనగా - పయః + పాశమ్ అనునెడ పాశప్రత్యయము పరమైనందున

విసర్గకు సకారము రాగా పయస్+పాశమ్ = పయస్పాశమ్ అను రూపము సిద్ధించుచున్నది. చెడిన పాలనియర్థము.

అట్లే యశః+కల్పమ్ అనునెడ విసర్గకు కల్పప్రత్యయము పరమగుట వలన సకారమురాగా యశస్కల్పమ్ అను రూపము సిద్ధించుచున్నది.

అట్లే యశః + కమ్ అనునెడ విసర్గకు కప్రత్యయము పరమగుటవలన సకారమురాగా యశస్కమ్ అను రూపము సిద్ధించుచున్నది.

అట్లే పయః+కామ్యతి అనునెడ కామ్యతి యను ప్రత్యయము పరమైనందువలన విసర్గకు సత్వమురాగా పయస్కామ్యతి యను రూపము సిద్ధించుచున్నది.

సర్పిః+పాశమ్ అనునెడ 'సర్పి' పైని ఇకారము ఇణ్; దానికంటె పరమైన విసర్గకు పాశమను ప్రత్యయము పరమైయున్నందున షకారము రాగా "సర్పిష్పాశమ్" అను రూపము సిద్ధించును.

అట్లే సర్పిః+కల్పమ్ అనునెడ సర్పిఃపైని ఇకారము ఇణ్. దానికంటె పరమైన విసర్గకు కల్పప్రత్యయము పరమైయున్నందున షత్వము రాగా "సర్పిష్కల్పమ్" అను రూపము సిద్ధించుచున్నది.

అట్లే సర్పిః+కమ్ అనునెడ సర్పిఃలోని ఇణ్పైని విసర్గకు కప్రత్యయము పరమైనందున, షకారమురాగా "సర్పిష్కమ్" అను రూపము సిద్ధించుచున్నది.

అట్లే సర్పిః+కామ్యతి అనునెడ కామ్యతి ప్రత్యయము పరమైయున్నందున 'సర్పిః' లోని ఇణ్పైని విసర్గకు షకారము రాగా "సర్పిష్కామ్యతి" యను రూపము సిద్ధించుచున్నది.

సర్పిష్కుణ్డికా మున్నగు గణమునందు పఠింపఁబడిన శబ్దములకును షకారము వచ్చును.

ఎట్లనగా- ధనుః+కపాలమ్ అనునెడ 'ధనుః' లోని ఇణ్పైని విసర్గకు కపాల శబ్దము పరమైయున్నందున షత్వము రాగా 'ధనుష్కపాలమ్' అను రూపము సిద్ధించుచున్నది.

అట్లే భ్రాతుః+పుత్రః అనునెడ 'భ్రాతుః' లోని ఇణ్ పైని విసర్గకు పుత్ర శబ్దము పరమైయున్నందున షత్వమురాగా భ్రాతుష్పుత్రః అను రూపము

సిద్ధించుచున్నది. గణ పాఠమున లేనందువలన మాతుః కృపా యనునెడ షత్వము రాదు. అది ఆకృతినిఁబట్టి గణిఁ ప్రఁబద్ధుటవలన నాకృతిగణమైనది.

మూలమ్:-

37. ఇకారోకారో పధస్యా ప్రత్యయస్య విసర్గస్య షకారాదేశః కవర్గే పవర్గే పరే (ముహుశ్శబ్దస్య న.)

యథా—ఆవిః+కృతః= ఆవిష్కృతః. ఏవం దుష్కృతమ్, నిష్ప్రత్యూహమ్; బహిష్కృతమ్; (ముహుఃకామా) అగ్నిఃకరోతి, గురుః కరోతీత్యాదౌ విసర్గస్య ప్రత్యయ సంబంధిత్వాన్న షత్వమ్. అన్త్యవర్ణా త్పూర్వో వర్ణః ఉపధాసఞ్జ్ఞకః.

అనువాదము :

37. ఇకారమునుగాని, ఉకారమునుగాని ఉపధగాఁగల్గిన ప్రత్యయ సంబంధములేని విసర్గకు కవర్గముగాని పవర్గముగాని పరమైనచో షకారాదేశము వచ్చును.

ఎట్లనగా-ఆవిః+కృతః అనునెడ 'ఆవిః' లోని వకారముపైని ఇకారము ఉపధ. ఆ ఇకారమును ఉపధగాగల్గిన విసర్గకు 'కృతః' అని కవర్గము పరమైనందువలన షకారాదేశమురాగా "ఆవిష్కృతః" అను రూపము సిద్ధించుచున్నది.

ఇట్లే దుః+కృతమ్ అనునెడ ఉదుపధయైన విసర్గకు షత్వము రాగా "దుష్కృతమ్".

నిః+ప్రత్యూహమ్=నిష్ప్రత్యూహమ్,
బహిః+కృతమ్=బహిష్కృతమ్,
మున్నగు స్థలములయందు షత్వము నూహించునది.

ముహుః+కామా అనునెడ విసర్గ ప్రత్యయసంబంధము కలది కాకపోయినను నిషేధముండుటవలన షత్వమురాదు.

అగ్నిః+కరోతి, గురుః+కరోతి మున్నగు స్థలములయందు విసర్గ 'సు' ప్రత్యయమునకు సంబంధించినది కాన షత్వము రాదు.

మూలమ్:—

౩౮. ఇస్, ఉస్ ప్రత్యయ విసర్గస్య కృత్వసుచ్ ప్రత్యయార్థే (క్రియాభ్యావృత్తి గణనే) విద్యమాన విసర్గస్య చ షకారో వా స్యాత్కవర్గే పవర్గే చ పరే.

యథా-సర్పిస్+కరోతి=సర్పిష్కరోతి; సర్పిః కరోతి. ఏవం = ధనుష్కరోతి, ధనుఃకరోతి. ద్విష్కరోతి; ద్విఃకరోతీత్యాది.

అనువాదము :-

౩౮. ఇస్, ఉస్ ప్రత్యయసంబంధమైన విసర్గకును, ప్రత్యయార్థమునందు అనగా-క్రియలెన్నియో అన్నింటి యావృత్తిని గణించు నర్థమునందుండెడి విసర్గకును కవర్గము పవర్గము పరమైనచో ష కారము వికల్పముగా వచ్చును.

ఎట్లనగా-సర్పిస్+కరోతి అనునెడ 'సర్పిస్' లోని 'ఇస్' ప్రత్యయ సంబంధమైన 'సర్పిః' అనుదానిలోని విసర్గకు షత్వము రాగా సర్పిష్కరోతి= సర్పిష్కరోతి" యను రూపము సిద్ధించుచున్నది.

ఇది వికల్పముగావున, రాని పక్షమునందు "సర్పిఃకరోతి" అనియే రూపముండును.

ఇట్లే ధనుస్+కరోతి అనునెడ ధనుస్‌లోని 'ఉస్' ప్రత్యముసంబంధమైన 'ధనుః' లోని విసర్గకు షత్వము రాగా 'ధనుష్కరోతి' యను రూపము సిద్ధించుచున్నది. రాని పక్షమున "ధనుఃకరోతి'' యన్నియే రూపముండును.

మూలమ్ :-

౩౯. అకారాత్పరస్యానవ్యయస్య విసర్గస్య సమాసే నిత్యం సకారాదేశః స్యాత్. కృ, కమ్ ధాత్వోః కంస, కుమ్భ, పాత్ర, కుశా, కర్ణీషు చ పరేషు, గతి సజ్ఞ్జకయోః పురస్, నమశ్శబ్దయో ర్విసర్గస్య కవర్గ పవర్గయోః పరతశ్చ నిత్యం సకారాదేశః. తథాభూత తిరశ్శబ్దస్యతు వా.

యథాక్రమముదాహరణాని-యశస్కరః, యశస్కామః, అయస్కం

సః, పయస్కుమ్భః, పయస్పాత్రమ్, అయస్కుశా, అయస్కర్ణీ, పురస్కృత్య, నమస్కృత్య, తిరస్కర్తా, తిరఃకర్తా.

అనువాదము :—

38. అకారమునకు పరమైన అవ్యయమునకు సంబంధించని విసర్గకు సమాసమందు నిత్యముగా సకారమాదేశమగును.

కృధాతువు కమ్-ధాతువు పరమైనప్పుడును, కంస-కుంభ-పాత్ర-కుశా కర్ణీశబ్దములు పరమైనపుడును గతిసఞ్జ్ఞగల పురస్, నమస్‌శబ్దమునకు సంబంధించిన విసర్గకు కవర్గ పవర్గలు పరమైనచో నిత్యముగా సకారాదేశము వచ్చును.

అట్లే గతిసంజ్ఞ కల తిరస్ శబ్దమునకు వికల్పముగా సకారాదేశము వచ్చును.

క్రమముగా నుదాహరణములు:—

యశః+కారః అనునెడ 'యశః' అను పదమునందలి విసర్గకు 'కారః' అను కృఞ్ ధాతురూపము పరమగుటవలన సకారాదేశమురాగా యశస్ + కారః = "యశస్కారః" అను రూపము సిద్ధించుచున్నది.

అట్లే – యశః+కామః అనునెడ 'యశః' చివరి విసర్గకు 'కమ్' ధాతు రూపమైన కామ శబ్దము పరమైనందున సకారాదేశము రాగా యశస్+కామః = "యశస్కామః" అను రూపము సిద్ధించినది.

అట్లే - అయః + కంసః అనునెడ 'కంస' శబ్దము పరమైనందున 'అయః' లోని విసర్గకు సకారమాదేశమురాగా అయస్ + కంసః = "అయస్కంసః" అను రూపము సిద్ధించును.

అట్లే పయః + కుమ్భః అనునెడ "కుమ్భ" శబ్దము పరమైనందున 'పయః' లోని విసర్గకు సకారమాదేశము రాగా "పయస్కుమ్భః" రూపము సిద్ధించును.

అట్లే పయః + పాత్రమ్ = పయస్ + పాత్రమ్ = పయస్పాత్రమ్.

అయః + కుశా = అయస్ + కుశా = అయస్కుశా.

అయః + కర్ణీ = అయస్ + కర్ణీ అయస్కర్ణీ అను రూపములూహ్యములు.

"యశస్కార" శబ్దము మొదలు "ఆయస్కర్ణీ" శబ్దము వరకును సమాసములు. ఇందలి విసర్గలు అవ్యయవమునకును సంబంధించినవి కావు.

పురః + కృత్వా, నమః + కృత్వా అనునెడ పురశ్శబ్దము నమశ్శబ్దము గతిసంజ్ఞ కలవి. కావున ఈ శబ్దముల యందలి విసర్గలకు కవర్గ పరమగుట వలన సకారాదేశము నిత్యముగా రాగా, పురస్కృత్వా అనియు నమస్కృత్వా అనియు రూపములు సిద్ధించుచున్నవి. ఇవియు సమాసములే.

తిరః + కర్తా అనునెడ విసర్గకు కవర్గ పరమైనందున సకారాదేశము వికల్పముగా వచ్చుటవలన తిరస్కర్తా అనియు రాని పక్షమున తిరఃకర్తా యనియు రూపములు సిద్ధించుచున్నవి.

మూలమ్ :—

40. నౄనిత్యస్య పకారే పరే నకారస్య వా విసర్గః, పక్షే ఉపధ్మానీయశ్చ వా.

నౄన్ + పాహి = నౄఃపాహి; నౄᳵపాహి = నౄన్పాహి.

ఇతి విసర్గ సన్ధిః

అనువాదము:—

40. నౄన్ అను శబ్దమునకు పకారము పరమైనచో నకారమునకు వికల్పముగా విసర్గ వచ్చును. రాని పక్షమున ఉపధ్మానీయము వికల్పముగా వచ్చును.

ఎట్లనగా—నౄన్ + పాహి యనునెడ న కారమునకు పకారము పరమైనందువలన విసర్గ రాగా "నౄః + పాహి" యనియు, అది వికల్పము గాన, అభావ పక్షమున ఉపధ్మానీయము వికల్పముగా రాగా "నౄᳵపాహి" యనియు ఈ యుపధ్మానీయము కూడ వికల్పమైనందున మామూలు నకారముతో(గూడి "నౄన్పాహి" యనియు రూపములు సిద్ధించును.

ఇట్లు విసర్గసంధి సమాప్తము.

అథ స్వాది సన్ధిః

మూలమ్ :—

41. హ్రస్వాకారాత్పరస్య పదాన్త సకారస్య ఉ ఇత్యాదేశస్స్యాత్ హ్రస్వాకారే హశి చ పరే. యథా:-

రామస్+అర్చ్యః; రామ ఉ+అర్చ్యః ఇతిస్థితే గుణః (సూ. 2, 11) పూర్వరూపఞ్చ=రామోఽర్చ్యః. మనస్+రథః=మనోరథః.

అనువాదము :— స్వాదిసంధి

41. హ్రస్వమైన అకారమున కంటె పరమైన పదాంతమునందలి సకారమునకు హ్రస్వాకారము పరమైనను 'హశ్' ప్రత్యాకారమునజేరిన వర్ణములు అనగా 'హ య వ ర ట్' మొదలు 'జ బ గ డ ద శ్' వరకునున్న సూత్రములలోని వర్ణములు పరమైనచో "ఉ" అను ఆదేశము వచ్చును.

ఎట్లనగా—రామస్+అర్చ్యః అనునెడ 'రామస్' లోని మకారముపైని అకారము హ్రస్వమైన అకారము. దానికంటె పరమైన సకారమునకు 'అర్చ్యః' లోని హ్రస్వాకారము పరమైయున్నందున ఉ కారము రాగా రామ ఉ+అర్చ్యః అనిఏర్పడును. పదుపరి మకారముపైని అకారమునకును, ఉ కారమునకును గుణము చేయగా రామో + అర్చ్యః అని యేర్పడును. తర్వాత పూర్వరూపము అనగా ఓకారము రెంటికిని అనగా పూర్వపరములయందలి యక్షరములకు ఆదేశముచేయగా అనగా-పూర్వమందలి ఓ కారమునకు పరమందలి అకారమునకు పూర్వమందలి ఓకారము రాగా రామోఽర్చ్యః అను రూపము సిద్ధించుచున్నది.

అట్లే మనస్ + రథః అనునెడ "మనస్" లోని నకారముపైన హ్రస్వాకారమునకంటె పరమైన పదాంతసకారమునకు 'రథః' అనునెడ 'ర' యను హశ్ పరమైనందున సకారమునకు ఉ కారము రాగా మన+ఉ+రథః అని యేర్పడును. అకార ఉకారములకు గుణము చేయగా 'మనోరథః' అను రూపము సిద్ధించుచున్నది.

మూలమ్ :-

42. అవర్ణాత్పరస్య పదాన్త సకారస్య అశి పరే యాదేశః.

దేవాస్ + ఇహ; దేవాస్ + నమ్యాః; దేవాయ్ + ఇహ; దేవాయ్ + నమ్యాః ఇతి స్థితే సతి.

అనువాదము :-

42 అవర్ణమునకంటె పరమైన పదాంత సకారమునకు 'అశ్' ప్రత్యాహారమునకు జెందిన యక్షరములు అనగా 'అ ఇ ఉ ణ్' మొదలు 'జ బ గ డ ద శ్' అను వరకు గల సూత్రములలోని వర్ణములు పరమైనచో యకారమాదేశమగును.

ఎట్లనగా-దేవాస్ + ఇహ అనునెడ 'దేవాస్' లోని 'వా' పైని అవర్ణము కంటె పరమైన పదాంత సకారమునకు 'ఇహ' లోని 'ఇ' కారము అశ్ పరమైనందున 'య' కారము రాగా దేవాయ్ + ఇహ అని యేర్పడును.

అట్లే దేవాస్ + నమ్యాః అనునెడ 'దేవాస్' లోని వకారము పైని అవర్ణముకంటె పరమైన పదాంత సకారమునకు "నమ్యాః" లోని నకారము హశ్ పరమైనందున యకారము రాగా దేవాయ్ + నమ్యాః అను రూపమేర్పడును.

ఇట్లు దేవాయ్ + ఇహ అనియు దేవాయ్ + నమ్యాః అనియు రూపములేర్పడగా.

మూలమ్ :-

43. అవర్ణాత్పరయోః పదాన్తయకార వకారయోః అశిపరే వాలోపః. తత్ర హలిపరేతు నిత్యమ్. లోపపక్షే అచిపరే గుణాది కార్యఞ్చ న భవతి.

యథా-"దేవాఇహ, దేవాయిహ, దేవానమ్యాః". అన్యాన్యుదాహరణాని:- హరే + ఏహి = హరయేహి, హరఏహి (సూ. 9) శ్రియై + ఉద్యతః = శ్రియాయుద్యతః; శ్రియాఉద్యతః; విష్ణో + ఇహ = విష్ణవిహ, విష్ణఇహ, గురౌ + ఉత్కః = గురావుత్కః, గురాఉత్కః, మనస్ + ఏవేత్యాది చ జ్ఞేయమ్.

అనువాదము :-

43. అవర్ణమునకంటె పరములైన పదాంత మందలి యకార వకారములకు అశ్ పరమైనచో వికల్పముగా లోపము హల్ పరమైనచో నిత్యముగా

లోపము. లోపము వచ్చిన పక్షమున అచ్చుపరమైనప్పుడు గుణాది కార్యములు రావు.

కాన పై నియమము ననుసరించి

దేవాయ్+ఇహ అనునెడ "దేవాయ్" లోని వకారముపైని అవర్ణమున కంటె పరమైన య కారమునకు 'ఇహ' లోని ఇకారము 'అశ్' ప్రత్యాహార ఘటక వర్ణము పరమైనందువలన యకారమునకు లోపము వికల్పముగా రాగా 'దేవాఇహ' యను రూపము సిద్ధించుచున్నది.

అట్లే దేవాయ్+నమ్యాః అనునెడ 'దేవాయ్' లోని వకారముపైని అవర్ణమున కంటే పరమైన య కారమునకు 'నమ్యాః' లోని న కారము అశ్ పరమైనందున యకారము నకు లోపము రాగా 'దేవానమ్యాః" అనురూపము సిద్ధించుచున్నది.

ఇతరోదాహరణములు-

హరే+ఏహి అనునెడ 9వ సూత్రముచే 'హరే' లోని ఏకారమునకు 'ఏహి' లోని ఏకారమచ్చు పరమైనందున అయాదేశమురాగా హర్+అయ్+ఏహి=హరయేహి అనురూపము సిద్ధించుచున్నది. తరువాత ప్రకృత సూత్రము ననుసరించి హరయ్+ఏహి అనునెడ 'హరయ్' లోని ర వర్ణము పైని అకారము కంటె పరమైన పదాంత యకారమునకు 'ఏహి' అనునప్పుడు అశ్ పరమైయున్నందున యకారమునకు లోపమురాగా హర+ఏహి = హర ఏహి యను రూపమేర్పడును. ఇచ్చట ఏహిలోని ఏకారము పరమైనందువలన వృద్ధిమున్నగు కార్యములు రావు. ఇది వికల్పముగాన యకార లోపమురాని పక్షమున 'హరయేహి' యని రూపముండును.

అట్లే శ్రియై+ఉద్యతః అనునెడ (9)వ సూత్రముననుసరించి 'శ్రియై" లోని ఐకారమునకు ఆయాదేశమురాగా శ్రియ్ఆయ్+ఉద్యతః = శ్రియాయుద్యతః అను రూపము సిద్ధింపగా ప్రకృత సూత్రముననుసరించి శ్రియామ్+ఉద్యతః అనునప్పుడు పదాంత యకారము లోపింపగా 'శ్రియా ఉద్యతః' అను రూపము సిద్ధించును. ఇది వికల్పముగాన రాని పక్షమున శ్రియాయుద్యతః అను రూపముండును.

అట్లే విష్ణో + ఇహ అనునెడ "విష్ణో" లోని ఓ కారమునకు (9)వ సూత్రముచే అవాదేశమురాగా విష్ణ్అవ్ + ఇహ = విష్ణవ్ + ఇహ యను రూపమేర్పడగా ప్రకృత సూత్రము ననుసరించి 'విష్ణవ్' లోని పదాంత వ కారమునకు లోపము రాగా విష్ణఇహ యను రూపము సిద్ధించును. ఇది వికల్పముగాన లోపమురాని పక్షమున విష్ణవిహ యను వకార ఘటిత రూపముండును.

అట్లే గురౌ + ఉత్కః అనునెడ 9వ సూత్రము ననుసరించి ఆవాదేశము రాగా, ఆ వకారమునకు ప్రకృత సూత్రముననుసరించి లోపము వికల్పముగా రాగా "గురా ఉత్కః" అని రూపమును, లోపము వికల్పముగాన అది రాని పక్షమున 'గురావుత్కః' అను వకార ఘటిత రూపమును సిద్ధించుచున్నది.

మనస్ + ఏవ అనునెడ 'మనస్' లోనున్న నకారముపైని అవర్ణమున కంటె పరమైన పదాంత సకారమునకు 'ఏవ' లోని ఏ కారము అశ్ పరముగానున్నందున 42 వ సూత్రముచేత యాదేశము చేయగా మనయ్ + ఏవ అని రూపమేర్పడగా ప్రకృత సూత్రముచేత, యకారమునకు లోపమురాగా 'మన ఏవ' అనురూపము సిద్ధించుచున్నది.

మూలమ్ :—

44. రేఫస్య, ఢకారస్య చ క్రమాద్రేఫే ఢకారే చ పరే లోపః.

అనువాదము :—

44. రేఫమునకు అనగా 'ర' కు ఢకారమునకు రేఫము, ఢకారము వరుసగా పరమైనచో లోపము వచ్చును.

మూలమ్ :—

45 తథా రేఫ, ఢకారలోపనిమిత్తభూతయోః రేఫ, ఢకారయోః పరతః పూర్వస్య అచః దీర్ఘః స్యాత్.

యథా పునర్ + రమతే = పునారమతే. లిఢ్ + ఢః (లీ + ఢః) లీఢః ఏవం హరీరమ్యః, గురూ రాజతే.

అనువాదము :—

45. అట్లు రేఫ, ఢకార లోపములకు కారణములైన రేఫ ఢకారములు పరమైనప్పుడు రేఫ ఢకారములకు పూర్వమందలి అచ్చునకు దీర్ఘము వచ్చును.

ఎట్లనగా – పునర్ + రమతే అనునెడ రేఫమునకు రేఫపరమైనందున 44 వ సూత్రము చేత పూర్వమునందలి రేఫకు లోపము రాగా పున + రమతే యను రూపము నిలుచును. ప్రకృత సూత్రము వలన రేఫలోపమునకు నిమిత్తమైన రేఫ పరముగా నున్నందున 'పున' లోని న కారము పైని అకారమునకు దీర్ఘమురాగా "పునారమతే" అను రూపము సిద్ధించుచున్నది.

అట్లే లిఢ్ + ఢః అనునెడ ఢకారమునకు ఢకారము పరమైనందున 44వ సూత్రముచేత లోపమురాగా లి + ఢః అను రూపము నిలుచును, ఇట్టియెడ ప్రకృత సూత్రముచేత 'లి' లోని ఇకారమునకు ఢ లోపనిమిత్తమైన ఢకారము పరమైనందున, దీర్ఘము రాగా "లీఢః" అను రూపము సిద్ధించుచున్నది.

ఇట్లే హరిర్ + రమ్యః అనునెడ రేఫమునకు రేఫ పరమైయున్నందున 44వ సూత్రముచేత లోపమురాగా హరి + రమ్యః అని నిలుచును. ఇయ్యెడ ప్రకృత సూత్రముచేత 'రి' లోని ఇకారమునకు రేఫలోపనిమిత్తమైన రేఫ పరముగా నున్నందున దీర్ఘమురాగా "హరీరమ్యః" అను రూపము సిద్ధించినది.

ఇట్లే-గురుర్ + రాజతే అనునెడ రేఫనముకు లోపమురాగా గురు + రాజతే యని నిలువగా, ప్రకృత సూత్రముచేత 'రు' పైని ఉకారమునకు దీర్ఘము రాగా "గురూరాజతే" అను రూపము సిద్ధించుచున్నది.

మూలమ్ :—

46. హలి పరే ఏతత్తదోః సుప్రత్యయస్య నిత్యం లోపః స్యాత్. (నఞ్ సమాసే కాత్పరస్యచ న) ఏషస్ + రుద్రః, సస్ + శివః = సశివః, (అస శ్శివః, ఏషకోరుద్రః) అచి పరే తు ఏషో౽త్ర. తచ్ఛబ్దస్య తు విశేషః.

అనువాదము :—

46. హల్లు పరమైనప్పుడు ఏతచ్ఛబ్దము యొక్కయు, తచ్ఛబ్దము యొక్కయు సుప్రత్యయమునకు నిత్యముగా లోపము వచ్చును. కాని నఞ్

సమాసమునందు ఈలోపము రాదు. అట్లే కకారమునకు పరమైనదానికిని లోపము రాదు.

ఎట్లనగా - ఏషస్ + రుద్రః అనునెడ ఏషస్ అనునది ఏతచ్ఛబ్దము. దానియొక్క సుప్రత్యయమునకు 'రుద్రః' అనునప్పుడు హల్లు పరమైనందున లోపమురాగా "ఏషరుద్రః" అను రూపము సిద్ధించుచున్నది.

సస్ + శివః అనునెడ 'సస్' అనునది తచ్ఛబ్దము. దాని సుప్రత్యయమునకు 'శివః' లోని శకారము హల్ పరమైనందున లోపమురాగా "సశివః" అను రూపము సిద్ధించుచున్నది.

కాని అసస్ + శివః అనునెడ 'అసస్' అనునది 'న సస్' అను విగ్రహము ననుసరించి నఞ్ సమాసము గాన అందలి సుప్రత్యయమునకు లోపము రాలేదు. కాన అసస్ + శివః అనునెడ శ్చుత్వము చేయగా "అసశ్శివః" అను రూపము సిద్ధించుచున్నది.

అట్లే ఏషకోరుద్రః అనునప్పుడు ఏతచ్ఛబ్దమునకు కచ్ ప్రత్యయము పరమైనందువలన ఏషకస్‌లోని సుప్రత్యయమునకు నిషేధము ననుసరించి లోపమురాక, రుత్వ ఉత్వాదులు చేయగా 'ఏషకోరుద్రః' అను రూపము సిద్ధించుచున్నది.

ఏతచ్ఛబ్దమునకు అచ్చు పరమైనచో సుప్రత్యయ లోపము రాక రుత్వ ఉత్వ గుణాదుల చేత 'ఏషోఽత్ర' యను రూపము సిద్ధించును.

తచ్ఛబ్దవిషయమున కొంత విశేషమున్నది. అది దిగువఁ జెప్పఁబడు చున్నది.

మూలమ్ :—

47. అచి పరే తచ్ఛబ్ద సంబన్ధిన స్సుప్రత్యయస్య లోపస్స్యాత్ లోపే నైవచేత్పాదపూరణమ్. లోపానన్తరం గుణాదికం భవత్యేవ.

యథా - సేమామవిడ్ఢి ప్రభృతిమ్, సైష దాశరథీ రామః, ఇత్యాది. లోపేనైవే త్యవధారణేన "సోఽహమాజన్మశుద్ధానామ్," "స ఏవముక్త్వామఘవన్త మూచే" ఇత్యాద్యౌ నేతి బోధ్యమ్.

అనువాదము :—

47. అచ్చు పరమైనచో తచ్ఛబ్దమునకు సంబంధించిన సుప్రత్యయము నకు లోపము వచ్చును. కాని అట్లు లోపమువచ్చిననే శ్లోకపాదము పూరింపఁ బడవలయును. అట్టి పరిస్థితి లోనే యీలోపము రాగలదు. లోపము వచ్చిన పిదప గుణము మున్నగునవి వచ్చును.

ఎట్లనగా - "సేమావవిద్ధి ప్రభృతిమ్" అనునెడ సస్ + ఇమామ్ అను శ్లోకపాదములోని భాగము మన కిచ్చట నుదాహరణము. అందు 'సస్' అనునది సుప్రత్యయముతోఁ గూడిన తచ్ఛబ్దము. ఈ సుప్రత్యయమునకు లోపము వచ్చినచో స + ఇమామ్ అనియై తర్వాత గుణము చేయగా "సేమావ విద్ధిప్రభృతిమ్" అను పాదము పూరింపఁబడి పఠింప సాధ్యమగును. అట్లు కానిచో "ససిమామవిద్ధిప్రభృతిమ్" అని యేర్పడి పాదపూరణము జరుగక పోవును.

అట్లే "సైష దాశరథీరామః" అనునెడ 'సైష' యని మన కవసరమైన శ్లోకపాద భాగమున సస్ + ఏషః అని పదవిభాగముచేయగా "సస్" అను సుప్రత్యయముతోఁగూడిన తచ్ఛబ్దములోని 'సు' ప్రత్యయము లోపింపగా స + ఏషః అని రూపమేర్పడి, దానికి వృద్ధి చేయగా "సైషః" యని రూపము సిద్ధించి పాదపూరణమై పఠనయోగ్యముగా నుండును.

అట్లు లోపము చేయక పోయినచో సస్ + ఏషః = సఏషః ఇత్యాదిగా నేర్పడి పాద పూరణము కాకపోవును.

లోపము చేసినప్పుడే పాదపూరణ మగునను నియమము చెప్పుటవలన లోపముతో నిమిత్తము లేకయే పాదపూరణము జరుగు చుండు నట్టి "సోఽహ మాజన్మశుద్ధానామ్" అనునెడ సస్ + అహమ్ = సర్ + అహమ్ = స + ఉ + అహమ్ ఇత్యాది ప్రక్రియననుసరించి "సోఽహ" మను రూపము సు ప్రత్య యము లోపించినందువలన ఏర్పడినది.

అట్లే "సఏవ ముక్త్వా మఘవన్తమూచే" అనునెడ పాదపూరణమునకు అవసరము లేనందు వలన సు ప్రత్యయ లోపము వచ్చియు స + ఏవమ్ అనునెడ వృద్ధివచ్చి "సైవమ్" అని రూప సిద్ధి జరుగలేదు.

మూలమ్ :-

48. అహన్మబ్ద నకారస్య రూప-రాత్రి - రాత్ర-రథన్తర శబ్దేషు; పరేషు; సుపిపరేచ ఉ ఇత్యాదేశః; అన్యత్ర రేఫాదేశః. (గుణః) అహన్ + రూపమ్ (అహ ఉ+రూపమ్) = అహోరూపమ్. అహోరాత్రిః, అహోరథన్తరమ్, (అహన్+భ్యామ్) = అహఉ+భ్యామ్. అహోభ్యామ్. అహన్+గణః=అహర్గణః. ఏవమ్ అహరహః. అహర్పతి; అహఃపతిః; అహఃపతిః.

అనువాదము : సంధిప్రకరణం సమాప్తమ్

43. అహన్ శబ్దముయొక్క నకారమునకు రూప-రాత్రి-రాత్ర-రథంతర శబ్దములు పరమైనపుడు, సుప్-అనగా 'సు' మొదలు 'సుప్' వరకు గల విభక్తి ప్రత్యయములు పరమైనప్పుడును "ఉ" ఆదేశమగును. ఇతరములు పరమైనపుడు రేఫము ఆదేశమగును. ఉకారమురాగా గుణము వచ్చును.

ఎట్లనగా-అహన్+రూపమ్ అనునెడ 'రూప' శబ్దము పరమైనందువలన 'అహన్' శబ్దములోని న కారమునకు 'ఉ' రాగా అహఉ+రూపమ్ అని యగును. అ+ఉలకు గుణమురాగా 'అహోరూపమ్' అను రూపము సిద్ధించును.

అట్లే-అహన్+రాత్రిః అనునెడ రాత్రి శబ్దము పరమైనందువల 'న' కారమునకు ఉ కారము రాగా అహ+ఉ+రాత్రిః అని నిలువగా గుణమువచ్చి "అహోరాత్రిః" అను రూపము సిద్ధించుచున్నది.

అట్లే అహన్+రథంతరమ్ అనునెట రథంతర శబ్దము పరమైనందువలన నకారమునకు ఉ కారము రాగా అహ+ఉ+రథంతరమ్ అని కాగా పూర్వముపలెనే అ+ఉలకు గుణము చేయగా అహోరథంతరమ్ అను రూపము సిద్ధించుచున్నది.

అహన్+భ్యామ్ అనునెడ అహన్ శబ్దమునకు 'భ్యామ్' అను సుబ్విభక్తిపరమైనందువలన న కారమునకు ఉకారమురాగా అహ+ఉ+భ్యామ్ అని కాగా, అ+ఉలకు గుణము చేయగా "అహోభ్యామ్" అను రూపము సిద్ధించుచున్నది.

అహన్ + గణః
అహన్ + అహః
అహన్ + పతిః

ఇత్యా ద్యుదాహరణములలో అహన్ శబ్ద నకారమునకు, ఇతరములు అనగా పైనఁబేర్కొనని గణాదిశబ్దములు పరమైనందువలన 'న' కారమునకు రేఫమురాగా—

అహర్ + గణః = అహర్గణః
అహర్ + అహః = అహరహః
అహర్ + పతిః = అహర్పతిః అను రూపములు సిద్ధించినవి.

అహర్పతిః అనునెడ రేఫమునకు విసర్గలు వచ్చుటచే "అహఃపతిః" యనియు, 'ప' పరమైనందున "ఉపధ్మానీయములు వచ్చుటచే "అహ౾పతిః" యనియు రూపములు సిద్ధించుచున్నది.

ఇట్లు సంధిప్రకరణము
సమాప్తము.

అథ సుబన్తప్రకరణమ్

మూలమ్ :

లోకే శబ్దాస్సర్వేపి ప్రాతిపదిక *ధాతు మూలకాః సుబన్తతిజన్త భేదేన ద్వివిధాః. సుబిత్యుక్తా* స్వౌజసమౌట్ ఛస్టాభ్యామ్ భిస్ జే భ్యామ్ భ్యస్ జసిభ్యామ్ భ్యస్ జసో సామ్ జ్యో స్సుప్ ॥౪-౧-౨॥ ప్రాతిపదికాత్పరే ఏతే ఏక వింశతి ప్రత్యయాస్స్యుః. అనేనస్వౌజసిత్యత్ర(సు)ఇత్యారభ్య జ్యోస్సుబిత్యన్తం సూత్రాన్త్యభూత పకారేణ (సూ2) ప్రత్యాహారే కృతే సుబితి భవతి. తదన్తా శ్శబ్దాఃసుబన్తాః. తే అష్టవిధాః ॥౧॥ పుంలిఙ్గాః ॥౨॥ స్త్రీలిఙ్గాః ॥౩॥ నపుంసక లిఙ్గాః ॥౪॥ పుంస్త్రీలిఙ్గాః ॥౫॥ స్త్రీనపుంసకలిఙ్గాః ॥౬॥ పున్నపుంసకలిఙ్గాః ॥౭॥ త్రిలిఙ్గాః॥౮॥ అవ్యయానిచేతి॥ తత్ర సామాన్యతః అజన్తేషు విసర్గదీర్ఘ, బిన్దు, ప్రభృతి చిహ్నేన పుం, స్త్రీ, క్లీబాః, క్రమాద్ జ్ఞేయాః. హలన్తేషు తు లిఙ్గాను శాసనతః॥౧॥ రామః, హరిః, గురుః, మరుత్, ఋత్విక్ ॥౨॥ రమా, గౌరీ, దిక్, ఆశీః, వధూః॥౩॥ ధనమ్, వనమ్, అహః, ధనుః, దధి ॥౪॥ దాక్షిః, దాక్షీ, మృగః మృగీ ఇత్యాద్యపత్యాన్త, జాతి-భేదాదయశ్చ ॥౫॥ మైత్ర్యమ్, మైత్రీ; ఔచిత్యమ్, ఔచితీ; త్రిఖట్వమ్, త్రిఖట్వీ ॥౬॥ కళత్రః కళత్రమ్, కణ్టకః; కణ్టకమ్ ॥౭॥ తటః, తటీ, తటమ్, పాత్రః, పాత్రీ, పాత్రమ్ ॥౮॥ లిఙ్గవిభక్తి వచనశూన్యాని "కిల, పరితః, దోషా, సాకమ్, అహో" ఇత్యాదీన్యవ్యయాని తత్ప్రకరణే వక్ష్యన్తే. తథా పృథక్ అజన్తా అపి॥ సుబన్తేషు సర్వత్ర అవ్యయ

***మూలమ్:-** ధాతుభిన్న ప్రత్యయభిన్న ప్రత్యయాన్తభిన్న మర్థవచ్ఛబ్ద రూపం; కృదన్త, తద్ధితాన్త, సమాసాశ్చ, ప్రాతిపదిక సఞ్జ్ఞాస్స్యుః.

* సు, జస్యో రుకారేకారౌ. జ, శ, ట, జ, పా-శ్చేత్సఞ్జ్ఞకా స్సన్తో లుప్యన్తే.

అనువాదము:- ధాతుభిన్నము, ప్రత్యయభిన్నము, ప్రత్యయాంతభిన్న మునగు నర్థముగల శబ్దము ప్రాతిపదిక మనఁబడును. అట్లే కృదన్తములు, తద్ధితాంతములు, సమాసములు ప్రాతిపదికములనబడును. సు-ఔ-జస్ మున్నగు విభక్తులలో "సు"లోని ఉకారము "జస్"లోని జకారము "ఔట్"లోని టకారము, "శస్"లోని శకారము "టా"లోని టకారము, "జే"లోని జకారము "జసి"లోని జకారము ఇకారము, "జస్"లోని జకారము "జి"లోని జకారము "సుప్"లోని పకారము ఇత్సంజ్ఞకలవై లోపించును.

భిన్నేషు ప్రథమా, సమ్బోధనప్రథమా, ద్వితీయా, తృతీయా, చతుర్థీ, పఞ్చమీ, షష్ఠీ, సప్తమీచేతి విభక్తయోఽష్టౌజ్ఞేయాః. తత్ర తదాదీనాం సర్వనామ్నాం సమ్బోధన ప్రథమా నాస్తీతి విశేషః. ఏకైకస్యాం విభక్తౌ త్రీణి త్రీణి వచనాని ఇతి చ బోధ్యమ్. యథా:—

ఏకవచనమ్.	ద్వివచనమ్.	బహువచనమ్.	విభక్తినామాని.
1. సు (స్)	ఔ	జస్ (అస్)	ప్రథమావిభక్తిః
			సమ్బోధనప్రథమావిభక్తిః
2. అమ్	ఔట్ (ఔ)	శస్ (అస్)	ద్వితీయావిభక్తిః
3. టా (అ)	భ్యామ్	భిస్	తృతీయావిభక్తిః
4. ఙే (ఏ)	భ్యామ్	భ్యస్	చతుర్థీవిభక్తిః
5. ఙసి (అస్)	భ్యామ్	భ్యస్	పఞ్చమీవిభక్తిః
6. ఙస్ (అస్)	ఓస్	ఆమ్	షష్ఠీవిభక్తిః
7. ఙి (ఇ)	ఓస్	సుప్(సు)	సప్తమీవిభక్తిః.

సుబన్తప్రకరణము

అనువాదము :-

లోకమందు శబ్దములన్నియు ప్రాతిపదిక మూలకములుగను, ధాతు మూలకములుగను నున్నవి. అవి సుబన్తములనియు, తిఙన్తములనియు. నిటు రెండుగులు. సుప్రత్యయములను జివరగల్గినవి సుబన్తములనియు, తిఙ్ ప్రత్యయములను చివరగల్గినవి తిఙన్తములనియుఁ జెప్పఁబడును. "సుసప్" అనగా-సు-ఔ-జస్ మొదలు "సుప్" ప్రత్యయములోని పకారమువరకు సంగ్రహింపగా, అనగా ప్రత్యాహారముఁజేయగా 'సుప్' అని యగుచున్నది. అనగా:—

ఏకవచనము	ద్వివచనము	బహువచనము	విభక్తినామములు
సు (స్)	ఔ	జస్ (అస్)	ప్రథమావిభక్తి
అమ్	ఔట్ (ఔ)	శస్ (అస్)	ద్వితీయావిభక్తి
టా (అ)	భ్యామ్	భిస్	తృతీయావిభక్తి
ఙే (ఏ)	భ్యామ్	భ్యస్	చతుర్థీవిభక్తి
ఙసి (అస్)	భ్యామ్	భ్యస్	పంచమీవిభక్తి

ఙస్ (అస్)	ఓస్	ఆమ్	షష్ఠీవిభక్తి
ఙి (ఇ)	ఓస్	సుప్ (సు)	సప్తమీవిభక్తి

'సు' ప్రత్యయమును కడపటి ప్రత్యయమైన 'సుప్' చివరనున్న పకారముతో గలుపగా "సుప్" అయినది. అనగా సుప్ ప్రత్యాహారమైనది. ఆ ప్రత్యాహారములో చేరిన ఇరువదియొక్క ప్రత్యయములు అనగా విభక్తులు సుప్‌లనియు, ఆ విభక్తులనంతమందుగలవి సుబన్తములనియుఁజెప్పఁబడును. పైప్రత్యయముల పట్టికలో కొన్నింటికి ఇత్తులనుఁద్రోసివేయగా తేలిన ప్రత్యయ స్వరూపములు కుండలీ కరణమునఁజూపఁటడినని. పైనకనబఱచిన విభక్తులలో నొక్కొక్క విభక్తికి ఏకవచన, ద్వివచన బహువచనములు మూడును గలవు. ఈసుబన్తములెనిమిది విధములైయున్నవి.

(1) పుంలింగములు (2) స్త్రీలింగములు (3) నపుంసకలింగములు (4) పుంస్త్రీలింగములు (5) స్త్రీనపుంసకలింగములు (6) పున్నపుంసక లింగములు (7) త్రిలింగములు (8) అవ్యయము లని.

అందు సాధారణముగా అజంత శబ్దములయందు అనగా—అచ్చును చివరగలశబ్దములయందు విసర్గ, దీర్ఘము, అనుస్వారము మున్నగు గుఱ్ఱులచే క్రమముగా పుంలింగ–స్త్రీలింగ–నపుంసకలింగ శబ్దములను గ్రహింవవచ్చును. హలంత శబ్దములకు లిఙ్గములను లిఙ్గానుశాపనము మున్నగు వానిచేఁదెలుసు కొనవచ్చును.

1. రామః, హరిః, గురుః, మరుత్, ఋత్విక్ మున్నగునవి పుంలింగములు.
2. రమా, గౌరీ, దిక్, ఆశీః, వధూః మున్నగునవి స్త్రీలింగములు.
3. ధనమ్, వనమ్, అహః, ధనుః, దధిః, మున్నగునవి నపుంసక లింగములు.
4. దాక్షిః-దాక్షీ, మృగః-మృగీ అనువానిలో దాక్షిః–దాక్షీ యను నపత్యాంత శబ్దములు, మృగః మృగీయను జాతివాచకశబ్దములు పుంస్త్రీలింగములు.
5. మైత్ర్యమ్—మైత్రీ, ఔచిత్యం-ఔచితీ, త్రిఖట్వమ్ = త్రిఖట్వీ మున్నగు శబ్దములు స్త్రీనపుంసకలింగములు.

6. కళత్రః-కళత్రమ్, కణ్టకః-కణ్టకమ్ అను శబ్దములు పున్నపుంసక లింగములు.

7. తటః-తటీ-తటమ్, పాత్రః-పాత్రీ-పాత్రమ్ అనునవి మూడులింగ ములలో నున్నందున త్రిలింగములు.

8. లింగము, విభక్తి, వచనము, లేనివి అవ్యయములు. ఉదా:
పరితః, దోషా, అహో, కిల, మున్నగునవి.

'అవ్యయ' ప్రకరణమునందు నివి నిరూపింపబడును. అట్లే ప్రత్యేకముగా అజన్తములుగూడ నిరూపింపబడును. అవ్యయములుకాని సుబంతములకు ప్రథమాసంబోధన ప్రథమా, ద్వితీయా, తృతీయా, చతుర్థీ, పఞ్చమీ, షష్ఠీ, సప్తమీ యను నెనిమిది విభక్తులు వచ్చును. సర్వనామ శబ్దములకు సంబోధన ప్రథమ లేదు. ఒక్కొక్క విభక్తికిని మూడు వచనములనియు ముందేచెప్పఁబడినది.

* అథ శబ్దానుక్రమణికా

మూలమ్:-

1. ధ్యాత్వాశ్రీతురగగ్రీవం బాలవ్యుత్పత్తిసిద్ధయే
అనుక్రమణికాశబ్దరత్నానాం క్రియతేఽధునా.

2. త్రిషులిఙ్గేష్వమీ తుల్యరూపాః షట్ పఞ్చ సప్తచ
అష్టౌ నవేత్యాదినాన్తాః కత్యస్మద్యుష్మదీ తథా.

3. రామా న్యతమ కృష్ణాశ్చ స్వశ్చ జ్ఞాతి ధనార్థకః
సఙ్జ్ఞాయా మవ్యవస్థాయాం పూర్వాదిస్తుల్యవాక్స్వమః.

4. అన్తరశ్చేలబాహ్యాన్యవాచీ చైతే సమాః స్మృతాః ॥౧౦॥
సర్వశ్చవిశ్వఏకతరఏకతమాన్యతరాన్యకాః.

5. ఇతరస్త్వ స్వమసిమావపితుల్యా దశేరితాః ॥౧౦॥
ఉభోభయౌతథా నేమస్త్రయోఽమీ భేదశాలినః.

---

* సుబన్తేషు మిథో విభిన్నాశ్శబ్దా ఇయన్త ఏవేతి మాహేశ్వర సూత్రోక్త వర్ణానుక్రమేణ పరిగణ్యన్తే. తేషాం రూపాణి తూపరిష్టాత్ప్రదర్శయిష్యన్తే. అకారాది హకారాన్త వర్ణానుక్రమేణ.

6. పూర్వాఽపరావరౌచాపి దక్షిణోఽపరఉత్తరః
ఆధరస్స్వాన్తరా వేతే నవ తుల్యాః ప్రకీర్తితాః. ॥౧౨॥

7. ఏకశబ్దస్సర్వవత్స్యాద్ద్వితీయస్తు తృతీయవత్ ॥౬॥
ప్రథమశ్చరమశ్చైతౌ ద్వితయాల్పావిమౌ తథా.

8. అర్థాఽకతిపయశ్చైతే తుల్యాష్షట్ పరికీర్తితాః ॥౬॥
నిర్జరః పాద దన్తౌ చ మాసయూషౌ చ భిన్నకాః. ॥౫॥

9. ద్వ్యహ్న వ్యహ్నౌచ సాయాహ్నస్సమావేతేత్రయస్స్మృతాః
అద న్తేషు చ పుంలిఙ్గా ఏకపఞ్చాశ దీరితాః. ॥౫౦॥

10. విశ్వపాస్సోమపాస్తుల్యౌహాహాశబ్దస్తు భిద్యతే
తుల్యౌ హరిశ్శ్రీపతిశ్చభిన్నాఽకతి పతి స్సఖా. ॥౮॥

11. ద్విత్రిశబ్దౌచ భిద్యేతే అపీదన్తా ఇతీరితాః
వాత ప్రమీ ర్యయీరేవం పపీ ర్వాతప్రమీర సౌ. ॥౯॥

12. క్రోష్టు న్తశ్చేదమ్ శసోర్జ్ఞా విశిష్యత ఇతీరితః
జహుశ్శ్రేయ స్య సౌ చాతిలక్ష్మీ శబ్దః ప్రధీ స్తథా.

13. గ్రామణీశ్చ కుమారీతి క్రోష్టు న్తశ్చాపి భిన్నకాః
శుద్ధధీవత్సుధీశబ్ద ఈకారాన్తా ఇతీరితాః. ॥౭॥

14. గురువాయూ సమౌక్రోష్టాభిన్నస్స్యాదిత్యుదన్తకాః
మిథోభిన్నాస్త్రయోఽమీస్యుర్హూహూఖలతిచమూస్స్వభూః.

15. వర్షాభూఃఖలపూశబ్దౌ పునర్భూశ్చ తథాసులూః
చత్వార ఏతే తుల్యాస్స్యురిత్యూదన్తాస్సమీరితాః.

16. ధాతా నప్తాతథోద్గాతా తుల్యాస్స్యుర్నతు భిద్యతే
పితా భ్రాతా చ జామాతా సమా ఇతి ఋద న్తకాః. ॥౬॥

17. క్రూ త్రూ శబ్దౌ చ ఋూదన్తౌ ఌకారాన్తౌ గమాశకా
ఏకారా న్తాస్స్మృతే శబ్ది ఐకారాన్తస్తురాః స్మృతః.

18. గో శబ్దశ్చ తథాసుద్యో రిత్యోదన్తౌ సమీరితౌ
ఔకారాన్తౌ తు పఠితౌ గ్లౌస్సునౌ శ్చేహ శాబ్దికైః. ॥౪॥

19. ఇత్యజన్తేషు పుంలిఙ్గాస్సమాప్తి మగమన్నిహ
రమా దుర్గామ్బికా స్తుల్యా అమ్బాశబ్దస్తు భిద్యతే. ॥౫॥

20. సర్వా విశ్వా చ కతరా కతమాన్యతరేతరా
పూర్వాపరావరా దక్షిణోత్తరా స్వాపరాధరా.

21. సమా సీమా త్వా న్తరాన్యా తుల్యా ఏకోనవింశతిః ॥౧౬॥
పూర్వోత్తరాదిక్సమాసే తథోభై కే చ భిన్నకాః.

22. ద్వితీయా వత్తృతీయాస్యా జ్జరాశబ్దస్తు భిద్యతే
నాసికా చ నిశాశబ్దో భిద్యతే పృతనా తథా

23. గోపాశబ్దస్తథా భిన్న ఇత్యాదన్తాః ప్రకీర్తితాః ॥౧౭॥
మతిస్తతి ర్ద్విత్రిశబ్దా ఇకారాన్తాః ప్రభేదకాః.

24. గౌరీ వత్స్యాత్సఖీశబ్దో లక్ష్మీః స్త్రీశ్రీ స్సుధీః ప్రధీః
నీశ్చ భిన్నా స్సమౌ హ్రీర్భీరీకారాన్తా ఇమే స్మృతాః. ॥౧౮॥

25. ధేను తన్వాదయశ్శబ్దా ఉకారాన్తా ఇహేరితాః
వధూర్భ్రూర్భూశ్చ వర్షాభూరిత్యూ దన్తాః ప్రభిన్నశః.

26. స్వసృశబ్దో మాతృశబ్ద ఋదన్తౌ భేదశాలినౌ
ఓదన్తస్తు భవే ద్ద్యౌ శ్చనౌరౌ దన్తః ప్రకీర్తితః ॥౧౯॥

27. ఇత్యజన్తే ష్విమే ప్రోక్తాస్స్త్రీలిఙ్గా శ్శాబ్దికోత్తమైః ॥౨౦॥
సమం జ్ఞానఞ్చాన్యతమం కతరత్కతమ త్తథా.

28. ఇతరాన్యతరాన్యాని పఞ్చ తుల్యా అథా జరమ్
హృదయఞ్చాస్య ముదకం మాంస మిత్యపి భిన్నకాః.

29. సర్వవత్స్యాదేకతర మిత్యదన్తా స్సమీరితాః ॥౨౧॥
వార్యనాది పఠి ద్విత్రిశబ్దావేతే ప్రభిన్నకాః.

30. దధి సక్థ్యక్షి చాస్థీతి సమాః ప్రోక్తాఇద న్తకాః ॥౬॥
మధుశబ్దస్సానుచారౌ భిద్యేతే ఇత్యు ద న్తకాః. ॥౩॥

31. క ర్తృ హ ర్తృఋకారాన్తా విత్యజన్తా నపుంసకే ॥౨॥
హలన్తా అథ కథ్య న్తే లిడ్ధుగ్ ద్రుగ్విశ్వవా ట్తథా.

32. అనడ్వాంశ్చ తురాషాట్చ హాన్తాః స్యుర్భేదశాలినః
సుద్యౌరితి వకారా న్త శ్చతుశ్శబ్దస్తు రా న్తకః ॥౮॥

33. కిమిదఙ్చ ప్రశాంశ్చామీ మాన్తాభిన్నా స్సమీరితాః
ణా న్త స్సుగణ్విజ న్తస్స్యా త్క్వాబ న్త్క శ్చేత్సుగాణితి. ॥౫॥

34. రాజా ప్రతిదివా భిన్నౌ యజ్వా బ్రహ్మ సమావుభౌ
యశస్విన్ శార్ఙ్గిణౌ తుల్యౌ సమౌ పుషార్యమామతౌ.

35. వృత్రహా మఘవా శ్వా౽ర్వాయువా చామీప్రభిన్నకాః
పన్థామన్థాస్సమౌ ప్రోక్తా ఋభుక్షాస్తు విశిష్యతే.

36. పఞ్చన్ సప్తన్నవన్ శబ్దాదశన్ శబ్ద ఇమే సమాః
అష్టన్ శబ్దస్తు భిన్నస్స్యా దేకవింశతినా న్తకాః. ॥౨౦॥

37. ధకారా న్తస్సు ధుక్చబ్దో యుఙ్నయుగ్భేదశాలినౌ
పరివ్రాట్ పరిమృట్ దేవేట్ రాట్చ భ్రాడ్విశ్వసృట్సమాః.

38. విశ్వారాట్ భ్రట్చ భిద్యేతే ఋత్విగూర్క్చ సమౌస్మృతౌ
ద్వాదశీమే జకారాన్తా స్తత్త్య చ్ఛబ్దౌ సమౌ స్మృతౌ.

39. యదేత ద్యుష్మదస్మత్స్వపాచ్ఛబ్దా భేదశాలినః ॥౨౦॥
దకారాన్తా ఇమే స ప్త; ధకారాన్తో౽గ్నిమత్స్మృతః. ॥౧౬॥

40. ప్రాఙ్చ ప్రత్యఙ్ఙుదఙ్ సమ్యఙ్ స ధ్ర్యఙ్తిర్యఙ్ఙ్వృ ట్తథా
పయోముగప్యముముయఙ్ భిన్నాశ్చాన్తా నవేరితాః. ॥౬॥

41. మహాన్భవం శ్చ భిద్యేతే ధీమాంశ్చ మఘవాన్ భవాన్
త్రయస్తుల్యా అథసురజ్జుష్ఙ్జా గ ద్దద ద్దధత్.

42. దరిద్రచ్చ తథా శాసచ్చకాసచ్చ సమా ఇమే ॥౧౩॥
త్రయోదశ తకారాన్తాః, పాన్తో గుప్ఛబ్ద ఈరితః. ॥౧॥

43. శాన్తో విట్ భిద్యతే తాదృగ్షుత స్పృక్ స్రుగిమే సమాః
షాన్తా భిన్నా దధృగ్గత్సుముట్ షట్ దోష్లపి పతీరపి. ॥౪॥

44. విద్వాంశ్చ సేదివా న్వేధా అనేహా వృశనా పుమాన్
చన్ద్రమా శ్చ సువశ్చాసౌ భిన్నా స్సాన్తా నవేరితాః. ॥౯॥

45. ఇత్థం హలన్తాఃపుంలిఙ్గా స్సమా ప్తి మగమన్నిహ ॥౯౭॥
స్త్రియా ముపాన దుష్టిక్చ హాన్తా భిన్నౌ చ వాన్తకః.

46. దివ్ శబ్దోథ; చరాన్తాద్వా ర్భిన్నో గీః పూశ్చ ధూస్సమాః
భిన్నశ్చతు; ర్మకారాన్తో కి మిదం భేదశాలినౌ.

47. నాన్తౌ ద్వౌ సీమ దామానౌ బహ్వయజ్వా ప్రకీర్తితః
వీరుత్ క్షుత్తృట్క్రుద్ధకారాన్తా స్తుల్యా స్రగ్జాన్త ఈరితః.

48. త్యత్తచ్ఛబ్దా విమౌ తుల్యౌ భిన్నా వేతద్యదౌ మతౌ
ముత్సమ్పదౌ సమావేతౌ దాన్తా శ్చాన్త స్తు వాక్స్మృతః.

49. అప్ఛబ్దస్తు పకారాన్త శ్శాన్తౌ దిగ్దృక్సమౌ మతౌ
త్విట్ప్రా వృషౌ సజూః షాన్తా స్సాన్తా వాపి రసౌ పృథక్.

50. ఇత్థం హలన్తాః స్త్రీలిఙ్గా ద్వౌ చ త్రింశత్ప్రకీర్తితాః ॥౩౨॥
క్లీబే స్యా త్స్వనడు ద్ధాన్తో వాన్త స్స్యా త్సుద్యుశబ్దకః.

51. రేఫాన్తౌ చ చతుశ్శబ్ద వార్శ బ్దౌ భేదశాలినౌ
భిన్నౌ చ కి మిదం మాన్తౌ బ్రహ్మహర్దణ్డి శబ్దకాః.

52. భిన్నా నాన్తా జకారాన్తాః క్లీబేఽసృక్ఛబ్ద ఈరితః ॥౧౦॥
దాన్తా స్తద్య త్సమా వేతచ్ఛబ్దో భిన్నో నపుంసకే.

53. గవాక్ఛబ్దస్య రూపాణి క్లీబేఽర్చాగతి భేదతః ॥౪॥
అసన్ధ్యవ ఙ్పూర్వరూపై ర్నవాధికశతం మతమ్.

౬4. స్వమ్ సుప్సు నవషడ్బ్యాడౌ షట్కే- స్యుస్త్రీణి జశ్శసోః
చత్వారి శేషే దశకే రూపాణీతి విభావయ.

౬5. ఊహ్యా మేషాం ద్విర్వచనా నునాసిక వికల్పనాత్
రూపా ణ్యశ్వా క్షిభూతాని (౫౨౭) భవన్తీతి మనీషిభిః.

౬6. సమానౌ తు పచద్దీవ్య చ్ఛబ్దౌ తుల్యౌ దదద్దధత్
తుద ద్యక్ర చ్ఛక్ర చ్చాపి భిన్నా స్స్యురితి తా న్తకాః. ॥౭॥

౬7. స్వప్ఛబ్దస్తు పకారా న్త షాన్తౌ షడ్దత్న ము ట్తథా
మనో ధను రదశ్శబ్దా స్సాన్తా భిన్నాః పరస్పరమ్. ॥౮॥

౬8. నపుంసకా హలన్తేష సప్తవింశతి రీరితాః. ॥౨౭॥ ౧౦౪
ఇత్థం గ్రహానలగుణాః (౩౩౯) శబ్దాబోధ్యా మనీషిభిః. ౧౫౫
ఏషాం శబ్దానుక్రమణీ యస్య కణ్ఠే విభాతి సః, ౩౩౯
సభాయాం శాబ్దికైః పూజ్య ఇహా ముత్ర చ మోదతే.

ఇతి శబ్దానుక్రమణికా సమాప్తా.

అథ అజన్తపుంలిఙ్గ సాధారణశబ్దాః

అకారాన్తః పుంలిఙ్గో రామశబ్దః (రాముడు)

ఏకవచనమ్	ద్వివచనమ్	బహువచనమ్	విభక్తినామాని
రామః	రామౌ	రామాః	ప్రథమావిభక్తిః
హేరామ	హేరామౌ	హేరామాః	సమ్బోధనప్రథమావిభక్తిః
రామమ్	రామౌ	రామాన్	ద్వితీయావిభక్తిః
రామేణ	రామాభ్యామ్	రామైః	తృతీయావిభక్తిః
రామాయ	రామాభ్యామ్	రామేభ్యః	చతుర్థీవిభక్తిః
రామాత్	రామాభ్యామ్	రామేభ్యః	పఞ్చమీవిభక్తిః
రామస్య	రామయోః	రామాణామ్	షష్ఠీవిభక్తిః
రామే	రామయోః	రామేషు	సప్తమీవిభక్తిః

ఏవం కృష్ణ ముకున్ద శివ నిలయ లోక వృక్షాదయః

సంస్కృతవిభక్తయః		ఆన్ధ్రవిభక్తయః	కర్ణాటకవిభక్తయః	ద్రావిడవిభక్తయః
ప్ర॥	స్-ఔ-అస్	డు-ము-వు-లు	ఉ-అం-అర్-గళ్	అన్-అనదు-అనవన్
సం॥	స్-ఔ-అస్	ఓ-ఓయి-ఓరి-ఓసి	ఎ-ఏ-ఏలై-ఏలా	ఓ..ఏ
ద్వి॥	అం-ఔ-అస్	ని-ను-ల-గురించి	అన్ను-అం	ఐ-ఉడన్-కొండు
తృ॥	ఆ-భ్యామ్-భిస్	చేత-చే-తోడ-తో	ఇం-ఇందం-ఇందె	అల్-అన్-ఒడు
చ॥	ఏ-భ్యామ్-భ్యస్	కై-కొఱకు	కె-గె-ఇ-గె-ఇంగె	కు-అహ-పొరుట్టు
పం॥	అస్-భ్యామ్-భ్యస్	వలన-కంటె-పట్టి	డె-సెయింద-అత్తణిందం	ఇల్-ఇన్-నిన్రుం
ష॥	అస్-ఓస్-ఆమ్	కి-కు-యొక్క-లో-లోపల	అ	అ-అదు-ఉడైయ-అదు
స॥	ఇ-ఓస్-సు	అందు-ఇందు-న	అల్లి-ఒళ్	ఇల్-కణ్-ఇడత్తిల్

వచనార్థములు

వచనము	సంస్కృతము	ఆన్ధ్రార్థః	కర్ణాటకార్థః	ద్రావిడార్థః
ప్ర॥ఏ॥	రామః	రాముడు	రామను	రామన్
ప్ర॥ద్వి॥	రామౌ	ఇద్దఱురాములు	ఇబ్బరురామరు	ఇరెండురామర్కళ్
ప్ర॥బ॥	రామాః	బహురాములు	బహురామరు	వెహురామర్కళ్
సం॥ప్ర॥ఏ॥	హేరామ	ఓ రాముడా	ఏలై రామనే	ఓ రామనే
సం॥ప్ర॥ద్వి॥	హేరామౌ	ఓ ఇద్దఱురాములారా	ఏలై యిబ్బరురామరే	ఓయిరెండురామర్కళ్
సం॥ప్ర॥బ॥	హేరామాః	ఓ బహురాములారా	ఏలై బహురామర్కళ్	ఓవెహురామర్కళే
ద్వి॥ఏ॥	రామమ్	రాముని	రామనన్ను	రామనై

ద్వి॥ద్వి॥	రామౌ	ఇద్దఱు రాముల	ఇబ్బరురామరన్ను	ఇరెండురామర్కళై
ద్వి॥బ॥	రామాన్	బహు రాముల	బహురామరన్ను	వెహురామర్కళై
తృ॥ఏ॥	రామేణ	రామునిచేత	రామనిందె	రామనాల్
తృ॥ద్వి॥	రామాభ్యామ్	ఇద్దఱు రాములచేత	ఇబ్బరురామరిందె	ఇరెండురామర్కళాల్
తృ॥బ॥	రామైః	బహు రాములచేత	బహురామరిందె	వెహురామర్కళాల్
చ॥ఏ॥	రామాయ	రామునికై	రామంగె	రామన్కు
చ॥ద్వి॥	రామాభ్యామ్	ఇద్దఱురాములకై	ఇబ్బరురామగే౬	ఇరెండురామర్కు
చ॥బ॥	రామేభ్యః	బహురాములకై	బహురామగే౬	వెహురామర్కు
పం॥ఏ॥	రామాత్	రామునివలన	రామనదెసయింద	రామనిడత్తినిన్రుం
పం॥ద్వి॥	రామాభ్యామ్	ఇద్దఱురాములవలన	ఇబ్బరురామరదెసెయింద	ఇరెండురామర్కళిడత్తినిన్రుం
పం॥బ॥	రామేభ్యః	బహురాములవలన	బహురామరదెసెయింద	వెహురామర్కళిడత్తినిన్రుం
ష॥ఏ॥	రామస్య	రామునియొక్క	రామన	రామనుడైయ
ష॥ద్వి॥	రామయోః	ఇద్దఱురాములయొక్క	ఇబ్బరురామర	ఇరండురామర్కళుడైయ
ష॥బ॥	రామణామ్	బహురాములయొక్క	బహురామర	వెహురామర్కళుడైయ
స॥ఏ॥	రామే	రామునియందు	రామనల్లి	రామనిడత్తిల్
స॥ద్వి॥	రామయోః	ఇద్దఱురాములయందు	ఇబ్బరురామరల్లి	ఇరెండురామర్కళిడత్తిల్
స॥బ॥	రామేషు	బహురాములయందు	బహురామరల్లి	వెహురామర్కళిడత్తిల్

ఈ రీతి నన్ని శబ్దములకును వచనార్థముల నెఱుంగ వలయును.

ఇకారాన్తః పుంలిఙ్గో హరిశబ్దః (విష్ణువు) (శ్లో॥ 10)

ఏకవచనమ్	ద్వివచనమ్	బహువచనమ్	
హరిః	హరీ	హరయః	ప్ర॥వి॥
హేహరే!	హేహరీ!	హేహరయః	సం॥ప్ర॥వి॥
హరిమ్	హరీ	హరీన్	ద్వి॥వి॥
హరిణా	హరిభ్యామ్	హరిభిః	తృ॥వి॥
హరయే	హరిభ్యామ్	హరిభ్యః	చ॥వి॥
హరేః	హరిభ్యామ్	హరిభ్యః	పం॥వి॥
హరేః	హర్యోః	హరీణామ్	ష॥వి॥
హరౌ	హర్యోః	హరిషు.	స॥వి॥

ఏవమ్అగ్ని-శ్రీపతి-రవి-కవి-భూపత్యాదయః.

ఉకారాన్తః పుంలిఙ్గో గురుశబ్దః (గురువు) (శ్లో॥ 14)

గురుః	గురూ	గురవః	ప్ర॥వి॥
హేగురో	హేగురూ	హేగురవః	సం॥ప్ర॥వి॥
గురుమ్	గురూ	గురూన్	ద్వి॥వి॥
గురుణా	గురుభ్యామ్	గురుభిః	తృ॥వి॥
గురవే	గురుభ్యామ్	గురుభ్యః	చ॥వి॥
గురోః	గురుభ్యామ్	గురుభ్యః	పం॥వి॥
గురోః	గుర్వోః	గురూణామ్	ష॥వి॥
గురౌ	గుర్వోః	గురుషు.	స॥వి॥

ఏవం విధు-విష్ణు-భాను-శమ్భు-వాయు-బాహ్వాదయః.

ఋకారాన్తస్సపుంలిఙ్గోధాతృశబ్దః (బ్రహ్మ) (శ్లో॥ 16)

ధాతా	ధాతారౌ	ధాతారః	ప్ర॥వి॥
హేధాతః	హేధాతారౌ	హేధాతారః	సం॥ప్ర॥వి॥
ధాతారమ్	ధాతారౌ	ధాతౄన్	ద్వి॥వి॥
ధాత్రా	ధాతృభ్యామ్	ధాతృభిః	తృ॥వి॥
ధాత్రే	ధాతృభ్యామ్	ధాతృభ్యః	చ॥వి॥

ధాతుః	ధాతృభ్యామ్	ధాతృభ్యః	పం॥వి॥
ధాతుః	ధాత్రోః	ధాతౄణామ్	ష॥వి॥
ధాతరి	ధాత్రోః	ధాతృషు.	స॥వి॥

ఏవం నప్తా ఉద్గాతా కర్తా శంస్తేత్యాదయః

ఓ కారాన్తః పుంలిఙ్గో గోశబ్దః (ఎద్దు) (శ్లో॥ 18)

గౌః	గావౌ	గావః	ప్ర॥వి॥
హేగౌః	హేగావౌ	హేగావః	సం॥ప్ర॥వి॥
గామ్	గావౌ	గాః	ద్వి॥వి॥
గవా	గోభ్యామ్	గోభిః	తృ॥వి॥
గవే	గోభ్యామ్	గోభ్యః	చ॥వి॥
గోః	గోభ్యామ్	గోభ్యః	పం॥వి॥
గోః	గవోః	గవామ్	ష॥వి॥
గవి	గవోః	గోషు	స॥వి॥

ఏవం సుద్యోః స్మృతౌః ఇత్యాద్యోకారాన్తాః.

ఇత్యజన్తపులిఙ్గసామాన్య శబ్దాః.

అథ అజన్తస్త్రీలిఙ్గ సాధారణ శబ్దాః.

ఆ కారాన్తః స్త్రీలిఙ్గో రమాశబ్దః (లక్ష్మి) (శ్లో॥ 19)

రమా	రమే	రమాః	ప్ర॥వి॥
హేరమే	హేరమే	హేరమాః	సం॥ప్ర॥వి॥
రమామ్	రమే	రమాః	ద్వి॥వి॥
రమయా	రమాభ్యామ్	రమాభిః	తృ॥వి॥
రమాయై	రమాభ్యామ్	రమాభ్యః	చ॥వి॥
రమాయాః	రమాభ్యామ్	రమాభ్యః	పం॥వి॥
రమాయాః	రమయోః	రమాణామ్	ష॥వి॥
రమాయామ్	రమయోః	రమాసు	స॥వి॥

ఏవం అమ్బికా దుర్గా సీతా భామా పద్మాదయః

ఇకారాన్తః స్త్రీలిఙ్గో మతి శబ్దః (బుద్ధి) (శ్లో॥ 23)

మతిః	మతీ	మతయః	ప్ర॥వి॥
హేమతే	హేమతీ	హేమతయః	సం॥ప్ర॥వి॥
మతిమ్	మతీ	మతీః	ద్వి॥వి॥
మత్యా	మతిభ్యామ్	మతిభిః	తృ॥వి॥
మత్యై, మతయే	మతిభ్యామ్	మతిభ్యః	చ॥వి॥
మత్యాః, మతేః	మతిభ్యామ్	మతిభ్యః	పం॥వి॥
మత్యాః, మతేః	మత్యోః	మతీనామ్	ష॥వి॥
మత్యామ్, మతౌ	మత్యోః	మతిషు.	స॥వి॥

ఏవం శ్రుతి స్మృతి బుద్ధి ఘృణి రుచ్యాదయః

ఈకారాన్తః స్త్రీలిఙ్గో గౌరీ శబ్దః (పార్వతి) (శ్లో॥ 24)

గౌరీ	గౌర్యౌ	గౌర్యః	ప్ర॥వి॥
హేగౌరి	హేగౌర్యౌ	హేగౌర్యః	సం॥ప్ర॥వి॥
గౌరీమ్	గౌర్యౌ	గౌరీః	ద్వి॥వి॥
గౌర్యా	గౌరీభ్యామ్	గౌరీభిః	తృ॥వి॥
గౌర్యై	గౌరీభ్యామ్	గౌరీభ్యః	చ॥వి॥
గౌర్యాః	గౌరీభ్యామ్	గౌరీభ్యః	పం॥వి॥
గౌర్యాః	గౌర్యోః	గౌరీణామ్	ష॥వి॥
గౌర్యామ్	గౌర్యోః	గౌరీషు	స॥వి॥

ఏవం పత్నీసఖీ వాణీ పార్వతీ నద్యాదయః.

ఉకారాన్తః స్త్రీలిఙ్గోధేను శబ్దః (ఆవు) (శ్లో॥25)

ధేనుః	ధేనూ	ధేనవః	ప్ర॥వి॥
హేధేనో	హేధేనూ	హేధేనవః	సం॥ప్ర॥వి॥
ధేనుమ్	ధేనూ	ధేనూః	ద్వి॥వి॥
ధేన్వా	ధేనుభ్యామ్	ధేనుభిః	తృ॥వి॥
ధేన్వై, ధేనవే	ధేనుభ్యామ్	ధేనుభ్యః	చ॥వి॥
ధేన్వాః, ధేనోః	ధేనుభ్యామ్	ధేనుభ్యః	పం॥వి॥

ధేన్వాః, ధేనోః	ధేన్వోః	ధేనూనామ్	ష॥వి॥
ధేన్వామ్, ధేనౌ	ధేన్వోః	ధేనుషు	స॥వి॥

ఏవం తనుః కరేణుః కాకుః ఇత్యాదయః.

ఈకారాన్తః స్త్రీలిఙ్గో వధూశబ్దః (ఆడుది) (శ్లో॥25)

వధూః	వధ్వౌ	వధ్వః	ప్ర॥వి॥
హేవధు	హేవధ్వౌ	హేవధ్వః	సం॥ప్ర॥వి॥
వధూమ్	వధ్వౌ	వధూః	ద్వి॥వి॥
వధ్వా	వధూభ్యామ్	వధూభిః	తృ॥వి॥
వధ్వై	వధూభ్యామ్	వధూభ్యః	చ॥వి॥
వధ్వాః	వధూభ్యామ్	వధూభ్యః	పం॥వి॥
వధ్వాః	వధ్వోః	వధూనామ్	ష॥వి॥
వధ్వామ్	వధ్వోః	వధూషు.	స॥వి॥

ఏవం తనూః చమూః కణ్డూః రమ్భోరూః ఇత్యాదయః.

ఋకారాన్తః స్త్రీలిఙ్గ స్వసృశబ్దః (చెల్లెలు) (శ్లో॥26)

స్వసా	స్వసారౌ	స్వసారః	ప్ర॥వి॥
హేస్వసః	హేస్వసారౌ	హేస్వసారః	సం॥ప్ర॥వి॥
స్వసారమ్	స్వసారౌ	స్వసౄః	ద్వి॥వి॥

శేషం పుంలిఙ్గోక్త ధాతృ శబ్దవత్॥ స్త్రీలిఙ్గగోశబ్దః
పుంలిఙ్గోక్త గో శబ్దవత్.
ఇత్యజన్త స్త్రీలిఙ్గ సాధారణశబ్దాః.

అథ అజన్తనపుంసకలిఙ్గ సాధారణశబ్దాః.

అకారాన్త నపుంసకలిఙ్గఫలశబ్దః (పండు) (శ్లో॥27)

ఫలమ్	ఫలే	ఫలాని	ప్ర॥వి॥
హేఫల	హేఫలే	హేఫలాని	సం॥ప్ర॥వి॥
ఫలమ్	ఫలే	ఫలాని	ద్వి॥వి॥
ఫలేన	ఫలాభ్యామ్	ఫలైః	తృ॥వి॥

ఫలాయ	ఫలాభ్యామ్	ఫలేభ్యః	చ॥వి॥
ఫలాత్	ఫలాభ్యామ్	ఫలేభ్యః	ప॥వి॥
ఫలస్య	ఫలయోః	ఫలానామ్	ష॥వి॥
ఫలే	ఫలయోః	ఫలేషు	స॥వి॥

ఏవం జ్ఞాన ధన వన వచన వదనాదయః.

ఇకారాన్తనపుంసకలిఙ్గో వారిశబ్దః (ఉదకము) (శ్లో 29)

వారి	వారిణీ	వారీణి	ప్ర॥వి॥
హేవారే, హేవారి	హేవారిణీ	హేవారీణి	సం॥ప్ర॥వి॥
వారి	వారిణీ	వారీణి	ద్వి॥వి॥
వారిణా	వారిభ్యామ్	వారిభిః	తృ॥వి॥
వారిణే	వారిభ్యామ్	వారిభ్యః	చ॥వి॥
వారిణః	వారిభ్యామ్	వారిభ్యః	పం॥వి॥
వారిణః	వారిణోః	వారీణామ్	ష॥వి॥
వారిణి	వారిణోః	వారిషు	స॥వి॥

ఏవం కరాక్షి-పాదపాణి-హరహరీత్యాదయః.

ఉకారాన్త నపుంసకలిఙ్గో మధుశబ్దః (తేనె) (శ్లో॥ 80)

మధు	మధునీ	మధూని	ప్ర॥వి॥
హేమధో. హేమధు	హేమధునీ	హేమధూని	సం॥ప్ర॥వి॥
మధు	మధునీ	మధూని	ద్వి॥ప్ర॥
మధునా	మధుభ్యామ్	మధుభిః	తృ॥వి॥
మధునే	మధుభ్యామ్	మధుభ్యః	చ॥వి॥
మధునః	మధుభ్యామ్	మధుభ్యః	పం॥వి॥
మధునః	మధునోః	మధూనామ్	ష॥వి॥
మధుని	మధునోః	మధుషు	స॥వి॥

ఏవ మమ్బు శ్మశ్రు జత్రు ఇత్యాదయః.

ఇత్యజన్త నపుంసకలిఙ్గ సాధారణశబ్దాః.

అథ హలన్త సాధారణ శబ్దాః

హలన్తపుంలిఙ్గసామాన్యశబ్దాః

చకారాన్తః పుంలిఙ్గః పయోముక్చబ్దః (మేఘము) (శ్లో॥ 40)

పయోముక్(గ్)	పయోముచౌ	పయోముచః	ప్ర॥వి॥
పయోముచమ్	పయోముచౌ	పయోముచః	ద్వి॥వి॥
పయోముచా	పయోముగ్భ్యామ్	పయోముగ్భిః	తృ॥వి॥
పయోముచే	పయోముగ్భ్యామ్	పయోముగ్భ్యః	చ॥వి॥
పయోముచః	పయోముగ్భ్యామ్	పయోముగ్భ్యః	పం॥వి॥
పయోముచః	పయోముచోః	పయోముచామ్	ష॥వి॥
పయోముచి	పయోముచోః	పయోముక్షు	స॥వి॥

ఏవం జలముక్ సువాక్ ఇత్యాదయః

జకారాన్తః పుంలిఙ్గో భిషక్చబ్దః (వైద్యుడు) (శ్లో॥38)

భిషక్(గ్)	భిషజౌ	భిషజః
భిషజమ్	భిషజౌ	భిషజః
భిషజా	భిషగ్భ్యామ్	భిషగ్భిః
భిషజే	భిషగ్భ్యామ్	భిషగ్భ్యః
భిషజః	భిషగ్భ్యామ్	భిషగ్భ్యః
భిషజః	భిషజోః	భిషజామ్
భిషజి	భిషజోః	భిషక్షు

ఏవం సుయుక్ ఋత్విక్ తనుత్యక్ ఇత్యాదయః.

తకారాన్తః పుంలిఙ్గో మరుచ్ఛబ్దః (గాలి) (శ్లో॥41)

మరుత్	మరుతౌ	మరుతః
మరుతమ్	మరుతౌ	మరుతః
మరుతా	మరుద్భ్యామ్	మరుద్భిః
మరుతే	మరుద్భ్యామ్	మరుద్భ్యః
మరుతః	మరుద్భ్యామ్	మరుద్భ్యః

మరుతః	మరుతోః	మరుతామ్
మరుతి	మరుతోః	మరుత్సు

ఏవం జక్షత్ జాగ్రత్ దధత్ దధత్ ఇన్ద్రజిత్ సోమసుత్ శాస్త్రకృత్ దరిద్రత్ శాసత్ చకాసత్ జుహ్వత్ బిభ్యత్ బోభువదిత్యాదయః,

దకారాన్తః పుంలిఙ్గో దివిషచ్ఛబ్దః (వేల్పు) (శ్లో॥ 33)

దివిషత్	దివిషదౌ	దివిషదః
దివిషదమ్	దివిషదౌ	దివిషదః
దివిషదా	దివిషద్భ్యామ్	దివిషద్భిః
దివిషదే	దివిషద్భ్యామ్	దివిషద్భ్యః
దివిషదః	దివిషద్భ్యామ్	దివిషద్భ్యః
దివిషదః	దివిషదోః	దివిషదామ్
దివిషది	దివిషదోః	దివిషత్సు

ఏవం శాస్త్రవిత్ రాజనుత్ క్రవ్యాత్ ఇత్యాదయః.

నకారాన్తస్స పుంలిఙ్గో రాజన్ శబ్దః (ఱేడు) (శ్లో॥ 34)

రాజా	రాజానౌ	రాజానః	ప్ర॥వి॥
హేరాజన్	హేరాజానౌ	హేరాజానః	సం॥ప్ర॥వి॥
రాజానమ్	రాజానౌ	రాజ్ఞః	ద్వి॥వి॥
రాజ్ఞా	రాజభ్యామ్	రాజభిః	తృ॥వి॥
రాజ్ఞే	రాజభ్యామ్	రాజభ్యః	చ॥వి॥
రాజ్ఞః	రాజభ్యామ్	రాజభ్యః	పం॥వి॥
రాజ్ఞః	రాజ్ఞోః	రాజ్ఞామ్	ష॥వి॥
రాజ్ఞి, రాజని	రాజ్ఞోః	రాజసు.	స॥వి॥

ఏవం మహిమా సుత్రామా ఇత్యాదయః.

నకారాన్తస్స పుంలిఙ్గో యజ్వన్ శబ్దః (సోమయాజి) (శ్లో॥ 34)

యజ్వా	యజ్వానౌ	యజ్వానః
హేయజ్వన్	హేయజ్వానౌ	హేయజ్వానః
యజ్వానమ్	యజ్వానౌ	యజ్వనః

యజ్వనా	యజ్వభ్యామ్	యజ్వభిః
యజ్వనే	యజ్వభ్యామ్	యజ్వభ్యః
యజ్వనః	యజ్వభ్యామ్	యజ్వభ్యః
యజ్వనః	యజ్వనోః	యజ్వనామ్
యజ్వని	యజ్వనోః	యజ్వసు

ఏవం సహకృత్వా పాప్మా ఆత్మా బ్రహ్మా ఇత్యాదయః,

నకారాన్తః పులిఙ్గో యశస్విన్శబ్దః (కీర్తిగలవాడు) (శ్లో॥ 34)

యశస్వీ	యశస్వినౌ	యశస్వినః
హేయశస్విన్	హేయశస్వినౌ	హేయశస్వినః
యశస్వినమ్	యశస్వినౌ	యశస్వినః
యశస్వినా	యశస్విభ్యామ్	యశస్విభిః
యశస్వినే	యశస్విభ్యామ్	యశస్విభ్యః
యశస్వినః	యశస్విభ్యామ్	యశస్విభ్యః
యశస్వినః	యశస్వినోః	యశస్వినామ్
యశస్విని	యశస్వినోః	యశస్విషు.

ఏవం గుణీ ధనీ కరీ శార్ఙ్గీ శాస్త్రీ దోషీ ఇత్యాదయః. తత్రరేఫ షకారవత్సు నకారస్య ణత్వం జ్ఞేయం; కరిణౌ, కరిణః. దోషిణౌ దోషిణః ఇతి.

శకారాన్తః పుంలిఙ్గో విట్శబ్దః (వైద్యుడు) (శ్లో॥ 43)

విట్ (విడ్)	విశౌ	విశః
విశమ్	విశౌ	విశః
విశా	విడ్భ్యామ్	విడ్భిః
విశే	విడ్భ్యామ్	విడ్భ్యః
విశః	విడ్భ్యామ్	విడ్భ్యః
విశః	విశోః	విశామ్
విశి	విశోః	విట్సు, విట్త్సు

ఏవం మృట్ భ్రట్ ఇత్యాదయః,

షకారాన్తః పుంలిఙ్గో రత్నముట్ఛబ్దః (రత్నపుదొంగ) (శ్లో. 43.)

రత్నముట్ (డ్)	రత్నముషౌ	రత్నముషః
రత్నముషమ్	రత్నముషౌ	రత్నముషః
రత్నముషా	రత్నముడ్భ్యామ్	రత్నముడ్భిః
రత్నముషే	రత్నముడ్భ్యామ్	రత్నముడ్భ్యః
రత్నముషః	రత్నముడ్భ్యామ్	రత్నముడ్భ్యః
రత్నముషః	రత్నముషోః	రత్నముషామ్
రత్నముషి	రత్నముషోః	రత్నముట్సు(ట్త్సు)

ఏవం సీలత్విట్ ద్విట్ దేహపుట్ ఇత్యాదయః.

సకారాన్తః పుంలిఙ్గో వేధశ్శబ్దః (బ్రహ్మ) (శ్లో॥ 44)

వేధాః	వేధసౌ	వేధసః
హే వేధః	హే వేధసౌ	హే వేధసః
వేధసమ్	వేధసౌ	వేధసః
వేధసా	వేధోభ్యామ్	వేధోభిః
వేధసే	వేధోభ్యామ్	వేధోభ్యః
వేధసః	వేధోభ్యామ్	వేధోభ్యః
వేధసః	వేధసోః	వేధసామ్
వేధసి	వేధసోః	వేధస్సు

ఏవం చన్ద్రమాః సుమనాః ఇత్యాదయః.

సకారాన్తః పుంలిఙ్గో విద్వచ్ఛబ్దః (పండితుడు) (శ్లో॥ 44)

విద్వాన్	విద్వాంసౌ	విద్వాంసః
హే విద్వన్	హే విద్వాంసౌ	హే విద్వాంసః
విద్వాంసమ్	విద్వాంసౌ	విదుషః
విదుషా	విద్వద్భ్యామ్	విద్వద్భిః
విదుషే	విద్వద్భ్యామ్	విద్వద్భ్యః
విదుషః	విద్వద్భ్యామ్	విద్వద్భ్యః
విదుషః	విదుషోః	విదుషామ్
విదుషి	విదుషోః	విద్వత్సు

ఏవం సేదివాన్ తస్థివాన్ ఉపేయివాన్ ఇత్యాదయః.

హకారాన్తస్స పుంలిఙ్గో మహీరుట్ఛబ్దః (చెట్టు) (శ్లో 31)

మహీరుట్	మహీరుహౌ	మహీరుహః
మహీరుహమ్	మహీరుహౌ	మహీరుహః
మహీరుహా	మహీరుడ్భ్యామ్	మహీరుడ్భిః
మహీరుహే	మహీరుడ్భ్యామ్	మహీరుడ్భ్యః
మహీరుహః	మహీరుడ్భ్యామ్	మహీరుడ్భ్యః
మహీరుహః	మహీరుహోః	మహీరుహామ్
మహీరుహి	మహీరుహోః	మహీరుట్సు (ట్సు)

ఏవం లిట్ దామలిట్ ఇత్యాదయః.

హకారాన్తస్స పులిఙ్గో ధుక్ఛబ్దః (పాలుపిదుకువాడు) (శ్లో॥ 31)

ధుక్, ధుగ్	దుహౌ	దుహః
దుహమ్	దుహౌ	దుహః
దుహా	ధుగ్భ్యామ్	ధుగ్భిః
దుహే	ధుగ్భ్యామ్	ధుగ్భ్యః
దుహః	ధుగ్భ్యామ్	ధుగ్భ్యః
దుహః	దుహోః	దుహామ్
దుహి	దుహోః	ధుక్షు, ధుట్సు.

ఇతి హలన్తపుంలిఙ్గ సాధారణశబ్దాః.

అథహలన్త స్త్రీలింఙ్గ సాధారణశబ్దాః

చకారాన్తస్స స్త్రీలిఙ్గో వాక్ఛబ్దః (వాక్కు) (శ్లో॥ 48)

వాక్, వాగ్	వాచౌ	వాచః
వాచమ్	వాచౌ	వాచః

ఇత్యాది సర్వం పయోముక్ శబ్దవత్. ఏవంత్వక్.

జకారాన్తస్స స్త్రీలిఙ్గస్స్రక్ఛబ్దః (మాలిక)

స్రక్	స్రజౌ	స్రజః
స్రజమ్	స్రజౌ	స్రజః

ఇత్యాది ఋత్విక్ఛబ్దవత్

హలన్తేషు తకారాన్తాః నకారాన్తాశ్చ స్త్రీలిఙ్గేప్రాయశః ఈకారాన్తాః స్యుః-ధీమతీ, భగవతీ, దదతీ, చకాసతీ, శాసతీ, జాగ్రతీ, భాతీ, భాన్తీ, జుహ్వతీ, బిభ్యతీ, సున్వతీ, తుదన్తీ. రున్ధతీ, క్రీణతీ, కుర్వతీ, చోరయన్తీ, భవన్తీ. దీవ్యన్తీ. పుత్రీయన్తీ, చికీర్షన్తీ. బోభువతీ, నామ్నీ, రాజ్ఞీ, మనోహారిణీ, కరిణీ, గుణినీ ఇత్యాదయస్సర్వేపి గౌరీ శబ్దవద్బోధ్యాః. హరిత్, పుణ్యకృత్ ఇత్యాదయః కేచిత్మరుచ్ఛబ్దవత్తకారాన్తా ఏవ.

దకారాన్తాః ముత్, సమ్పత్, ఇత్యాదయః దివిషచ్ఛబ్దవత్ జ్ఞేయాః

భకారాన్తః స్త్రీలిఙ్గః కకుప్ఛబ్దః (దిక్కు)

కకుప్	కకుభౌ	కకుభః
కకుభమ్	కకుభౌ	కకుభః
కకుభా	కకుబ్భ్యామ్	కకుబ్భిః
కకుభే	కకుబ్భ్యామ్	కకుబ్భ్యః
కకుభః	కకుబ్భ్యామ్	కకుబ్భ్యః
కకుభః	కకుభోః	కకుభామ్
కకుభి	కకుభోః	కకుప్సు.

రేఫాన్తః స్త్రీలిఙ్గో గీర్శబ్దః (వాక్కు) (శ్లో॥ 46.)

గీః	గిరౌ	గిరః
గిరమ్	గిరౌ	గిరః
గిరా	గీర్భ్యామ్	గీర్భిః
గిరే	గీర్భ్యామ్	గీర్భ్యః
గిరః	గీర్భ్యామ్	గీర్భ్యః
గిరః	గిరోః	గిరామ్
గిరి	గిరోః	గీర్షు, గీష్షు.

ఏవం పూః ధూః ఇత్యాదయః.

శకారాన్తస్స్త్రీలింగో దిక్ఛబ్దః (దిక్కు) (శ్లో॥ 49.)

దిక్	దిశౌ	దిశః
దిశమ్	దిశౌ	దిశః

దిశా	దిగ్భ్యామ్	దిగ్భిః
దిశే	దిగ్భ్యామ్	దిగ్భ్యః
దిశః	దిగ్భ్యామ్	దిగ్భ్యః
దిశః	దిశోః	దిశామ్
దిశి	దిశోః	దిక్షు.

ఏవం దృక్.

షకారాన్తః స్త్రీలిఙ్గస్త్విట్ఛబ్దః (కాంతి) (శ్లో॥ 49)

త్విట్	త్విషౌ	త్విషః
త్విషమ్	త్విషౌ	త్విషః

ఇత్యాది సర్వం రత్నముట్ఛబ్దవత్. ఏవం ప్రావృట్, విపాట్.

సకారాన్తః స్త్రీలిఙ్గ స్సుమనశ్శబ్దః (మంచి మనస్సుగలఆడుది)

సుమనాః	సుమనసౌ	సుమనసః

ఇత్యాది సర్వం వేధశ్శబ్దవత్.

ఇతి హలన్త స్త్రీలింఙ్గ సాధారణ శబ్దాః.

అథ నపుంసకలిఙ్గ సాధారణశబ్దాః

చకారాన్త నపుంసక లిఙ్గః సువాక్ఛబ్దః (మంచివాక్కుగలది)

సువాక్	సువాచీ	సువాఞ్చి

పునస్తద్వత్.

శేషం పయోముక్ఛబ్దవత్.

తకారాన్త నవుంసలికఙ్గః పచచ్ఛబ్దః (వండునది) (శ్లో॥ 56.)

పచత్	పచన్తీ	పచన్తి
పచత్	పచన్తీ	పచన్తి
పచతా	పచద్భ్యామ్	పచద్భిః.

శేషం మరుచ్ఛబ్దవత్.

ఏవం దీవ్యత్, చోరయత్, చికీర్షత్, ఇత్యాది భ్వాది దివాది ధాతు ప్రకృతికా శ్శబ్దాః తథా సనాద్యన్త ధాతుష శప్ ప్రత్యయార్థాశ్చ.

తకారాన్త నపుంసకలిఙ్గో దదచ్ఛబ్దః (ఇచ్చునది) (శ్లో॥ 50.)

దదత్	దదతీ	దదన్తి, దదతి
దదత్	దదతీ	దదన్తి, దదతి
దదతా	దదద్భ్యామ్	దదద్భిః,

శేషం మరుద్వత్. ఏవం జక్షత్, జాగ్రత్, శాసత్.

తకారాన్త నపుంసకలిఙ్గస్తుదచ్ఛబ్దః (పీడించునది) (శ్లో॥50)

తుదత్	తుదన్తీ, తుదతీ	తుదన్తి
తుదత్	తుదన్తీ, తుదతీ	తుదన్తి
తుదతా	తుదద్భ్యామ్	తుదద్భిః.

శేషం మరుద్వత్.

ఏవం భాత్, ఉల్లసత్, నుదత్.

నకారాన్త నపుంసకలిఙ్గో బ్రహ్మన్శబ్దః (శ్లో॥51)

బ్రహ్మ	బహ్మణీ	బ్రహ్మాణి
హే బ్రహ్మన్ / హే బ్రహ్మ	హే బ్రహ్మణీ	హే బ్రహ్మాణి
బ్రహ్మ	బ్రహ్మణీ	బ్రహ్మాణి
బ్రహ్మణా	బ్రహ్మభ్యామ్	బ్రహ్మభిః
బ్రహ్మణే	బ్రహ్మభ్యామ్	బ్రహ్మభ్యః
బ్రహ్మణః	బ్రహ్మభ్యామ్	బ్రహ్మభ్యః
బ్రహ్మణః	బ్రహ్మణోః	బ్రహ్మణామ్
బ్రహ్మణి	బ్రహ్మణోః	బ్రహ్మసు.

ఏవం ధర్మ, కర్మ, వర్మ, శర్మ నర్మేత్యాదయః.

నకారాన్త నపుంసకలింఙ్గో నామశబ్దః (పేరు) (శ్లో॥51)

నామ	నామ్నీ, నామనీ	నామాని
హే నామన్ / హే నామ	హే నామ్నీ / హే నామనీ	హే నామాని

నామ	నామ్నీ, నామనీ	నామాని
నామ్నా	నామభ్యామ్	నామభిః

శేషం రాజన్ శబ్దవత్.

ఏవం ధామ సురాజ దామ వ్యోమేత్యాదయః.

శకారాన్త నపుంసక లిఙ్గస్తాదృక్ఛబ్దః (అటువంటిది)

తాదృక్	తాదృశీ	తాదృంశి
తాదృక్	తాదృశీ	తాదృంశి

శేషం దిక్ఛబ్దవత్

ఏవం యాదృక్ ఏతాదృక్.

షకారాన్తనపుంసకలిఙ్గో రత్నముట్ఛబ్దః.

రత్నముట్	రత్నముషీ	రత్నముంషి.

పునస్తద్వత్

శేషం పుంవత్

ఏవం సితత్విట్.

సకారాన్త నపుంసకలిఙ్గో వచశ్శబ్దః (వాక్కు) (శ్లో॥ 57.)

వచః	వచసీ	వచాంసి
వచః	వచసీ	వచాంసి
వచసా	వచోభ్యామ్	వచోభిః.

శేషం వేధశ్శబ్దవత్.

ఏవం మనః వయః పయః.

హకారాన్త నపుంసకలిఙ్గో లిట్ఛబ్దః (ఆస్వాదించునది)

లిట్	లిహీ	లింహి
లిట్	లిహీ	లింహి

శేషం మహీరుట్ఛబ్దవత్.

ఇతి హలన్త నపుంసకలిఙ్గ సాధారణశబ్దాః.

అథ సర్వనామ శబ్దాః

సర్వ విశ్వ ఉభ ఉభయ డతర డతమ * అన్య † అన్యతర ఇతర త్వ (త్వత్) సమ సీమ నేమ ‡ పూర్వ పర అవర దక్షిణ ఉత్తర అపర అధర స్వ అన్తర త్యద్ తద్ యద్ ఏతద్ ఇదమ్ అదస్ ఏక ద్వి యుష్మద్ అస్మద్, భవత్ కిమ్ ఇతి. ॥౩౫॥ ఏషాం లిఙ్గత్రయేఽపి క్రమేణ రూపభేదాన్ వక్ష్యామః. తథాహి.

అథ సర్వనామసు పుంలింఙ్గ శబ్దాః

అకారాన్త పుంలిఙ్గ స్సర్వశబ్దః (అంతయు) (శ్లో॥ 4)

సర్వః	సర్వౌ	సర్వే
హేసర్వః	హేసర్వౌ	హేసర్వే
సర్వమ్	సర్వౌ	సర్వాన్
సర్వేణ	సర్వాభ్యామ్	సర్వైః
సర్వస్మై	సర్వాభ్యామ్	సర్వేభ్యః
సర్వస్మాత్	సర్వాభ్యామ్	సర్వేభ్యః
సర్వస్య	సర్వయోః	సర్వేషామ్
సర్వస్మిన్	సర్వయోః	సర్వేషు

ఏవం విశ్వ కతర కతమ అన్యతర అన్య ఇతర త్వ సమ సీమ శబ్దానాం రూపాణి జ్ఞేయాని.

---

* డతా ప్రత్యయౌ. తేన తదన్తాః కతర యతర తతర ఏకతర కతమ యతమ తతమ ఏకతమ ఇత్యాదయో గృహ్యన్తే.

† అన్యతరశబ్దవత్ అన్యతమశబ్దో నజ్ఞేయః కిన్తురామవదేవ.

‡ (పూర్వ పర అవర దక్షిణ ఉత్తర అపర అధర ఈ శబ్దములు ఒక వస్తువునకు సంజ్ఞ (పేరు) అయినప్పుడును; వ్యవస్థ (వ్యవస్థ = ఇది దీనికంటెపూర్వము, ఇది దీనికంటె పరము లేక ఉత్తరము దక్షిణము అను వ్యవధినియమము) లేనప్పుడును రామశబ్దము వలె తెలియదగినవి. మఱియు సదృశార్థకమైన సమశబ్దమును, జ్ఞాతిధనవాచకమైన స్వశబ్దమును బాహ్యావస్త్ర, భిన్నార్థకమైన అన్తర శబ్దంబును, రామశబ్దమువలె తెలియ వలయును.

అకారాన్తపుంలిఙ్గో నిత్యం ద్వివచనాన్త ఉభయశబ్దః (రెండు) (శ్లో॥ 5)

ఏకవచనమ్		బహువచనమ్
—	ఉభౌ	—
—	ఉభౌ	—
—	ఉభాభ్యామ్	—
—	ఉభాభ్యామ్	—
—	ఉభాభ్యామ్	—
—	ఉభయోః	—
—	ఉభయోః	—

అకారాన్తపుంలిఙ్గ ఉభయశబ్దో ద్వివచనరహితః (రెండవయవములుగలది)

ఉభయః	—	ఉభయే
హే ఉభయ	—	హే ఉభయే
ఉభయమ్	—	ఉభయాన్
ఉభయేన	—	ఉభయైః
ఉభయస్మై	—	ఉభయేభ్యః
ఉభయస్మాత్	—	ఉభయేభ్యః
ఉభయస్య	—	ఉభయేషామ్
ఉభయస్మిన్	—	ఉభయేషు

అకారాన్తపుంలిఙ్గో నేమ శబ్దః (సగము) (శ్లో॥ 5)

నేమః	నేమౌ	నేమే, నేమాః
హేనేమ	హేనేమౌ	హేనేమే, హేనేమాః

ఇయావేవ విశేషః

శేషం సర్వవత్.

అకారాన్తపుంలిఙ్గః పూర్వశబ్దః (పూర్వము) (శ్లో॥ 6)

పూర్వః	పూర్వౌ	పూర్వే, పూర్వాః
హేపూర్వ	హేపూర్వౌ	హేపూర్వే, హేపూర్వాః
పూర్వమ్	పూర్వౌ	పూర్వాన్
పూర్వేణ	పూర్వాభ్యామ్	పూర్వైః

పూర్వస్మై	పూర్వాభ్యామ్	పూర్వేభ్యః
పూర్వస్మాత్ / పూర్వాత్	పూర్వాభ్యామ్	పూర్వేభ్యః
పూర్వస్య	పూర్వయోః	పూర్వేషామ్
పూర్వస్మిన్ / పూర్వే	పూర్వయోః	పూర్వేషు

ఏవం పర అవర దక్షిణ ఉత్తర అధర స్వ అన్తర ఏతే తుల్య రూపాః.

అకారాన్తః పుంలిఙ్గ స్సఙ్ఖ్యావాచకో నిత్యైక వచనాన్త ఏకశబ్దః

** (ఒకడు (శ్లో॥ 7)

ఏకః	—	—
హే ఏక	—	—
ఏకమ్	—	—
ఏకేన	—	—
ఏకస్మై	—	—
ఏకస్మాత్	—	—
ఏకస్య	—	—
ఏకస్మిన్	—	—

ఇకారాన్తః పుంలిఙ్గో నిత్యంద్వివచనాన్తో * ద్విశబ్దః (ఇద్దరు)

ఏకవచనమ్	ద్వివచనమ్	బహువచనమ్
—	ద్వౌ	—
—	ద్వౌ	—
—	ద్వాభ్యామ్	—

** శ్లో॥ ఏకోఽన్యార్థే ప్రధానేచ ప్రథమే కేవలే తథా,
సాధారణే సమానేఽల్పే సఙ్ఖ్యాయాఞ్చ ప్రయుజ్యతే.

* అస్య సఙ్జ్ఞాత్వే ఉపసర్జనత్వే చ ద్విః ద్వీ ద్వయః ఇతి హరిశబ్దవదేవ రూపాణి జ్ఞేయాని. ఏవం సర్వాదిగణ పఠితానాం సఙ్జ్ఞోపసర్జనీ భూతానాం సర్వనామసఙ్జ్ఞా ప్రయుక్త కార్యం నాస్తి. భవచ్ఛబ్దః హలన్త విశేష శబ్దేషు వక్ష్యతే.

—	ద్వాభ్యామ్	—
—	ద్వాభ్యామ్	—
—	ద్వయోః	—
—	ద్వయోః	—

దకారాన్తః పుంలిఙ్గస్తచ్ఛబ్దః (వాడు)

సః	తౌ	తే
తమ్	తౌ	తాన్
తేన	తాభ్యామ్	తైః
తస్మై	తాభ్యామ్	తేభ్యః
తస్మాత్	తాభ్యామ్	తేభ్యః
తస్య	తయోః	తేషామ్
తస్మిన్	తయోః	తేషు.

దకారాన్తః పుంలిఙ్గో యచ్ఛబ్దః (ఎవడు)

యః	యౌ	యే
యమ్	యౌ	యాన్
యేన	యాభ్యామ్	యైః
యస్మై	యాభ్యామ్	యేభ్యః
యస్మాత్	యాభ్యామ్	యేభ్యః
యస్య	యయోః	యేషామ్
యస్మిన్	యయోః	యేషు.

దకారాన్తః పుంలిఙ్గస్త్యచ్ఛబ్దః (వాడు)

స్యః	త్యౌ	త్యే
త్యమ్	త్యౌ	త్యాన్

శేషం తచ్ఛబ్దవత్

దకారాన్తః పుంలిఙ్గ ఏతచ్ఛబ్దః (వీడు) (శ్లో॥ ౩౮)

ఏషః	ఏతౌ	ఏతే
ఏతమ్ } ఏనమ్ }	ఏతౌ } ఏనౌ }	ఏతాన్ } ఏనాన్ }

ఏతేన, ఏనేన	ఏతాభ్యామ్	ఏతైః
ఏతస్మై	ఏతాభ్యామ్	ఏతేభ్యః
ఏతస్మాత్	ఏతాభ్యామ్	ఏతేభ్యః
ఏతస్య	ఏతయోః, ఏనయోః	ఏతేషామ్.
ఏతస్మిన్	ఏతయోః, ఏనయోః	ఏతేషు

దకారాన్తః పుంలిఙ్గో యుష్మచ్ఛబ్దః (నీవు) (శ్లో 39.)

త్వమ్	యువామ్	యూయమ్
త్వామ్, త్వా	యువామ్, వామ్	యుష్మాన్, వః
త్వయా	యువాభ్యామ్	యుష్మాభిః
తుభ్యమ్, తే	యువాభ్యామ్, వామ్	యుష్మభ్యమ్, వః
త్వత్	యువాభ్యామ్	యుష్మత్
తవ, తే	యువయోః, వామ్	యుష్మాకమ్, వః
త్వయి	యువయోః	యుష్మాసు.

దకారాన్తః పుంలిఙ్గోఽస్మచ్ఛబ్దః (నేను) (శ్లో 39.)

అహమ్	ఆవామ్	వయమ్
మామ్, మా	ఆవామ్, నౌ	అస్మాన్, నః
మయా	ఆవాభ్యామ్	అస్మాభిః
మహ్యమ్, మే	ఆవాభ్యామ్, నౌ	అస్మభ్యమ్, నః
మత్	ఆవాభ్యామ్	అస్మత్
మమ, మే	ఆవయోః, నౌ	అస్మాకం, నః
మయి	ఆవయోః	అస్మాసు.

అనయోర్యుష్మదస్మచ్ఛబ్దయోః లిఙ్గత్రయేఽపి ఏతాన్యేవ రూపాణీతి జ్ఞేయమ్

మకారాన్తః పుంలిఙ్గః కిమ్‌శబ్దః (ఎవడు?) (శ్లో॥33)

కః	కౌ	కే
కమ్	కౌ	కాన్

కేన	కాభ్యామ్	కైః
కస్మై	కాభ్యామ్	కేభ్యః
కస్మాత్	కాభ్యామ్	కేభ్యః
కస్య	కయోః	కేషామ్
కస్మిన్	కయోః	కేషు.

మకారాన్తః పుంలిఙ్గ ఇదమ్ శబ్దః (వీఁడు) (శ్లో॥ ౩౭)

అయమ్	ఇమౌ	ఇమే
ఇమమ్, ఏనమ్	ఇమౌ, ఏనౌ*	ఇమాన్, ఏనాన్
అనేన, ఏనేన	ఆభ్యామ్	ఏభిః
అస్మై	ఆభ్యామ్	ఏభ్యః
అస్మాత్	ఆభ్యామ్	ఏభ్యః
అస్య	అనయోః / ఏనయోః	ఏషామ్
అస్మిన్	అనయోః / ఏనయోః	ఏషు

సకారాన్తః పుంలిఙ్గోఽదశ్శబ్దః (వీడు) (శ్లో॥ 44)

అసౌ	అమూ	అమీ
అముమ్	అమూ	అమూన్
అమునా	అమూభ్యామ్	అమీభిః
అముష్మై	అమూభ్యామ్	అమీభ్యః
అముష్మాత్	అమూభ్యామ్	అమీభ్యః
అముష్య	అముయోః	అమీషామ్
అముష్మిమ్	అముయోః	అమీషు.

ఇతి సర్వనామ్నాం పుంసి రూపాణి,

---

* కిఞ్చిత్కార్యం విధాతు ముపాత్తస్య కార్యాంతరం విధాతుం పునరుపాదాన మన్వాదేశ ఇత్యుచ్యతే. తస్మిన్నర్థే ఇద మేతచ్ఛబ్దయోః ఏనాదేశో భవతి. ద్వితీయాయాం టాప్రత్యయౌస్ ప్రత్యయయోః పరతః. "అనేన వ్యాకరణ మధీతమ్. ఏనం ఛన్దోఽధ్యాపయ. అనయోః పవిత్రంకులమ్ ఏనయోః ప్రభూతం స్వ" మితి.

అథ సర్వనామసు స్త్రీలిఙ్గశబ్దాః

ఆకారాన్తః స్త్రీలిఙ్గ స్సర్వాశబ్దః (శ్లో॥20)

సర్వా	సర్వే	సర్వాః
హేసర్వే	హేసర్వే	హేసర్వాః
సర్వామ్	సర్వే	సర్వాః
సర్వయా	సర్వాభ్యామ్	సర్వాభిః
సర్వస్యై	సర్వాభ్యామ్	సర్వాభ్యః
సర్వస్యాః	సర్వాభ్యామ్	సర్వాభ్యః
సర్వస్యాః	సర్వయోః	సర్వాసామ్
సర్వస్యామ్	సర్వయోః	సర్వాసు.

ఏవం విశ్వా ప్రభృతి (శ్లో॥21) అన్యాన్తానాం రూపాణి.

ఆకారాన్తః స్త్రీలిఙ్గో నిత్యద్వివచనాన్త ఉభాశబ్దః. ఉభే ఉభే ఉభాభ్యామ్ ఉభాభ్యామ్ ఉభాభ్యామ్ ఉభయోః ఉభయోః.

ఏకాశబ్దః సర్వావత్ బోధ్యః. సంఖ్యార్థేతు నిత్యైకవచనాన్తః. యథా

ఏకా	—	—
ఏకామ్	—	—
ఏకయా	—	—
ఏకస్యై	—	—
ఏకస్యాః	—	—
ఏకస్యాః	—	—
ఏకస్యామ్	—	—

ఉభయశబ్దస్య పుంసీవ వచననియమః. రూపాణితు సర్వావత్.

ఇకారాన్తః స్త్రీలిఙ్గో ద్విశబ్దః

—	ద్వే	—
—	ద్వే	—
—	ద్వాభ్యామ్	—
—	ద్వాభ్యామ్	—
—	ద్వాభ్యామ్	—

—	ద్వయోః	—
—	ద్వయోః	—

దకారాన్తః స్త్రీలిఙ్గస్తచ్ఛబ్దః (అది)

సా	తే	తాః
తామ్	తే	తాః
తయా	తాభ్యామ్	తాభిః
తస్యై	తాభ్యామ్	తాభ్యః
తస్యాః	తాభ్యామ్	తాభ్యః
తస్యాః	తయోః	తాసామ్
తస్యామ్	తయోః	తాసు

దకారాన్తః స్త్రీలిఙ్గో యచ్ఛబ్దః (ఏది)

యా	యే	యాః
యామ్	యే	యాః
యయా	యాభ్యామ్	యాభిః
యస్యై	యాభ్యామ్	యాభ్యః
యస్యాః	యాభ్యామ్	యాభ్యః
యస్యాః	యయోః	యాసామ్
యస్యామ్	యయోః	యాసు

స్యా త్యే త్యాః ఇతి త్యచ్ఛబ్ద స్తచ్ఛబ్దవత్.

దకారాన్తః స్త్రీలిఙ్గ ఏతచ్ఛబ్దః (ఈమె) (శ్లో॥48)

ఏషా	ఏతే	ఏతాః
ఏతామ్, ఏనామ్	ఏతే, ఏనే	ఏతాః, ఏనాః
ఏతయా, ఏనయా	ఏతాభ్యామ్	ఏతాభిః
ఏతస్యై	ఏతాభ్యామ్	ఏతాభ్యః
ఏతస్యాః	ఏతాభ్యామ్	ఏతాభ్యః
ఏతస్యాః	ఏతయోః, ఏనయోః	ఏతాసామ్
ఏతస్యామ్	ఏతయోః, ఏనయోః	ఏతాసు.

మకారాన్తః స్త్రీలిఙ్గః కిమ్ శబ్దః (ఎవతె)

కా	కే	కాః
కామ్	కే	కాః
కయా	కాభ్యామ్	కాభిః
కస్యై	కాభ్యామ్	కాభ్యః
కస్యాః	కాభ్యామ్	కాభ్యః
కస్యాః	కయోః	కాసామ్
కస్యామ్	కయోః	కాసు. *

మకారాన్త స్త్రీలిఙ్గ ఇదమ్ శబ్దః (ఈమె) శ్లో॥ 48

ఇయమ్	ఇమే	ఇమాః
ఇమామ్, ఏనామ్	ఇమే, ఏనే	ఇమాః, ఏనాః
అనయా, ఏనయా	ఆభ్యామ్	ఆభిః
అస్యై	ఆభ్యామ్	ఆభ్యః
అస్యాః	ఆభ్యామ్	ఆభ్యః
అస్యాః	అనయోః, ఏనయోః	ఆసామ్
అస్యామ్	అనయోః, ఏనయోః	ఆసు.

సకారాన్తః స్త్రీలిఙ్గోఽదశ్శబ్దః (ఈమె) శ్లో॥ 49

అసౌ	అమూ	అమూః
అముమ్	అమూ	అమూః
అముయా	అమూభ్యామ్	అమూభిః
అముష్యై	అమూభ్యామ్	అమూభ్యః.
అముష్యాః	అమూభ్యామ్	అమూభ్యః
అముష్యాః	అముయోః	అమూషామ్
అముష్యామ్	అముయోః	అమూషు.

ఇతి సర్వనామ్నాం స్త్రీలిఙ్గరూపాణి.

---

* చిదోగే – కాచిత్ – కేచిత్ – కాశ్చిత్ ఇత్యాది.

అథ సర్వనామసు నపుంసకలిఙ్గశబ్దాః

అకారాన్త నపుంసక లిఙ్గస్సర్వశబ్దః (శ్లో॥26)

సర్వమ్	సర్వే	సర్వాణి
హేసర్వ	హేసర్వే	హేసర్వాణి
సర్వమ్	సర్వే	సర్వాణి

శేషం పుంవత్.

ఏవం విశ్వాదీనాం. పూర్వాదీనాం నవానాం పఞ్చమీ సప్తమ్యేక వచనయోః పుంసీవ రూప ద్వయమ్. ఏ కో భో భ య శబ్దానాంతు పుంలిఙ్గ వదేవ వచననియమః. ఉభయశబ్దస్య స్త్రీలిఙ్గవద్రూపాణి,

అకారాన్త నపుంసకలిఙ్గఃకతరశబ్దః

కతరత్	కతరే	కతరాణి
కతరత్	కతరే	కతరాణి

శేషం పుంవత్

ఏవం కతమత్, ఇతరత్, అన్యతరత్. అన్యతమశబ్దస్తు-

అన్యతమమ్	అన్యతమే	అన్యతమాని

ఇతి ఫలశబ్దవద్బోధ్యః.

దకారాన్త నపుంసక లిఙ్గస్తచ్ఛబ్దః (అది)

తత్	తే	తాని

పునస్తద్వత్

శేషం పుంవత్

ఏవం త్యత్, యత్.

దకారాన్త నపుంసకలిఙ్గ ఏతచ్ఛబ్దః

ఏతత్	ఏతే	ఏతాని
ఏతత్, ఏనత్	ఏతే, ఏనే	ఏతాని, ఏనాని

శేషం పుంవత్

మకారాన్త నపుంసకలిఙ్గకిమ్ శబ్దః (ఏది?)

* కిమ్	కే	కాని
కిమ్	కే	కాని

శేషం పుంవత్.

మకారాన్త నపుంసకలిఙ్గ ఇదమ్శబ్దః

ఇదమ్	ఇమే	ఇమాని
ఇదమ్, ఏనత్	ఇమే, ఏనే	ఇమాని, ఏనాని

శేషం పుంవత్.

సకారాన్త నపుంసకలిఙ్గోఽదశ్శబ్దః (ఇది)

అదః	అమూ	అమూని
అదః	అమూ	అమూని

శేషం పుంవత్

ఇతి సర్వనామ్నాం నపుంసకరూపాణి.

ఇతి సర్వనామ శబ్దాః.

* చిదోగే-కిఞ్చిత్-కేచిత్-కానిచిత్. పునస్తద్వత్. శేషం పుంవత్.

అథ జన్త విశేష శబ్దాః

అకారాన్తః పుంలిఙ్గో ద్వితీయశబ్దః (రెండవవాడు) శ్లో॥ 7

తృతీయా విభక్తి పర్యన్తం రామవత్. విశేషస్తు.

చ॥	ద్వితీయస్మై / ద్వితీయాయ	ద్వితీయాభ్యామ్	ద్వితీయేభ్యః
పం॥	ద్వితీయస్మాత్ / ద్వితీయాత్	ద్వితీయాభ్యామ్	ద్వితీయేభ్యః
ష॥	ద్వితీయస్య	ద్వితీయయోః	ద్వితీయానామ్
స॥	ద్వితీయస్మిన్ / ద్వితీయే	ద్వితీయయోః	ద్వితీయేషు.

ఏవం తృతీయశబ్దస్యాపి రూపాణి బోధ్యాని.

అకారాన్తః పుంలిఙ్గః ప్రథమశబ్దః (శ్లో॥ 7-8)

ప్రథమః	ప్రథమౌ	ప్రథమే, ప్రథమాః
హే ప్రథమ	హే ప్రథమౌ	హే ప్రథమే, హే ప్రథమాః

శేషం రామవత్.

ఏవం చరమః, ద్వితయః, అల్పః, అర్ధః, కతిపయః.

అకారాన్తః పుంలిఙ్గో నిర్జర శబ్దః (వేల్పు) (శ్లో॥8)

నిర్జరః	నిర్జరసౌ / నిర్జరౌ	నిర్జరసః / నిర్జరాః
హే నిర్జర	హే నిర్జరసౌ / హే నిర్జరౌ	హే నిర్జరసః / హే నిర్జరాః
నిర్జరసమ్ / నిర్జరమ్	నిర్జరసౌ / నిర్జరౌ	నిర్జరసః / నిర్జరాన్
నిర్జరసా / నిర్జరేణ	నిర్జరాభ్యామ్	నిర్జరైః
నిర్జరసే / నిర్జరాయ	నిర్జరాభ్యామ్	నిర్జరేభ్యః
నిర్జరసః / నిర్జరస్య	నిర్జరసోః / నిర్జరయోః	నిర్జరసామ్ / నిర్జరాణామ్
నిర్జరసి / నిర్జరే	నిర్జరసోః / నిర్జరయోః	నిర్జరేషు

అకారాన్తః పుంలిఙ్గః పాదశబ్దః. పాదము.

ప్ర॥	పాదః	పాదౌ	పాదాః
సం॥ప్ర॥	హేపాద	హేపాదౌ	హేపాదాః
ద్వి॥	పాదమ్	పాదౌ	పదః * పాదాన్
తృ॥	పదా పాదేన	పద్భ్యామ్ పాదాభ్యామ్	పద్భిః పాదైః
చ॥	పదే పాదాయ	పద్భ్యామ్ పాదాభ్యామ్	పద్భ్యః పాదేభ్యః
పం॥	పదః పాదాత్	పద్భ్యామ్ పాదాభ్యామ్	పద్భ్యః పాదేభ్యః
ష॥	పదః పాదస్య	పదోః పాదయోః	పదామ్ పాదానామ్
స॥	పది పాదే	పదోః పాదయోః	పత్సు పాదేషు

అకారాన్తః పుంలిఙ్గో దన్తశబ్దః (పల్లు) శ్లో॥ 8

ప్ర॥	దన్తః	దన్తౌ	దన్తాః
ద్వి॥	దన్తమ్	దన్తౌ	దతః దన్తాన్
తృ॥	దతా దన్తేన	దద్భ్యామ్ దన్తాభ్యామ్	దద్భిః దన్తైః
చ॥	దతే దన్తాయ	దద్భ్యామ్ దన్తాభ్యామ్	దద్భ్యః దన్తేభ్యః
పం॥	దతః దన్తాత్	దద్భ్యామ్ దన్తాభ్యామ్	దద్భ్యః దన్తేభ్యః

---

* పాద దన్త, నాసికా, మాస, హృదయ, నిశా, అసృక్, యూష, దోష, యకృత్. శకృత్, ఉదక, ఆస్య, మాంస, పృతనా సాను-ఏతేషాం శసాదౌ రూప ద్వయమ్. తతః ప్రాక్తనస్వాది పఞ్చ వచనేషు ప్రకృతిరూపం సార్వత్రికమ్. వికృతిరూపన్తు ప్రయోగ మనుసృత్య ప్రయోజ్యమ్.

ష॥	దతః దన్తస్య	దతోః దన్తయోః	దతామ్ దన్తానామ్
స॥	దతి దన్తే	దతోః దన్తయోః	దత్సు దన్తేషు

అకారాన్తః పుంలిఙ్గో మాసశబ్దః (నెల) (శ్లో॥8)

ప్ర॥	మాసః	మాసౌ	మాసాః
ద్వి॥	మాసమ్	మాసౌ	మాసః మాసాన్
తృ॥	మాసా మాసేన	మాభ్యామ్ మాసాభ్యామ్	మాభిః మాసైః
చ॥	మాసే మాసాయ	మాభ్యామ్ మాసాభ్యామ్	మాభ్యః మాసేభ్యః
పం॥	మాసః మాసాత్	మాభ్యామ్ మాసాభ్యామ్	మాభ్యః మాసేభ్యః
ష॥	మాసః మాసస్య	మాసోః మాసయోః	మాసామ్ మాసానామ్
స॥	మాసి మాసే	మాసోః మాసయోః	మాస్సు మాసేషు

అకారాన్తః పుంలిఙ్గో యూషశబ్దః (కవ్వము)

ప్ర॥	యూషః	యూషౌ	యూషాః
ద్వి॥	యూషమ్	యూషౌ	యూష్ణః యూషాన్
తృ॥	యూష్ణా యూషేణ	యూషభ్యామ్ యూషాభ్యామ్	యూషభిః యూషైః
చ॥	యూష్ణే యూషాయ	యూషభ్యామ్ యూషాభ్యామ్	యూషభ్యః యూషేభ్యః
పం॥	యూష్ణః యూషాత్	యూషభ్యామ్ యూషాభ్యామ్	యూషభ్యః యూషేభ్యః
ష॥	యూష్ణః యూషస్య	యూష్ణోః యూషయోః	యూష్ణామ్ యూషాణామ్

స॥	యూష్ణి యూషణి యూషే	యూష్ణోః యూషయోః	యూషసు యూషేషు

అకారాన్తః పుంలిఙ్గో ద్వ్యహ్న శబ్దః (శ్లో. 9.

స॥	ద్వ్యహ్న ద్వ్యహని ద్వ్యహ్నే	ద్వ్యహ్నయోః	ద్వ్యహ్నేషు

శేషం రామవత్

ఏవం వ్యహ్న స్సాయాహ్నశ్చ.

ఆకారాన్తః పుంలిఙ్గో విశ్వపాశబ్ద (జగత్పాలకుడు)

విశ్వపాః	విశ్వపౌ	విశపాః
విశ్వపామ్	విశ్వపౌ	విశ్వపః
విశ్వపా	విశ్వపాభ్యామ్	విశ్వపాభిః
విశ్వపే	విశ్వపాభ్యామ్	విశ్వపాభ్యః
విశ్వపః	విశ్వపాభ్యామ్	విశ్వపాభ్యః
విశ్వపః	విశ్వపోః	విశ్వపామ్
విశ్వపి	విశ్వపోః	విశ్వపాసు.

ఏవం సోమపాద్యాకారాన్తధాత్వన్తాశ్శబ్దాః.

ఆకారాన్తః పుంలిఙ్గో హాహా శబ్దః (గన్ధర్వుఁడు)

హాహాః	హాహౌ	హాహాః
హాహామ్	హాహౌ	హాహాన్
హాహా	హాహాభ్యామ్	హాహాభిః
హాహై	హాహాభ్యామ్	హాహాభ్యః
హాహాః	హాహాభ్యామ్	హాహాభ్యః
హాహాః	హాహౌః	హాహామ్
హాహే	హాహౌః	హాహాసు.

ఇకారాన్తః పుంలిఙ్గో నిత్యం బహువచనాన్తఃకతి శబ్దః (ఎన్ని) (శ్లో॥10)

ప్ర॥	కతి
ద్వి॥	కతి

తృ॥	కతిభిః
చ॥	కతిభ్యః
పం॥	కతిభ్యః
ష॥	కతీనామ్
స॥	కతిషు

అయం త్రిషు లిఙ్గేష్వపి తుల్యరూపః.

ఇకారాన్తపుంలిఙ్గః పతిశబ్దో హరివత్. విశేషస్తు.

పత్యా	పతిభ్యామ్	పతిభిః
పత్యే	పతిభ్యామ్	పతిభ్యః
పత్యుః	పతిభ్యామ్	పతిభ్యః
పత్యుః	పత్యోః	పతీనామ్
పత్యౌ	పత్యోః	పతిషు

ఇకారాన్తపుంలిఙ్గస్సఖిశబ్దః (చెలికాఁడు) (శ్లో॥10)

సఖా	సఖాయౌ	సఖాయః
హేసఖే	హేసఖాయౌ	హేసఖాయః
సఖాయమ్	సఖాయౌ	సఖీన్
సఖ్యా	సఖిభ్యామ్	సఖిభిః
సఖ్యే	సఖిభ్యామ్	సఖిభ్యః
సఖ్యుః	సఖిభ్యామ్	సఖిభ్యః
సఖ్యుః	సఖ్యోః	సఖీనామ్
సఖ్యౌ	సఖ్యోః	సఖిషు.

ఇకారాన్తపుంలిఙ్గో నిత్యం బహువచనాన్త్రిశబ్దః (ముగ్గురు) (శ్లో॥11)

ప్ర॥	త్రయః	ద్వి॥	త్రీన్	తృ॥	త్రిభిః
చ॥	త్రిభ్యః	పం॥	త్రిభ్యః	ష॥	త్రయాణామ్
స॥	త్రిషు.				

* అస్య తత్పురుషాన్తత్వే రామవద్రూపమ్. రామస్యసఖా= రామసఖః రామసఖౌ రామసఖాః. ఏవం కృష్ణసఖః. కర్మధారయే బహువ్రీహౌచవిశేషః- శోభనస్సఖా సుసఖా సుసఖాయౌ సుఖాయః. హేసుసఖే. ద్వి॥ సుసఖాయం సుసఖాయౌ సుసఖీన్. సుసఖినేత్యాది శేషం హరివత్. ఏవం - అతిశయితః సఖా అతిసఖా. పరమః సఖాయస్య సః పరమసఖా ఇత్యాదయః. సఖీమతిక్రాన్తోఽతి సఖిః. అయం హరివదేవ బోధ్యః.

ఈకారాన్తః పుంలిఙ్గో వాతప్రమీశబ్దః (గాలినికొలుచువాఁడు)

వాతప్రమీః	వాతప్రమ్యౌ	వాతప్రమ్యః
హేవాతప్రమీః	హేవాతప్రమ్యౌ	హేవాతప్రమ్యః
వాతప్రమీమ్	వాతప్రమ్యౌ	వాతప్రమీన్
వాతప్రమ్యా	వాతప్రమీభ్యామ్	వాతప్రమీభిః
వాతప్రమ్యే	వాతప్రమీభ్యామ్	వాతప్రమీభ్యః
వాతప్రమ్యః	వాతప్రమీభ్యామ్	వాతప్రమీభ్యః
వాతప్రమ్యః	వాతప్రమ్యోః	వాతప్రమ్యామ్
వాతప్రమీ	వాతప్రమ్యోః	వాతప్రమీషు.

ఏవం యాన్త్యనేనేతి యయీః (మార్గము) పాతి లోకమితి పపీః (సూర్యుడు) ఇత్యాదయః. క్విబన్త వాతప్రమీశబ్దస్య తు, అమి, శసి, ఙౌ చ విశేషః. ద్వి॥ ఏ॥ వాతప్రమ్యమ్ ద్వి॥ బ॥ వాతప్రమ్యః, స॥ ఏ॥ వాతప్రమ్యి శేషం పూర్వవత్.

ఈకారాన్తః పుంలిఙ్గో బహుశ్రేయసీ శబ్దః (మిక్కిలి శ్రేయస్సుగలవాఁడు) (శ్లో॥ 12)

బహుశ్రేయసీ	బహుశ్రేయస్యౌ	బహుశ్రేయస్యః
హేబహుశ్రేయసి	హేబహుశ్రేయస్యౌ	హేబహుశ్రేయస్యః
బహుశ్రేయసీమ్	బహుశ్రేయస్యౌ	బహుశ్రేయసీన్
బహుశ్రేయస్యా	బహుశ్రేయసీభ్యామ్	బహుశ్రేయసీభిః
బహుశ్రేయస్యై	బహుశ్రేయసీభ్యామ్	బహుశ్రేయసీభ్యః
బహుశ్రేయస్యాః	బహుశ్రేయసీభ్యామ్	బహుశ్రేయసీభ్యః
బహుశ్రేయస్యాః	బహుశ్రేయస్యోః	బహుశ్రేయసీనామ్
బహుశ్రేయస్యామ్	బహుశ్రేయస్యోః	బహుశ్రేయసీషు.

ఏవమతిలక్ష్మీశబ్దః. (సంపదనతిక్రమించినవాడు). ప్రథమాయాం విశిష్యతే. అతిలక్ష్మీః, అతిలక్ష్మ్యౌ, అతిలక్ష్మ్యః.

ఈకారాన్తః పుంలిఙ్గః ప్రధీశబ్దః (ధ్యానించువాఁడు)

ప్రధీః	ప్రధ్యౌ	ప్రధ్యః
ప్రధ్యమ్	ప్రధ్యౌ	ప్రధ్యః

ప్రధ్యా	ప్రధీభ్యామ్	ప్రధీభిః
ప్రధ్యై	ప్రధీభ్యామ్	ప్రధీభ్యః
ప్రధ్యః	ప్రధీభ్యామ్	ప్రధీభ్యః
ప్రధ్యః	ప్రధ్యోః	ప్రధ్యామ్
ప్రధ్యి	ప్రధ్యోః	ప్రధీషు.

ఏవం గ్రామణీః, సేనానీః, ఉన్నీః, అగ్రణీః, ఇత్యాదయః. ఏషాం నీ శబ్దాన్తానాం సప్తమ్యాం విశేషః. గ్రామణ్యామ్ గ్రామణ్యోః గ్రామణీషు. కుమారీ మిచ్ఛన్ కుమారీవాచరన్ వా బ్రాహ్మణః కుమారీ. అయం బహుశ్రేయసీవత్. ద్వితీయాయాం విశేషః. కుమార్యం - కుమార్యౌ - కుమార్యః ఇతి.

ఈకారాన్తః పుంలిఙ్గస్సుధీశబ్దః (జ్ఞానముకాలవాడు)

సుధీః	సుధియౌ	సుధియః
హేసుధీః	హేసుధియౌ	హేసుధియః
సుధియమ్	సుధియౌ	సుధియః
సుధియా	సుధీభ్యామ్	సుధీభిః
సుధియే	సుధీభ్యామ్	సుధీభ్యః
సుధియః	సుధీభ్యామ్	సుధీభ్యః
సుధియః	సుధియోః	సుధియామ్
సుధియి	సుధియోః	సుధీషు.

ఏవం శుద్ధధీః—సుశ్రీః-యవక్రీః-నీః
ఇత్యాదయః. నీశబ్దస్య సప్తమ్యాం విశేషః-
నియాం-నియోః-నీషు.

ఉకారాన్తః పుంలిఙ్గః క్రోష్టు శబ్దః (నక్క) (శ్లో॥14)

క్రోష్టా	క్రోష్టారౌ	క్రోష్టారః
హేక్రోష్టో	హేక్రోష్టారౌ	హేక్రోష్టారః
క్రోష్టారమ్	క్రోష్టారౌ	క్రోష్టూన్
క్రోష్ట్రా / క్రోష్టునా	క్రోష్టుభ్యామ్	క్రోష్టుభిః

క్రోష్ట్రే / క్రోష్టవే	క్రోష్టుభ్యామ్	క్రోష్టుభ్యః
క్రోష్టుః / క్రోష్టోః	క్రోష్టుభ్యామ్	క్రోష్టుభ్యః
క్రోష్టుః / క్రోష్టోః	క్రోష్ట్రోః / క్రోష్ట్వోః	క్రోష్టూనామ్
క్రోష్టరి / క్రోష్టౌ	క్రోష్ట్రోః / క్రోష్ట్వోః	క్రోష్టుషు.

ఊకారాన్తః పుంలిఙ్గో హూహూశబ్దః (ఒకగన్ధర్వుడు)

హూహూః	హూహ్వౌ	హూహ్వః
హూహూమ్	హూహ్వౌ	హూహూన్
హూహ్వా	హూహూభ్యామ్	హూహూభిః
హూహ్వే	హూహూభ్యామ్	హూహూభ్యః
హూహ్వః	హూహూభ్యామ్	హూహూభ్యః
హూహ్వః	హూహ్వోః	హూహ్వామ్
హూహ్వి	హూహ్వోః	హూహూషు.

చమూమతిక్రాన్తః అతిచమూః (సేననతిక్రమించినవాఁడు)

ప్ర॥ అతిచమూః- సం॥ప్ర॥ హే అతిచము.
చ॥ అతిచమ్వై. పం॥ ష॥ అతిచమ్వాః.
ష॥బ॥ అతిచమూనామ్. స॥ అతిచమ్వామ్.

శేషం హూహూవత్.

ఊకారాన్తః పుంలిఙ్గ స్వభూశబ్దః (బ్రహ్మ)

స్వభూః	స్వభువౌ	స్వభువః
హే స్వభూః	హే స్వభువౌ	హే స్వభువః
స్వభువమ్	స్వభువౌ	స్వభువః
స్వభువా	స్వభూభ్యామ్	స్వభూభిః
స్వభువే	స్వభూభ్యామ్	స్వభూభ్యః
స్వభువః	స్వభూభ్యామ్	స్వభూభ్యః

స్వభువః	స్వభువోః	స్వభువామ్
స్వభువి	స్వభువోః	స్వభూషు

ఏవ మాత్మభూః, స్వయమ్భూః ఇత్యాదయోభూశబ్దాన్తాః. తాః, కట ప్రూః ఇత్యాదయశ్చ వర్షాభ్వాదయశ్చత్వారో హూహూవత్. ద్వితీయాయాం విశేషః. వర్షాభ్వమ్-వర్షాభ్వౌ-వర్షాభ్వః.

ఋకారాన్తః పుంలిఙ్గః పితృశబ్దః (తండ్రి) శ్లో॥ 16

పితా	పితరౌ	పితరః
హేపితః	హేపితరౌ	హేపితరః
పితరమ్	పితరౌ	పితౄన్

శేషం ధాతృశబ్దవత్.

ఏవం జామాతృ, భ్రాత్రాదయః. నృశబ్దస్య తు షష్ఠ్యామేవ విశేషః. నుః, న్రోః - నృణామ్, నౄణామ్. ష. శేషం పితృవత్.

స్మృతః ఇః=కామః యేనసః స్మృతేః -

ఏకారాన్తః పుంలిఙ్గః స్మృతేశబ్దః (స్మరించబడిన కాముడు గలవాడు) శ్లో॥ 17.

స్మృతేః	స్మృతయౌ	స్మృతయః
హేస్మృతే	హేస్మృతయౌ	హేస్మృతయః
స్మృతయమ్	స్మృతయౌ	స్మృతయః
స్మృతయా	స్మృతేభ్యామ్	స్మృతేభిః
స్మృతయే	స్మృతేభ్యామ్	స్మృతేభ్యః
స్మృతేః	స్మృతేభ్యామ్	స్మృతేభ్యః
స్మృతేః	స్మృతయోః	స్మృతయామ్
స్మృతయి	స్మృతయోః	స్మృతేషు,

ఏవ మినాసహావర్తత ఇతి సేః ఇత్యాదయో-బోధ్యాః.

ఐకారాన్తః పులింగో రైశబ్దః (ధనము) (శ్లో॥17)

రాః	రాయౌ	రాయః
రాయమ్	రాయౌ	రాయః

రాయా	రాభ్యామ్	రాభిః
రాయే	రాభ్యామ్	రాభ్యః
రాయః	రాభ్యామ్	రాభ్యః
రాయః	రాయోః	రాయామ్
రాయి	రాయోః	రాసు.

ఔకారాన్తఃపుంలిఙ్గో గ్లౌశబ్దః (చంద్రుడు) (శ్లో॥18).

గ్లౌః	గ్లావౌ	గ్లావః
గ్లావమ్	గ్లావౌ	గ్లావః
గ్లావా	గ్లౌభ్యామ్	గ్లౌభిః
గ్లావే	గ్లౌభ్యామ్	గ్లౌభ్యః
గ్లావః	గ్లౌభ్యామ్	గ్లౌభ్యః
గ్లావః	గ్లావోః	గ్లావామ్
గ్లావి	గ్లావోః	గ్లౌషు.

ఏవం–సునౌః ఇత్యాదయః.

ఇత్యజన్తపుంలిఙ్గ విశేషశబ్దాః.

అథ అజన్తస్త్రీలిఙ్గ విశేషశబ్దాః

స్త్రీలిఙ్గేషు ఆకారాన్తాః అమ్బా అక్కా అల్లా శబ్దాః మాతృవాచకాః రమాశబ్దవద్బోధ్యాః. విశేషస్తు–

హే అమ్బ–హేఅమ్బే–హేఅమ్బాః.

ఏవం హేఅక్క–హేఅల్ల.

ఆకారాన్తఃస్త్రీలిఙ్గః పూర్వోత్తరాశబ్దః. చతుర్థీ మారభ్య విశిష్యతే. శేషం రమావత్.

పూర్వోత్తరస్యై / పూర్వోత్తరాయై	పూర్వోత్తరాభ్యామ్	పూర్వోత్తరాభ్యః
పూర్వోత్తరస్యాః / పూర్వోత్తరాయాః	పూర్వోత్తరాభ్యామ్	పూర్వోత్తరాభ్యః
పూర్వోత్తరస్యాః / పూర్వోత్తరాయాః	పూర్వోత్తరయోః	పూర్వోత్తరాసామ్ / పూర్వోత్తరాణామ్
పూర్వోత్తరస్యామ్ / పూర్వోత్తరాయామ్	పూర్వోత్తరయోః	పూర్వోత్తరాసు.

8

ఆకారాన్తః స్త్రీలిఙ్గో ద్వితీయాశబ్దః (రెండవది) (శ్లో॥22)

ద్వితీయస్యై ద్వితీయాయై	ద్వితీయాభ్యామ్	ద్వితీయాభ్యః	చ.
ద్వితీయస్యాః ద్వితీయాయాః	ద్వితీయాభ్యామ్	ద్వితీయాభ్యః	పం.
ద్వితీయస్యాః ద్వితీయాయాః	ద్వితీయయోః	ద్వితీయానామ్	ష.
ద్వితీయస్యామ్ ద్వితీయాయామ్	ద్వితీయయోః	ద్వితీయాసు.	స.

శేషం రమాశబ్దవత్.

ఏవం తృతీయాశబ్దః.

ఆకారాన్తః స్త్రీలిఙ్గో జరా శబ్దః (ముసలితనము) (శ్లో॥22)

జరా	జరసౌ జరే	జరసః జరాః	ప్ర.
హే జరే	హే జరసౌ హే జరే	హే జరసః హే జరాః	సం.ప్ర.
జరసమ్ జరామ్	జరసౌ జరే	జరసః జరాః	ద్వి.
జరసా జరయా	జరాభ్యామ్	జరాభిః	తృ.
జరసే జరాయై	జరాభ్యామ్	జరాభ్యః	చ.
జరసః జరాయాః	జరాభ్యామ్	జరాభ్యః	షం.
జరసః జరాయాః	జరసోః జరయోః	జరసామ్ జరాణామ్	ష.
జరసి జరాయామ్	జరసోః జరయోః	జరాసు.	స.

ఆకారాన్తః స్త్రీలిఙ్గో నాసికాశబ్దః రమావత్ (ముక్కు)(శ్లో॥22)

నాసికామ్	నాసికే	నసః, నాసికాః	ద్వి॥
నసా నాసికయా	నోభ్యామ్ నాసికాభ్యామ్	నోభిః నాసికాభిః	తృ॥
నసే నాసికాయై	నోభ్యామ్ నాసికాభ్యామ్	నోభ్యః నాసికాభ్యః	చ॥
నసః నాసికాయాః	నోభ్యామ్ నాసికాభ్యామ్	నోభ్యః నాసికాభ్యః	పం॥
నసః నాసికాయాః	నసోః నాసికయోః	నసామ్ నాసికానామ్	ష॥
నసి నాసికాయామ్	నసోః నాసికయోః	నస్సు నాసికాసు	స॥

ఆకారాన్తః స్త్రీలిఙ్గో నిశాశబ్దః రమావత్, (రాత్రి) (శ్లో॥22)

నిశామ్	నిశే	నిశః, నిశాః	ద్వి॥
నిశా నిశయా	నిడ్భ్యామ్ నిశాభ్యామ్	నిడ్భిః నిశాభిః	
నిశే నిశాయై	నిడ్భ్యామ్ నిశాభ్యామ్	నిడ్భ్యః నిశాభ్యః	
నిశః నిశాయాః	నిడ్భ్యామ్ నిశాభ్యామ్	నిడ్భ్యః నిశాభ్యః	
నిశః నిశాయాః	నిశోః నిశయోః	నిశామ్ నిశానామ్	
నిశి నిశాయామ్	నిశోః నిశయోః	నిట్త్సు, నిట్సు నిశాసు.	

పృతనాశబ్దస్య ద్వితీయా బహువచన మారభ్య రమాశబ్దవన్మరుచ్ఛబ్దవచ్చ రూపాణి జ్ఞేయాని. (సేన)

పృతనామ్	పృతనే	పృతః, పృతనాః
పృతా పృతనయా	పృద్భ్యామ్ పృతనాభ్యామ్	పృద్భిః పృతనాభిః
పృతే పృతనాయై	ఇత్యాది.	

గోపాశబ్దః పుంలిఙ్గోక్త విశ్వపాశబ్దవత్. (శ్లో. 52)

ఇకారాన్త స్త్రీలిఙ్గ త్రిశబ్దః-నిత్యం బహువచనాన్తః.

తిస్రః, తిస్రః, తిసృభిః, తిసృభ్యః, తిసృభ్యః, తిసృణామ్, తిసృషు.

ఈ కారాన్తః స్త్రీలిఙ్గో లక్ష్మీ శబ్దః (సిరి) (శ్లో॥24)

లక్ష్మీః	లక్ష్మ్యై	లక్ష్మ్యాః

శేషం గౌరీవత్.

ఈకారాన్తః స్త్రీలిఙ్గః స్త్రీశబ్దః (ఆడుది)

స్త్రీ	స్త్రియౌ	స్త్రియః
హే స్త్రి	హే స్త్రియౌ	హే స్త్రియః
స్త్రియమ్ / స్త్రీమ్	స్త్రియౌ	స్త్రియః / స్త్రీః
స్త్రియా	స్త్రీభ్యామ్	స్త్రీభిః
స్త్రియై	స్త్రీభ్యామ్	స్త్రీభ్యః
స్త్రియాః	స్త్రీభ్యామ్	స్త్రీభ్యః
స్త్రియాః	స్త్రియోః	స్త్రీణామ్
స్త్రియామ్	స్త్రియోః	స్త్రీషు.

ఈకారాన్తః స్త్రీలిఙ్గః శ్రీశబ్దః (లక్ష్మి)

శ్రీః	శ్రియౌ	శ్రియః
శ్రియమ్	శ్రియౌ	శ్రియః
శ్రియా	శ్రీభ్యామ్	శ్రీభిః
శ్రియై, శ్రియే	శ్రీభ్యామ్	శ్రీభ్యః
శ్రియాః / శ్రియః	శ్రీభ్యామ్	శ్రీభ్యః
శ్రియాః / శ్రియః	శ్రియోః	శ్రీణామ్ / శ్రియామ్
శ్రియామ్ / శ్రియి	శ్రియోః	శ్రీషు.

సుధీశబ్దస్యతు సుష్ఠుధీరితి విగ్రహే శ్రీవత్. మతాన్తరే తు పుంవత్. ప్రధీశబ్దస్యతు ప్రకృష్టాధీరితి విగ్రహే లక్ష్మీవత్. అమిశసి చ ప్రధ్యమ్, ప్రధ్యః ఇతి విశేషః॥

మతాన్తరే తు భాషిత పుంస్కత్వా త్పుంవద్రూపమ్॥ నీశబ్దః సుధీ శబ్దవత్. సప్తమ్యాం విశేషః.

నియాం	నియోః	నీషు

హ్రీః, భీః, ధీః ఇత్యాదయః శ్రీవదేవ బోధ్యాః.

ఊకారాన్తః స్త్రీలిఙ్గో భ్రూశబ్దః (కనుబొమ) (శ్లో॥25)

భ్రూః	భ్రువౌ	భ్రువః
భ్రువమ్	భ్రువౌ	భ్రువః
భ్రువా	భ్రూభ్యామ్	భ్రూభిః
భ్రువై / భ్రువే	భ్రూభ్యామ్	భ్రూభ్యః
భ్రువాః / భ్రువః	భ్రూభ్యామ్	భ్రూభ్యః
భ్రువాః / భ్రువః	భ్రువోః	భ్రూణామ్ / భ్రువామ్
భ్రువామ్ / భ్రువి	భ్రువోః	భ్రూషు.

ఏవం సుభ్రూః ఇత్యాదయోఽభాషితపుంస్కాః.

ఋకారాన్తాః స్త్రీలిఙ్గే ఈకారాన్తా భవన్తి. కర్త్రీ, భోక్త్రీ, గన్త్రీ, ఇత్యాదయః, గౌరీశబ్దవత్ జ్ఞేయాః. మాతృశబ్దః పితృశబ్దవత్. శసి-మాతౄః. ఇయానేవ విశేషః. ద్యౌః శబ్దః గో శబ్దవత్॥ నౌ శబ్దః గ్లౌశబ్దవత్. రాఽపుంవత్॥

ఇత్యజన్తస్త్రీలిఙ్గ విశేషశబ్దాః

అథ అజన్తనపుంసకలిఙ్గ విశేషశబ్దాః

అకారాన్త నపుంసకలిఙ్గోఽజరశబ్దః (ముదిమిలేనిది)

అజరమ్	అజరసీ / అజరే	అజరాంసి / అజరాణి
అజరసమ్ / అజరమ్	అజరసీ / అజరే	అజరాంసి / అజరాణి

శేషం నిర్జరశబ్దవత్ (శ్లో 28)

అకారాన్తనపుంసకలిఙ్గో హృదయశబ్దః (ఱొమ్ము)

హృదయమ్	హృదయే	హృదయాని
హేహృదయ	హేహృదయే	హేహృదయాని
హృదయమ్	హృదయే	హృన్ది, హృదయాని
హృదా / హృదయేన	హృద్భ్యామ్ / హృదయాభ్యామ్	హృద్భిః / హృదయైః
హృదే / హృదయాయ	హృద్భ్యామ్ / హృదయాభ్యామ్	హృద్భ్యః / హృదయేభ్యః
హృదః / హృదయాత్	హృద్భ్యామ్ / హృదయాభ్యామ్	హృద్భ్యః / హృదయేభ్యః
హృదః / హృదయస్య	హృదోః / హృదయయోః	హృదామ్ / హృదయానామ్.
హృది / హృదయే	హృదోః / హృదయయోః	హృత్సు / హృదయేషు.

అకారాన్త నపుంసకలిఙ్గ ఆస్యశబ్దః (ముఖము)

ఆస్యమ్	ఆస్యే	ఆస్యాని
హేఆస్య	హేఆస్యే	హేఆస్యాని
ఆస్యమ్	ఆస్యే	ఆసాని; ఆస్యాని
ఆస్నా / ఆస్యేన	ఆసభ్యామ్ / ఆస్యాభ్యామ్	ఆసభిః / ఆస్యైః
ఆస్నే / ఆస్యాయ	ఆసభ్యామ్ / ఆస్యాభ్యామ్	ఆసభ్యః / ఆస్యేభ్యః
ఆస్నః / ఆస్యాత్	ఆసభ్యామ్ / ఆస్యాభ్యామ్	ఆసభ్యః / ఆస్యేభ్యః
ఆస్నః / ఆస్యస్య	ఆస్నోః / ఆస్యయోః	ఆస్నామ్ / ఆస్యానామ్
ఆస్ని, ఆసని / ఆస్యే	ఆస్నోః / ఆస్యయోః	ఆసను / ఆస్యేషు.

అకారాన్త నపుంసకలిఙ్గ ఉదకశబ్దః (జలము)

ఉదకమ్	ఉదకే	ఉదకాని
హేఉదక	హేఉదకే	హేఉదకాని

ఉదకమ్	ఉదకే	ఉదకాని
ఉద్నా ఉదకేన	ఉదభ్యామ్ ఉదకాభ్యామ్	ఉదభిః ఉదకైః
ఉద్నే ఉదకాయ	ఉదభ్యామ్ ఉదకాభ్యామ్	ఉదభ్యః ఉదకేభ్యః
ఉద్నః ఉదకాత్	ఉదభ్యామ్ ఉదకాభ్యామ్	ఉదభ్యః ఉదకేభ్యః
ఉద్నః ఉదకస్య	ఉద్నోః ఉదకయోః	ఉద్నామ్ ఉదకానామ్
ఉద్ని, ఉదని ఉదకే	ఉద్నోః ఉదకయోః	ఉదసు ఉదకేషు.

అకారాన్త నపుంసకలిఙ్గో మాంసశబ్దః (మాంసము)

మాంసమ్	మాంసే	మాంసాని
హేమాంస	హేమాంసే	హేమాంసాని
మాంసమ్	మాంసే	మాంసి; మాంసాని
మాంసా మాంసేన	మామ్భ్యామ్ మాంసాభ్యామ్	మామ్భిః మాంసైః
మాంసే మాంసాయ	మామ్భ్యామ్ మాంసాభ్యామ్	మామ్భ్యః మాంసేభ్యః
మాంసః మాంసాత్	మామ్భ్యామ్ మాంసాభ్యామ్	మామ్భ్యః మాంసేభ్యః
మాంసః మాంసస్య	మాంసోః మాంసయోః	మాంసామ్ మాంసానామ్
మాంసి మాంసే	మాంసోః మాంసయోః	మాంస్సు మాంసేషు.

ప్రధి శబ్దో భాషితపుంస్కః. అతస్తస్య తృతీయామారభ్య అజాది విభక్తౌ పుంవత్క్లీబవచ్చ రూపం బోధ్యమ్.

ప్రధ్యా ప్రధినా	ప్రధిభ్యామ్	ప్రధిభిః
ప్రధ్యై ప్రధినే	ప్రధిభ్యామ్	ప్రధిభ్యః

ప్రధ్యః ప్రధినః	ప్రధిభ్యామ్	ప్రధిభ్యః
ప్రధ్యః ప్రధినః	ప్రధ్యోః ప్రధినోః	ప్రధ్యామ్ ప్రధీనామ్
ప్రధ్యి ప్రధిని	ప్రధ్యోః ప్రధినోః	ప్రధిషు.

ఇకారాన్త నపుంసకలిఙ్గస్సుధిశబ్దః (మంచిబుద్ధిగలది)

సుధియా సుధినా	సుధిభ్యామ్	సుధిభిః
సుధియే సుధినే	సుధిభ్యామ్	సుధిభ్యః
సుధియః సుధినః	సుధిభ్యామ్	సుధిభ్యః
సుధియః సుధినః	సుధియోః సుధినోః	సుధియామ్ సుధీనామ్
సుధియి సుధిని	సుధియోః సుధినోః	సుధీషు

ఇకారాన్త నపుంసకలిఙ్గోఽనాదిశబ్దః (మొదలులేనిది)

అనాదయే అనాదినే	అనాదిభ్యామ్	అనాదిభ్యః
అనాదేః అనాదినః	అనాదిభ్యామ్	అనాదిభ్యః
అనాదేః అనాదినః	అనాద్యోః అనాదినోః	అనాదీనామ్
అనాదౌ అనాదిని	అనాద్యోః అనాదినోః	అనాదిషు.

శేషం వారివత్. ఏవం సఖిశబ్దః. ద్విశబ్దస్త్రీలిఙ్గవత్. త్రిశబ్దస్తు. త్రీణి-త్రీణి-త్రిభిః, త్రిభ్యః, త్రిభ్యః, త్రయాణామ్, త్రిషు.

ఇకారాన్త నపుంసకలిఙ్గో దధిశబ్దః (పెరుగు) శ్లో॥ 80

దధి	దధినీ	దధీని
హేదధే హేదధి	హేదధినీ	హేదధీని

దధి	దధినీ	దధీని
దధ్నా	దధిభ్యామ్	దధిభిః
దధ్నే	దధిభ్యామ్	దధిభ్యః
దధ్నః	దధిభ్యామ్	దధిభ్యః
దధ్నః	దధ్నోః	దధ్నామ్
దధ్ని దధని	దధ్నోః	దధిషు.

ఏవం సక్థి, అక్షి, అస్థి ఇత్యాదయః. ఇతీదన్తాః.

ఉకారాన్త నపుంసకలిఙ్గస్సానుశబ్దః (కొండచఱియ)

సాను	సానునీ	సానూని
హే సానో హే సాను	హే సానునీ	హే సానూని
సాను	సానునీ	స్నూని, సానూని
స్నునా సానునా	స్నుభ్యామ్ సానుభ్యామ్	స్నుభిః సానుభిః
స్నునే సానునే	స్నుభ్యామ్ సానుభ్యామ్	స్నుభ్యః సానుభ్యః
స్నునః సానునః	స్నుభ్యామ్ సానుభ్యామ్	స్నుభ్యః సానుభ్యః
స్నునః సానునః	స్నునోః సానునోః	స్నూనామ్ సానూనామ్
స్నుని సానుని	స్నునోః సానునోః	స్నుషు సానుషు.

ఋకారాన్త నపుంసకలిఙ్గకర్తృశబ్దః (చేయునది) శ్లో॥ 81.

కర్తృ	కర్తృణీ	కర్తౄణి
హే కర్తః హే కర్తృ	హే కర్తృణీ	హే కర్తౄణి
కర్తృ	కర్తృణీ	కర్తౄణి

కర్త్రా కర్తృణా }	కర్తృభ్యామ్	కర్తృభిః
కర్త్రే కర్తృణే }	కర్తృభ్యామ్	కర్తృభ్యః
కర్తుః కర్తృణః }	కర్తృభ్యామ్	కర్తృభ్యః
కర్తుః కర్తృణః }	కర్త్రోః కర్తృణోః }	కర్తౄణామ్
కర్తరి కర్తృణి }	కర్త్రోః కర్తృణోః }	కర్తృషు.

ఏవం హర్త్రాదయః.

ఇత్యజన్త నపుంసకలిఙ్గ విశేషశబ్దాః.

అథ హలన్తపుంలిఙ్గ విశేష శబ్దాః

చకారాన్తః పుంలిఙ్గః ప్రాక్ఛబ్దః (పౌర్వికుఁడు)

ప్రాఙ్	ప్రాఞ్చౌ	ప్రాఞ్చః
ప్రాఞ్చమ్	ప్రాఞ్చౌ	ప్రాచః
ప్రాచా	ప్రాగ్భ్యామ్	ప్రాగ్భిః
ప్రాచే	ప్రాగ్భ్యామ్	ప్రాగ్భ్యః
ప్రాచః	ప్రాగ్భ్యామ్	ప్రాగ్భ్యః
ప్రాచః	ప్రాచోః	ప్రాచామ్
ప్రాచి	ప్రాచోః	ప్రాక్షు.

చకారాన్తః పుంలిఙ్గః ప్రత్యక్ఛబ్దః (జ్ఞానాత్మ) శ్లో॥40.

ప్రత్యఙ్	ప్రత్యఞ్చౌ	ప్రత్యఞ్చః
పత్యఞ్చమ్	ప్రత్యఞ్చౌ	ప్రతీచః
ప్రతీచా	ప్రత్యగ్భ్యామ్	ప్రత్యగ్భిః
ప్రతీచే	ప్రత్యగ్భ్యామ్	ప్రత్యగ్భ్యః

ప్రతీచః	ప్రత్యగ్భ్యామ్	ప్రత్యగ్భ్యః
ప్రతీచః	ప్రతీచోః	ప్రతీచామ్
ప్రతీచి	ప్రతీచోః	ప్రత్యక్షు

ఏవం సమ్యఙ్, సధ్ర్యఙ్, విష్వద్ర్యఙ్, దేవద్ర్యఙ్, అదద్ర్యఙ్, సర్వద్ర్యఙ్ ఇత్యాదయః.

చకారాన్తః పుంలిఙ్గ ఉదక్ఛబ్దః (నవీనుడు)

ఉదఙ్	ఉదఞ్చౌ	ఉదఞ్చః	ప్ర
ఉదఞ్చమ్	ఉదఞ్చౌ	ఉదీచః	ద్వి
ఉదీచా	ఉదగ్భ్యామ్	ఉదగ్భిః	తృ
ఉదీచి	ఉదీచోః	ఉదక్షు.	స.

శేషం ప్రత్యక్ఛబ్దవత్.

చకారాన్తః పుంలిఙ్గ స్తిర్యక్ఛబ్దః (అడ్డముగానడచువాడు)

తిర్యఙ్	తిర్యఞ్చౌ	తిర్యఞ్చః
తిర్యఞ్చమ్	తిర్యఞ్చౌ	తిరశ్చః
తిరశ్చా	తిర్యగ్భ్యామ్	తిర్యగ్భిః
తిరశ్చే	తిర్యగ్భ్యామ్	తిర్యగ్భ్యః
తిరశ్చః	తిర్యగ్భ్యామ్	తిర్యగ్భ్యః
తిరశ్చః	తిరశ్చోః	తిరశ్చామ్
తిరశ్చి	తిరశ్చోః	తిర్యక్షు.

ఏషామేవ పూజార్థ కాఞ్చుధాత్వన్తత్వే తు కతిపయరూపాణి భిద్యన్తే. యథా

చకారాన్తః పుంలిఙ్గః ప్రాఙ్శబ్దః

ప్రాఙ్	ప్రాఞ్చౌ	ప్రాఞ్చః
ప్రాఞ్చమ్	ప్రాఞ్చౌ	ప్రాఞ్చః
ప్రాఞ్చా	ప్రాఙ్భ్యామ్	ప్రాఙ్భిః
ప్రాఞ్చే	ప్రాఙ్భ్యామ్	ప్రాఙ్భ్యః
ప్రాఞ్చః	ప్రాఙ్భ్యామ్	ప్రాఙ్భ్యః

ప్రాఞ్చః	ప్రాఞ్చోః	ప్రాఞ్చామ్
ప్రాఞ్చి	ప్రాఞ్చోః	ప్రాక్షు.

ఏవం పూజార్థే ప్రత్యఙ్ఙాదయః. (శ్లో॥ 40.)

చకారాన్తః పుంలిఙ్గ సువృట్ఛబ్దః (ఛేదకుడు)

సువృట్ / సువృడ్	సువృశ్చౌ	సువృశ్చః
సువృశ్చమ్	సువృశ్చౌ	సువృశ్చః
సువృశ్చా	సువృడ్భ్యామ్	సువృడ్భిః
సువృశ్చే	సువృడ్భ్యామ్	సువృడ్భ్యః
సువృశ్చః	సువృడ్భ్యామ్	సువృడ్భ్యః
సువృశ్చః	సువృశ్చోః	సువృశ్చామ్
సువృశ్చి	సువృశ్చోః	సువృట్త్సు (ట్సు)

చకారాన్తః పుంలిఙ్గః అముముయక్ఛబ్దః (వీనిని బూజించువాడు.)

అముముయఙ్	అముముయఞ్చౌ	అముముయఞ్చః
అముముయఞ్చమ్	అముముయఞ్చౌ	అముముఈచః
అముముఈచా	అముముయగ్భ్యామ్	అముముయగ్భిః
అముముఈచే	అముముయగ్భ్యామ్	అముముయగ్భ్యః
అముముఈచః	అముముయగ్భ్యామ్	అముముయగ్భ్యః
అముముఈచః	అముముఈచోః	అముముఈచామ్
అముముఈచి	అముముఈచోః	అముముయక్షు.

జకారాన్తః పుంలిఙ్గో యుక్ఛబ్దః (కలసినవాడు)

యుఙ్	యుఞ్జౌ	యుఞ్జః
యుఞ్జమ్	యుఞ్జౌ	యుజః
యుజా	యుగ్భ్యామ్	యుగ్భిః
యుజే	యుగ్భ్యామ్	యుగ్భ్యః
యుజః	యుగ్భ్యామ్	యుగ్భ్యః
యుజః	యుజోః	యుజామ్
యుజి	యుజోః	యుక్షు.

జకారాన్తః పుంలిఙ్గః పరివ్రాట్ఛబ్దః (యతి) శ్లో॥37.

పరివ్రాట్	పరివ్రాజౌ	పరివ్రాజః
పరివ్రాజమ్	పరివ్రాజౌ	పరివ్రాజః
పరివ్రాజా	పరివ్రాడ్భ్యామ్	పరివ్రాడ్భిః
పరివ్రాజే	పరివ్రాడ్భ్యామ్	పరివ్రాడ్భ్యః
పరివ్రాజః	పరివ్రాడ్భ్యామ్	పరివ్రాడ్భ్యః
పరివ్రాజః	పరివ్రాజోః	పరివ్రాజామ్
పరివ్రాజి	పరివ్రాజోః	పరివ్రాట్సు పరివ్రాట్త్సు.

ఏవం పరిమృడాదయః పఞ్చశబ్దాః.

జకారాన్తః పుంలిఙ్గో విశ్వారాట్ఛబ్దః (శ్లో॥38)

విశ్వారాట్	విశ్వరాజౌ	విశ్వరాజః
విశ్వరాజం	విశ్వరాజౌ	విశ్వరాజః
విశ్వరాజా	విశ్వారాడ్భ్యామ్	విశ్వారాడ్భిః
విశ్వరాజే	విశ్వారాడ్భ్యామ్	విశ్వారాడ్భ్యః
విశ్వరాజః	విశ్వారాడ్భ్యామ్	విశ్వారాడ్భ్యః
విశ్వరాజః	విశ్వరాజోః	విశ్వరాజామ్
విశ్వరాజి	విశ్వరాజోః	విశ్వారాట్త్సు. (ట్సు)

జకారాన్తః పుంలిఙ్గో భృట్ఛబ్దః (వంటవాడు)

భృట్ భృడ్	భృజ్జౌ	భృజ్జః
భృజ్జమ్	భృజ్జౌ	భృజ్జః
భృజ్జా	భృడ్భ్యామ్	భృడ్భిః
భృజ్జే	భృడ్భ్యామ్	భృడ్భ్యః
భృజ్జః	భృడ్భ్యామ	భృడ్భ్యః
భృజ్జః	భృజ్జోః	భృజ్జామ్
భృజ్జి	భృజ్జోః	భృట్త్సు (ట్సు)

ణకారా న్తస్సపుంలిఙ్గస్సుగణ్‌శబ్దః. శ్లో॥38

సుగణ్	సుగణౌ	సుగణః
సుగణమ్	సుగణౌ	సుగణః
సుగణా	సుగణ్భ్యామ్	సుగణ్భిః
సుగణే	సుగణ్భ్యామ్	సుగణ్భ్యః
సుగణః	సుగణ్భ్యామ్	సుగణ్భ్యః
సుగణః	సుగణోః	సుగణామ్
సుగణి	సుగణోః	{ సుగణ్ట్సు సుగణ్సు సుగణ్త్సు.

ఏవంసుగాణ్. (చక్కగాలెక్కచేయువాడు)

తకారా న్తః పుంలిఙ్గో మహచ్ఛబ్దః (పూజ్యుడు)

మహాన్	మహాన్తౌ	మహాన్తః
హేమహన్	హేమహాన్తౌ	హేమహాన్తః
మహాన్తమ్	మహాన్తౌ	మహతః
మహతా	మహద్భ్యామ్	మహద్భిః
మహతే	మహద్భ్యామ్	మహద్భ్యః
మహతః	మహద్భ్యామ్	మహద్భ్యః
మహతః	మహతోః	మహతామ్
మహతి	మహతోః	మహత్సు.

తకారా న్తః పుంలిఙ్గో భవచ్ఛబ్దః (శ్లో॥ 41)

భవాన్	భవన్తౌ	భవన్తః
భవన్తమ్	భవన్తౌ	భవతః
భవతా	భవద్భ్యామ్	భవద్భిః

శేషం మహద్వత్.

తకారాన్తఃపుంలిఙ్గో ధీమచ్ఛబ్దః. మహద్వత్. (బుద్ధిమంతుడు)

ధీమాన్	ధీమన్తౌ	ధీమన్తః
హే ధీమన్	హేధీమన్తౌ	హేధీమన్తః

ధీమన్తమ్	ధీమన్తౌ	ధీమతః

ఏవం మఘవాన్, భవాన్.

దకారాన్తః పుంలిఙ్గోఽగ్నిమచ్ఛబ్దః. (అగ్గిని చిలుకువాడు)

అగ్నిమత్, అగ్నిమద్	అగ్నిమథౌ	అగ్నిమథః
అగ్నిమథమ్	అగ్నిమథౌ	అగ్నిమథః
అగ్నిమథా	అగ్నిమద్భ్యామ్	అగ్నిమద్భిః
అగ్నిమథే	అగ్నిమద్భ్యామ్	అగ్నిమద్భ్యః
అగ్నిమథః	అగ్నిమద్భ్యామ్	అగ్నిమద్భ్యః
అగ్నిమథః	అగ్నిమథోః	అగ్నిమథామ్
అగ్నిమథి	అగ్నిమథోః	అగ్నిమత్సు.

దకారాన్తః పుంలిఙ్గస్సుపాచ్ఛబ్దః (మంచిపాదములుగల)

సుపాత్ / సుపాద్	సుపాదౌ	సుపాదః
సుపాదమ్	సుపాదౌ	సుపదః
సుపదా	సుపాద్భ్యామ్	సుపాద్భిః
సుపదే	సుపాద్భ్యామ్	సుపాద్భ్యః
సుపదః	సుపాద్భ్యామ్	సుపాద్భ్యః
సుపదః	సుపదోః	సుపదామ్
సుపది	సుపదోః	సుపాత్సు.

ధకారాన్తః పుంలిఙ్గో భుచ్ఛబ్దః (తెలిసినవాడు)

భుత్ / భుద్	బుధౌ	బుధః
బుధమ్	బుధౌ	బుధః
బుధా	భుద్భ్యామ్	భుద్భిః
బుధే	భుద్భ్యామ్	భుద్భ్యః
బుధః	భుద్భ్యామ్	భుద్భ్యః
బుధః	బుధోః	బుధామ్
బుధి	బుధోః	భుత్సు.

నకారాన్తః పుంలిఙ్గః ప్రతిదివన్‌శబ్దః (ఎదుఱుగ క్రీడించువాడు)

ప్రతిదివా	ప్రతిదివానౌ	ప్రతిదివానః
ప్రతిదివానమ్	ప్రతిదివానౌ	ప్రతిదీవ్నః
ప్రతిదీవ్నా	ప్రతిదివభ్యామ్	ప్రతిదివభిః
ప్రతిదీవ్నే	ప్రతిదివభ్యామ్	ప్రతిదివభ్యః
ప్రతిదీవ్నః	ప్రతిదివభ్యామ్	ప్రతిదివభ్యః
ప్రతిదీవ్నః	ప్రతిదీవ్నోః	ప్రతిదీవ్నామ్
ప్రతిదీవ్ని	ప్రతిదీవ్నోః	ప్రతిదివసు.

నకారాన్తః పుంలిఙ్గః పూషన్‌శబ్దః (సూర్యుఁడు)

పూషా	పూషణౌ	పూషణః
హేపూషన్	హేపూషణౌ	హేపూషణః
పూషణమ్	పూషణౌ	పూష్ణః
పూష్ణా	పూషభ్యామ్	పూషభిః
పూష్ణే	పూషభ్యామ్	పూషభ్యః
పూష్ణః	పూషభ్యామ్	పూషభ్యః
పూష్ణః	పూష్ణోః	పూష్ణామ్
పూష్ణి / పూషణి	పూష్ణోః	పూషసు.

ఏవం అర్యమా. (శ్లో॥ 84)

నకారాన్తః పుంలిఙ్గో వృత్రహన్ శబ్దః (ఇంద్రుడు) శ్లో॥ 85

వృత్రహా	వ్రతహణౌ	వృత్రహణః
హేవృత్రహన్	హేవృత్రహణౌ	హేవృత్రహణః
వృత్రహణమ్	వృత్రహణౌ	వృత్రఘ్నః
వృత్రఘ్నా	వృత్రహభ్యామ్	వృత్రహభిః
వృత్రఘ్నే	వృత్రహభ్యామ్	వృత్రహభ్యః
వృత్రఘ్నః	వృత్రహభ్యామ్	వృత్రహభ్యః
వృత్రఘ్నః	వృత్రఘ్నోః	వృత్రఘ్నామ్
వృత్రఘ్ని / వృత్రహణి	వృత్రఘ్నోః	వృత్రహసు.

నకారా న్తః పుంలిఙ్గో మఘవచ్ఛబ్దః. (ఇంద్రుడు)

మఘవా	మఘవానౌ	మఘవానః
హేమఘవన్	హేమఘవానౌ	హేమఘవానః
మఘవానమ్	మఘవానౌ	మఘోనః
మఘోనా	మఘవభ్యామ్	మఘవభిః
మఘోనే	మఘవభ్యామ్	మఘవభ్యః
మఘోనః	మఘవభ్యామ్	మఘవభ్యః
మఘోనః	మఘోనోః	మఘోనామ్
మఘోని	మఘోనోః	మఘవసు

నకారా న్తః పుంలిఙ్గః శ్వన్ శబ్దః (కుక్క) శ్లో 35.

శ్వా	శ్వానౌ	శ్వానః
హేశ్వన్	హేశ్వానౌ	హేశ్వానః
శ్వానమ్	శ్వానౌ	శునః
శునా	శ్వభ్యామ్	శ్వభిః
శునే	శ్వభ్యామ్	శ్వభ్యః
శునః	శ్వభ్యామ్	శ్వభ్యః
శునః	శునోః	శునామ్
శుని	శునోః	శ్వసు.

నకారా న్తః పుంలిఙ్గో ఒర్వన్ శబ్దః (గుఱ్ఱము)

అర్వా	అర్వన్తౌ	అర్వన్తః
హేఅర్వన్	హేఅర్వన్తౌ	హేఅర్వన్తః
అర్వన్తమ్	అర్వన్తౌ	అర్వతః
అర్వతా	అర్వద్భ్యామ్	అర్వద్భిః
అర్వతే	అర్వద్భ్యామ్	అర్వద్భ్యః
అర్వతః	అర్వద్భ్యామ్	అర్వద్భ్యః
అర్వతః	అర్వతోః	అర్వతామ్
అర్వతి	అర్వతోః	అర్వత్సు.

నకారాన్తః పుంలిఙ్గో యువన్ శబ్దః (తరుణుడు)

యువా	యువానౌ	యువానః
హేయువన్	హేయువానౌ	హేయువానః
యువానమ్	యువానౌ	యూనః
యూనా	యువభ్యామ్	యువభిః
యూనే	యువభ్యామ్	యువభ్యః
యూనః	యువభ్యామ్	యువభ్యః
యూనః	యూనోః	యూనామ్
యూని	యూనోః	యువసు.

నకారాన్తః పుంలిఙ్గః పథిన్ శబ్దః (మార్గము)

పన్థాః	పన్థానౌ	పన్థానః
హేపన్థాః	హేపన్థానౌ	హేపన్థానః
పన్థానమ్	పన్థానౌ	పథః
పథా	పథిభ్యామ్	పథిభిః
పథే	పథిభ్యామ్	పథిభ్యః
పథః	పథిభ్యామ్	పథిభ్యః
పథః	పథోః	పథామ్
పథి	పథోః	పథిషు.

ఏవం మన్థాః. (కవ్వము)

నకారాన్తః పుంలిఙ్గ ఋభుక్షిన్ శబ్దః (ఇంద్రుడు) శ్లో॥ 35

ఋభుక్షాః	ఋభుక్షాణౌ	ఋభుక్షాణః
హేఋభుక్షాః	హేఋభుక్షాణౌ	హేఋభుక్షాణః
ఋభుక్షాణమ్	ఋభుక్షాణౌ	ఋభుక్షః
ఋభుక్షా	ఋభుక్షిభ్యామ్	ఋభుక్షిభిః
ఋభుక్షి	ఋభుక్షోః	ఋభుక్షిషు.

ఇత్యాది పథిన్ శబ్దవత్.

నకారాన్తః పుంలిఙ్గో నిత్యం బహువచనాన్తః పఞ్చన్ శబ్దః.

పఞ్చ

పఞ్చ

పఞ్చభిః
పఞ్చభ్యః
పఞ్చభ్యః
పఞ్చానామ్
పఞ్చసు.

ఏవం సప్తన్, నవన్, దశన్ శబ్దాః బోధ్యాః.

అష్టన్ శబ్దస్య తు పఞ్చన్ శబ్దవదేకం రూపమ్. అన్యత్ర అష్టౌ, అష్టౌ అష్టాభిః, అష్టాభ్యః, అష్టాభ్యః, అష్టానామ్, అష్టాసు, ఇతి రూప ద్వయం బోధ్యమ్.

పకారాన్తః పుంలిఙ్గో గుప్ శబ్దః (రక్షించువాఁడు)

గుప్ / గుబ్	గుపౌ	గుపః
గుపమ్	గుపౌ	గుపః
గుపా	గుబ్భ్యామ్	గుబ్భిః
గుపే	గుబ్భ్యామ్	గుబ్భ్యః
గుపః	గుబ్భ్యామ్	గుబ్భ్యః
గుపః	గుపోః	గుపామ్
గుపి	గుపోః	గుప్సు.

మకారాన్తః పుంలిఙ్గః ప్రశాన్ శబ్దః (శ్లో॥౩౩)

ప్రశాన్	ప్రశామౌ	ప్రశామః
ప్రశామమ్	ప్రశామౌ	ప్రశామః
ప్రశామా	ప్రశాన్భ్యామ్	ప్రశాన్భిః
ప్రశామే	ప్రశాన్భ్యామ్	ప్రశాన్భ్యః
ప్రశామః	ప్రశాన్భ్యామ్	ప్రశాన్భ్యః
ప్రశామః	ప్రశామోః	ప్రశామామ్
ప్రశామి	ప్రశామోః	ప్రశాన్సు / ప్రశాన్త్సు

రేఫాన్తః పుంలిఙ్గశ్చతుర్ శబ్దో నిత్యం బహువచనాన్తః (నలుగురు)

చత్వారః
చతురః

చతుర్భిః
చతుర్భ్యః
చతుర్భ్యః
చతుర్ణామ్
చతుర్షు.

వకారాన్తః పుంలిఙ్గః సుదివ్ శబ్దః (మంచిస్వర్గముగలవాడు)

సుద్యౌః	సుదివౌ	సుదివః
సుదివమ్	సుదివౌ	సుదివః
సుదివా	సుద్యుభ్యామ్	సుద్యుభిః
సుదివే	సుద్యుభ్యామ్	సుద్యుభ్యః
సుదివః	సుద్యుభ్యామ్	సుద్యుభ్యః
సుదివః	సుదివోః	సుదివామ్
సుదివి	సుదివోః	సుద్యుషు.

శకారాన్తః పుంలిఙ్గస్తాదృక్ఛబ్దః (అట్టివాడు)

తాదృక్ తాదృగ్	తాదృశౌ	తాదృశః
తాదృశమ్	తాదృశౌ	తాదృశః
తాదృశా	తాదృగ్భ్యామ్	తాదృగ్భిః
తాదృశే	తాదృగ్భ్యామ్	తాదృగ్భ్యః
తాదృశః	తాదృగ్భ్యామ్	తాదృగ్భ్యః
తాదృశః	తాదృశోః	తాదృశామ్
తాదృశి	తాదృశోః	తాదృక్షు.

ఏవం స్పృక్, యాదృక్, ఘృతస్పృక్. (శ్లో॥ 43)

శకారాన్తః పుంలిఙ్గో నట్ఛబ్దః (పోగొట్టువాడు)

నక్, నగ్ నట్, నడ్	నశౌ	నశః
నశమ్	నశౌ	నశః
నశా	నగ్భ్యామ్ నడ్భ్యామ్	నగ్భిః నడ్భిః

నశే	నగ్భ్యామ్ / నడ్భ్యామ్	నగ్భ్యః / నడ్భ్యః
నశః	నగ్భ్యామ్ / నడ్భ్యామ్	నగ్భ్యః / నడ్భ్యః
నశః	నశోః	నశామ్
నశి	నశోః	నక్షు, నట్త్సు / నట్సు.

షకారాన్తః పుంలిఙ్గో దధృక్ఛబ్దః (సమర్థుడు)

దధృక్ / దధృగ్	దధృషౌ	దధృషః
దధృషమ్	దధృషౌ	దధృషః
దధృషా	దధృగ్భ్యామ్	దధృగ్భిః
దధృషే	దధృగ్భ్యామ్	దధృగ్భ్యః
దధృషః	దధృగ్భ్యామ్	దధృగ్భ్యః
దధృషః	దధృషోః	దధృషామ్
దధృషి	దధృషోః	దధృక్షు.

షకారాన్తః పుంలిఙ్గ షట్ఛబ్దో నిత్యం బహువచనాన్తః. (శ్లో॥ 2, 48)

షట్, షట్, షడ్భిః, షడ్భ్యః, షడ్భ్యః, షణ్ణామ్ షట్సు.

షకారాన్తః పుంలిఙ్గో దోశ్శబ్దః (బాహువు)

దోః	దోషౌ	దోషః
దోషమ్	దోషౌ	దోషః, దోష్ణః
దోషా / దోష్ణా	దోర్భ్యామ్ / దోషభ్యామ్	దోర్భిః / దోషభిః
దోషే / దోష్ణే	దోర్భ్యామ్ / దోషభ్యామ్	దోర్భ్యః / దోషభ్యః
దోషః / దోష్ణః	దోర్భ్యామ్ / దోషభ్యామ్	దోర్భ్యః / దోషభ్యః
దోషః / దోష్ణః	దోషోః / దోష్ణోః	దోషామ్ / దోష్ణామ్

దోషి దోష్ణి దోషణి	దోష్ణోః దోష్ణోః	దోష్షు దోఃషు దోషసు

షకారాన్త పుంలిఙ్గ పిపఠీశ్శబ్దః (చదువగోరువాడు)

పిపఠీః	పిపఠిషౌ	పిపఠిషః
పిపఠిషమ్	పిపఠిషౌ	పిపఠిషః
పిపఠిషా	పిపఠీర్భ్యామ్	పిపఠీర్భిః
పిపఠిషే	పిపఠీర్భ్యామ్	పిపఠీర్భ్యః
పిపఠిషః	పిపఠీర్భ్యామ్	పిపఠీర్భ్యః
పిపఠిషః	పిపఠిషోః	పిపఠిషామ్
పిపఠిషి	పిపఠిషోః	పిపఠీఃషు, పిపఠీష్షు

సకారాన్తపుంలిఙ్గో౽నేహశ్శబ్దః (కాలము)

అనేహా	అనేహసౌ	అనేహసః
హే౽అనేహః	హే౽అనేహసౌ	హే౽అనేహసః

(ఇత్యాది శేషం వేధశ్శబ్దవత్ (శ్లో॥ 44)

సకారాన్తపుంలిఙ్గ ఉశనశ్శబ్దః. (శుక్రుడు)

ఉశనా	ఉశనసౌ	ఉశనసః
హే౽ఉశనన్ హేఉశనః హేఉశన	హేఉశనసౌ	హేఉశనసః

శేషం వేధశ్శబ్దవత్.

సకారాన్త పుంలిఙ్గ పుంన్శబ్దః (పురుషుఁడు)

పుమాన్	పుమాంసౌ	పుమాంసః
హేపుమన్	హేపుమాంసౌ	హేపుమాంసః
పుమాంసమ్	పుమాంసౌ	పుంసః
పుంసా	పుమ్భ్యామ్	పుమ్భిః
పుంసే	పుమ్భ్యామ్	పుమ్భ్యః
పుంసః	పుమ్భ్యామ్	పుమ్భ్యః

పుంసః	పుంసోః	పుంసామ్
పుంసి	పుంసోః	పుంస్సు.

హకారాన్తః పుంలిఙ్గో ధ్రుక్ఛబ్దః (ద్రోహముచేయువాడు)

ధ్రుక్, ధ్రుగ్ ధ్రుట్, ధ్రుడ్	ద్రుహౌ	ద్రుహః
ద్రుహమ్	ద్రుహౌ	ద్రుహః
ద్రుహా	ధ్రుగ్భ్యామ్ ధ్రుడ్భ్యామ్	ధ్రుగ్భిః ధ్రుడ్భిః
ద్రుహే	ధ్రుగ్భ్యామ్ ధ్రుడ్భ్యామ్	ధ్రుగ్భ్యః ధ్రుడ్భ్యః
ద్రుహః	ధ్రుగ్భ్యామ్ ధ్రుడ్భ్యామ్	ధ్రుగ్భ్యః ధ్రుడ్భ్యః
ద్రుహః	ద్రుహోః	ద్రుహామ్
ద్రుహి	ద్రుహోః	ధ్రుక్షు ధ్రుట్సు ధ్రుట్త్సు

హకారాన్తః పుంలిఙ్గో విశ్వవాట్ఛబ్దః (జగమును వహించువాడు)

విశ్వవాట్	విశ్వవాహౌ	విశ్వవాహః
విశ్వవాహమ్	విశ్వవాహౌ	విశ్వౌహః
విశ్వౌహా	విశ్వవాడ్భ్యామ్	విశ్వవాడ్భిః
విశ్వౌహే	విశ్వవాడ్భ్యామ్	విశ్వవాడ్భ్యః
విశ్వౌహః	విశ్వవాడ్భ్యామ్	విశ్వవాడ్భ్యః
విశ్వౌహః	విశ్వౌహోః	విశ్వౌహామ్
విశ్వౌహి	విశ్వౌహోః	విశ్వవాట్సు విశ్వవాట్త్సు

హకారాన్తః పుంలిఙ్గో౽నడుచ్ఛబ్దః. (ఎద్దు)

అనడ్వాన్	అనడ్వాహౌ	అనడ్వాహః
హేఅనడ్వన్	హేఅనడ్వాహౌ	హేఅనడ్వాహః

అనడ్వాహమ్	అనడ్వాహౌ	అనడుహః
అనడుహా	అనడుద్భ్యామ్	అనడుద్భిః
అనడుహే	అనడుద్భ్యామ్	అనడుద్భ్యః
అనడుహః	అనడుద్భ్యామ్	అనడుద్భ్యః
అనడుహః	అనడుహోః	అనడుహామ్
అనడుహి	అనడుహోః	అనడుత్సు.

హకారాన్తః పుంలిఙ్గః తురాషాట్ఛబ్దః (ఇంద్రుడు)

తురాషాట్	తురాసాహౌ	తురాసాహః
తురాసాహమ్	తురాసాహౌ	తురాసాహః
తురాసాహా	తురాషాడ్భ్యామ్	తురాషాడ్భిః
తురాసాహే	తురాషాడ్భ్యామ్	తురాషాడ్భ్యః
తురాసాహః	తురాషాడ్భ్యామ్	తురాషాడ్భ్యః
తురాసాహః	తురాసాహోః	తురాసాహామ్
తురాసాహి	తురాసాహోః	తురాషాట్త్సు / తురాషాట్సు.

ఇతి హలన్తపుంలిఙ్గ విశేషశబ్దాః

అథ హలన్త స్త్రీలిఙ్గ విశేషశబ్దాః

ప్రాఙ్, ప్రత్యఙ్, ఉదఙ్, సమ్యఙ్, సధ్ర్యఙ్, తిర్యఙ్ ఇత్యాదయ అఞ్చుధాత్వన్తాః శబ్దాః స్త్రీలిఙ్గే ప్రాచీ ప్రతీచీ, ఉదీచీ, సమీచీ, సధ్రీచీ, తిరశ్చీ ఇత్యేవం గౌరీ శబ్దవద్రూపాణి లభన్తే. (శ్లో॥ 40)

ధకారాన్తాః వీరుత్, క్షుత్, క్రుత్ ఏతే భుచ్ఛబ్దవద్బోధ్యాః. (శ్లో॥ 47).

నాన్తౌ సీమన్‌దామన్ శబ్దౌ రాజన్ఛబ్దవత్. బహుయజ్వా తు పుంవత్. బహురాజన్ శబ్దః స్త్రీలిఙ్గే నాన్త ఆకారాన్త ఈకారాన్తశ్చేతి త్రిధా భవతి. నాన్తః రాజన్వత్. బహురాజే త్యాకారాన్తః రమావత్. బహురాజ్ఞీ ఇతీకారాన్తస్తు గౌరీవత్ బోధ్యః.

పకారాన్తః స్త్రీలిఙ్గో నిత్యం బహువచనాన్తః అప్ఛబ్దః (నీళ్ళు)

ప్ర॥ ఆపః
ద్వి॥ అపః

తృ॥	అద్భిః
చ॥	అద్భ్యః
పం॥	అద్భ్యః
ష॥	అపామ్
స॥	అప్సు.

రేఫాన్తః స్త్రీలిఙ్గో నిత్యం బహువచనాన్తశ్చతుర్శబ్దః

ప్ర॥	చతస్రః
ద్వి॥	చతస్రః
తృ॥	చతసృభిః
చ॥	చతసృభ్యః
పం॥	చతసృభ్యః
ష॥	చతసృణామ్
స॥	చతసృషు.

రేఫాన్తః స్త్రీలిఙ్గో ద్వార్శబ్దః (వాకిలి)

ద్వాః	ద్వారౌ	ద్వారః
ద్వారమ్	ద్వారౌ	ద్వారః
ద్వారా	ద్వార్భ్యామ్	ద్వార్భిః
ద్వారే	ద్వార్భ్యామ్	ద్వార్భ్యః
ద్వారః	ద్వార్భ్యామ్	ద్వార్భ్యః
ద్వారః	ద్వారోః	ద్వారామ్
ద్వారి	ద్వారోః	ద్వార్షు, ద్వాఃషు.

షాన్త స్త్రీలిఙ్గ స్సజూశ్శబ్దః (కూడపొందునది) శ్లో॥49

సజూః	సజుషౌ	సజుషః
సజుషమ్	సజుషౌ	సజుషః
సజుషా	సజూర్భ్యామ్	సజూర్భిః
సజుషే	సజూర్భ్యామ్	సజూర్భ్యః
సజుషః	సజూర్భ్యామ్	సజూర్భ్యః

సజుషః	సజుషోః	సజుషామ్
సజుషి	సజుషోః	సజూఃషు, సజూష్షు.

సాన్తస్త్రీలిఙ్గ ఆశీశ్శబ్దః (దీవెనలు) విపరీశ్శబ్దవత్

ఆశీః	ఆశిషౌ	ఆశిషః
ఆశిషమ్	ఆశిషౌ	ఆశిషః
ఆశిషా	ఆశీర్భ్యామ్	ఆశీర్భిః

హకారాన్తః స్త్రీలిఙ్గ ఉపానచ్ఛబ్దః (పాదరక్ష)

ఉపానత్ (ద్)	ఉపానహౌ	ఉపానహః
ఉపానహమ్	ఉపానహౌ	ఉపానహః
ఉపానహా	ఉపానద్భ్యామ్	ఉపానద్భిః
ఉపానహే	ఉపానద్భ్యామ్	ఉపానద్భ్యః
ఉపానహః	ఉపానద్భ్యామ్	ఉపానద్భ్యః
ఉపానహః	ఉపానహోః	ఉపానహామ్
ఉపానహి	ఉపానహోః	ఉపానత్సు.

హకారాన్తస్త్రీలిఙ్గ ఉష్ణిక్ఛబ్దః (ఛందోభేదము) శ్లో॥ 45

ఉష్ణిక్ (గ్)	ఉష్ణిహౌ	ఉష్ణిహః
ఉష్ణిహమ్	ఉష్ణిహౌ	ఉష్ణిహః
ఉష్ణిహా	ఉష్ణిగ్భ్యామ్	ఉష్ణిగ్భిః
ఉష్ణిహే	ఉష్ణిగ్భ్యామ్	ఉష్ణిగ్భ్యః
ఉష్ణిహః	ఉష్ణిగ్భ్యామ్	ఉష్ణిగ్భ్యః
ఉష్ణిహః	ఉష్ణిహోః	ఉష్ణిహామ్
ఉష్ణిహి	ఉష్ణిహోః	ఉష్ణిక్షు.

ఇతి హలన్తస్త్రీలిఙ్గ విశేషశబ్దాః

అథ హలన్త నపుంసకలిఙ్గ విశేషశబ్దాః

చకారాన్త నపుంసకలిఙ్గ ప్రత్యక్ఛబ్దః (వేత్రైనది)

ప్రత్యక్	ప్రతీచీ	ప్రత్యఞ్చి

పునస్తద్వత్ శేషం పుంవత్

తిర్యక్	తిరశ్చీ	తిర్యఞ్చి
ఉదక్	ఉదీచీ	ఉదఞ్చి

పునస్తద్వత్

శేషం పుంవత్.

ఏవం సమ్యగాదయః.

చకారాన్త నపుంసకలిఙ్గో గవాక్ఛబ్దః (శ్లో॥ 53, 54)

ప్ర॥ గవాక్, గవాగ్, గోఅక్, గోఅగ్, గోక్, గోగ్, గవాఙ్, గోఅఙ్, గోఙ్, గోచీ, గవాఞ్చీ, గోఅఞ్చీ, గోఞ్చీ, గవాఞ్చి, గోఅఞ్చి, గోఞ్చి. పునస్తద్వద్ద్వితీయాయామ్.

తృ॥ గోచా, గవాఞ్చా, గోఅఞ్చా, గోఞ్చా, గవాగ్భ్యామ్, గోఅగ్భ్యామ్, గోగ్భ్యామ్, గవాఙ్భ్యామ్, గో అఙ్భ్యామ్, గోఙ్భ్యామ్, గవాగ్భిః, గోఅగ్భిః, గోగ్భిః. గవాఙ్భిః, గోఅఙ్భిః, గోఙ్భిః.

చ॥ గోచే, గవాఞ్చే, గోఅఞ్చే, గోఞ్చే, భ్యామి ప్రాగ్వత్. గవాగ్భ్యః, గోఅగ్భ్యః, గోగ్భ్యః, గవాఙ్భ్యః, గోఅఙ్భ్యః, గోఙ్భ్యః.

పం॥ గోచః, గవాఞ్చః, గోఅఞ్చః, గోఞ్చః, భ్యామి ప్రాగ్వత్, భ్యసి ప్రాగ్వత్.

ష॥ ఙసి, ఙసివత్. గోచోః, గవాఞ్చోః, గోఅఞ్చోః, గోఞ్చోః, గోచామ్, గవాఞ్చామ్, గోఅఞ్చామ్, గోఞ్చామ్, స॥ గోచి, గవాఞ్చి, గోఅఞ్చి, గోఞ్చి, ఓసి ప్రాగ్వత్. గవాక్షు, గోఅక్షు, గోక్షు, గవాఙ్షు, గోఅఙ్షు, గోఙ్షు, గవాఙ్క్షు, గోఅఙ్క్షు. గోఙ్క్షు.

జకారాన్త నపుంసకలిఙ్గోఽసృక్ఛబ్దః (రక్తము) శ్లో॥52.

అసృక్	అసృజీ	అసృఞ్జి
అసృక్	,, జీ	అసాని, అసృఞ్జి
అస్నా }	భ్యామ్ }	అసభిః
అసృజా }	,, గ్భ్యామ్ }	అసృగ్భిః
అస్నే }	భ్యామ్ }	అసభ్యః
అసృజే }	అసృగ్భ్యామ్ }	అసృగ్భ్యః

అస్నః అసృజః	అసభ్యామ్ అసృగ్భ్యామ్	అసభ్యః అసృగ్భ్యః
అస్నః అసృజః	అస్నోః అసృజోః	అస్నామ్ అసృజామ్
అస్ని, అసని అసృజి	అస్నోః అసృజోః	అససు అసృక్షు.

జకారాన్త నపుంసకలిఙ్గో బహూర్క్ శబ్దః (బహుబలముగలది)

బహూర్క్ బహూర్గ్	బహూర్జీ	బహూర్ఞ్జి బహూర్జి

పునస్తద్వత్—శేషం స్రక్ శబ్దవత్.

తకారాన్త నపుంసకలిఙ్గో యకృచ్ఛబ్దః (రోగవిశేషము) శ్లో॥56.

యకృత్	యకృతీ	యకృన్తి
యకృత్	యకృతీ	యకాని, యకృన్తి
యక్నా యకృతా	యకభ్యామ్ యకృద్భ్యామ్	యకభిః యకృద్భిః
యక్నే యకృతే	యకభ్యామ్ యకృద్భ్యామ్	యకభ్యః యకృద్భ్యః
యక్నః యకృతః	యకభ్యామ్ యకృద్భ్యామ్	యకభ్యః యకృద్భ్యః
యక్నః యకృతః	యక్నోః యకృతోః	యక్నామ్ యకృతామ్
యక్ని, యకని యకృతి	యక్నోః యకృతోః	యకసు యకృత్సు.

ఏవం శకృత్. శసమారభ్య రూపద్వయం బోధ్యమ్.

నకారాన్తనపుంసకలిఙ్గో అహన్ శబ్దః (దినము)

అహః	అహ్నీ, అహనీ	అహానీ
అహః	అహ్నీ, అహనీ	అహాని
అహ్నా	అహోభ్యామ్	అహోభిః
అహ్నే	అహోభ్యామ్	అహోభ్యః
అహ్నః	అహోభ్యామ్	అహోభ్యః

అహ్నః	అహ్నోః	అహ్నామ్
అహ్ని, అహని	అహ్నోః	అహస్సు.

నకారాన్త నపుంసకలిఙ్గో దణ్డిన్‌శబ్దః. (దండముగలది)

దణ్డి	దణ్డినీ	దణ్డీని
హేదణ్డిన్, హేదణ్డి	హేదణ్డినీ	హేదణ్డీని
దణ్డి	దణ్డినీ	దణ్డీని.

శేషం యశస్విన్వత్.

ఏవం స్రగ్వి, వాగ్మి, గుణి ఇత్యాదయః.

రేఫాన్త నపుంసకలిఙ్గ శ్చతుర్ శబ్దో నిత్యం బహువచనాన్తః.

చత్వారి, చత్వారి, చతుర్భిః, చతుర్భ్యః, చతుర్భ్యః, చతుర్ణామ్, చతుర్షు.

రేఫాన్త నపుంసకలిఙ్గో వార్ శబ్దః (ఉదకము)

వాః	వారీ	వారి

పునస్తద్వత్. శేషం స్త్రీలిఙ్గోక్త ద్వార్ శబ్దవత్.

వాన్త నపుంసకలిఙ్గ స్సుదివ్ శబ్దః

ప్ర॥ సుద్యు	సుదివీ	సుదివి
ద్వి॥ సుద్యు	సుదివీ	సుదివి.

శేషం పుంవత్.

పిపఠీశ్శబ్దస్య విశేషః. పిపఠీః, పిపఠిషీ, పిపఠిషి. పునస్తద్వత్. శేషం పుంవత్.

సాన్త నపుంసకలిఙ్గో ధనుశ్శబ్దః (విల్లు) శ్లో॥ 57

ధనుః	ధనుషీ	ధనూంషి
ధనుః	ధనుషీ	ధనూంషి
ధనుషా	ధనుర్భ్యామ్	ధనుర్భిః
ధనుషే	ధనుర్భ్యామ్	ధనుర్భ్యః
ధనుషః	ధనుర్భ్యామ్	ధనుర్భ్యః
ధనుషః	ధనుషోః	ధనుషామ్
ధనుషి	ధనుషోః	ధనుష్షు / ధనుఃషు

ఏవం చక్షుర్హవిరాదయః.

సాన్త నపుంసకలిఙ్గ స్వప్శబ్దః (మంచినీళ్లుగలది)

ప్ర॥ స్వప్	స్వపీ	స్వమ్పి, స్వామ్పి
తృ॥ స్వపా	స్వద్భ్యామ్	స్వద్భిః
స॥ స్వపి	స్వపోః	స్వప్సు.

హకారాన్త నపుంసకలిఙ్గ స్వనడుచ్ఛబ్దః. స్వనడుత్, స్వనడుద్, స్వనడుహీ స్వనడ్వాంహి. పున స్తద్వత్.

శేషమనడుచ్ఛబ్దవత్.

ఇతి హలన్త నపుంసకలిఙ్గ విశేషశబ్దాః.

అథావ్యయాని నిరూప్యన్తే

శ్లో॥ సదృశం త్రిషు లిఙ్గేషు సర్వాసు చ విభక్తిషు.
వచనేషు చ సర్వేషు యన్న వ్యేతి తదవ్యయమ్॥

విభక్తి ప్రతిరూపాణి వక్ష్యామోఽత్రావ్యయాని తు
అస్త్యవ్యయఞ్చా స్తికార్థమహమర్థేఽస్మిచావ్యయమ్ ॥౧॥

ఆహోవాచ బభూవాస వాం యువామేవ మూహ్యతామ్
అస్త్యస్మ్యహో సవామాది విభక్తి ప్రతిరూపకమ్ ॥౨॥

క్త్వాల్యప్తుమున్ణముల్ ముఖ్యా అవ్యయాఖ్యాఽఽకృతస్మృతాః
శ్రుత్వా స్పృష్ట్వా దృష్ట్వా జ్ఞాత్వాక్త్వాన్తావ్యయఙ్కథితమ్ ॥౩॥

అధిగత్య విహస్య విధాయ పరిత్యజ్య ల్యబన్తం స్యాత్.
భవితుం యాతుం గన్తుం కర్తుం భోక్తుం తుమున్నన్తమ్ ॥౪॥

ణములన్తావ్యయ ముక్తం స్మారంస్మారం కథఙ్కారమ్.
అథ తద్ధితాన్త మవ్యయ మామన్తం కథ్యతే నితరామ్ ॥౫॥

పచతితరాం పచతితమాం సుతరాం సుతమాం స్మృతం నితమామ్
వత్యన్తం బ్రాహ్మణ వన్మధురావచ్చైత్రవ త్తద్వత్ ॥౬॥

తసిలన్తావ్యయ ముక్తం యతస్తకుత స్సర్వతో మత్తః
సర్వత్ర యత్ర కుత్రాన్యత్ర పరత్ర త్రలన్తం స్యాత్ ॥౭॥

క్వాదన్తం హాన్తమిహ స్యాద్దాన్తం సర్వదా యదే త్యాది
ఏతర్హి తర్హి యర్హి హిఃలన్త మధునాన్త మధునాస్యాత్ ॥౮॥

దానీమ న్త మిదానీం ద్యస న్తముక్తం సమేఽహ్ని సద్యస్స్యాత్
పరుదిత్యద న్తము క్తం పూర్వాబ్దే ద్యా న్తమద్యాహ్ని ॥౯॥
అస్మిన్నబ్దే సమసణ్ణ న్తం స్యాద్వైషమోఽవ్యయంసిద్ధమ్
అబ్దే పూర్వతరేస్యా దవ్యయమిహ యత్ప్రాారిచార్యన్తమ్ ॥౧౦॥
అపరేద్యుపరేద్యుస న్తం పూర్వేద్యుశ్చ ద్యుస న్తముభయద్యుః
థమ్య న్తమిత్థముక్తం చైద్యవ్య న్తం పరేద్యవిప్రోక్తమ్ ॥౧౧॥
అస్య న్తఞ్చ పురోధస్థాల న్తం సర్వథా యథేత్యాది
దక్షిణత స్స్యాత్పరతోఽవరతోఽతసుజ న్త ము త్తరతః ॥౧౨॥
అస్తాతిలుగ్యథా ప్రాక్రప్రత్యగుదక్స్యా ద్రిల న్తముపరీతి.
రిష్టాతిల న్త ముపరిష్టా దాత్య న్తఞ్చ దక్షిణా దధరాత్ ॥౧౩॥
ఆజ న్తము త్తరాస్యాద్ధాన్తం షోఢై కధా ద్వి ధా బహుధా
ఆహ్య న్త ము త్తరాహిధ్యముఞ న్తంప్రోక్త మైకధ్యమ్ ॥౧౪॥
ఏధాజ న్తం త్రేధా ధముఞ న్తం ద్వైధమిత్యాది
కృత్వసృజ న్తం ప్రోక్తం షట్కృత్వఃపఞ్చకృత్వశ్చ ॥౧౫॥
ద్విస్త్రిస్సుజ న్త మవ్యయము క్తం సకృదితిచ సుజ్ణగ న్తంస్యాత్
బహుశోఽల్పశశ్శప న్తం తస్య న్తం వర్ణతస్స్వరతః ॥౧౬॥
కృష్ణీతి చ్వ్య న్తం స్యాడ్డాజ న్తం పటపటెత్యాది
కృష్ణీకరోతి గఙ్గీబభూవ భద్రాకరోతీతి ॥౧౭॥
విప్రత్రా దేవత్రాత్రాన్తావ్యయమగ్నిసాత్సాతిః.
వివరణమేషా ముపరి ప్రదర్శ్యతే కారికోక్తమార్గేణ ॥౧౮॥
తథాహి:—

మూలమ్ :—

లిఙ్గవిభ క్తి వచనశూన్యా న్యవ్యయాని. తానిద్వేధా:-ప్రతిపదోక్తాని లాక్షణి కానిచేతి. తత్రసూత్రకృతా స్వరాదిచాద్యార్యాది ప్రాది సాక్షాత్ప్రభృత్యాది రూపేణ స్వతో నిపాతితాని ప్రతిపదోక్తాని. తాన్యమరకోశావ్యయవర్గే ద్రష్టవ్యాని. తత్ర కతిచి ద్వక్ష్యామః కారికోక్త ప్రకారేణ.

అస్తి = ఆస్తికేర్థే, సత్తాయామ్. అస్మి = అహమర్థే-అహం వచ్మీత్యర్థః. ఆహ = ఉవాచేత్యర్థే. ఆస = బభూవే త్యర్థే. వామ్ = యువామర్థే ఇత్యాదయః.

శాస్త్రసిద్ధాన్యవ్యయాని లాక్షణికాని. తాని త్రేధా. అవ్యయీభావావ్యయ కృదన్తావ్యయ తద్ధితాన్తావ్యయాని చేతి.

తత్రావ్యయీభావావ్యయాని యథా :-

యథాశక్తి, పరోక్ష మిత్యాదీన్యవ్యయీభావసమాసే ప్రదర్శయిష్యన్తే.

కృదన్తావ్యయాని యథా-

క్త్వాప్రత్యయాన్తా యథా:- శ్రుత్వా, స్పృష్ట్వా, దృష్ట్వా, జ్ఞాత్వా, గత్వా, భుక్త్వా ఇత్యాది.

ల్యబన్తా యథా:- అధిగత్య, విహస్య, విధాయ, పరిత్యజ్య, ఇత్యాది.

తుమున్నన్తా యథా:- భవితుమ్, యాతుమ్, గన్తుమ్, కర్తుమ్, శ్రోతుమ్, ద్రష్టుమ్, భోక్తుమ్.

ణముల్ యథా :- యావజ్జీవమ్, కథఙ్కారమ్ స్మారం స్మారం ఇతి.

అవ్యయములు

అనువాదము :-

లిఙ్గము, విభక్తి, వచనము లేనివి అవ్యయములు. అవి రెండు విధములు. ప్రతిపదోక్తములు లాక్షణికములు అని. అందు సూత్రకారుడు స్వరాదులనియు, చాదులనియు, ఊర్యాదులనియు, ప్రాదులనియు, సాక్షాత్ప్రభృతు లనియు స్వయముగా నిపాతనము గావించిన వానికి ప్రతిపదోక్తములని పేరు. అవి అమరకోశమందలి యవ్యయ వర్గములో జూడవలయును. అందులో కారికలలోఁ జెప్పిన ప్రకారము చెప్పుచున్నాము.

అస్తి = ఇదిఉండుట యను నర్థమునందుండును.

అస్మి = నేను అనెడి యర్థమునందుండును.

ఆహ = పలికెనను నర్థమునందుండును.

ఆస = ఉండెనను నర్థము నందుండును.

వామ్ = మీరిఋవురను నర్థమునందుండును.

శాస్త్రములయందుఁ బ్రసిద్ధములైన యవ్యయములు లాక్షణికములు. అవి మూడు విధములు.

(1) అవ్యయీభావావ్యయములు.

(2) కృదంతా వ్యయములు.

(౩) తద్ధితాంతావ్యయములు. అన్ని అందు అవ్యయీభావావ్యయములు :-
"యథాశక్తి" "పరోక్షమ్" మున్నగునవి అవ్యయీభావ ప్రకరణము నందు నిరూపింపబడును.

అందు కృదంతావ్యయములు:-

క్త్వాప్రత్యయాంతములు :- శ్రుత్వా, స్పృష్ట్వా, దృష్ట్వా, జ్ఞాత్వా, గత్వా, భుక్త్వా మున్నగునవి.

ల్యబన్తములు:- అధిగత్య, విహస్య, విధాయ, పరిత్యజ్య మున్నగునవి.

తుమున్నంతములు:- (తుమున్ ప్రత్యయాంతములు) } భవితుమ్, యాతుమ్, గన్తుమ్, కర్తుమ్, శ్రోతుమ్, ద్రష్టుమ్, భోక్తుమ్ మున్నగునవి.

ణముల న్తములు :-
(ణముల్ ప్రత్యయాంతములు) :- యావజ్జీవమ్, కథఙ్కారమ్, స్మారం స్మారం మున్నగునవి.

మూలమ్ :-

అథ తద్ధితాన్తావ్యయాని

ఆమ్ యథా:- నితరామ్, పచతితమామ్, సుతరామ్, సుతమామ్ ఇత్యాది.

వతిర్యథా :-	బ్రాహ్మణవత్, తద్వత్, ఇత్యాది.
తసిల్ యథా :-	యతః, కుతః, సర్వతః, మత్తః.
త్రల్ యథా :-	సర్వత్ర, యత్ర, కుత్ర, పరత్ర.
అదన్తమ్ :-	క్వ.
హాన్తమ్ :-	ఇహ, కుహ.
దాన్తమ్ :-	సర్వదా, యదా, కదా, తదా.
హిల్ :-	ఏతర్హి, తర్హి, యర్హి.
అధునా :-	అధునా.
దానీమ్ :-	ఇదానీమ్, తదానీమ్.
ద్యస్* :-	సద్యః = సమానేఽహని.

* సద్యఃపరుత్పరార్యైషమః పరేద్యవ్యద్యపూర్వేద్యురన్యేద్యురన్యతరేద్యురితరేద్యురపరేద్యురధరేద్యురుభయేద్యురుత్తరేద్యుః. పా-౫-౩-౨౨.
ఏతే నిపాత్యన్తే.

ఉత్ :-	పరుత్ = పూర్వవత్సరే.
ద్య :-	అద్య = అస్మిన్నహని.
సమసణ్ :-	ఐషమః = అస్మిన్నబ్దే.
ఆరి :-	పరారి = పూర్వతరవత్సరే.
ఏద్యుస్ :-	అపరేద్యుః ఇత్యాది.
ద్యుస్ :-	ఉభయద్యుః.
థముః :-	ఇత్థమ్, కథమ్.
ఏద్యవి :-	పరేద్యవి = పరస్మిన్నహని.
అసిః :-	పురః, అధః ఇత్యాది.
థాల్ :-	సర్వథా, యథా, తథా ఇత్యాదిః.
అతసుచ్ :-	దక్షిణతః, పరతః.
అస్తాతిలుక్ :-	ప్రాక్, ప్రత్యక్, ఉదక్.
రిల్ :-	ఉపరి
రిష్టాతిల్ :-	ఉపరిష్టాత్.
ఆతిః :-	దక్షిణాత్.
ఆచ్ :-	ఉత్తరా, దక్షిణా.
ధా :-	షోఢా, ఎకధా, ద్విధా, బహుధా.
ఆహి :-	ఉత్తరాహి, దక్షిణాహి.
ధ్యముఞ్ :-	ఐకధ్యమ్.
ఏధాచ్ :-	ద్వేధా, త్రేధా.
ధముఞ్ :-	ద్వైధమ్, త్రైధమ్.
కృత్వసుచ్ :-	షట్కృత్వః, పఞ్చకృత్వః.
సుచ్ :-	ద్విః, త్రిః, చతుః.
సుజ్లుక్ :-	సకృత్
శస్ :-	బహుశః, అల్పశః, ద్విశః, మాషశః.
తసిః :-	వర్ణతః, స్వరతః, ఆదితః.
చ్విః :-	కృష్ణీకరోతి, గఙ్గీభవతి.
డాచ్ :-	పటపటాకరోతి, సుఖాకరోతి.
త్రా :-	విప్రత్రాకరోతి, దేవత్రాకరోతి.
సాతిః :-	అగ్నిసాత్కరోతి.

ఏనప్ :- ఉత్తరేణ, దక్షిణేన.

ఇత్యవ్యయాని

అనువాదము :

తద్ధితాంతములైన అవ్యయములు

ఆమ్ ప్రత్యయాంతములు :-	నితరామ్, పచతితమామ్, సుతరామ్, సుతమామ్ మున్నగునవి
వతి ప్రత్యయాంతములు :-	బ్రాహ్మణవత్, తద్వత్
తసిల్ ప్రత్యయాంతములు :-	యతః, కుతః, సర్వతః, మత్తః
త్రల్ ప్రత్యయాంతములు :-	సర్వత్ర, యత్ర, కుత్ర, పరత్ర
అదన్తములు :-	క్వ
హాన్తములు :-	ఇహ, కుహ
దాన్తములు :-	సర్వదా, యదా, కదా, తదా
ర్హి ప్రత్యయాంతములు :-	ఏతర్హి, తర్హి, యర్హి
దానీమ్ ప్రత్యయాంతములు :-	ఇదానీమ్, తదానీమ్
ద్యస్ ప్రత్యయాంతములు :-	సద్యః = సమానదినమున
ఉత్ ప్రత్యయాంతములు :-	పరుత్ = కడచిన సంవత్సరమునందు
ద్య ప్రత్యయాంతము :-	అద్య = ఈదినము
సమసణ్ ప్రత్యయాంతము :-	ఐషమః = ఈసంవత్సరమున
అరి ప్రత్యయాంతము :-	పరారి = కడచిన సంవత్సరమునకు పూర్వవత్సరము
ఏద్యుస్ ప్రత్యయాంతము :-	అపరేద్యుః మున్నగునవి
ద్యుస్ ప్రత్యయాంతము :-	ఉభయద్యుః
థము ప్రత్యయాంతము :-	ఇత్థమ్, కథమ్
ఏద్యవి ప్రత్యయాంతము :-	పరేద్యవి = మఱుదినము
అసి ప్రత్యయాన్తము :-	పురః, అధః మున్నగునవి
థాల్ ప్రత్యయాంతము :-	సర్వథా, యథా, తథా, మున్నగునవి.
అతసుచ్ ప్రత్యయాంతము :-	దక్షిణతః, పరతః
అస్తాతిలుక్ ప్రత్యయాంతము :-	ప్రాక్, ప్రత్యక్, ఉదక్

రిల్ ప్రత్యయాంతము :-	ఉపరి
రిష్టాతిల్ ప్రత్యయాంతము :-	ఉపరిష్టాత్
ఆతి ప్రత్యయాంతము :-	దక్షిణాత్
ఆచ్ ప్రత్యయాంతము :-	ఉత్తరా, దక్షిణా
ధా ప్రత్యయాంతములు :-	షోఢా, ఏకధా, ద్విధా, బహుధా
ఆహి ప్రత్యయాంతములు :-	ఉత్తరాహి, దక్షిణాహి
ధ్యముఞ్ ప్రత్యయాంతము :-	ఐకధ్యమ్
ఏధాచ్ ప్రత్యయాంతము :-	ద్వేధా, త్రేధా
ధముఞ్ ప్రత్యయాంతము :-	ద్వైధమ్, త్రైధమ్
కృత్వసుచ్ ప్రత్యయాంతము :-	షట్కృత్వః, పఞ్చకృత్వః
సుచ్ ప్రత్యయాంతము :-	ద్విః, త్రిః, చతుః
సుజ్లుగంతము :-	సకృత్
శస్ ప్రత్యయాంతము :-	బహుశః, అల్పశః, ద్విశః, మాషశః
తసి ప్రత్యయాంతము :-	వర్ణతః, స్వార్థతః, ఆదితః
చ్వి ప్రత్యయాంతము :-	కృష్ణీ కరోతి, గఙ్గీ భవతి
డాచ్ ప్రత్యయాంతము :-	పటపటాకరోతి, సుఖాకరోతి
త్రా ప్రత్యయాంతము :-	విప్రత్రా కరోతి, దేవత్రా కరోతి
సాతి ప్రత్యయాంతము :-	అగ్నిసాత్కరోతి
ఏనప్ ప్రత్యయాంతము :-	ఉత్తరేణ, దక్షిణేన

అథ సమాసవృత్తిః

మూలమ్ః—

పరార్థాభిధానం వృత్తిః. వృత్త్యర్థావబోధకం వాక్యం విగ్రహః. సమాసైకశేషతద్ధితకృత్సనాద్యన్త ధాతురూపాః పఞ్చ వృత్తయః. తత్ర శిష్యమాణానేక పద వృత్తి స్సమాసవృత్తిః. పునస్సా చ సమర్థాశ్రయా బోధ్యా.

పదసఙ్జ్ఞ స్సమాసస్స్యా దైక పద్యముపాశ్రితః.
తదర్థబోధకం వాక్యం విగ్రహస్స ద్విధా మతః ॥౧॥
లౌకికోఽలౌకికశ్చేతి, ప్రయోగార్హస్తు లౌకికః
సమాసః పఞ్చధా జ్ఞేయ స్సామాన్యాది ప్రభేదతః ॥౨॥

అనువాదము :-

సమాసవృత్తి

పరమైన యర్థమును చెప్పుట వృత్తి. పరమనగా - విగ్రహవాక్యములో పదార్థములకంటె నితరమై విశిష్టమై ఏకార్థమేది గలదో అది పరము. దానిని ప్రతిపాదించునట్టిది వృత్తి యనఁబడును. విగ్రహవాక్యమందలి పదములకు ప్రక్రియాదశయందు ప్రత్యేకములైన యర్థములు గలవు. అట్లు ప్రత్యేకమగు నర్థము గలవిగ తొలుత గ్రహింపఁబడిన పదములకు సముదాయశక్తితో విశిష్టమగు నర్థమునుఁ బ్రతిపాదించునదియే వృత్తియనఁబడును. ఆ సముదాయశక్తి "సమర్థః పదవిధిః" అను పరిభాషచే లభ్యము. సమాసవృత్తిలో యోగ్యములైన విభక్త్యంత పదములకు ప్రత్యేకముగాఁ బ్రయోగింపఁబడు వానికి నర్థమును బోధించు వాక్యము విగ్రహము. అట్టి పదసమూహమే విగ్రహము.

సమాసము, ఏకశేషము, తద్ధితము, కృత్, సనాద్యన్తధాతువు అని వృత్తులైదు తెఱంగులు.

పెక్కు పదముల వృత్తులెందు శేషించునో యది సమాసవృత్తి. ఆ సమాసవృత్తి సమర్థాశ్రయమైయుండును.

అదెట్లనగా — ఒక పదముగా రూపొందిన పెక్కుపదములయొక్క సమూహము సమాసము. సమాసముయొక్క అర్థమునుఁ జెప్పునట్టి వాక్యము విగ్రహమనఁబడును. ఆ విగ్రహము లౌకికము-అలౌకికము అని రెండు విధములు. లౌకికమనగాఁ బ్రయోగింపఁదగినది. అలౌకికమనగాఁ బ్రయోగింపఁ దగనిది. అట్టి సమాసము సామాన్యసమాసము మున్నగు ప్రభేదములచే నైదు తెఱంగులు గల్గియున్నది.

కావున సమాసమనగా ఏకార్థీభావమనెడి సామర్థ్యముతో అనగా పెక్కు పదములు కలసి యొక్క యర్థమునిచ్చుట యనెడి సామర్థ్యముతో కూడిన పద సమూహము. ఆ సమాసము సామాన్యముగా రెండు విధములు. అవి (1) నిత్య సమాసము (2) అనిత్యసమాసము అని. విగ్రహము అనగా విభజన చేయుటకు వీలులేనిది, గాని, సమాసఘటక పదములుగాక తదితరపదములచే విభజన చేయ సాధ్యమైనది నిత్యసమాసము. అధిహరి, ప్రాచార్యః, కుంభకారః మున్నగునవి

యుదాహరణములు. ఇచ్చట "అధిహరి" యను సమాసమునకు "హరౌ" అని విగ్రహము చేయవలయును. ఇది సమాసఘటకము గానందువలన అస్వపదము. ఇట్లే ప్రకృష్టః ఆచార్యః = ప్రాచార్యః అనియు, కుంభం కరోతీతి కుంభకారః అనియు సమాసములు, అస్వపద విగ్రహములుగాఁ దెలియఁదగినవి.

ఋషులు నా సమాసము ఐదు తెఱంగులుఁ గల్గియున్నది. అదెట్లనగా—

1. సామాన్య సమాసము.
2. అవ్యయీభావ సమాసము.
3. తత్పురుష సమాసము.
4. బహువ్రీహి సమాసము.
5. ద్వంద్వ సమాసము అని.

అందు అవ్యయీభావము మొదలగు నాల్గుసమాసములకంటె భిన్నమైనది సామాన్యసమాసము. అవ్యయీభావము మున్నగు సమాసములకు నాయా పదములచేతనే పేర్లు తెలియఁదగినవి.

కొందఱు పూర్వపదార్థము ప్రధానముగా గలది అవ్యయీభావమనియు, ఉత్తరపదార్థము ప్రధానముగా గలది తత్పురుషమనియు, అన్యపదార్థము ప్రధానముగాఁ గలది బహువ్రీహి యనియు, ఉభయపదార్థములు అనగా - పూర్వోత్తర పదార్థములు ప్రధానముగా గలది ద్వంద్వమనియు చెప్పుదురు. ఈ లక్షణములన్నియు తఱచుగా సరిపోవునవి కాని పూర్తిగా సరిపోవు.ఏలయనగా ఉన్మత్తగఙ్గమ్, ఆయతీగవమ్ మున్నగు నవ్యయీభావమందును, అతి మాలః, అర్ధపిప్పలి మున్నగు తత్పురుషమునందును, పఞ్చషాః, ద్విత్రాః మున్నగు బహువ్రీహియందును, దంతోష్ఠమ్,పాణిపాదమ్ మున్నగు ద్వంద్వము నందుమ పూర్వముచెప్పిన లక్షణములు లేవు. ఇతర సమాసములకు సరిపోయెడి లక్షణములున్నవి.

సామాన్యసమాసము నలుతెఱంగులై యున్నది.

1. ఇవసమాసము.
2. ఇవార్థసమాసము.
3. గుణసమాసము

4 క్రియావిశేషణ సమాసము అని.

అందు ఇవసమాస మెట్లనగా-

1. **వాగర్థావివ** :— వాగర్థసదృశౌ = వాగర్థావివ యని విగ్రహము.

2. ఇవార్థసమాస మెట్లనగా-

కాకతాళీయమ్ :— కాకాగమనమివ తాళపతనమివ = కాకతాళమ్. కాకతాళమివ కాకతాళీయమ్.

3. గుణసమాస మెట్లనగా-

విస్పష్టపటుః :— విస్పష్టం పటుః = విస్పష్టపటుః.

4. క్రియావిశేషణ సమాస మెట్లనగా-

భూతపూర్వః :— పూర్వం భూతః = భూతపూర్వః.

ఆ సామాన్య సమాసము మఱల రెండు విధములు.

1. నామపూర్వపదము.

2. అవ్యయపూర్వపదము.

1. నామపూర్వపదసమాసములు పూర్వము చెప్పఁబడినవి.

2. అవ్యయపూర్వపదము:— నైకధా = అనగా న + ఏకధా = నైకధా.

నాన్తరీయకమ్ :- న + అంతరీయకమ్ = నాఁతరీయకమ్ మున్నగునవి తెలియఁదగినవి.

ఇట్లు సామాన్య సమాసములు నిరూపింపఁబడినవి.

మూలమ్ :-

అథ అవ్యయీభావ సమాసః

స చ ప్రాయేణ పూర్వపదార్థ ప్రధానోఽవ్యయశ్చ. స త్రివిధః అవ్యయ రహితః, అవ్యయపూర్వపదః, అవ్యయోత్తరపదశ్చేతి.

1. **అవ్యయరహితావ్యయీ భావసమాసో యథా:**

గఙ్గాయాః పారే = పారేగఙ్గమ్.

గఙ్గాయాః మధ్యే = మధ్యేగఙ్గమ్.

ఉన్మత్తాగఙ్గా యస్మిన్దేశే తదున్మత్తగఙ్గమ్

తిష్ఠన్తి గావో యస్మిన్కాలే స తిష్ఠద్గు = దోహనకాలః.

ఆయాన్తి గావో యస్మిన్ తదాయతీగవమ్.

2. అథావ్యయపూర్వపదావ్యయీభావసమాసో యథా:—

దిశోర్మధ్యే = అపదిశమ్.
హరౌ = అధిహరి.
కృష్ణస్య సమీప ముపకృష్ణమ్.
మద్రాణాం సమృద్ధిః సుమద్రమ్.
యవనానాం వ్యృద్ధిః దుర్యవనమ్.
మక్షికాణా మభావో నిర్మక్షికమ్.
హిమస్యాత్యయోఽతిహిమమ్.
నిద్రా సమ్ప్రతి న యుజ్యత ఇత్యతినిద్రమ్.
హరిశబ్దస్య ప్రకాశః ఇతిహరి.
విష్ణోః పశ్చాదనువిష్ణు.
రూపస్య తుల్య మనురూపమ్.
వృక్షం వృక్షం ప్రతివృక్షమ్.
శక్తిమనతిక్రమ్య యథాశక్తి.
హరేః సాదృశ్యం సహరి.
జ్యేష్ఠస్యానుపూర్వ్యేణే త్యనుజ్యేష్ఠమ్.
చక్రేణ యుగపత్-సచక్రమ్.
సదృశస్సఖ్యా ససఖి.
క్షత్రాణాం సమ్పత్తిస్సక్షత్రమ్.
బుద్ధేరాధిక్యం సమృద్ధిః
తృణమప్యపరిత్యజ్య సతృణమ్,
రామాయణపర్యన్తం సరామాయణమ్.
యావన్తః శ్లోకాః యావచ్ఛ్లోకమ్.
వనాద్బహి ర్బహిర్వనమ్.
వనాత్ప్రాక్ ప్రాగ్వనమ్.
బాలానభివ్యాప్య ఆబాలమ్.
అగ్నిమ్ప్రతి ప్రత్యగ్ని.
అప విష్ణోః అపవిష్ణు.
పరి విష్ణోః పరివిష్ణుః.
ముక్తిం వినా ఆముక్తి—ఇత్యాదయ స్సూత్రక్రమాద్బోధ్యాః. *

* అవ్యయం విభక్తి సమీపసమృద్ధి వ్యృద్ధ్యర్థా భావాత్యయా సమ్ప్రతి శబ్ద ప్రాదుర్భావ పశ్చాద్యథాను పూర్వ్యయౌగపద్యసాదృశ్య సమ్పత్తి సాకల్యాన్త వచనేషు. సూ॥ ॥ ౨-౧-౬॥

3. అవ్యయోత్తరపదో యథా:—

శాకస్య లేశః శాకప్రతి.

అక్షేణ విపరీతం వృత్తమక్షపరీత్యాది. త్రివిధో ఽప్యవ్యయీభావ సమాసో ఽవ్యయమేవ.

ఇత్యవ్యయీభావసమాసః

అవ్యయీభావసమాసము.

అనువాదము:—

ఈ అవ్యయీభావ సమాసమునకు పూర్వపదార్థముప్రధానము. ఇది యవ్యయముగనే యుండును.

ఇది మూడు తెఱంగులు గల్గియున్నది.

(1) అవ్యయరహితము

(2) అవ్యయ పూర్వపదము

(3) అవ్యయోత్తరపదము.

అందు **1. అవ్యయరహితము :-**

(1) **పారేగఙ్గమ్ :-** గంగాయాః పారే = పారేగఙ్గమ్.

(2) **మధ్యేగఙ్గమ్ :-** గంగాయాః మధ్యే = మధ్యేగఙ్గమ్.

(3) **ఉన్మత్తగఙ్గమ్ :-** ఉన్మత్తా గఙ్గా యస్మిన్దేశే ఉన్మత్తగఙ్గమ్.

(4) తిష్ఠద్గు :- తిష్ఠన్తి గావోయస్మిన్కాలే = తిష్ఠద్గు = దోహన కాలః = పాలుపిదుకు కాలము.

(5) ఆయతీగవమ్ :- ఆయాంతిగావో యస్మిన్ తత్ = ఆయతీగవమ్.

పైనఁజెప్పిన సమాసముల యందెచ్చట నవ్యయములు లేవు.

2. అవ్యయపూర్వపదము :-

(1) అపదిశమ్ = దిశోర్మధ్యే = అపదిశమ్.

(2) అధిహరి = హరౌ = అధిహరి.

(3) ఉపకృష్ణమ్ = కృష్ణస్య సమీపం = ఉపకృష్ణమ్.

(4) సుమద్రమ్ = మద్రాణాం సమృద్ధిః = సుమద్రమ్.

(5) దుర్యవనమ్ = యవనానాం వ్యృద్ధిః = దుర్యవనమ్.

(6) నిర్మక్షికమ్ = మక్షికాణాం అభావః = నిర్మక్షికమ్.

(7) అతిహిమమ్ = హిమస్య అత్యయః = అతిహిమమ్.

(8) అతినిద్రమ్ = నిద్రా సమ్ప్రతి న యుజ్యత ఇతి = అతినిద్రమ్.

(9) ఇతిహరి = హరిశబ్దస్య ప్రకాశః = ఇతిహరి.

(10) అనువిష్ణు = విష్ణోః పశ్చాత్ = అనువిష్ణు.

(11) అనురూపమ్ = రూపస్య తుల్యమ్ = అనురూపమ్.

(12) ప్రతివృక్షమ్ = వృక్షం వృక్షం = ప్రతివృక్షమ్.

(13) యథాశక్తి = శక్తిమనతిక్రమ్య = యథా శక్తి = శక్తినిమించక.

(14) సహరి = హరేస్సాదృశ్యం = సహరి = (హరితోటి సామ్యము)

(15) అనుజ్యేష్ఠమ్ = జ్యేష్ఠస్య ఆను పూర్వ్యేణ = అనుజ్యేష్ఠమ్ = (జ్యేష్ఠుని వరుసతో)

(16) సచక్రమ్ = చక్రేణ యుగపత్ = సచక్రమ్ (చక్రముతో సమానకాలము)

(17) ససఖి = సదృశః సఖ్యా = ససఖిః = (చెలికానితో సమానుడు)

(18) సక్షత్రమ్ = క్షత్రాణాం సంపత్తిః = సక్షత్రమ్ (క్షత్రియులవృద్ధి)

(19) సమృద్ధిః = ఋద్ధేరాధిక్యం = సమృద్ధిః (వృద్ధికి యాధిక్యము)

(20) సతృణమ్ = తృణమప్యపరిత్యజ్య = సతృణమ్. (గడ్డిపోచను గూడ వదలక)

(21) సరామాయణమ్ = రామాయణ పర్యంతం = సరామాయణమ్ (రామాయణమువరకు)

(22) యావచ్ఛ్లోకమ్ = యావన్తః శ్లోకాః = యావచ్ఛ్లోకమ్. (ఎన్నిశ్లోకము లున్నవో అన్నియు)

(23) బహిర్వనమ్ = వనాత్ బహిః = బహిర్వనమ్ (వనమునకు వెలుపల)

(24) ప్రాగ్వనమ్ = వనాత్ప్రాక్ = ప్రాగ్వనమ్ (వనమునకు తూర్పు)

(25) ఆబాలమ్ = బాలానభివ్యాప్య = ఆబాలమ్ (బాలురను గలిపి)

(26) ప్రత్యగ్ని = అగ్నింప్రతి = ప్రత్యగ్ని (అగ్నినుద్దేశించి)

(27) అపవిష్ణు = అపవిష్ణోః = అపవిష్ణు (విష్ణువును వదలి)

(28) పరివిష్ణు = పరివిష్ణోః = పరివిష్ణు (విష్ణువు చుట్టు)

(29) అముక్తి = ముక్తిం వినా = అముక్తి (మోక్షమును వదలి)

ఇవి మున్నగునవి సూత్రక్రమము ననుసరించి తెలియవలెను.

3. అవ్యయోత్తరపదము :-

(1) శాకప్రతి = శాకస్య లేశః = శాకప్రతి (కొద్ది కూర)

(2) అక్షపరి = అక్షేణ విపరీతం వృత్తం = అక్షపరి (పాచికచేత విపరీతము జరిగినది)

ఈ మూడు తెఱంగులుగల యవ్యయీభావ సమాసము అవ్యయమే యగుచున్నది.

ఇట్లు అవ్యయీభావసమాసము.

అథ తత్పురుషసమాసః

మూలమ్ :-

తత్పురుషః ప్రాయేణ ఉత్తరపదార్థ ప్రధాన ఉత్తరపదలిఙ్గశ్చ. స ద్వివిధః వ్యధికరణ స్సమానాధికరణశ్చేతి. తత్ర వ్యధికరణ సమాసస్త్వేకాదశవిధః.

(1) ప్రథమా తత్పురుషః
(2) ద్వితీయా తత్పురుషః
(3) తృతీయా తత్పురుషః
(4) చతుర్థీ తత్పురుషః
(5) పఞ్చమీ తత్పురుషః
(6) షష్ఠీ తత్పురుషః
(7) సప్తమీ తత్పురుషః
(8) నఞ్ తత్పురుషః
(9) ప్రాది సమాసః
(10) ఉపపదసమాసః
(11) మయూర వ్యంసకాది సమాసశ్చేతి.

ప్రథమా తత్పురుషో యథా :-

మాసో జాతస్య యస్య = మాసజాతః.

అర్ధం పిప్పల్యాః = అర్ధపిప్పలీ
ఋచోఽర్ధమర్ధర్చమ్.

అయమేవ ఏకదేశి సమాసస్తత్పురుష ప్రభేద ఇతి ప్రథమా తత్పురుషో నాస్తీతి చ ప్రామాణికాః. ప్రథమా పదముద్దిశ్య ద్వితీయాది వత్తత్పురుష విధానాభావాత్.

ద్వితీయా తత్పురుషో యథా:-

కృష్ణం శ్రితః = కృష్ణశ్రితః
గ్రామం గతో = గ్రామగతః.

ఏవం దుఃఖాతీతః, అన్నబుభుక్షుః.

తృతీయాతత్పురుషో యథా:-

శఙ్కులయా ఖణ్డః = శఙ్కులాఖణ్డః
ధాన్యేనార్థో = ధాన్యార్థః
మాసేన పూర్వో మాసపూర్వః

ఏవం పితృ సదృశః, వాక్కలహః, మాసావరః, ఆచారనిపుణః, మాషవికలమ్, పితృసమః, ఆచారశ్లక్షః.

చతుర్థీ తత్పురుషో యథా:-

కుణ్డలాయ హిరణ్యమ్ = కుణ్డలహిరణ్యమ్.
ద్విజాయాయమ్ = ద్విజార్థః.
భూతేభ్యో బలిః భూతబలిః. యూపదారు. గోహితమ్, గోరక్షితమ్.

పఞ్చమీ తత్పురుషో యథా:-

చోరాద్భయం = చోరభయమ్.
వృకభీతః
జలాజ్జాతం = జలజాతమ్
చక్రముక్తః, స్వర్గపతితః, సుఖాపేతః.

షష్ఠీ తత్పురుషో యథా:-

రాజ్ఞః పురుషో = రాజపురుషః
దేవానాం పూజకః = దేవపూజకః.

సీతాపతిః, మృగపదమ్.

దన్తానాం రాజా రాజదన్తః.

ఏవం హంసానాం రాజా = రాజహంసః.

సర్వేషాం శ్వేతతరః సర్వశ్వేతః.

సర్వేషాం మహత్తరః సర్వమహాన్.

అర్థగౌరవమ్, బుద్ధిమాన్ద్యమ్.

సప్తమీ తత్పురుషో యథా:—

అక్షేషు శౌణ్డో = అక్షశౌణ్డః.

స్థాల్యాం పక్వః = స్థాలీపక్వః.

ఆతపశుష్కః, చక్రబన్ధః, తీర్థధ్వాఙ్క్షః.

నఞ్ తత్పురుషోయథా:—

శ్లో॥ తత్సాదృశ్య మభావశ్చ తదన్యత్వం తదల్పతా।
అప్రాశస్త్యం విరోధశ్చ నఞర్థాష్షట్ప్రకీర్తితాః॥

క్రమేణ షణ్ణాముదాహరణాని:—

సాదృశ్యే:— బ్రాహ్మణసదృశోఽబ్రాహ్మణః.

అభావే:— సన్దేహస్యాభావోఽసన్దేహః.

తదన్యత్వే:— అశ్వభిన్నోఽనశ్వః*

తదల్పతాయామ్:— అల్పముదర మనుదరమ్,

అప్రాశస్త్యే- అప్రశస్తాః పశవోఽపశవః.

విరోధే:— సురవిరోధినోఽసురాః.

ఏవ మధర్మః.*

---

*మూలమ్:- తస్మాన్నుడచి ॥౬-౩-౭౪॥

*నభ్రాణ్న పాన్న వేదానాసత్యా నముచి నకుల నఖ నపుంసక నక్షత్ర నక్ర నాకేషు ప్రకృత్యా ॥౬-౩-౭౫॥

నగోఽప్రాణిష్వన్యతరస్యామ్ ॥౬-౩-౭౭॥ ఏతేనిపాత్యన్తే

అనువాదము :- తస్మాన్నుడచి ॥౬-౩-౭౪॥ దీనివలన అనశ్వః ఇత్యాది సమాసములయందు నుడాగమము వచ్చి అనశ్వః ఇత్యాదులు సిద్ధించును.

నభ్రాణ్న పాన్న వేదానాసత్యానముచి నకుల నఖ నపుంసక నక్షత్ర నక్రనాకేషు ప్రకృత్యా ॥౬-౩-౭౫॥

ప్రాది సమాసో యథా:-

ప్రాదయః ఉదాహృతాః.

ప్రగత ఆచార్యః = ప్రాచార్యః.

అతిక్రాన్తో మాలామ్ = అతిమాలః.

అవకృష్టః కోకిలయా = అవకోకిలః.

పరిగ్లానోఽధ్యయనాయ = పర్యధ్యయనః.

నిష్క్రాన్తః కౌశామ్బ్యాః = నిష్కౌశామ్బిః.

ప్రకర్షేణ క్షాళయిత్వా = ప్రక్షాళ్య.

శోభనః పురుషః = సుపురుషః.

కుత్సితో రాజా = కింరాజా.

కుత్సితః పురుషః = కాపురుషః

కుత్సితమన్నం = కదన్నమ్ ఇత్యాదయః.

ఉపపద సమాసో యథా:-

కుమ్భం కరోతీతి కుమ్భకారః.

సోమేనేష్టవాన్ సోమయాజీ.

జలాజ్జాతం జలజమ్.

మన్దురాయాం జాత ఇతి మన్దురాజః.

స్వాదుం కృత్వా స్వాదుఙ్కారమ్.

అగ్రే భుక్త్వా అగ్రభోజమ్.

ఉచ్చైః కృత్వా ఉచ్చైఃకృత్య = ఇత్యాదయః.

మయూరవ్యంసకాది సమాసో ద్వివిధః:-

సుబన్త సమాసస్తిఙన్త సమాసశ్చేతి.

సుబన్తసమాసో యథా:-

వ్యంసకశ్చాసౌ మయూరశ్చ మయూర వ్యంసకః.

ఉదక్చా వాక్చ ఉచ్చావచమ్

నిశ్చితం చ ప్రచితం చ నిశ్చప్రచమ్

నగోఽప్రాణిష్వన్యతరస్యామ్ ॥౬-౩-౭౭॥ ఏతేనిపాత్యన్తే. పై రెండు సూత్రముల వలన "నక్షత్రాట్" మున్నగు 'నఞ్' సమాసములును నక్షత్ర మున్నగు నఞ్ సమాసములును నిపతింపఁబడినవి.

నాస్తి కిఞ్చన యస్య సః అకిఞ్చనః
నాస్తి కుతో భయం యస్య సః అకుతోభయః.
అన్యో రాజా రాజాన్తరమ్.
చిదేవ చిన్మాత్రమ్

తిఙన్తసమాసో ద్వివిధః—క్రియా పూర్వ పదః, క్రియోభయపదశ్చేతి.

ఆద్యో యథా :—

జహిజోడం జహిజోడమితి అభీక్ష్ణ్యేన య ఆహ స జహిజోడః.

ఏవం జహిసింహః.

ద్వితీయో యథా:-

ఖాదత మోదతేతి యస్యాం క్రియాయాం సా ఖాదతమోదతా

ఏహీడ ఇతి యస్మిన్ కర్మణి తదేహీడమ్. ఏహియవ మిత్యాది.

ఇతి వ్యధికరణ తత్పురుషః.

అనువాదము :—

తత్పురుషసమాసము

తత్పురుషసమాసము తఱచుగా ఉత్తర పదార్థమును ప్రధానముగా గల్గియుండును. దానికి ఉత్తరపదలింగము గూడ వచ్చును.

అది రెండు విధములు.

(1) వ్యధికరణ తత్పురుషము
(2) సమానాధికరణ తత్పురుషము

అందు వ్యధికరణ తత్పురుషము పదునొకండు తెఱంగులు గల్గి యున్నది. ఎట్లనగా—

(1) ప్రథమా తత్పురుషము
(2) ద్వితీయా తత్పురుషము
(3) తృతీయా తత్పురుషము.
(4) చతుర్థీ తత్పురుషము
(5) పంచమీ తత్పురుషము
(6) షష్ఠీ తత్పురుషము
(7) సప్తమీ తత్పురుషము

(8) నఞ్ తత్పురుషము
(9) ప్రాది సమాసము
(10) ఉపపద సమాసము
(11) మయూరవ్యంస కాది సమాసము అని.

1. ప్రథమా తత్పురుషము :-

(1) **మాసజాతః**=మాసః జాతస్య యస్య = మాసజాతః (పుట్టి ఒక మాసము నిండినవాడు)
(2) **అర్ధపిప్పలీ**=అర్ధం పిప్పల్యాః=అర్ధపిప్పలీ (పిప్పలిలో నర్ధభాగము)
(3) **అర్ధర్చమ్**=ఋచః అర్ధమ్=అర్ధర్చమ్ (ఋక్కులో సగపాలు)

తత్పురుష భేదములకుఁజెందిన ఏకదేశసమాసమిదియే యనియు ప్రథమా తత్పురుషము లేదనియు ప్రామాణికులు వచింతురు. ఏలయనగా - ద్వితీయాది విభక్తుల నుద్దేశించి తత్పురుషమును విధించినట్లు ప్రథమావిభక్తి నుద్దేశించి తత్పురుషము విధింపఁబడలేదు.

2. ద్వితీయా తత్పురుషము :-

(1) **కృష్ణశ్రితః** :- కృష్ణం శ్రితః = కృష్ణశ్రితః. (శ్రీకృష్ణుని ఆశ్రయించినవాడు)
(2) **గ్రామగతః** :- గ్రామం గతః = గ్రామగతః. (గ్రామమును పొందినవాడు.) ఇట్లే
(3) **దుఃఖాతీతః** :- దుఃఖము నతిక్రమించినవాడు.
(4) **అన్నబుభుక్షుః** :- (అన్నముఁ దినగోరినవాడు)

మున్నగునవి యూహ్యములు. ఇచ్చట కృష్ణం, గ్రామం మున్నగునవి ద్వితీయాంతములు.

తృతీయా తత్పురుషము :-

(1) శఙ్కులాఖండః :- శఙ్కులయా ఖండః=శఙ్కులాఖండః.
(2) ధాన్యార్థః :- ధాన్యేన అర్థః=ధాన్యార్థః.
(3) మాసపూర్వః :- మాసేన పూర్వః=మాసపూర్వః.

ఇట్లే-పితృసదృశః, వాక్కలహః, మాసావరః, ఆచారనిపుణః, మాషవికలమ్, పితృసమః, ఆచారశ్లక్ష్ణః, అనునవి యూహ్యములు.

4. చతుర్థీతత్పురుషము :-

(1) కుణ్డలహిరణ్యమ్ :- కుణ్డలాయ హిరణ్యమ్ = కుణ్డలహిరణ్యమ్
(2) ద్విజార్థః : ద్విజాయాఽయం ద్విజార్థః.
(3) యూపదారు :-యూపాయ దారు = యూపదారు.
(4) గోహితమ్ :- గవే హితమ్ = గోహితమ్.
(5) గోరక్షితమ్ :- గవే రక్షితమ్ = గోరక్షితమ్.
(6) భూతబలిః :- భూతేభ్యో బలిః = భూతబలిః. మున్నగు చతుర్థ్యంతములతో సమాసము లూహ్యములు.

5. పఞ్చమీ తత్పురుషము :—

(1) చోరభయమ్ :- చోరాత్ భయమ్ = చోరభయమ్.
(2) వృకభీతః :- వృకాత్ భీతః = వృకభీతః.
(3) జలజాతమ్ :- జలాత్ జాతం = జలజాతమ్.

ఇత్యాది పఞ్చమ్యన్తములతో సమాసము లూహ్యములు.

అట్లే-చక్రముక్తః, స్వర్గపతితః, సుఖాపేతః, మున్నగు పఞ్చమీ తత్పురుషములుగ నూహ్యములు.

6. షష్ఠీతత్పురుషము :-

(1) రాజపురుషః :- రాజ్ఞః పురుషః = రాజపురుషః.
(2) దేవపూజకః :- దేవానాం పూజకః = దేవపూజకః.
(3) సీతాపతిః :- సీతాయాః పతిః = సీతాపతిః.
(4) మృగపదమ్ :- మృగస్య పదమ్ = మృగపదమ్.
(5) రాజదన్తః :- దన్తానాం రాజా = రాజదన్తః
(6) రాజహంసః :- హంసానాం రాజా = రాజహంసః
(7) సర్వశ్వేతః :- సర్వేషాం శ్వేతతరః = సర్వశ్వేతః.
(8) సర్వమహాన్ :- సర్వేషాం మహత్తరః = సర్వమహాన్ మున్నగు షష్ఠ్యన్తములతో సమాసములూహ్యములు. ఇట్లే అర్థగౌరవమ్, బుద్ధిమాంద్యమ్, మున్నగునవి షష్ఠీతత్పురుషములుగ నూహ్యములు.

7. సప్తమీ తత్పురుషము :—

(1) అక్షశౌణ్డః :- అక్షేషు శౌణ్డః=అక్ష శౌణ్డః.
(2) స్థాలీపక్వః :- స్థాల్యాం పక్వః=స్థాలీపక్వః.
(3) ఆతపశుష్కః :- ఆతపే శుష్కః=ఆతపశుష్కః,
ఇత్యాది సప్తమ్యంతములతో సమాసము లూహ్యాములు.
ఇట్లే- చక్రబన్ధః, తీర్థధ్వాంక్షః మున్నగునవి సప్తమీ తత్పురుషములుగ నూహ్యాములు.

8. నఞ్ తత్పురుషము:—

సాదృశ్యము, అభావము, తదన్యత్వము, అల్పత్వము, అప్రాశస్త్యము, విరోధము అని నఞ్‌నకు ఆరు అర్థములు కలవు. వానికుదాహరణములు:-

సాదృశ్యమునకు :- అబ్రాహ్మణః-బ్రాహ్మణ సదృశః-అబ్రాహ్మణః.
అభావమునకు :- అసందేహః-సందేహస్య అభావః-అసందేహః.
తదన్యత్వమునకు :- అనశ్వః-అశ్వభిన్నః=అనశ్వః.
అల్పత్వమునకు :- అనుదరమ్ - అల్పముదరమ్=అనుదరమ్.
అప్రాశస్త్యమునకు :— అపశవః-అప్రశస్తాః పశవః=అపశవః.
విరోధమునకు: అసురాః-సురవిరోధినః=అసురాః. ఇట్లే అధర్మః. మున్నగునవియు నూహ్యాములు,

9. ప్రాది సమాసము :—

వెనుక పుటలలో ప్ర-పరా-అప-సమ్, అను, అవ, నిస్, దుస్, (నిర్, దుర్) వి, ఆఙ్, ని, అధి, అపి, అతి, సు, ఉత్, అభి, ప్రతి పరి, ఉప, యని ప్రాదులు ఉదాహరింపఁబడినవి. ఆయుపసర్గలతో నేర్పడు సమాసము ప్రాది సమాసమనబడును.

ప్రాచార్యః :- ప్రగతః ఆచార్యః=ప్రాచార్యః. ఇచ్చట 'ప్ర' యను నుపసర్గకు ప్రగతః యనునర్థము. దానితోడ సమాసము చేయగా ప్రాచార్యః అను రూపము సిద్ధించు చున్నది.

అట్లే-
అతిమాలః అనునెడ 'మాలామతిక్రాంతః' యనియు
అవకోకిలః అనునెడ 'అవకృష్టః కోకిలయా' అనియు

పర్యధ్యయనః అనునెడ, 'పరిగ్లానోఽధ్యయనాయ పర్యధ్యయనః' యనియు
నిష్కౌశాంబిః అనునెడ 'నిష్క్రాన్తః కౌశాంబ్యాః నిష్కౌశాంబిః' యనియు
ప్రక్షాల్య అనునెడ='ప్రకర్షేణ క్షాలయిత్వా' యనియు
సుపురుషః అనునెడ 'శోభనః పురుషః' యనియు
కింరాజా అనునెడ 'కుత్సితో రాజా' యనియు
కాపురుషః అనునెడ 'కుత్సితః పురుషః=కాపురుషః' యనియు
కదన్నమ్ అనునెడ 'కుత్సితమన్నం కదన్నమ్' అనియు విగ్రహము లెఱుంగునది.

10. **ఉపపద సమాసము :-**

కుంభకారః :-కుంభం కరోతి యను విగ్రహమున కుంభమ్ అను ద్వితీయాంతము ఉపపదము. అది కరోతి యను వ్యుత్పత్తిచే సిద్ధమైన సమర్థమైన 'కార' శబ్దముతో సమాసము నొందుటచే కుంభకార యను సమాసము సిద్ధించుచున్నది.

అట్లే-

సోమయాజీ అనునెడ 'సోమేన ఇష్టవాన్' అను విగ్రహము ననుసరించి సోమయాజీ యను రూపము సిద్ధించుచున్నది.

అట్లే-

జలజమ్ అనునెడ 'జలాజ్జాతమ్' అను విగ్రహము ననుసరించి 'జలజమ్' అను రూపము సిద్ధించుచున్నది.

అట్లే-

మన్దురాజః అనునెడ 'మన్దురాయాం జాతః' యనియు
స్వాదుఙ్కారమ్ అనునెడ 'స్వాదుం కృత్వా' యనియు
అగ్రేభోజమ్ అనునెడ 'అగ్రే భుక్త్వా' యనియు
ఉచ్చైఃకృత్య అనునెడ 'ఉచ్చైః కృత్వా' యనియు విగ్రహము లూహ్యములు.

11. **మయూరవ్యంసకాది సమాసము :-**

ఇది రెండు విధములు.

1. సుబన్తసమాసము.
2. తిఙన్త సమాసము అని.

అందు సుబన్త సమాసము :-

మయూరవ్యంసకః :- వ్యంసకశ్చాపౌ మయూరశ్చ మయూరవ్యంసకః. వ్యంసక మనగా దుష్టమైనది. గుణవాచకమైన వ్యంసకశబ్దమునకు పూర్వప్రయోగము రాకుండుటకై ఇవి-ఈ సమాసములు, సమాసకార్యములలో నిపతింపఁబడినవి.

నిశ్చప్రచమ్ అనునెడ 'నిశ్చితం చ ప్రచితం చ' యనియు
అకిఞ్చనః అనునెడ ''నాస్తి కిఞ్చన యస్య సః'' యనియు
అకుతోభయః అనునెడ ''నాస్తి కుతో భయం యస్య సః'' యనియు
రాజాన్తరమ్ అనునెడ 'అన్యో రాజా' యనియు
చిన్మాత్రమ్ అనునెడ 'చిదేవ' యనియు విగ్రహము తెలియంగునది.

తిజన్త సమాసము రెండు విధములు.

(1) క్రియా పూర్వపదము.

(2) క్రియోభయ పదము అని.

అందు మొదటిది :-

జహిజోడః :- జహిజోడం జహిజోడమితి ఆభీక్ష్ణ్యేన య ఆహ సః = జహిజోడః.
జోడును చంపుము జోడును చంపుము అని పలుమాఱు లెవ్వఁడు చెప్పునో యతడు జహిజోడుడని యర్థము. ఇందు జహియను క్రియ పూర్వమందుండుటవలన నిది క్రియా పూర్వపదము. ఇట్లే-జహిసింహః అనునెడను విగ్రహవాక్యము.

రెండవదియైన క్రియోభయపదము

ఖాదతమోదతా అనునెడ 'ఖాదత మోదత ఇతి యస్యాం క్రియాయాం సా' అను విగ్రహముచే "ఖాదతమోదతా" యను సమాసము సిద్ధించుచున్నది. ఇచ్చట ఖాదత యను క్రియ పూర్వపదముగను, మోదత యను క్రియ యుత్తరపదముగను యుండుట వలన నిది క్రియోభయ పద సమాసమైనది. తినుడు, సంతసింపుడు అని యే క్రియ యందు చెప్పఁబడునో ఆక్రియ "ఖాదతమోదత" యని దాని యర్థము.

ఏహీడమ్ అనునెడ "ఏహి ఈడే ఇతి యస్మిన్ కర్మణి తత్" అని విగ్రహ మెఱుంగునది. రమ్ము ప్రార్థింపుము అని ఏ క్రియయందుఁ జెప్పఁ బడునో అది ఏహీడమని చెప్పఁబడును.

ఇచ్చట "ఏహి" యను క్రియ పూర్వమందును, 'ఈడే' (స్తౌమి) యను క్రియ ఉత్తరమందు నుండుటవలన నిది క్రియో భయపద మైనది.

ఇట్లే 'ఏహియవమ్' అనునదియు నూహింపఁదగినది.
ఇంతవరకును వ్యధికరణతత్పురుషము, విభిన్న విభక్త్యంత పదము లతోఁ గూడిన తత్పురుషము, నిరూపితము.

మూలమ్ :-

అథ సమానాధికరణ తత్పురుషో ద్వివిధః. కర్మధారయో ద్విగుశ్చేతి.

అథ కర్మధారయః

కర్మధారయో నవవిధః

(1) విశేషణ పూర్వపదః.
(2) విశేష్యపూర్వపదః
(3) విశేషణో భయపదః
(4) ఉపమాన పూర్వపదః.
(5) ఉపమనోత్తర పదః
(6) సమ్భావనాపూర్వపదః
(7) అవధారణా పూర్వపదః
(8) భిన్న పూర్వ పదః
(9) లుప్త మధ్యమ పదశ్చేతి.

1. **విశేషణ పూర్వపద కర్మధారయో యథా :—**

నీలశ్చా సౌ ఘటశ్చ నీలఘటః.
నీలౌ చ తౌ ఘటౌ చ నీలఘటౌ
నీలాశ్చతే ఘటాశ్చ నీలఘటాః.

రక్తా చ సా పటీచ రక్తపటీ
రక్తే చ తే పట్యౌ చ రక్తపట్యౌ
రక్తాశ్చ తాః పట్యశ్చ రక్తపట్యః.
నీలఞ్చ తత్ ఉత్పలఞ్చ నీలోత్పలమ్.
నీలే చ తే ఉత్పలే చ నీలోత్పలే.
నీలాని చ తాని ఉత్పలాని చ నీలోత్పలాని. ఏవ ముత్తరత్ర.

2. విశేష్య పూర్వపద కర్మధారయో యథా:-
వైయాకరణశ్చాసౌ ఖసూచిశ్చ = వైయాకరణఖసూచిః.
మీమాంసకశ్చాసౌ దుర్దురూటశ్చ = మీమాంసక దుర్దురూటః,

3. విశేషణోభయపదో యథా:-
కృష్ణశ్చాసౌ సారఙ్గశ్చ కృష్ణసారఙ్గః (వర్ణవిశేషావేతా)
స్నాతశ్చా సౌ అనులిప్తశ్చ = = స్నాతానులిప్తః.

4. ఉపమాన పూర్వపదో యథా:—
చన్ద్ర ఇవ ముఖం = చన్ద్రముఖమ్.
ఘన ఇవ శ్యామః = ఘనశ్యామః

5. ఉపమానోత్తరపదో యథా:—
పురుషో వ్యాఘ్ర ఇవ = పురుషవ్యాఘ్రః.
నా సింహ ఇవ = నృసింహః.

6. సమ్భావనా పూర్వపదో యథా:—
గుణ ఇతి బుద్ధిః గుణబుద్ధిః
ముఖమితి పద్మం ముఖపద్మమ్.
సహ్య ఇతి నగః సహ్యనగః.

7. అవధారణా పూర్వపదో యథా:-
ముఖమేవ చన్ద్రః ముఖచన్ద్రః
విద్యైవ ధనం విద్యాధనమ్.

8. ఖిన్నపూర్వో యథా :—
అశ్రేణయః శ్రేణయః సమ్పద్యమానాః కృతాః శ్రేణీకృతాః.

కృతఇ్చ తత్ అకృతఇ్చ కృతాకృతమ్. ఏవం శుక్లీభూతః, కృష్ణీభూతః.

9. లుప్తమధ్యమపదో యథా:—

శాకప్రియః పార్థివః శాకపార్థివః

దేవపూజకో బ్రాహ్మణః దేవబ్రాహ్మణః. అయమేవ శాక పార్థివాది సమానః.

ఇతి కర్మ ధారయః.

అనువాదము :—

ఇక సమానాధికరణ తత్పురుషము అనగా-సమాన విభక్త్యంతములగు పదములతో వేర్పడు సమాసము.

ఇది రెండు విధములు.

(1) కర్మధారయము
(2) ద్విగువు.

కర్మధారయ సమాసము :—

ఇది తొమ్మిది విధములు :

(1) విశేషణ పూర్వపదము.
(2) విశేష్య పూర్వ పదము.
(3) విశేషణో భయపదము.
(4) ఉపమాన పూర్వ పదము.
(5) ఉపమానో త్తరపదము.
(6) సంభావనా పూర్వపదము.
(7) అవధారణాపూర్వపదము.
(8) భిన్నపూర్వపదము.
(9) లు ప్త మధ్యమపదము అని.

1. విశేషణ పూర్వపద కర్మధారయము :

నీలఘటః అనునెడ "నీలశ్చాసౌ ఘటశ్చ" అని విగ్రహము.
నీలఘటౌ అనునెడ "నీలౌ తౌ ఘటౌ చ" అని విగ్రహము.
నీలఘటాః అనునెడ 'నీలాశ్చ తే ఘటాశ్చ' అని విగ్రహము.

ఇచ్చట నీలఘటః అనగా నల్లనికుండ యని యర్థము. ఇందు నల్లని యను నర్థముగల నీలశబ్దము విశేషణము. ఘటము విశేష్యము. విశేషణ వాచకమైన నీలశబ్దము పూర్వమందుండుట వలన విశేషణ పూర్వపదకర్మధారయము.

నీలఘటౌ అనునెడ ద్వివచనాంతములైన నీలఘట శబ్దములకును, నీలఘటాః అనునెడ బహువచనాంత నీలఘటశబ్దములకును సమాసములు. ఇవి పుంలిఙ్గముల కుదాహరణములు ఇట్లే-

రక్తపటీ అనునెడ 'రక్తా చ సా పటీ చ' యనియు
రక్తపట్యౌ అనునెడ 'రక్తే చ తే పట్యౌ చ' యనియు
రక్తపట్యః అనునెడ 'రక్తాశ్చ తాః పట్యశ్చ' యనియు

ఏక వచన - ద్వివచన - బహువచనములయందు విశేషణ పూర్వపద కర్మధారయములు ఊహ్యములు. ఇచట రక్తశబ్దము విశేషణ వాచకము, పటీ శబ్దము విశేష్యవాచకమనియు నరయునది. ఇవి స్త్రీలిఙ్గముల కుదాహరణములు. ఇట్లే—

నీలోత్పలమ్ అనునెడ 'నీలం చ తత్ ఉత్పలం చ' యనియు.
నీలోత్పలే అనునెడ 'నీలే చ తే ఉత్పలే చ' యనియు
నీలోత్పలాని అనునెడ 'నీలాని చ తాని ఉత్పలాని చ' యనియు

ఏకవచన-ద్వివచన-బహువచన నపుంసకములతోటి విశేషణ పూర్వపదకర్మ ధారయము లరయునది.

ఇచ్చట నంతట నీల శబ్దము విశేషణ వాచకముగను, ఉత్పలశబ్దము విశేష్యవాచకముగను నరయునది.

2. విశేష్య పూర్వపద కర్మధారయము : —

వైయాకరణఖసూచిః అనునెడ 'వైయాకరణశ్చాసౌ ఖసూచిశ్చ' అని విగ్రహము.

ఇచ్చట వైయాకరణ శబ్దము విశేష్యవాచకపదము. అది పూర్వపదముగా నున్నది.

ఇట్లే-

మీమాంసకదుర్దురూటః అనునెడ 'మీమాంసకశ్చాసౌ దుర్దురూటశ్చ' యని విగ్రహము. ఇచ్చట మీంమాంసక శబ్దము విశేష్యవాచకము. అది పూర్వ పదముగా నున్నది.

3. విశేషణోభయపద కర్మధారయము :-

కృష్ణసారఙ్గః అనునెడ 'కృష్ణశ్చాసౌ సారఙ్గశ్చ' యని విగ్రహము. ఇందు కృష్ణ శబ్దము, సారఙ్గశబ్దము వర్ణవాచకములై, విశేషణవాచకములై యున్నవి. అందు కృష్ణశబ్దము పూర్వమందును, సారఙ్గశబ్దము ఉత్తరమందును నుండుటవలన విశేషణోభయపద కర్మధారయము.

4. ఉపమాన పూర్వపద కర్మధారయము :-

చన్ద్రముఖమ్ అనునెడ 'చన్ద్ర ఇవ ముఖమ్' అని విగ్రహము. ఇందు చంద్ర శబ్దము ఉపమానవాచకము గాన నది పూర్వమందుండుటవనన ఉప మాన పూర్వపద కర్మధారయము.

ఘనశ్యామః అనునెడ 'ఘన ఇవ శ్యామః' యని విగ్రహము. ఇచ్చట ఘనశబ్దము ఉపమానవాచకము గాన నది పూర్వపదముగా నున్నందువలన ఉపమాన పూర్వపద కర్మధారయము.

5. ఉపమానోత్తరపదకర్మధారయము :-

పురుషవ్యాఘ్రః అనునెడ 'పురుషో వ్యాఘ్ర ఇవ' యని విగ్రహము. ఇచ్చట ఉప మానము వ్యాఘ్రము. అది యిచ్చట ఉత్తరపదముగా నున్నందువలన నిది ఉపమానోత్తరపద కర్మధారయము.

నృసింహః అనునెడ 'నా సింహః ఇవ' యని విగ్రహము. ఇచ్చట ఉపమానము సింహము. అది ఉత్తరపదముగా నుండుటవలన నిది ఉపమానోత్తర పద కర్మధారయము.

6. సంభావనా పూర్వపద కర్మధారయము :-

గుణబుద్ధిః అనునెడ 'గుణ ఇతి బుద్ధిః' యని విగ్రహము. ఇచ్చట గుణము బుద్ధిగా సంభావింపఁబడినది. ఆ సంభావన ఇతి శబ్దముచే ద్యోతితము.

అట్లే-

ముఖపద్మమ్ అనునెడ 'ముఖమితి పద్మమ్' అని విగ్రహము. ఇచ్చట ముఖము పద్మముగా సంభావింపఁబడినది.

సహ్యానగః అనునెడ 'సహ్యా ఇతి నగః' యని విగ్రహము. ఇచ్చట సహ్యము నగముగా అనగా పర్వతముగా సంభావింపఁబడినది.

7. అవధారణా పూర్వపద కర్మధారయము :-

ముఖచన్ద్రః అనునెడ 'ముఖమేవ చంద్రః = ముఖచంద్రః' యని విగ్రహము. ఇచ్చట ముఖము చంద్రునిగా అవధారణ చేయఁబడినది. అనగా నిర్ధారణ చేయబడినది. ఆ నిర్ధారణ ఏవకారముచే ద్యోతితము.

విద్యాధనమ్ అనునెడ 'విద్యా ఏవ ధనమ్' అని విగ్రహము. ఇచ్చట విద్య ధనముగా నిర్ధారణ చేయఁబడినది కావున అవధారణా పూర్వపదకర్మధారయము.

8. భిన్నపూర్వపద కర్మధారయము.

శ్రేణీకృతాః అనునెడ అశ్రేణయః శ్రేణయః సంపద్యమానాః కృతాః అని విగ్రహము.

కృతాఽకృతమ్ అనునెడ 'కృతఞ్చ తత్ అకృతం చ' యని విగ్రహము.
ఇట్లే—
శుక్లీభూతః, కృష్ణీకృతః ఇత్యాదు లెఱుంగునది.

9. లుప్త మధ్యమ పదకర్మధారయము :-

శాకపార్థివః అనునెడ 'శాకప్రియః పార్థివః' అని విగ్రహము. ఇచ్చట ప్రియః అను మధ్యమ పదము లోపించినది కాన నిది లుప్తమధ్యమ పదకర్మధారయము.

దేవబ్రాహ్మణః అనునెడ 'దేవపూజకో బ్రాహ్మణః దేవబ్రాహ్మణః' అని విగ్రహము. ఇచ్చట పూజకః అను మధ్యమ పదము లోపించినది.

ఇదియే శాకపార్థివాది సమాసము.

ఇంతటితో కర్మధారయసమాసము సమాప్తము.

మూలమ్ :-

అథ ద్విగు సమాసః

సఙ్ఖ్యాపూర్వస్తత్పురుష విశేషో ద్విగురిత్యుచ్యతే. స త్రివిధః.

(1) తద్ధితార్థ ద్విగుః
(2) ఉత్తర పద ద్విగుః
(3) సమాహార ద్విగుశ్చేతి.

1. *తద్ధితార్థద్విగుర్యథా :—*

పూర్వస్యాం శాలాయాం భవః=పౌర్వశాలః.
షణ్ణాం మాతౄణా మపత్యం పుమాన్ = షాణ్మాతురః.
ద్వయోర్మాత్రో రపత్యం పుమాన్=ద్వైమాతురః.
అష్టసు కపాలేషు సంస్కృతః పురోడాశః=అష్టాకపాలః.

ఏవం-సప్తర్షయః, షడృతవః ఇత్యాది.
అస్యైవ అనేకవద్భావీ ద్విగురితి వ్యవహారః.

2. *ఉత్తరపద ద్విగుర్యథా :-*

పఞ్చగావో ధనం యస్య సః పఞ్చగవధనః.
దశసు గృహేషు ప్రవిష్టః దశగృహప్రవిష్టః.
ద్వే అహనీ జాతస్య యస్య ద్వ్యహ్నా జాతః.

3. *సమాహార ద్విగుర్యథా :-*

త్రయాణాం లోకానాం సమాహార స్త్రిలోకీ.
పఞ్చానాం తక్ష్ణాం సమాహారః పఞ్చతక్షీ. పఞ్చతక్షఞ్చ.
పఞ్చానాం పాత్రాణాం సమాహారః పఞ్చపాత్రమ్.

ఏవం త్రిభువనమ్, చతుర్యుగమ్, పఞ్చగవమ్, చతుష్పథమ్, ఇత్యాది. అయ మేవ ఏకవద్భావీ ద్విగురిత్యుచ్యతే.

ఇతి ద్విగుః—తత్పురుషశ్చ.

అనువాదము :—

ద్విగు సమాసము

సంఖ్యలను అనగా అంకెలను చెప్పెడి శబ్దములను పూర్వమందుగల తత్పురుషము ద్విగుసమాసమని చెప్పఁబడును.

అది మూడు విధములు.

(1) తద్ధితార్థ ద్విగువు.
(2) ఉత్తరపద ద్విగువు.
(3) సమాహార ద్విగువు అని.

1. తద్ధితార్థద్విగువు :—

పౌర్వశాలః అనునెడ 'పూర్వస్యాం శాలాయాం భవః' అని విగ్రహము. ఇచ్చట పూర్వశబ్దము దిగ్వాచకము. అది ముందున్నవలన ద్విగుసమానము. ఇచ్చట ఞ-యనెడి తద్ధితప్రత్యయము వలన ఆదివృద్ధి వచ్చి పౌర్వశాలః అని యైనది.

షాణ్మాతురః అనునెడ 'షణ్ణాం మాతౄణా మపత్యం పుమాన్' అని విగ్రహము. ఇదియు తద్ధితార్థ ద్విగువు. కాని సంఖ్యాపూర్వకము. ఇచ్చట తద్ధిత ప్రత్యయము అణ్. దానివలన ఆది వృద్ధియు ప్రకృతికి ఉకారాదేశము వచ్చినది.

ద్వైమాతురః అనునెడ 'ద్వయోర్మాత్రో రపత్యం పుమాన్=ద్వైమాతురః' యని విగ్రహము. ఇదియు పూర్వమువలె సంఖ్యాపూర్వ తద్ధితార్థ ద్విగువు.

అష్టాకపాలః అనునెడ 'అష్టసు కపాలేషు సంస్కృతః పురోడాశః' అను విగ్రహము. ఇదియు సంఖ్యాపూర్వ తద్ధితార్థ ద్విగువు.

ఇట్లే—సప్తర్షయః, షడృతవః, మున్నగునవి యూహ్యములు. ఇది యనేక వద్భావి ద్విగువనియుఁ జెప్పఁబడుచున్నది. ఏలయనగా పురోడాశాదులు ముఖ్యార్థము లొక్కటియైనను అనేకముగా కానవచ్చుటవలన అనేకవద్భావి యని చెప్పఁబడును.

2. ఉత్తరపదద్విగువు :-

పఞ్చగవధనః అనునెడ 'పఞ్చ గావో ధనం యస్య సః' అని విగ్రహము.

దశగృహప్రవిష్టః అనునెడ 'దశసు గృహేషు ప్రవిష్టః దశగృహప్రవిష్టః' అని విగ్రహము.

ద్వ్యహ్నజాతః 'ద్వే అహనీ జాతస్య యస్య ద్వ్యహ్నజాతః' యని విగ్రహము.

పై మూడింటిలోను పఞ్చగవధన యనునెడ పఞ్చగవ యను ద్విగువునకు 'ధన' యని యుత్తరపదము, దశగృహప్రవిష్టః అనునెడ దశగృహ యను ద్విగువునకు ప్రవిష్టయను నుత్తరపదము ద్వ్యహ్నజాతః అనునెడ ద్వ్యహ్నయను ద్విగువునకు జాతః అని యుత్తరపదము పరముగా నున్నందున నిది యుత్తర పద ద్విగు యని చెప్పఁబడుచున్నది.

3. సమాహార ద్విగువు :-

త్రిలోకీ యనునెడ 'త్రయాణాం లోకానాం సమాహారః' యని విగ్రహము.

పఞ్చతక్షీ యనునెడ 'పఞ్చానాం తక్ష్ణాం సమాహారః' యని విగ్రహము. పఞ్చ తక్షమ్ అనియు రూపము.

పఞ్చపాత్రమ్ అనునెడ 'పఞ్చానాం పాత్రాణాం సమాహారః' అని విగ్రహము.

పైన జెప్పఁబడిన సమాసముల యందంతట సమాహారము వాచ్యముగ నున్నది గాన నిది సమాహారద్విగువు.

ఇట్లే-త్రిభువనమ్, చతుర్యుగమ్, పఞ్చగవమ్, చతుష్పథమ్ మున్నగు నవి యూహ్యములు.

ఇదియే ఏకవద్భావి ద్విగువని చెప్పఁబడుచున్నది. ఏలయనగా నిందలి పదార్థ కములు సమాహారముచే నొక్కటిగా కన్పడుచున్నవి కాన నేకవద్భావిత్వము.

ఇట్లు ద్విగువు -- తత్పురుషము నిరూపితములు.

మూలమ్ :—

అథ బహువ్రీహిః

బహువ్రీహిః ప్రాయేణాన్యపదార్థప్రధానో విశేష్య నిఘ్నశ్చ.
స చ షోడశ విధః.

(1) ద్విపద బహువ్రీహిః
(2) బహుపద బహువ్రీహిః
(3) వ్యధికరణ బహువ్రీహిః
(4) వికార బహువ్రీహిః
(5) సఙ్ఖ్యాత బహువ్రీహిః
(6) అభ్యాస బహువ్రీహిః
(7) వికల్ప బహువ్రీహిః
(8) సామీప్య బహువ్రీహిః
(9) దిగన్తరాళ బహువ్రీహిః
(10) వ్యతిహారలక్షణ బహువ్రీహిః
(11) సమసమ్బన్ధ బహువ్రీహిః
(12) లుప్త మధ్యమ పద బహువ్రీహిః
(13) ఉపమాన బహువ్రీహిః
(14) క్రియాపూర్వపద బహువ్రీహిః
(15) నఞ్ బహువ్రీహిః
(16) ప్రాది బహువ్రీహిశ్చేతి.

1. తత్ర ద్విపద బహువ్రీహి స్సప్తవిధః.

(1) ద్వితీయా బహువ్రీహిః
(2) తృతీయా బహువ్రీహిః
(3) చతుర్థీ బహువ్రీహిః
(4) పఞ్చమీ బహువ్రీహిః
(5) షష్ఠీ బహువ్రీహిః
(6) సప్తమీ బహువ్రీహిః
(7) క్రియా విశేషణ బహువ్రీహిశ్చేతి.

1, ద్వితీయా బహువ్రీహిర్యథా :-

ప్రాప్త ఆనన్దో యం సః=ప్రాప్తానన్దః. ఏవం ప్రాప్తకామః, ఆరూఢవానరః (వృక్షః) ఇత్యాది.

2. తృతీయా బహువ్రీహిర్యథా :-

ఊఢో రథో యేన సః ఊఢరథః (అనడ్వాన్). ఏవమ్— కృతకృత్యః, ధృతవస్త్రః, జితసేనః, ఇత్యాది.

3. చతుర్థీ బహువ్రీహిర్యథా :-

ఉపహృతః పశుః యస్మై సః=ఉపహృతపశుః. (రుద్రః) ఏవ మర్పితార్ఘ్య ఇత్యాది.

4. పఞ్చమీ బహువ్రీహిర్యథా :-

ఉద్ధృత ఓదనో యస్యాస్సా ఉద్ధృతౌదనా (స్థాలీ) ఏవం నిర్జనః (దేశః)

5. షష్ఠీ బహువ్రీహిర్యథా :-

పీతమమ్బరం యస్య సః పీతామ్బరః (హరిః)
శార్ఙ్గం ధనుర్యస్య శార్ఙ్గధన్వా.
కల్యాణో ధర్మో యస్య కల్యాణధర్మా.
దీర్ఘే సక్థినీ యస్య దీర్ఘసక్థః.
రక్తే అక్షిణీ యస్య రక్తాక్షః.
ద్వే అఙ్గులీ అస్య ద్వ్యఙ్గులమ్=(దారు) దారుభిన్నే ద్వ్యఙ్గులః (హస్తః)
ద్వౌ మూర్ధానౌ అస్య ద్విమూర్ధః.

ఏవం త్రిమూర్ధః.

6. సప్తమీ బహువ్రీహిర్యథా :—

వీరాః పురుషాః యస్మిన్ సః=వీరపురుషః=(గ్రామః)
ఏవం బహువిహగః=(తరుః) ఇత్యాది.

7. క్రియా విశేషణ బహువ్రీహిర్యథా :-

నిర్గతా శఙ్కా యస్మిన్ కర్మణి తద్యథా భవతి తథా నిశ్శఙ్కమ్ (ఏవమగ్రేపి బోధ్యమ్)

2. బహుపద బహుౖవ్రీహిర్యథా :-
ౖప్రియాశ్చిౖత్రా గావో యస్య సః = ౖప్రియచిౖత్రగుః.
ఏవం—చిౖత్రజరద్గవీకః, శ్యామోజ్జ్వలవపుః ఇత్యాది.

3. వ్యధికరణ బహుౖవ్రీహిర్యథా :-
* కణ్ఠే కాలో యస్య సః = కణ్ఠే కాలః.
గడుః కణ్ఠే యస్య సః = గడుకణ్ఠః.
చౖక్రం పాణౌ యస్య సః = చౖక్రపాణిః

4. వికార బహుౖవ్రీహిర్యథా :-
సువర్ణవికారః ఆభరణం యస్య సః = సువర్ణాభరణః.
ఏవం రజతముౖద్ర ఇత్యాది.

5. సఙ్జాత బహుౖవ్రీహిర్యథా :-
కేశానాం సఙ్జాతశ్చూడా యస్య సః = కేశచూడః.

6. ఆఖ్యానబహుౖవ్రీహిర్యథా :-
ౖత్రి రావృత్తా దశ = ౖత్రిదశాః. ద్విశతమ్.

7. వికల్ప బహుౖవ్రీహిర్యథా :-
ద్వౌ వా ౖత్రయో వా = ద్విౖత్రాః.
పఞ్చ షడ్వా = పఞ్చషాః
ౖత్రయశ్చత్వారో వా = ౖత్రిచతురాః.

8 సామీప్య బహుౖవ్రీహిర్యథా :-
దశానాం సమీపే యే సన్తి తే = ఉపదశాః.
ఏవ మాసన్నవింశాః, అధికౖత్రింశాః. అదూరచత్వారింశాః.

---

* యౖత్ర త్వభిధానమస్తి తౖత్ర వైయధికరణ్యేపి బహుౖవ్రీహిః. స ౖత్రివిధః:- షష్ఠీపూర్వపదకోపమానవ్యధికరణద్విపద షష్ఠీ బహుౖవ్రీహిః, సప్తమీ పూర్వపదక వ్యధికరణ ద్విపద షష్ఠీ బహుౖవ్రీహిః, సప్తమ్యుత్తరపదక వ్యధికరణ ద్విపద షష్ఠీ బహుౖవ్రీహిరితి. తౖత్రాద్యోయథా :- మృగస్య అక్షిణీ యస్యాస్సా మృగాక్షీ = నారీ. ద్వితీయో యథా :- కణ్ఠే కాలో యస్య సః = కణ్ఠేకాలః. తృతీయో యథా :- దణ్డః పాణౌ యస్య సః = దణ్డపాణిః. ఏవం- పద్మనాభః, హిరణ్యగర్భః ఇత్యాది.

9. దిగన్తరాళ బహువ్రీహిర్యథా :-

దక్షిణస్యాశ్చ పూర్వస్యాశ్చ దిశోర్యదన్తరాళం సా = దక్షిణపూర్వా.

10. వ్యతిహారలక్షణ బహువ్రీహిర్యథా :-

కేశేషు కేశేషు గృహీత్వేదం యుద్ధం ప్రవృత్తం = కేశాకేశి.

బాహుభిర్బాహుభిః ప్రహృత్యేదం యుద్ధం ప్రవృత్తం = బాహూబాహవి.

ఏవం ముష్టీముష్టి, దణ్డాదణ్డి.

ద్వౌ దణ్డౌ యస్మిన్ప్రహరణే తత్ = ద్విదణ్డి. ద్వి ముసలి. అస్య సమాసస్యావ్యయత్వం బోధ్యమ్.

11. సమసమ్బన్ధ బహువ్రీహిర్యథా :-

పుత్రేణ సహ వర్తత ఇతి సపుత్రః. సహపుత్రః. ఏవం-సధనః, సవిద్యః, సకర్మకః, సలోమకః ఇత్యాది.

12. లుప్తమధ్యమపద బహువ్రీహిర్యథా :-

కరే స్థితం ధనం యస్య సః = కరధనః.

అన్తర్గతాని లోమాని యస్య సః = అన్తర్లోమః. ఏవం బహిర్లోమః.

13. ఉపమాన బహువ్రీహిర్యథా :-

చన్ద్ర ఇవ ముఖం యస్యాస్సా = చన్ద్రముఖీ. సూర్యస్య ప్రభేవ ప్రభా యస్య సః = సూర్యప్రభః.

పుణ్డరీకే ఇవ సున్దరే అక్షిణీ యస్య సః = పుణ్డరీకాక్షః.

14. క్రియాపూర్వపదో యథా :-

అస్తి క్షీరం యస్యాస్సా = అస్తిక్షీరా (గౌః)

15. నఞ్ బహువ్రీహిర్యథా :-

అవిద్యమానం ధనం యస్య సః = అధనః.

నాస్తి ప్రజా యస్య సః = అప్రజాః.

ఏవం-అమేధాః, అనఙ్గః.

16. ప్రాది బహువ్రీహిర్యథా :-

ప్రపతితం పర్ణం యస్మాత్సః ప్రపర్ణః. నిర్జనః. అవ్యయానాం వాచ్యః. ఉచ్చైర్ముఖః. ఉన్నతా నాసికా యస్య = ఉన్నసః. ప్రగతా నాసికా యస్య = ప్రణసః. విగతా నాసికా యస్య = విగ్రః, విఖ్యశ్చ.

ఏవం-దుష్ప్రజాః, సుప్రజాః, దుర్మేధాః. సుమేధాః, సజ్గతే జానునీ అస్య సఙ్జ్ఞః. ప్రగతే జానునీ అస్య ప్రజ్ఞుః-ఊర్ధ్వజ్ఞుః,ఊర్ధ్వజానుః*

పునస్స చ బహుప్రీహి ర్ద్వివిధః:- తద్గుణసంవిజ్ఞానోఽతద్గుణసంవిజ్ఞానశ్చేతి. తత్రాద్యః-రక్తాక్షః, పీతామ్బర లమ్బకర్ణాదయః.

ద్వితీయః-చిత్రగు, జితసేనాదయః.

ఇతిబహుప్రీహిః.

అనువాదము :-

బహుప్రీహి సమాసము

బహుప్రీహి సమాసము ప్రాయికముగా అన్యపర్థదామును ప్రధానము గల్గిన దగును. విశేష్యమున కధీనమైనదిగ నుండును. అనగా—విశేష్యము ఏ లింగమునందును, ఏ విభక్తివచనములయందు నుండునో అందే యిది గూడ నుండవలయును.

ఈ బహుప్రీహి పదునాఱు తెఱంగులు కల్గియున్నది. అవెట్లనగా—

(1) ద్విపద బహుప్రీహి
(2) బహుపద బహుప్రీహి
(3) వ్యధికరణ బహుప్రీహి
(4) వికార బహుప్రీహి
(5) సఙ్ఖ్యాత బహుప్రీహి
(6) అభ్యాస బహుప్రీహి
(7) వికల్ప బహుప్రీహి
(8) సామాన్య బహుప్రీహి
(9) దిగన్తరాళ బహుప్రీహి
(10) వ్యతిహారలక్షణ బహుప్రీహి
(11) సమసంబంధ బహుప్రీహి
(12) లుప్తమధ్యమపద బహుప్రీహి
(13) ఉపమాన బహుప్రీహి

(14) క్రియా పూర్వపద బహుప్రీహి
(15) నఞ్ బహుప్రీహి
(16) ప్రాది బహుప్రీహి యని.

అందు మొదటిదైన ద్విపద బహుప్రీహి యేడు విధములు. అవెట్లనగా–

(1) ద్వితీయా బహుప్రీహి
(2) తృతీయా బహుప్రీహి
(3) చతుర్థీ బహుప్రీహి
(4) పఞ్చమీ బహుప్రీహి
(5) షష్ఠీ బహుప్రీహి
(6) సప్తమీ బహుప్రీహి
(7) క్రియా పూర్వపద బహుప్రీహి యని.

అందు–

1. ద్వితీయా బహుప్రీహి :–

ప్రాప్తానన్దః అనునెడ 'ప్రాప్తః ఆనన్దః యం,' అని విగ్రహము. ఇచ్చట 'యం' అని ద్వితీయా విభక్తి యుండుటవలన నిది ద్వితీయా బహుప్రీహి. ఇట్లే ప్రాపకామః ఆరూఢవానరః (వృక్షః) ఇత్యాది స్థలములలో విగ్రహములనరయునది.

2. తృతీయా బహుప్రీహి :-

ఊఢరథః అనునెడ 'ఊఢః రథః యేన' అని విగ్రహము. 'యేన' తృతీయావిభక్త్యంతము గాన నిది తృతీయా బహుప్రీహి (అనడ్వాన్ = ఎద్దు అని అర్థము). ఇది అన్యపదార్థము. ఇట్లే-కృతకృత్యః, ధృతవస్త్రః, జితసేనః మున్నగునవి యూహ్యములు.

3. చతుర్థీబహుప్రీహి :-

ఉపహృతపశుః అనునెడ 'ఉపహృతః పశుః యస్మై సః = ఉపహృత పశుః' (రుద్రః) ఇచ్చట రుద్రుడు అన్యపదార్థము. "యస్మై" చతుర్థీ విభక్త్యంతము గాన చతుర్థీ బహుప్రీహి.
ఇట్లే-అర్పితార్ఘ్యః మున్నగునవి యూహ్యములు.

4. పఞ్చమీ బహువ్రీహి :-

ఉద్ధృతౌదనా (స్థాలీ) అనునెడ 'ఉద్ధృతః ఓదనః యస్యాస్సా=ఉద్ధృతౌదనా' యని విగ్రహము. ఇచ్చట 'స్థాలి' యన్యపదార్థము. 'యస్యాః' అని పఞ్చమీ విభక్తి కాన ఇది పఞ్చమీ బహువ్రీహి. ఇట్లే-నిర్జనః (దేశః) మున్నగునవి యూహ్యములు,

3. షష్ఠీ బహువ్రీహి :-

పీతాంబరః (హరిః) అనునెడ 'పీతం అంబరం యస్య' అని విగ్రహము. ఇచ్చట 'హరి' అన్యపదార్థము. 'యస్య' షష్ఠ్యంతముగాన నిది షష్ఠీ బహువ్రీహి.

ఇట్లే—శార్ఙ్గధన్వా, కల్యాణధర్మా, దీర్ఘసక్థః, రక్తాక్షః, ద్వ్యఙ్గులమ్ మున్నగు సమాసము లూహ్యములు.

5. సప్తమీ బహువ్రీహి :-

వీరపురుషః (గ్రామః) అనునెడ 'వీరాః పురుషాః యస్మిన్' అని విగ్రహము. ఇచ్చట 'గ్రామము' అన్యపదార్థము "యస్మిన్" అని సప్తమ్యంతము గాన సప్తమీ బహువ్రీహి.

ఇట్లే—బహువిహగః (తరుః) ఇత్యాది సమాసము లరయునది.

1. క్రియా విశేషణ బహువ్రీహి:-

నిశ్శఙ్కమ్ అనునెడ 'నిర్గతా శఙ్కా యస్మిన్ కర్మణి తద్యథా భవతి తథా నిశ్శఙ్కమ్' అని విగ్రహము.

ఈ నిశ్శఙ్క మనునది క్రియకు విశేషణము గాన నిది క్రియావిశేషణ బహువ్రీహి.

2. బహుపద బహువ్రీహి :-

ప్రియచిత్రగు అనునెడ 'ప్రియాః చిత్రాః గావః యస్య సః' అని విగ్రహము. ఇచ్చట ప్రియ-చిత్ర-గో శబ్దములు పెక్కులు సమసించుచున్నవి గాన నిది బహుపద బహువ్రీహి.

3. వ్యధికరణ బహువ్రీహి :-

కణ్ఠేకాలః అనునెడ 'కణ్ఠే కాలః యస్య' అని విగ్రహము. ఇచ్చట విగ్రహ వాక్యములో 'కణ్ఠే' యని సప్తమ్యంతము. 'కాలః' అని ప్రథమాంతము.

రెండును భిన్నవిభక్తులు కల్గియుండుట వలన వ్యధికరణములైనవి. అందువలన నిది వ్యధికరణ బహువ్రీహి.

ఇట్లే—గడుకణ్ఠః, చక్రపాణిః మున్నగునవి క్రమముగా—"గడు కణ్ఠే యస్య సః" "చక్రం పాణౌ యస్య సః" అని విభిన్న విభక్తులు కల్గియున్నవి గాన వ్యధికరణ బహువ్రీహులుగా గ్రహింపఁదగినవి.

4. వికార బహువ్రీహి :-

సువర్ణాభరణః అనునెడ సువర్ణవికారః ఆభరణం యస్య యని విగ్రహము. ఇట్లే 'రజతవికారః ముద్రా యస్య' యని "రజతముద్రః" అనుదానికి విగ్రహము. ఇచ్చట సువర్ణవికారః, రజతవికారః, అని వికారార్థక సువర్ణాది శబ్దములతో విగ్రహము చెప్పుటవలన నిది వికార బహువ్రీహి.

5. సఙ్ఘాత బహువ్రీహి:-

కేశచూడః అనునెడ 'కేశానాం సఙ్ఘాతః చూడా యస్య=కేశచూడః' యని విగ్రహము. ఇచ్చట సంఘాత శబ్దము విగ్రహ దశయందు కానవచ్చి సమాసదశయందు లోపించినది గాన నిది సంఘాత బహువ్రీహి.

6. అభ్యాస బహువ్రీహి :-

త్రిదశాః అనునెడ 'త్రిరావృత్తాః దశయేషాం తే = త్రిదశాః' అని విగ్రహము. ఇట్లే—'ద్విశతమ్' మున్నగునవి.
ఇచ్చట అభ్యాసమనగా ఆవృత్తి. ఆవృత్తి గల్గిన బహువ్రీహి యభ్యాస బహువ్రీహి యనఁబడును.

7. వికల్ప బహువ్రీహి :-

ద్విత్రాః అనునెడ 'ద్వౌ వా త్రయో వా' అని విగ్రహము.
పఞ్చషాః అనునెడ 'పఞ్చ, షడ్ వా పఞ్చషాః' అని విగ్రహము.
త్రిచతురాః అనునెడ త్రియశ్చత్వారో వా = త్రిచతురాః అనివిగ్రహము.

ఇచ్చట ద్విత్రాః ఇత్యాది స్థలములయందు "వా" కారముచేత వికల్పము తెలియుచున్నందువలన నిది వికల్ప బహువ్రీహి.

8. సామాన్య బహువ్రీహి:—

ఉపదశాః అనునెడ 'దశానాం సమీపే యే సంతి తే ఉపదశ' అని విగ్రహము.

ఇట్లే—ఆసన్నవింశాః, అధికత్రింశాః, అదూరచత్వారింశాః, మున్నగు వానికి విగ్రహములూహ్యములు. ఇచ్చట దశానాం సమీపే యని సామాన్యము సూచితము కాన నిది సామాన్య బహువ్రీహి,

9. దిగన్తరాళ లక్షణ బహువ్రీహి :—

దక్షిణపూర్వా యనునెడ 'దక్షిణస్యాశ్చ పూర్వస్యాశ్చ దిశోః యదంతరాళం సా = దక్షిణపూర్వా.' ఇది దక్షిణ దిక్కుకు తూర్పుదిక్కునకును నంతరాళము ద్యోతితముగాన నిది దిగంతరాళబహువ్రీహి.

10. వ్యతిహార లక్షణబహువ్రీహి :—

కేశాకేశి అనునెడ 'కేశేష కేశేషు గృహీత్వా ఇదం యుద్ధం ప్రవృత్తం' అని విగ్రహము.

ఒకరి జుట్టు నొకరు పట్టుకొని యుద్ధము జరిగినదని భావము. ఇచ్చట ఒకరి జుట్టును ఒకరు పట్టుకొనుటయే వ్యతిహారము అది దీనికి లక్షణముగ నుండుట వలన వ్యతిహారలక్షణ బహువ్రీహి.

ఇట్లే—బాహాబాహవి, ముష్టీముష్టి మున్నగునవి యరయునది.

ద్విదణ్డి అనునెడ 'ద్వౌ దణ్డౌ యస్మిన్ ప్రహరణే' యని విగ్రహము. ఒక్క దెబ్బయందు రెండు కఱ్ఱలు వారని యర్థము.

ఇట్లే—ద్విముసలమ్ మున్నగునవి యూహ్యములు.

11. సమసమ్బన్ధ బహువ్రీహి :—

సహపుత్రః అనునెడ 'పుత్రేణ సహవర్తత ఇతి సహపుత్రః' అని విగ్రహము.

ఇచ్చట వర్తతే యను క్రియయందు పుత్రునికి తండ్రికిని సమానమైన సంబంధ ముండుటవలన నిది సమసమ్బన్ధ బహువ్రీహి యైనది.

ఇట్లే—సధవః మున్నగునవి యూహ్యములు.

12. లుప్తమధ్యమ పదబహువ్రీహి :—

కరధనః అనునెడ 'కరే స్థితం ధనం యస్య సః' అని విగ్రహము.

ఇచ్చటి 'ధనమ్' అనునది మధ్యమపదము. అది సమాస దశయందు లోపించినదిగాన లుప్తమధ్యమపద బహువ్రీహి

13. ఉపమాన బహువ్రీహి :—

చన్ద్రముఖీ అనునెడ 'చన్ద్ర ఇవ ముఖం యస్యాః' యని విగ్రహము.
ఇచ్చట చన్ద్రశబ్దముపమానముగాన నిది ఉపమాన బహువ్రీహి.
ఇట్లే—సూర్యప్రభః, పుణ్డరీకాక్షః మున్నగునవి యూహ్యములు.

14. క్రియాపూర్వపద బహువ్రీహి:—

అస్తిక్షీరా అనునెడ 'అస్తి క్షీరం యస్యాస్సా' అని విగ్రహము. ఇచ్చట సమాసమునకు పూర్వమున "అస్తి" యని క్రియా పదమున్నది గాన నిది క్రియా పూర్వ పద బహువ్రీహి.

15. నఞ్ బహువ్రీహి:—

అధనః అనునెడ అవిద్యమానం ధనం యస్య యని విగ్రహము.
ఇచ్చట "అ" యని నఞ్ సమాస ఘటకము గాన నిది నఞ్ బహువ్రీహి.
ఇట్లే—అప్రజాః, అమేధాః, అనజ్ఞః మున్నగునవి యూహ్యములు.

16. ప్రాదిబహువ్రీహి :—

ప్రపర్ణః అనునెడ ప్రపతితం పర్ణం యస్మాత్ అని విగ్రహము.
సమాసమున "ప్ర" యను నుపసర్గ యున్నది గాన నిది ప్రాదిబహువ్రీహి. అవ్యయములకు నిది చెప్పదగినది:-

ఉచ్చైర్ముఖః అనునెడ 'ఉచ్చైః ముఖం యస్య' అని విగ్రహము. ఇచ్చట "ఉచ్చైః" అనునది యవ్యయము.

ఉన్నసః అనునెడ 'ఉన్నతా నాసికా యస్య' యని విగ్రహము. ఆ నాసికా శబ్దమునకు నసాఽఽదేశమురాగా "ఉన్నసః" యని రూపము సిద్ధించినది.
ఇట్లే—

ప్రణసః అనునెడ 'ప్రగతా నాసికా యస్య' యని విగ్రహము. అందు నాసికా శబ్దమునకు పూర్వమువలె నసాదేశము నకారమునకు ణత్వము వచ్చి "ప్రణసః" అని రూపము సిద్ధించినది.

విగ్రః అనునెడ 'విగతా నాసికా యస్య' యని విగ్రహము. అందునాసికా శబ్దమునకు విగ్రాదేశమురాగా "విగ్రః" అని రూపము సిద్ధించినది.

విఖ్యః అనునెడ పై విధముగనే విగ్రహము. కాని నాసికా శబ్దమునకు ఖ్యాదేశము రాగా విఖ్యః అని రూపము సిద్ధించుచున్నది.

ఇట్లే—దుష్ప్రజాః, సుప్రజాః, దుర్మేధాః సుమేధాః అను 'దుర్' మున్నగు నుప సర్గలతో గూడిన బహువ్రీహి యూహ్యము.

దుష్ప్రజాః 'దుష్టాప్రజా యస్య' యని విగ్రహము.

సుప్రజాః 'శోభనా ప్రజా యస్య' అని విగ్రహము.

దుర్మేధాః 'దుష్టా మేధా యస్యసః = దుర్మేధాః.'

సుమేధాః 'శోభనా మేధా యస్య సః = సుమేధాః' అని విగ్రహము.

సఙ్జ్ఞుః అనునెడ 'సజ్గతే జానునీ యస్య' అని విగ్రహము. ఇచ్చట 'జాను' శబ్దమునకు "జ్ఞు" అని ఆదేశమురాగా సఙ్జ్ఞుః అని రూపము సిద్ధించినది.

మఱల బహువ్రీహి రెండు విధములు.

(1) తద్గుణ సంవిజ్ఞానము.
(2) అతద్గుణ సంవిజ్ఞానము.

తస్య గుణాః = విశేషణాని = తేషాం సంవిజ్ఞానం = క్రియాన్వయితయా విజ్ఞానం యత్ర యను వ్యుత్పత్తిననుసరించి, అన్య పదార్థమునకు సంబంధించిన విశేషణములను అనగా నందలి వస్తురూపములైనవానిని క్రియతో నన్వయింపఁ జేయు విజ్ఞాన మెందుగల్గునో అది తద్గుణ సంవిజ్ఞానబహువ్రీహి. దానికి భిన్నమైనది అతద్గుణసంవిజ్ఞాన బహువ్రీహి.

అందు మొదటిది- రక్తాక్ష-పీతామ్బర-లంబకర్ణాదులు. రెండవది - చిత్రగుజిత సేనాదులు.

ఇట్లు బహువ్రీహిసమాసము.

మూలమ్ :—

అథ ద్వన్ద్వః

ప్రాయేణోభయ పదార్థప్రధానో ద్వన్ద్వః ఉత్తరపదలిజ్గశ్చ.
స ద్వివిధః.

(1) ఇతరేతరయోగ ద్వన్ద్వః
(2) సమాహారద్వన్ద్వ శ్చేతి

ఇతరేతర యోగద్వన్ద్వో యథా :—

రామశ్చ లక్ష్మణశ్చ = రామలక్ష్మణౌ.
రమా చ వాణీ చ = రమావాణ్యౌ,
సుఖఞ్చ దుఃఖఞ్చ మహత్త్వఞ్చ = సుఖదుఃఖమహత్త్వాని.
ఏవమ్-అర్థధర్మౌ, ధర్మార్థౌ. జాయా చ పతిశ్చ దమ్పతీ, జమ్పతీ, జాయాపతీ వా. హోతా పోతానేష్టోద్గాతారః, హోతృపోతృనేష్టోద్గాతారశ్చేత్యాది.

సమాహారద్వన్ద్వోయథా :-

పాణీ చ పాదౌ చ ఏషాం సమాహారః = పాణిపాదమ్.
భేర్యశ్చ పటహాశ్చ ఏషాం సమాహారః = భేరీపటహమ్.
హస్తినశ్చ అశ్వాశ్చ రథాశ్చ పాదాతాశ్చ ఏషాం సమాహారః = హస్త్యశ్వరథపాదాతమ్.
గజాశ్చ సింహాశ్చ ఏషాం సమాహారః = గజసింహమ్.
ఏవమ్ - గోవ్యాఘ్రమ్, అహినకులమ్, అశ్వమహిషమ్, శీతోష్ణమ్, శీతోష్ణే, ఇత్యాది.

ఇతి ద్వన్ద్వః

అనువాదము :-

ద్వంద్వసమాసము

ద్వంద్వ సమాసము తఱచుగా ఉభయ పదార్థములను ప్రధానముగాఁ గల్గియుండును. అనగా — ద్వంద్వసమాసములో నెన్ని పదార్థములు సమసించునో, అవియన్నియు ప్రధానములని యర్థము.

అది రెండు విధములు.

(1) ఇతరేతరయోగద్వంద్వము
(2) సమాహారద్వంద్వము.

1. **ఇతరేతరయోగద్వంద్వము :-**

1. రామలక్ష్మణౌ అనునెడ రామశ్చ లక్ష్మణశ్చ అని విగ్రహము. ఇచ్చట సమాసమునందు రామలక్ష్మణు లిఱువురు ప్రధానము.

2. రమావాణ్యౌ అనునెడ 'రమా చ వాణీ చ రమావాణ్యౌ' అనివిగ్రహము ఇచ్చట రమ వాణియు నిద్దఱును ప్రధానము.

3. సుఖదుఃఖమహత్త్వాని : అనునెడ 'సుఖం చ దుఃఖంచ మహత్త్వంచ' అని ప్రవిగహము.

ఇచ్చట సమాసమునందు సుఖ-దుఃఖమహత్త్వములు మూడును ప్రధానములు. ఇట్లే—

అర్థధర్మౌ, ధర్మార్థౌ మున్నగునవి యూహ్యములు.

దమ్పతీ అనునెడ 'జాయాచ పతిశ్చ' యని విగ్రహము.

జమ్పతీ అనునెడఁగూడ 'జాయా చ పతిశ్చ'యనియే విగ్రహము.

జాయాపతీ అనునెడఁగూడ 'జాయా చ పతిశ్చ' యనియే విగ్రహము.

హోతాపోతానేష్టోద్గాతారః అనునెడ 'హోతా చ పోతా చ నేష్టా చ ఉద్గాతా చ' యని విగ్రహము. హోతృ పోతృనేష్టోద్గాతారః అనునెడఁగూడ పైవిధముగనే విగ్రహము.

2. సమాహారద్వంద్వము :-

పాణిపాదమ్ అనునెడ 'పాణీచ పాదౌ చ ఏషాం సమాహారః' యని విగ్రహము.

భేరీపటహమ్ అనునెడ 'భేర్యశ్చ పటహాశ్చ ఏషాం సమాహారః' యని విగ్రహము.

హస్త్యశ్వరథపాదాతమ్ అనునెడ 'హస్తినశ్చ అశ్వాశ్చ రథాశ్చ పాదాతాశ్చ ఏషాం సమాహారః' యని విగ్రహము.

గజసింహమ్ 'గజాశ్చ సింహాశ్చ ఏషాం సమాహారః' అని విగ్రహము.

ఇట్లే—గోవ్యాఘ్రమ్, అహినకులమ్, అశ్వమహిషమ్, శీతోష్ణమ్, శీతోష్ణే మున్నగునవి యూహ్యములు.

ఇట్లు ద్వంద్వము.

మూలమ్ :-

అథాలుక్సమాసః

పునస్స చాయం సమాసో ద్వివిధః.

(1) లుక్సమాసః

(2) అలుక్సమాసశ్చేతి

నిరూపిత ఏవ లుక్సమాసః.

అలుక్సమాసష్షడ్విధః.

(1) ద్వితీయాలుక్సమాసః

(2) తృతీయాలుక్సమాసః

(3) చతుర్థ్యలుక్సమాసః

(4) పఞ్చమ్యలుక్సమాసః

(5) షష్ఠ్యలుక్సమాసః

(6) సప్తమ్యలుక్సమాసశ్చేతి.

అథ క్రమేణోదాహరణాని:-

పురం దధాతీతి = పురన్ధ్రీ

ఓజసా కృతమ్ = ఓజసాకృతమ్

ఆత్మనే పద్యత ఇతి = ఆత్మనేపదమ్.

స్తోకాన్ముక్తః = స్తోకాన్ముక్తః.

పశ్యతో హరతీతి = పశ్యతోహరః.

సరసి జాత మితి = సరసిజమ్.

యుధి స్థిరః = యుధిష్ఠిరః

కణ్ఠే కాలో యస్య సః = కణ్ఠేకాలః.

ఇత్యలుక్సమాసః

అనువాదము :-

అలుక్సమాసము

మఱల సమాసము రెండు విధములు

(1) లుక్సమాసము.

(2) అలుక్సమాసము.

ఇంతవరకు లుక్సమాసము నిరూపింపఁబడినది. ఇక అలుక్సమాసము నిరూపింపఁబడుచున్నది.

అలుక్సమాసము ఆఱు విధములు:

(1) ద్వితీయాఽలుక్సమాసము

(2) తృతీయాఽలుక్సమాసము

(3) చతుర్థ్యలుక్సమాసము.
(4) పఞ్చమ్యలుక్సమాసము
(5) షష్ఠ్యలుక్సమాసము.
(6) సప్తమ్యలుక్సమాసము అని

క్రమముగా నుదాహరణములు:-

1) పురన్ధ్రి అనునెడ 'పురం దధాతీతి' యని విగ్రహము.
2) ఓజసాకృతమ్ అనునెడ 'ఓజసా కృతమ్' అని విగ్రహము.
3) ఆత్మనేపదమ్ అనునెడ 'ఆత్మనే పద్యత ఇతి' అని విగ్రహము.
4) స్తోకాన్ముక్తః అనునెడ 'స్తోకాత్ ముక్తః' అని విగ్రహము.
5) పశ్యతోహరః అనునెడ 'పశ్యతో హరతీతి' అని విగ్రహము.
6) సరసిజమ్ అనునెడ 'సరసిజాతమితి' అని విగ్రహము.
7) యుధిష్ఠిరః అనునెడ 'యుధి స్థిరః' అని విగ్రహము.

పురన్ధ్రి య నెడ "పురమ్" అను ద్వితీయా విభక్తి, ఓజసాకృతమ్ అనునెడ "ఓజసా" యను తృతీయా విభక్తి, ఆత్మనేపదమ్ అనునెడ "ఆత్మనే" యని చతుర్థీ విభక్తి, స్తోకాన్ముకః అనునెడ "స్తోకాత్" అని పఞ్చమీవిభక్తి, పశ్యతోహరః అనునెడ "పశ్యతః" అని షష్ఠీ విభక్తి సరసిజమ్ అనునెడ "సరసి" అని సప్తమీవిభక్తి, అట్లే యుధిష్ఠిరః అనునెడ "యుధి" యని సప్తమీ విభక్తి లోపించనందువలన నివి యలుక్సమాసములు.

అట్లే కణ్ఠేకాలః అనునెడ 'కణ్ఠే' యని సప్తమీవిభక్తి లోపించనందు వలన నిదియు నలుక్సమాసము.

ఇట్లు అలుక్సమాసము

మూలమ్ :—

అథైకశేషవృత్తిః

శిష్యమాణానేకపదార్థకైక పదవృత్తిః, ఏకశేషవృత్తిః. ద్వన్ద్వాపవాద ఏకశేషః. స ద్వివిధః.

(1) సరూపైకశేషః
(2) **విరూపైకశేషశ్చేతి.**

సరూపైకశేషో యథా :—

రామశ్చ రామశ్చ = రామౌ.

రామశ్చ రామశ్చ రామశ్చ = రామాః.

విరూపైకశేషో ద్వివిధః.

(1) ఏకార్థ విరూపైక శేషః

(2) భిన్నార్థ విరూపైక శేషశ్చేతి.

ఏకార్థ విరూపైక శేషోయథా :-

వక్రదణ్డశ్చ కుటిలదణ్డశ్చ = వక్రదణ్డౌ కుటిలదణ్డౌ వా.

భిన్నార్థ విరూపైకశే షో యథా :-

వత్సస్య గోత్రాపత్యం పుమాన్ = వాత్స్యః.

వత్సస్య యువాపత్యం పుమాన్ = వాత్స్యాయనః.

వత్సశ్చ వాత్స్యాయనశ్చ = వాత్స్యౌ.

శివాచ్చ శివశ్చ = శివౌ.

స్వసా చ భ్రాతా చ = భ్రాతరౌ.

దుహితా చ పుత్రశ్చ = పుత్రౌ.

మాతా చ పితాచ = పితరౌ, మాతాపితరౌ వా.

శ్వశ్రూశ్చ శ్వశురశ్చ = శ్వశురౌ, శ్వశ్రూ శ్వశురౌవా.

స చ దేవదత్తశ్చ = తౌ.

స చ యశ్చ = యౌ, తౌ వా.

సా చ దేవదత్తశ్చ = తౌ.

తచ్చ దేవదత్తశ్చ = తే

ఇమేచ ఇమాశ్చ = ఇమాః (గావః). వీప్సాయామపి క్వచిద్ద్వన్ద్వః.

అహాని చ దివా చ = అహర్దివమ్. అహర్నిశమ్ ఇత్యాది.

ఇత్యేక శేష వృత్తిః.

అనువాదము :—

ఏక శేష వృత్తి

అనేక పదార్థములతో సమాసను చేసినపుడు ఒక పదము శేషించినచో నది ఏకశేషవృత్తి. ఇది ద్వంద్వమునకు అపవాదము. ద్వంద్వమునందు ఎన్ని పదములతో సమాసము చేయుదుమో అవి యన్నియు మిగులును.

అది రెండు విధములు.

(1) సరూపైకశేషము.
(2) విరూపైకశేషము.

అందు సరూపైకశేషము :-

రామాః :- 'రామశ్చ రామశ్చ రామశ్చ' అని విగ్రహము. ఇచ్చట సమానరూపముగల పదములు మూడింటికిని సమాసముఁ జేయగా నొక్కటియే శేషించినది. కావున నిది సరూపములలో నేక శేషము.

విరూపైక శేషము రెండు విధములు.

(1) ఏకార్థ విరూపైకశేషము.
(2) భిన్నార్థ విరూపైక శేషము అని.

అందు ఏకార్థ విరూపైకశేషము :-

వక్రదణ్డౌ కుటిలదణ్డౌ వా అనునెడ 'వక్రదణ్డశ్చ కుటిలదణ్డశ్చ' యని విగ్రహము. వక్రశబ్ద కుటిల శబ్దములు ఏకార్థకములు. కాని భిన్నరూపములు, అందువలన ఏకార్థ విరూపకములు. వానికి సమాసము జేయగా వానిలో వక్రదణ్డ శబ్దముగాని కుటిలదణ్డ శబ్దముగాని శేషించును.

2. భిన్నార్థ విరూపైకశేషము :-

వాత్స్యౌ అనునెడ 'వాత్స్యశ్చ వాత్స్యాయనశ్చ' యని విగ్రహము. వాత్స్యశబ్దమునకు 'వత్సస్య గోత్రాపత్యం పుమాన్ వాత్స్యః' అని విగ్రహము. వత్సగోత్రమున జన్మించిన పురుషుడని యర్థము. వాత్స్యాయన శబ్దమునకు 'వత్సస్య యువాపత్యం పుమాన్' అని విగ్రహము. వత్సునికి యువకుఁడైన కుమారుడు. కావున వాత్స్య శబ్దమునకు వాత్స్యాయన శబ్దమునకు అర్థములు వేఱుగాన భిన్నార్థకములు. ఇవి భిన్నరూపములతో నుండుటవలన విరూపములు. కావున వానికి 'వత్సశ్చ, వాత్స్యాయనశ్చ వాత్స్యః యని విగ్రహము.

శివౌ అననెడ 'శివా చ శివశ్చ' అని విగ్రహము. ఇవి సరూపములు కావున సరూపైకశేషము.

భ్రాతరౌ అనునెడ 'స్వసా చ భ్రాతాచ' అని విగ్రహము. ఇచ్చటి పదములు విరూపములు గాన విరూపైకశేషము.

పుత్రౌ అనునెడ 'దుహితాశ్చ పుత్రశ్చ' అని విగ్రహము. ఇదియు విరూపైకశేషము.

పితరౌ అనునెడ 'మాతా చ పితా చ' యని విగ్రహము. ఇదియు విరూపైకశేషము.

మాతాపితరౌ అనునెడ 'మాతా చ పితా చ' యని విగ్రహము పైదాని వలెనే.

శ్వశురౌ అనునెడ 'శ్వశ్రూశ్చ శ్వశురశ్చ' అని విగ్రహము. ఇది సరూపైకశేషము.

శ్వశ్రూశ్వశురౌ అనునెడ పైదానివలెనే దీనికిని విగ్రహము.

తౌ అనునెడరెండవ వ్యక్తి దేవదత్తుఁడని వివక్షితమైనచో 'స చ దేవదత్తశ్చ' అని విగ్రహము.

యౌ అనునెడ 'స చ యశ్చ' అని విగ్రహము.

తౌ అనునెడ 'స చ యశ్చ' యనియు విగ్రహము.

తౌ అనునెడ దేవదత్తుఁడు వివక్షితుడైనచో 'సా చ దేవదత్తశ్చ'; అని విగ్రహము.

స్త్రీలింగ శబ్దముతో పుంలింగ శబ్దమునకు విగ్రహము చెప్పినను పుంలింగ రూపమే శేషించును. గాన—ఇచ్చట తౌ అను రూపము సిద్ధించినది.

తే అనునెడ 'తచ్చ దేవదత్తశ్చ' అని విగ్రహము.

నపుంసకలింగ శబ్దముతో పుంలింగ శబ్దమునకు విగ్రహము చెప్పినచో నపుంసక లింగము మాత్రమే శేషించును. కావున తే యనునది నపుంసకలింగ తచ్ఛబ్దమునకు ద్వివచనము.

ఇమాః అనునెడ ఇమే చ (పుం) ఇమాశ్చ (స్త్రీ) అని విగ్రహము.

ఇచ్చట స్త్రీ లింగములోని ఇదం శబ్ద ద్వివచనమునకు స్త్రీలింగములోని ఇదం శబ్ద బహువచనముతో సమాసము చెప్పినందువలన స్త్రీలింగ బహువచనమే శేషించినది. ఇందు విశేష్యము గోవులు.

వీప్సయందుఁగూడ అనగా—ఒకదానిని రెండుమాఱులు చెప్పినప్పుడు కూడ నొకచోట ద్వంద్వము వచ్చునున్నది.

ఇట్లు ఏకశేషవృత్తి నిరూపితము.

మూలమ్ :-

అథ తద్ధిత వృత్తిః

ప్రాతిపదికాధికారోక్త ప్రత్యయాన్త ప్రాతిపదిక వృత్తిస్తద్ధిత వృత్తిః.

తత్రాపత్యార్థక తద్ధితో యథా :-

రఘో రపత్యం పుమాన్ రాఘవః.
దశరథస్యాపత్యం పుమాన్దాశరథిః.
దితే రపత్యం పుమాన్ దైత్యః.
వ్యాసస్యాపత్యంపుమా న్వైయాసకిః.
కన్యాయాః అపత్యం పుమాన్ కానీనః.
వినతాయాః అపత్యం పుమాన్ వైనతేయః.
పితృష్వసురపత్యం పుమాన్ పైతృష్వసేయః; పైతృష్వస్రీయశ్చ.
రాజ్ఞోఽపత్యం పుమా న్రాజన్యః.
క్షత్రస్యాపత్యం పుమాన్ క్షత్రియః.
కులస్యాపత్యం పుమాన్ కులీనః.
కురోః* రపత్యం పుమాన్ రాజా చ కౌరవ్యః.

---

* శ్లో॥ రూఢ్యాదేశస్య రాజ్ఞశ్చ కస్యచిద్వాచకా ఇమే।
అఙ్గవఙ్గాదయో ద్వ్యచ్కాః కోసలాద్యాస్తు కీర్తితాః ॥౧॥
తస్య రాజన్యపత్యేఽపి సుజనో దృశ్యతే భిదా।
తథా విధానాం శబ్దానాం రూపభేదోఽత్ర కథ్యతే ॥౨॥
అఙ్గస్య రాజా చాఙ్గస్స్యా దఙ్గాపత్యం పుమానపి.
రాజానోఽఙ్గాస్త్వపత్యాని పుమాంసశ్చైవ మూహ్యతామ్ ॥౩॥
అఙ్గ ఆఙ్గౌ జనిత్వఙ్గా బహుత్వే ప్రత్యయస్య లుక్
రాజాపత్యవివక్షాయాం న స్త్రియాం త్వేష నిర్ణయః ॥౪॥
వాఙ్గో వాఙ్గౌ వఙ్గాః సైంహః సైంహౌ స్మృతాః సింహాః।
కౌరవ్యశ్చ కౌరవ్యౌ కురవస్స్యుశ్చైవ మన్యేఽపి ॥౫॥
మాత్స్యో మత్స్యా ఏవం పౌరవ్యశ్చ పూరవో ద్వ్యచ్కాః।
చైద్యశ్చేదయ ఏవం పాణ్డ్యాస్తే పాణ్డవశ్చ ప్రోక్తాః ॥౬॥
తస్యాయమితి వివక్షాయామపి తే పాణ్డవో జ్ఞేయాః।
పాఞ్చాలః పఞ్చాలాశ్చ కాలిఙ్గాస్తే కలిఙ్గాశ్చ ॥౭॥
ఆమ్బష్ఠ్యశ్చామ్బష్ఠాః సౌవీర్యాస్తే తు సౌవీరాః।

ఏవమ్-ఇక్ష్వాకో రపత్యం పుమాన్ రాజా ఐక్ష్వాకః.

రోహిణ్యా అపత్యం పుమాన్ రౌహిణేయః.

ఉపగోరపత్యం పుమా నౌపగవః.

కులటాయాః అపత్యం కౌలటినేయః; కౌలటేయః.

గర్గస్య గోత్రాపత్యం పుమా న్గార్గ్యః;** అపత్యాని పుమాంసః గర్గాః.

ఏవం-వత్సా ఇత్యాది.

గర్గస్య యువాపత్యం పుమాన్ గార్గ్యాయణ ఇత్యాది.

అథ రక్తార్థకః :-

కషాయేణ రక్తం కాషాయం వస్త్రమ్.

నీల్యా రక్తం నీలమ్.

నైషధ్యో నిషధా స్తే సౌంమహో జనితు సూరమసాః ॥౮॥
అజాద్యశ్చాజాదాశ్చ కౌసల్యశ్చకోసలా అపి చ।
మాగధ ఏతే మగధాశ్చావన్త్యశ్చావ న్తయశ్చామీ ॥౯॥
ప్రాత్యగ్రథి రేకత్వే తే తు ప్రత్యగ్రథా జ్ఞేయాః ।
సాల్వకాలకూటి రేకశ్చ కలకూటా ఏవమన్యేపి ॥౧౦॥

** శ్లో॥ అథగోత్రమపత్యన్తు పౌత్రప్రభృతి కథ్యతే.
గర్గస్య గోత్రాపత్యమ్పుమాన్గార్గ్య ఇతి ఉచ్యతే ॥౧॥
తే గర్గా బార్హ ఉర్వాశ్చ వాత్స్య వత్సాశ్చ తే స్మృతాః ।
బైదో బిదాశ్చ వాతణ్డ్యో వతణ్డా ఏవ మూహ్యతామ్ ॥౨॥
కౌణ్డ్యాయన్యశ్చ తే కుణ్డ్యాయనా స్తద్గణనా అపి ।
సాయనై ఙత్రేయో మిత్రయవా ఆత్రేయశ్చాత్రయ స్తథా ॥౩॥
భార్గవో భృగవ స్తద్వత్కౌత్సః కుత్సాః ప్రకీర్తితాః ।
ఆఙ్గిరసశ్చాఙ్గిరసో గౌతమో గోతమా అపి ॥౪॥
అగస్త్యగ స్తయశ్చైవ కౌణ్డిన్యశ్చ కుణ్డినా స్తథా ।
అర్జునిశ్చార్జునా యాధిష్ఠిరశ్చైవ యుధిష్ఠిరాః ॥౫॥
విశేషవిధినాలో మ్నో బహ్వపత్యే త్వకారవత్ ।
అపత్య ముడులో మ్నస్స్యా దౌడులోమి స్తుతే పునః ॥౬॥
ఉడులోమా బహుత్వే స్యు రేవం కేచిద్విశేషగాః ।
యథా:- ఔడులోమిః - ఔడులోమీ - ఉడులోమాః.
హే ఔడులోమే-హే ఔడులోమీ-హే ఉడులోమాః.
ఔడులోమిమ్-ఔడులోమీ-ఉడులోమాన్, ఏవంరీత్యా రూపాణి బోధ్యాని.

యుక్తార్థక తద్ధితో యథా:-

పుష్యేణ యుక్తం పౌషమహః.

పుష్యేణ యుక్తా రాత్రిః పౌషీ.

దృష్టార్థక తద్ధితో యథా :-

వశిష్ఠేన దృష్టం వాశిష్ఠం సామ.

ఉశనసా దృష్టం సామ ఔశనమ్, ఔశనసమ్.

పరివృతార్థకః :-

వస్త్రైః పరివృతో వాస్త్రో రథః.

శరావే ఉద్ధృతః శారావః ఓదనః.

శయిత్రర్థకః :-

స్థణ్డిలే శేతే స్థాణ్డిలో భిక్షుః.

సంస్కృతార్థకః :-

దధ్ని సంస్కృతం దాధికమ్.

ఉదశ్వితి సంస్కృత ఔదశ్విత్కః.

క్షీరే సంస్కృతా క్షైరేయీ.

అధికరణార్థకః :-

పౌషీ పౌర్ణమాసీ అస్మిన్వర్తత ఇతి పౌషో మాసః.

ఫాల్గునీ పౌర్ణమాసీ అస్మిన్నితి ఫాల్గునికః, ఫాల్గునో మాసః.

ఏవం-శ్రావణికః, శ్రావణః. కార్తికికః, కార్తికః. చైత్రికః, చైత్రః.

దేవతార్థకః :—

ఇన్ద్రో దేవతాఽస్యేతి ఐన్ద్రమ్ (హవిః)

భ్రాత్రర్థకః :-

పితుర్భ్రాతా పితృవ్యః

మాతుర్భ్రాతా మాతులః.

పితుః పితా పితామహః

మాతుః పితా మాతామహః.

సమూహార్థకః :-

శుకానాం సమూహః శౌకకమ్

గర్భిణీనాం సమూహః గార్భిణమ్.

యువతీనాం సమూహః యౌవతమ్, యౌవనఞ్చ.

జనానాం సమూహో జనతా.

ఏవం-గ్రామతా. బన్ధుతా. గజతా. సహాయతా. రాజన్యకమ్. వార్ధకమ్.

బ్రాహ్మణానాం సమూహః బ్రాహ్మణ్యమ్ ఇత్యాది.

అధ్యేతృవేదితృత్యర్థకః :-

వ్యాకరణ మధీతే వేత్తివా = వైయ్యాకరణః.

ఏవం–నైయాయికః, పౌరాణికః ఇత్యాది.

సాధ్వర్థకః :-

శరణే సాధుః శరణ్యః.

శైషికార్థో యథా :

చక్షుషా గృహ్యతే చాక్షుషం (రూపమ్). శ్రావణ శ్శబ్దః.

అశ్వై రుహ్యతే ఆశ్వో రథః.

గ్రీవాయాః అలఙ్కారః గ్రైవేయకః.

దివి భవం దివ్యమ్

ప్రాచ్యమ్.

అమా (సహ) తిష్ఠతీతి అమాత్యః.

ఏవం-క్వత్యః, ఇహత్యః, తత స్త్యః, తత్రత్యః, నిత్యః.

తస్యాయంతదీయః.

భవతశ్ఛాత్రః భావత్కః.

భవదీయః, భావతః.

అరణ్యే భవః ఆరణ్యకః.

పరస్యేదం పరకీయమ్.

జనకీయమ్, రాజకీయమ్, స్వకీయమిత్యాది. యువయో ర్యుష్మాకం వా

అయం యుష్మదీయః.

అస్మదీయః-యౌష్మాకీణః-ఆస్మాకీనః-యౌష్మాకః-ఆస్మాకః.

తవ మమ వా అయం తావకీనః.

తావకః – మామకీనః – మామకః.

త్వదీయః — మదీయః.

మాసే భవం మాసికమ్-సాంవత్సరికమ్.

ప్రావృషి భవః ప్రావృషేణ్యః.

వర్షాసు సాధు వార్షికమ్.

పథి జాతః పన్థకః. సైన్ధవః

కోశే సమ్భూతం కౌశేయమ్.

మాసే దేయమృణం మాసికమ్.

వనే భవః వన్యః.

దిశి భవం దిశ్యమ్. గాంభీర్యమ్.

అధ్యాత్మభవమ్ ఆధ్యాత్మికమ్.

ఆధిదైవికమ్ ఆధిభౌతికమ్.

ఐహలౌకికమ్—పారలౌకికమ్.

తీర్థాదాగతస్త్రైర్థికః. పిత్ర్యమ్-పైతృకమ్. మక్షికాభిః కృతం మాక్షికమ్ (మధు)

అధికృత్య కృతగ్రన్థార్థకః.

శకున్తలామధికృత్య కృతో గ్రన్థః శాకున్తలః.

ప్రోక్తార్థకః :-

పాణినినా ప్రోక్త ముపజ్ఞాతం వా పాణినీయమ్.

సమ్బన్ధసామాన్యార్థకః :-

దశరథస్యాయ న్దాశరథః.

పృథాయా అయ మ్పార్థః.

ఉపగో రిదమ్ ఔపగవమ్

వికారార్థకః :-

మయూరస్య వికారోఽవయవో వా

మాయూరః, మయూరమయశ్చ.

గోః పురీషం గోమయమ్.

గోర్వికారః గవ్యమ్

పయసో వికారః పయస్యమ్

జతునో వికారః జాతుషమ్.

ఏవం—త్రాపుషమ్.

సోఽస్యేత్యర్థకః :

భరతా యోద్ధారోఽస్య సఙ్గ్రామస్య భారతః.

పఙ్క్తిరావి రస్యేతి పాఙ్క్తః ప్రగాథః.

పృచ్ఛత్యర్థకః :—

సుస్నాతం పృచ్ఛతి సౌస్నాతికః.

తరణార్థకః :—

నా వా తరతి నావికః.

చరత్యర్థకః :-

రథేన చరతి రథికః.

జీవత్యర్థకః :-

ధనుషా జీవతి ధానుష్కః.

రక్షత్యర్థకః :-

సమాజం రక్షతి సామాజికః.

నిర్వృత్తార్థకః :-

అక్షద్యూతేన నిర్వృత్త మాక్షద్యూతికమ్ వైరమ్.
కృత్యా నిర్వృత్తం కృత్రిమమ్.
పక్త్యా నిర్వృత్తం పక్త్రిమమ్.
పాకేన నిర్వృత్తం పాకిమమ్.
త్యాగిమమ్.
యాచితేన నిర్వృత్తం యాచితకమ్.
అపమిత్య నిర్వృత్తమాపమిత్యకమ్.

శబ్దకర్త్రర్థకః :-

శబ్దం కరోతి శాబ్దికః.

ధర్మంచరతీత్యర్థకః :-

ధర్మం చరతీతి ధార్మికః.
అధర్మం చరతి ఆధర్మికః.

ప్రహరణార్థకః :—

ధనుః ప్రహరణమస్య ధానుష్కః.
ఏవ మాసికః, పారశ్వధికః, శాక్తీకః, యాష్టీకః.

అస్తీత్యాద్యర్థకః :-

అస్తి పరలోక ఇత్యేవం మతిర్యస్య స ఆస్తికః
నాస్తి పరలోక ఇత్యేవం మతిర్యస్య స నాస్తికః.
దిష్టమితి మతి ర్యస్య స దైష్టికః.

శీలమిత్యర్థకః :-

అపూపభక్షణం శీలమస్య ఆపూపికః. కర్మశీలః కార్మః ఇత్యాది.

నిర్మితాద్యర్థకః :-

ఉరసా నిర్మిత ఔరసః పుత్రః.

గవే హితం గవ్యమ్.

ఆత్మనే హితం ఆత్మనీనమ్.

ఏవం — విశ్వజనీనమ్. రాజభోగీనః. సర్వస్మై హితం సార్వమ్.

సర్వీయ మిత్యాది.

తద్వహత్యాద్యర్థకః :-

రథం వహతి రథ్యః

యుగం వహతి యుగ్యః.

ధురం వహతి ధుర్యః, ధౌరేయః, ధురీణశ్చ.

శకటం వహతి శాకటః.

నావా తార్యం నావ్యమ్.

విషేణ వధ్యః విష్యః.

తులయా సమ్మితం తుల్యమ్.

ధర్మాదనపేతం ధర్మ్యమ్.

ఏవం-పథ్యం, అర్థ్యం, న్యాయ్యమిత్యాది.

తస్యేశ్వర స్తత్రవిదిత ఇత్యర్థకః :-

సర్వ భూమే రీశ్వరస్సార్వభౌమః.

సర్వ భూమౌ విదిత స్సార్వభౌమః.

క్రీతార్థకః :-

నిష్కేణ క్రీతం నైష్కికమ్.

శతేన క్రీతం శతికమ్, శత్యమ్.

ద్విశతేన క్రీతం ద్విశతమ్

పఞ్చభిః క్రీతః పఞ్చకః

అర్హార్థకః :

దణ్డమర్హతి దణ్డ్యః, అర్ఘ్యః, వధ్యః.

తేన తుల్య మిత్యర్థకః :-

బ్రాహ్మణేన తుల్యం బ్రాహ్మణవత్ (అధీతే).

తత్ర తస్యే వేత్యర్థకః :-

మధురా యా మివ మధురావత్ (స్రుఘ్నే ప్రాకారః)

చైత్రస్యేవ చైత్రవత్.

తస్య భావ ఇత్యర్థక తద్ధితో యథా :-

గోర్భావః గోత్వమ్, గోతా.

దృఢస్య భావః దార్ఢ్యమ్, ద్రఢిమా.

బ్రాహ్మణస్య భావః బ్రాహ్మణమ్.

గురోర్భావః గౌరవమ్, గురుత్వమ్ గరిమా.

రాజ్ఞో భావః కర్మ వా రాజ్యమ్

శ్రోత్రియస్య భావః శ్రౌత్రమ్.

అర్హతో భావః అర్హన్తీ

అయథా తథా భావః ఆయథాతథ్యమ్, అయాథాతథ్యమ్.

పౌరోహిత్యమ్, దూత్యమ్, సఖ్యమ్ శౌచమ్, కౌశల్యమ్ ఇత్యాది.

తదస్య సఞ్జాత మిత్యర్థకః :-

తారకా స్సఞ్జాతా అస్య తారకితమ్ నభః.

రోమాఞ్చిత మఙ్గమ్.

తదస్య ప్రమాణ మిత్యర్థకః :-

ఊరూ ప్రమాణ మస్య ఊరుద్వయ సమ్. ఊరుదఘ్నమ్, ఊరు మాత్రమ్.

పరిమాణార్థకః :-

యత్పరిమాణమస్య యావాన్, ఏవం-తావాన్, ఎతావాన్ కియాన్ ఇయాన్.

సఙ్ఖ్యాయాన్తు కతి, కియన్తః,

అవయవార్థకః :-

పఞ్చ అవయవా అస్య పఞ్చతయమ్.

ఏవం – ద్వితయం, ద్వయ మిత్యాది.

పూరణార్థకః :-

పఞ్చానాం పూరణః పఞ్చమః.

ఏవం – షష్ఠః, ద్వితీయః, వింశతి తమ ఇత్యాది.

తదస్యాస్త్యస్మిన్నిత్యర్థకః :-

లక్ష్మీరస్యాస్మిన్వా_స్తీతి లక్ష్మీవాన్ గోమాన్, దణ్డవాన్, దణ్డీ.
ఏవం - యశస్వీ, యశస్వాన్. కేశీ, కేశవాన్, కేశికః, కేశవః.
తున్దిలః. వత్సలః. వాగ్మీ. హృదయాళుః, హృదయవాన్, హృదయీ,
హృదయికః. ఉష్ణం న సహతే = ఉష్ణాళుః. ఏవం-శీతాళుః. కృపాళుః.
బలూలః. వాతూలః అర్శాంసి అస్య విద్యన్తే అర్శసః. అహంయు
రిత్యాది.

అతిశయార్థకః :-

అయ మనయోరతిశయేన లఘుః = లఘుతరః, లఘీయాన్.
అయమేషా మతిశయేన లఘుః = లఘుతమః, లఘిష్ఠః.
అతిశయేన విజయతే విజయతేతరామ్, విజయతేతమామ్.
అతిశయేన ప్రశస్యః శ్రేయాన్, జ్యేష్ఠః, జ్యాయాంశ్చ.
అతిశయే నా_న్తికం నేదిష్ఠః, నేదీయాన్.
అతిశయేన స్థూలః స్థవిష్ఠః, స్థవీయాన్.
అతిశయేన గురుః గరిష్ఠః, గరీయాన్.
అతిశయేన ప్రియః ప్రేష్ఠః, ప్రేయాన్.

ప్రశంసార్థకః :-

ప్రశస్తః పటుః పటురూపః.
ప్రశస్తం పచతి పచతిరూపమ్.
ప్రశస్తా మృత్ మృత్స్నా, మృత్సా.

ఈషదసమాప్తావిత్యర్థకః :-

ఈషదూనో విద్వాన్ = విద్వత్కల్పః, విద్వద్దేశ్యః, విద్వద్దేశీయః.
ఈషదూనః పటుః, బహుపటుః, పటుకల్పః, పటుప్రకారః, పటు
జాతీయః.

అజ్ఞాతార్థకః :-

కస్యాయ మశ్వోఽశ్వకః,

శీలార్థకః :-

తూష్ణీం శీలః తూష్ణీకః.

అనుకమ్పాద్యర్థకః :-

అనుకమ్పితః పుత్రః = పుత్రకః.

కుత్సితోఽశ్వోఽశ్వకః. అశ్వ ఇవ ప్రతికృతిః అశ్వకః;

ఏవమ్ - వ్యాఘ్రకః, తైలకః స్థూలకః, అణుక ఇత్యాది.

క్రియాభ్యావృత్త్యర్థకః :-

పఞ్చవారాన్ కురుతే = పఞ్చకృత్వః. బహుకృత్వ ఇత్యాది.

తత్ప్రకృత వచనార్థకః :-

ప్రాచుర్యేణ ప్రస్తుత మన్న మన్నమయమ్. ఏవ మపూపమయమ్.

తాదర్థ్యార్థకః :-

పితృదేవతాయై పితృదేవత్యమ్.

పాదార్థముదకం పాద్యమ్.

ఏవ మర్ఘ్యమ్, ఆతిథ్యమిత్యాది.

స్వార్థకః :-

ప్రజ్ఞ ఏవ ప్రాజ్ఞః.

మృదేవ మృత్తికా.

అభూతతద్భావార్థకః :-

అకృష్ణః కృష్ణస్సమ్పద్యతే తఙ్కరోతి కృష్ణీకరోతి. శుచీభవతి. శ్రేణీ స్యాత్.

బహ్వాల్పార్థకః :-

బహూని దదాతి బహుశః, అల్పశః.

పరివాపణార్థకః :-

ముణ్డనేన సంస్కరోతి మద్రాకరోతి. ఏవం భద్రాకరోతీత్యాదయో బోధ్యాః ॥

ఇతి తద్ధితవృత్తి సఙ్గ్రహః

అథ కృద్వృత్తిః

తత్ర ధాత్వధికారోక్తప్రత్యయాన్త ప్రాతిపదిక వృత్తిః కృద్వృత్తిః. ధాతోరేవ కర్తరి కర్మణి భావాదౌ చ కృత్ప్రత్యయా భవన్తి; తత్ర సకర్మకేభ్యో ధాతుభ్యః కర్మణి కర్తరి చ. అకర్మకేభ్యో ధాతుభ్యో భావే కర్తరి చేతి జ్ఞేయమ్.

కృద్వృత్తి ర్ద్వివిధా- కారక కృద్వృత్తిః, భావకృద్వృత్తిశ్చేతి.
తత్ర కారక కృద్వృత్తిష్షడ్విధా.

శ్లో॥ కర్తా చ కర్మ కరణం సమ్ప్రదానం తథైవచ,
అపాదానాధికరణే ఇతి షట్కారకాణి వై॥

తత్ర - కర్తృ కారక కృద్వృత్తి ర్యథా :-

కరోతీతి కర్తా-కుమ్భం కరోతీతి కుమ్భకారః.
వసతీతి వాస్తవ్యః.
నర్తయతీతి నర్తకః.
ప్రతిష్ఠత ఇతి ప్రతిష్ఠః=గౌః.
ఆత్మానం బిభర్తీతి ఆత్మమ్భరిః.
అనాఢ్య ఆఢ్యో భవతీతి ఆఢ్యమ్భవిష్ణుః.
శ్రయతీతి శితః, శ్రితవాన్.
పచతీతి పచన్, పచమానః.
స్పృహయతీతి స్పృహయాళుః.
ఏవం-దయాళుః, శయాళుః.
కర్తు మిచ్ఛతీతి చికీర్షుః.
వేత్తీతి విద్వాన్.
శాస్త్రం కరోతీతి శాస్త్రకృదిత్యాది.

కర్మకారక కృద్వృత్తిర్యథా :-

రక్ష్యత ఇతి రక్షణీయః, రక్షితవ్యః.
రక్ష్యః త్వయా మయా వా.
ఏవం-పచనీయః, పక్తవ్యః, పాక్యః
త్రాయత ఇతి త్రాతః, త్రాణః.
క్షేతుం శక్యం క్షయ్యమ్.
జేతుం శక్యం జయ్యమ్.
దుఃఖేనాపి గన్తు మశక్యః దుర్గః.
సుఖేన లభ్యత ఇతి సులభమ్ ఇత్యాది.

కరణ కారక కృద్వృత్తిర్యథా :-

స్నాన్త్యనేనేతి స్నానీయమ్=చూర్ణమ్.

వహ న్త్యనేనేతి వహ్యమ్ = శకటమ్.

సఞ్చర న్త్యనేన సఞ్చరః = మార్గః.

అపమృజ్య న్తేఽనేనవ్యాధ్యాదయ ఇత్యపామార్గః.

ఆనీయన్తే మత్స్యాదయోఽనేనేత్యానాయః.

స్తమ్బోఽనేన హన్యత ఇతి స్తమ్బఘ్నః, స్తమ్బఘనః.

సమ్ప్రదాన కారక కృద్వృత్తిర్యథా :-

దీయతే అస్మై దానీయః (విప్రః)

గాం హన్తి తస్మై గోఘ్నః (అతిథిః)

అపాదానకారక కృద్వృత్తిర్యథాః-

బిభేత్య స్మాదితి భీమః భీష్మః,

భయానకః-వహ ఇత్యాది.

అధికరణ కారక కృద్వృత్తిర్యథాః-

జలాని దీయన్తేఽస్మిన్నితి జలధిః.

అధీయన్తేఽస్మిన్ని త్యధ్యాయః.

గౌర్దుహ్యతేఽస్యామితి గోదోహనీ స్థాలీ.

గావశ్చర న్త్య స్మిన్నితి గోచరః.

అథ భావకృద్వృత్తౌ కతిచిదుదాహ్రియన్తే:-

భూయత ఇతి భవ్యం, భవనీయం,

భవితవ్యం, భవనం, భూతిః, భావః.

బ్రహ్మణో భావో బ్రహ్మభూయమ్.

నన్దనం నన్దథుః.-స్నాతం మయా.

స్తుతిః-శ్రుతిః-అన్వేషణా.

శయనం, శాయికా.

దుష్కరః సుకరః భోజనాయ భోక్తుమ్.

ఏవం-త్యక్తుం గన్తుం యాతుమ్.

భోజనోత్తరం భుక్త్వా, త్యక్త్వా, గత్వా.

పిధాయ, ఆగత్య-విచార్య.

శయ్యాయా ఉత్థాయ శయ్యోత్థాయమ్.

అనుపదం స్మృత్వా=స్మారం స్మారమ్.

శ్రావం శ్రావమ్.
స్వాదుం కృత్వా స్వాదుఙ్కారమ్.
ముష్టిం గృహీత్వా ముష్టిగ్రాహమ్.
ముఖతో భూత్వా ముఖతోభావమ్.
నానా భూత్వా నానాభూయ నానాభావమ్.
తూష్ణీం శబ్దే ఉపపదేప్యేవమ్.

ఇతి కృద్వృత్తి సంగ్రహః

అథ సనాద్యన్త ధాతువృత్తిః

సనాది ప్రత్యయాన్త ధాతువృత్తిః సనాద్యన్త ధాతువృత్తిః.
సా ద్వాదశధా.

శ్లో॥ సన్క్యచ్కామ్యచ్క్యఙ్క్యషోథాచారక్విబ్ణిజ్యఙౌ తథా.
యగాయ ఈయఙ్ణిశ్చేతి ద్వాదశామీ సనాదయః ॥

తత్ర.- సన్వృత్తిః :-
పఠితు మిచ్ఛతి పిపఠిషతి.
భవితు మిచ్ఛతి బుభూషతి.
కర్తు మిచ్ఛతి చికీర్షతి.
అత్తు మిచ్ఛతి జిఘత్సతి.
ఏవం—దాతుం దిత్సతి, దిత్సతే.
గ్రహీతుం జిఘృక్షతి.
గన్తుం జిగమిషతి.
ఆప్తుం ఈప్సతి.
హాతుం జిహాసతి.
రన్తుం రిరంసతే.
శ్రోతుం శుశ్రూషతే.
పతితుం పిపతిషతి.
స్వార్థే తు -కిత్-చికిత్సతి.
గుప్—జుగుప్సతే.
తిజ్—తితిక్షతే.

క్యజ్వృత్తిః :-

పుత్ర మాత్మన ఇచ్ఛతి పుత్రీయతి.

రాజాన మాత్మన ఇచ్ఛతి రాజీయతి.

గిర మాత్మన ఇచ్ఛతి గిర్యతి.

ఏవం—పూర్యతి.

ఆచారార్థేపి :—ప్రాసాదే ఇవాచరతి

ప్రాసాదీయతి (కుట్యాం భిక్షుః)

కుట్యామివాచరతి సౌధే కుటీయతి.

కామ్యజ్వృత్తిః:—

పుత్ర మాత్మన ఇచ్ఛతి పుత్రకామ్యతి.

యశ ఆత్మన ఇచ్ఛతి యశస్కామ్యతి.

ఏవం—సర్పిష్కామ్యతీత్యాది.

క్యఙ్ వృత్తిః :-

కృష్ణ ఇవాచరతి కృష్ణాయతే.

కష్టాయ క్రమతే కష్టాయతే. తపశ్చరతి తపస్యతి.

సుఖం వేదయతే సుఖాయతే. విద్వానివాచరతి విద్వాయతే, విద్వస్యతే.

కుమారీవాచరతి కుమారాయతే.

హరిణీ వాచరతి హారితాయతే.

అప్సరాయత ఇత్యాది.

క్యష్ వృత్తిః :-

అలోహితః లోహిత ఇవాచరతి లోహితాయతి, లోహితాయతే.

పటపటాయతి పటపటాయతే.

ఆచారక్విబ్ వృత్తిః :-

కృష్ణ ఇవాచరతి కృష్ణతి.

మాలే వాచరతి మాలాతి.

కవి రివ కవయతి.

రాజే వ రాజానతి.

పితే వ పితరతి.

భూ రివ భవతి.

భవ ఇవాచరతి భవతి ఇత్యాది.

ణిజ్ వృత్తిః :-

సత్యం కరోత్యాచష్టేవా సత్యాపయతి (తే).

సేనయాఽభియాతి = అభిషేణయతి-(తే).

లోమాన్యనుమార్ష్టి అనులోమయతి-(తే).

అశ్వేనాతిక్రామతి అశ్వయతి-(తే).

కంసవధ మాచష్టే కంసంఘాతయతి-(తే)

అసినా హన్తి అసయతి-(తే).

భవన్తం ప్రేరయతి భావయతి-(తే).

హస్తౌ నిరస్యతి హస్తయతి-(తే).

స్వార్థేపి-చోరయతి-(తే)

యఙ్ వృత్తిః :-

పునఃపునరతిశయేన వా భవతి బోభూయతే.

ఏవం బేభిద్యతే, వరీవృత్యతే ఇత్యాది.

యక్ వృత్తిః :-

కణ్డూయతి-(తే)

ఏవం-సుఖ్యతి. మహీయతే.

తిరస్యతి. ఉషస్యతి. సమరయతి ఇత్యాదయః.

ఆయవృత్తిః :-

గోపాయతి-ధూపాయతి (స్వార్థే)

ఈయఙ్ వృత్తిః :-

ఋతియతే (స్వార్థే)

ణిఙ్ వృత్తిః :-

పుచ్ఛ ముదస్యతి ఉత్పుచ్ఛయతే.

భాణ్డాని సమాచినోతి సమ్భాణ్డయతే.

చీవరా ణ్యార్జయతి పరిధత్తే వా

సఞ్చీవరయతే (భిక్షుః)

హస్తౌ నిరస్యతి హస్తయతే.
స్వార్థేతు కామయతే॥

ఏషాం రూపాణి ధాతురత్నావళ్యాం విస్తరేణ సలక్షణం దర్శితాని.
ఇతి సనాద్యన్త ధాతువృత్తిః.

మూలమ్ :-

అథ విభక్త్యర్థ ప్రకరణమ్

శ్లో॥ విభక్త్యర్థ ప్రబోధేన పణ్డితో జాయతే జనః ।
తస్మాత్తే ప్రతిపాద్యన్తే విభక్త్యర్థా ఇహాధునా ॥
విభక్తి ర్ద్వివిధా-సుబ్విభక్తి స్తిఙ్విభక్తిశ్చేతి.
తత్ర సుబ్విభక్తి రుదాహృతా.

(1) ఉక్త కర్మ కర్త్రాదౌ స్వార్థే ప్రథమా. సమ్బోధనేపి ప్రథమా.
(2) అనుక్తే కర్మణి ద్వితీయా.
(3) అనుక్తే కర్తరి కరణే చ తృతీయా.
(4) అనుక్తే సమ్ప్రదానే చతుర్థీ.
(5) అనుక్తే అపాదానే పఞ్చమీ.
(6) సమ్బన్ధార్థే షష్ఠీ.
(7) అనుక్తే అధికరణే సప్తమీ.

ఆశయమ్ :-

శ్లో॥ రామో జనార్ధనై గ్కీర్త్యై దారిద్ర్యాన్నగరే పితుః
రక్షత్యాలోచ్య శాస్త్రార్థం ధర్మజ్ఞో రాజ సత్తమః
ఇత్యత్ర క్రమేణో దాహరణాని వక్ష్యామః.
తత్ర తావ త్తిఙ్విభక్త్యర్థాః-
క్రియా వాచినో భ్వాదయో ధాతవః (సర్వేపి సకర్తృకాః)
తేద్వివిధాః.-సకర్మకా అకర్మకాశ్చ.
తత్ర సకర్మకేభ్యో ధాతుభ్యః కర్మణి కర్తరిచ,అకర్మకేభ్యో ధాతుభ్యః
భావే-కర్తరి చ లడాదయ స్స్యుః.
తే తు దశ విధాః.
లట్-లిట్-లుట్-ల్పట్-లేట్-లోట్-లఙ్-లిఙ్-లుఙ్-ల్పఙ్ ఇతి

శ్లో॥ లడ్వర్తమానే లేట్వేదే భూతే లుఙ్లఙ్లిటస్తథా
విధ్యాశిషోస్తు లిఙ్లోటౌ లృట్లృఙ్లుట్ చ భవిష్యతి॥

ఏషాం దశ లకారాణా మపి *తిబాదేశో భవతి. తిఙ్ తు ప్రత్యాహారేణ బోధ్యః.

పురుషః.	ఏ.	ద్వి.	బ.	సఞ్జ్ఞా.
ప్రథమః =	తిప్	తస్	ఝి	ఇదం తిబాదినవకం
మధ్యమః =	సిప్	థస్	థ	పరస్మైపదసఞ్జ్ఞకం
ఉత్తమః =	మిప్	వస్	మస్	భవతి.

ప్రథమః =	త	ఆతామ్	ఝ	ఇదం తాదినవక
మధ్యమః =	థాస్	ఆథామ్	ధ్వమ్	మాత్మనేపద
ఉత్తమః =	ఇట్	వహి	మహిఙ్	సఞ్జ్ఞకం భవతి.

తిఙుక్తే కర్తరి కర్మణి చ అస్మది ప్రయుజ్యమానే అప్రయుజ్యమానేఽపి ఉత్తమః.

తిఙుక్తే కర్తరి కర్మణి చ యుష్మది ప్రయుజ్యమానేఽప్రయుజ్యమానేఽపి మధ్యమః.

(శేషే ప్రథమః) అస్మద్యుష్మద్భిన్న తిఙుక్త కర్తరి (కర్మణిచ) రామాది రూపే ప్రయుజ్యమానేఽప్రయుజ్యమానే చ ప్రథమః.

యథా:— రక్ష పాలన ఇత్యస్మాత్కర్తరితిఙ్.

రక్షతి రామో జనాన్ — అత్ర తిఙుక్తే కర్తరి రామే (ఉక్త కర్మ కర్త్రాదౌ స్వార్థే ప్రథమా) ఇత్యనేన "రామ" ఇత్యత్ర ప్రథమా విభక్తిః.

"జనా" నిత్యత్ర రక్షతీతి తిఙా కర్మణోఽనుక్తత్వాత్ (అనుక్తే కర్మణి ద్వితీయా) ఇత్యనేన ద్వితీయా విభక్తిః.

---

* తిప్తస్ఝిసిప్థస్థమిబ్వస్మస్తాతాంఝథాసాథాన్ధ్వమిడ్వహిమహిఙ్॥ పా-3-4-78॥ ఏతేఽష్టాదశ లాదేశాస్స్యుః॥ ఏషు షట్సు త్రికేషు క్రమాదేకైకస్మిన్త్రికే ఏకవచన-ద్వివచన బహువచన సఞ్జ్ఞా జ్ఞేయా.

ఏవం—రామౌ రక్షతః విప్రం విప్రౌ విప్రాన్వా; రామా రక్షన్తి విప్రం విప్రౌ విప్రాన్వే త్యాది బోధ్యమ్॥ ఇతి కర్తరి ప్రయోగః. **।

రామేణ రక్ష్యతే జన ఇత్యత్ర తిఙా కర్మణ ఉక్తత్వాత్ (ఉక్తే కర్మ కర్త్రాదౌ స్వార్థే ప్రథమా) ఇత్యనేన జన ఇత్యత్ర ప్రథమా.

యదా కర్మ ఉక్తం తదా కర్తు రనుక్తత్వాత్ (అనుక్తే కర్తరి కరణే చ తృతీయా) అనేన రామేణే త్యత్ర తృతీయా.

హే రామ త్వం రక్షసి విప్రం విప్రౌ-విప్రాన్వా-ఏవమ్ అహం రక్షామి-త్వం రక్ష్యసే-రామేణ రామాభ్యాం రామై స్త్వయా మయా వా-ఏవమ్—అహం రక్ష్యే ఇత్యత్ర చ క్రమేణ తిఙా కర్తృకర్మణో రుక్తత్వాత్ (తిఙుక్తే కర్తరి కర్మణి యుష్మది అస్మది చ ప్రయుజ్యమానేఽపి మధ్యమః) ఇత్యనేన మధ్యమో త్తమ పురుషౌ స్తః. అనుక్తే సఙ్ఖ్యానియమో నా స్తీతి ద్వివచ బహువచనా న్త ప్రయోగ ఉపపద్యతె. "హే రామ" ఇత్యత్ర (సమ్బోధనేఽపి ప్రథమా) ఇత్యనేన సమ్బోధన ప్రథమా విభక్తిః. ఇతి కర్మణి ప్రయోగః.

రామేణ త్వయా మయా వా భూయతే. అత్ర భావే లకారః. భావో నామ ధాత్వర్థః. స ఏవ తిఙుక్తః. అత్ర యుష్మదస్మద్భ్యాం సామానాధి కరణ్యాభావా న్న మధ్యమోత్తమౌ. కింతు ప్రథమ పురుష ఏవ. (శేషే ప్రథమ) ఇత్యత్ర మధ్యమోత్తమయో రవిషయే ప్రథమ ఇతి వ్యాఖ్యానాత్ "న కేవలా

** (౧) అకర్మక కర్తరి ప్రయోగః (౨) సకర్మక కర్తరి ప్రయోగః (౩) కర్మణి ప్రయోగః (౪) ద్వికర్మక కర్తరి ప్రయోగః (౫) ద్వికర్తృక కర్తరి ప్రయోగః (౬) ద్వికర్తృక కర్మణి ప్రయోగః (౭) ద్వికర్మక కర్మణి ప్రయోగః (౮) కర్మక ర్తరి ప్రయోగః (౯) భావే ప్రయోగ ఇతి ప్రయోగా నవ.

ఏషాం క్రమేణోదాహరణాని బోధ్యాని. యథాః- (౧) రామో విరాజతే (౨) రామో భూమణ్డల మపాలయత్. (౩) ఉపార్జితా చ రామేణ కీర్తి రవ్యాహతా భువి. (౪) రామచన్ద్రో దశగ్రీవం పరలోక మనీనయత్. (౫) బన్ధయామాస కపిభిస్సేతుం సీతాపతి స్స్వయమ్. (౬) వాయు పుత్రేణ రామేణ లఙ్కా కారిత భస్మసాత్. (౭) దశాస్యో జానకీశేన త్రివిష్టపమనాయి చ. (౮) వసుదేవేన దేవర్షిః హరిస్సంస్మారితో గుణైః. పూజ్యతేచ స్వయంరామో (౯) రామచన్ద్రేణభూయతే. ఏవం బాల ప్రబోధార్థం ప్రయోగా నవ కీర్తితాః॥

ప్రకృతిః ప్రయోక్తవ్యా నాపి కేవలాః ప్రత్యయాః" ఇతి ప్రథమ పురుషైక వచన మాత్రస్య సాధుత్వార్థత్వాచ్చేతి.

రామేణే త్యాదౌ (అనుక్తే కర్తరి కరణే చేతి) కర్తరి తృతీయా. పూర్వోక్త పద్యే ధనైరిత్యత్ర ధనానాం రక్షణ సాధనత్వా త్కరణే తృతీయా. ఏవం-రామో జనాన్ధనై రిత్యత్ర ప్రథమాదయో బోధ్యాః.

కీర్త్యై ఇత్యత్ర 'క్రియయా యమభి ప్రైతి స సమ్ప్రదానమ్' ఇత్యుక్త త్వాత్ (అనుక్తే సమ్ప్రదానే చతుర్థీ) ఇత్యనేన చతుర్థీవిభక్తిః.

దారిద్ర్యాత్ ఇత్యత్ర (అనుక్తే అపాదానే పఞ్చమీ) ఇత్యనేన పఞ్చమీ విభక్తిః.

నగరే ఇత్యత్ర (అనుక్తే అధికరణే సప్తమీ) ఇత్యనేన సప్తమీ విభక్తిః.

పితురిత్యత్ర (సమ్బన్ధే షష్ఠీతి) షష్ఠీ విభక్తిః,

ఇతి కారక విభక్తయః

అనువాదము :-

విభక్త్యర్థ ప్రకరణము

విభక్త్యర్థ జ్ఞానముచే మనుష్యుడు పండితుఁడగును అందువలన నా విభక్త్యర్థము లిటఁ బ్రతిపాదింపఁబడుచున్నవి.

విభక్తి రెండు తెఱంగులు

(1) సుబ్విభక్తి (2) తిఙ్విభక్తి యని.

వానిలో సుబ్విభక్తి ఉదాహరింపఁబడినది.

ప్రథమ : కర్మయు, కర్తయు. తిఙ్, కృత్, తద్ధిత సమాసములలో నొకదానిచేఁ జెప్పఁబడినచో ప్రథమా విభక్తి వచ్చును. ప్రాతిపదికముచేతనే కర్త మున్నగునవి చెప్పఁబడుటవలన "ఉక్తార్థానామప్రయోగః" అను న్యాయముచేత ప్రథమా విభక్తి రానందువలన నిది విధింపఁబడినది. ఆ విధముగా శ్రీః, కృష్ణః, జ్ఞానమ్ ఇత్యాదులకు ప్రథమ వచ్చినది. అట్లే - రామః అనుచోటను ప్రథమ వచ్చినది. అట్లే హేరామ అను సంబోధనలోను ప్రథమ-వచ్చును.

ద్వితీయ:- కర్మ చెప్పఁబడకపోయినచో దానిని చెప్పుటకై ద్వితీయ వచ్చును.

ఎట్లనగా—

"రామః జనాన్ రక్షతి" అనునెడ జన శబ్దముపై కర్మను చెప్పనందు వలన అనగా—పూర్వము చెప్పిన ప్రకారము రక్షతి-యను తిఙ్ చెప్పనందు వలన, ద్వితీయ వచ్చినది.

తృతీయ : కర్తయు, కరణము చెప్పఁబడకపోయినను తృతీయ వచ్చును.

ఎట్లనగా—

"రామః ధనైః రక్షతి" అనునెడ ధనైః అను ధనశబ్దవాచ్యమైన కరణము (సాధనము) తిఙ్ మున్నగు వానిచే చెప్పఁబడనందువలన 'ధనైః' అని తృతీయ వచ్చినది.

"చైత్రేణ హరిః సేవ్యతే" అనునెడ సేవ్యతే యను తిఙ్‌చే చైత్రుడు చెప్పఁబడనందువలన చైత్రశబ్దమునకు తృతీయ వచ్చినది. హరిః యనెడి కర్మ "సేవ్యతే"లోని తిఙ్‌చేఁ జెప్పఁబడినది. హరిశబ్దమునకు ప్రథమ వచ్చినది

చతుర్థి : సమ్ప్రదానమనగా – దానము స్వీకరించెడి వ్యక్తి చెప్పఁబడకపోయినచో చతుర్థి వచ్చును.

అదెట్లనగా :—

"రామః కీర్త్యై రక్షతి" అనునెడ కీర్తి సమ్ప్రదానము; దానికి చతుర్థీ విభక్తిరాగా, "కీర్త్యై" అని రూపము సిద్ధించినది.

పఞ్చమి :- అపాదానము చెప్పఁబడనిచో పఞ్చమీ విభక్తి వచ్చును.

ఎట్లనగా :-

"రామః దారిద్ర్యాత్ రక్షతి" ఇచ్చట దారిద్ర్యము అపాదానము. అది దేనిచేతను చెప్పఁబడనందువలన పఞ్చమి వచ్చి దారిద్ర్యాత్ అను రూప మేర్పడినది. అపాదాన మనగా అవధి.

షష్ఠి :— సంబంధార్థమునందు షష్ఠి వచ్చును.

అదెట్లనగా—

"పితుః నగరే" యనునెడ "పితుః" అను షష్ఠి సంబంధమునుఁ జెప్పు చున్నది. తండ్రికి సంబంధించిన నగరమందని పైవాక్యమున కర్థము.

సప్తమి :- అధికరణము దేనిచేతను చెప్పబడనిచో సప్తమి వచ్చును.

"పితుః నగరే రక్షతి" యనునెడ 'నగరే' యనునది దీని కుదాహరణము. ఇచ్చట అధికరణము దేనిచేతను చెప్పబడనందువలన సప్తమి వచ్చి "నగరే" యను రూపమేర్పడినది.

పైఁజెప్పఁబడిన యుదాహరణము లన్నియు
"రామో జనాన్ ధనైః కీర్త్యై దారిద్ర్యాత్ నగరే పితుః।
రక్షత్యాలోచ్య శాస్త్రార్థం ధర్మజ్ఞో రాజసత్తమః"॥

అను శ్లోకములో సంగ్రహింపఁబడినవి ధర్మజ్ఞుడును, రాజశ్రేష్ఠుఁడునగు శ్రీరాముఁడు శాస్త్రార్థము నాలోచించి జనులను ధనములచే కీర్తికొఱకు దారిద్ర్యము నుండి తండ్రియొక్క నగరమందు రక్షించు చున్నాడు.

ఇచ్చట—

రామః ప్రథమా విభక్తికి
జనాన్ ద్వితీయా విభక్తికి
ధనైః తృతీయా విభక్తికి
కీర్త్యై చతుర్థీ విభక్తికి
దారిద్ర్యాత్ పఞ్చమీ విభక్తికి
పితుః షష్ఠీ విభక్తికి
నగరే సప్తమీ విభక్తికి ఉదాహరణములు.

అందు తిఙ్విభక్త్యర్థములు :-

క్రియలను జెప్పెడి భ్వాదులు అనగా భూ - మొదలుకొనినవి ధాతువులు. ఈ ధాతువు లన్నింటికి కర్తయుండును గాన సకర్తృకములు.

ఆ క్రియలు రెండు తెఱంగులు.

(1) సకర్మకములు.
(2) అకర్మకములు అని.

అందు సకర్మక ధాతువులకు కర్మార్థమునందును, కర్త్రర్థమునందును, అకర్మకధాతువులకు భావార్థమునందును అనగా ధాత్వర్థమునందును, కర్త్రర్థమునందును లట్ మున్నగు లకారములు వచ్చును.

ఆ లకారములు పది తెఱంగులు,

(1) లట్ (2) లిట్ (3) లుట్ (4) ల్రుట్ (5) లేట్ (6) లోట్ (7) లఙ్ (8) లిఙ్ (9) లుఙ్ (10) ల్రుఙ్ అని-

లట్ - వర్తమాన కాలమునందును.

లేట్ - వేదమునందును.

లుఙ్
లఙ్ } —భూత కాలము నందును.
లిట్

లిఙ్
లోట్టులు } —విధ్యర్థమునందును, ఆశీరర్థమునందును.

ల్రుఙ్
ల్రుట్ } —భవిష్య దర్థమునందును వచ్చును.
లుట్టులు

ఈ ధాతువులు పరస్మైపదములు ఆత్మనే పదములు అని యిరు తెఱంగులు కల్గియున్నది.

అందు పరస్మైపదములగు ధాతువులకు—

	ఏ. వ.	ద్వి. వ.	బ. వ.
ప్రథమ పురుషైకవచన ద్వివచన-బహువచనములయందు వరుసగా	తిప్—	తస్—	ఝి.
మధ్యమ పురుషైకవచన ద్వివచన - బహువచనములయందు వరుసగా	సిప్—	థస్—	థ
ఉత్తమ పురుషైకవచన - ద్వివచన బహువచనములయందు వరుసగా	మిప్—	వస్—	మస్

అను ప్రత్యయములు వచ్చును.

అందు ఆత్మనే పదములగు ధాతువులకు

	ఏ. వ.	ద్వి. వ.	బ. వ.
ప్రథమ పురుషైకవచన ద్వివచన-బహువచనములందు వరుసగా	త—	ఆతామ్—	ఝ.

మధ్యమపురుషైకవచ ద్వివచన-బహువచనములందు వరుసగా	థాస్—ఆథామ్—ధ్వమ్.
ఉత్తమ పురుషైకవచన ద్వివచన-బహువచనములందు వరుసగా	ఇట్—వహి—మహిఙ్

అను ప్రత్యయములు వచ్చును.

కర్తగాని కర్మగాని తిఙ్ఞుచేఁజెప్పఁబడినదై అస్మత్ శబ్దము ప్రయోగింపఁబడి నను. ప్రయోగింపఁబడకపోయినను ఉత్తమ పురుషము వచ్చును.

కర్తగాని కర్మగాని తిఙ్ఞుచేఁజెప్పఁబడినదై యుష్మత్ శబ్దము ప్రయోగింపఁబడినను, ప్రయోగింపఁబడకపోయినను మధ్యమపురుషము వచ్చును.

తక్కిన వారికి ప్రథమ పురుషము. అనగా—అస్మచ్ఛబ్దమునకంటెను, యుష్మచ్ఛబ్దమునకంటెను భిన్నమై తిఙ్ఞుచేఁజెప్పఁబడిన రామాదిరూపమైన కర్తయు, కర్మయు ప్రయోగింపఁబడినను, ప్రయోగింప బడకపోయినను ప్రథమ పురుష వచ్చును.

ఎట్లనగా :—

రక్ష—(పాలనే) అను ధాతువునకు కర్తయను నర్థమున తిఙ్ఞునుఁ జేయగా "రక్షతి" యను రూపమేర్పడును. కాన "రక్షతి రామో జనాన్" అనునెడ తిఙ్ఞుచేఁజెప్పఁబడిన కర్త రాముఁడు. (కర్మ కర్త మున్నగునవి చెప్పఁబడినచో స్వార్థమునందు ప్రథమ వచ్చును) అను నియమముచే 'రామః' అనునపుడు ప్రథమావిభక్తి "జనాః" అనునెడ రక్షతి యను తిఙ్ఞుచే కర్మ చెప్పఁబడనందువలన (కర్మచెప్పఁబడనిచో ద్వితీయ వచ్చును) అను నియమముచే ద్వితీయ రాగా 'జనాః' అని ఏర్పడినది.

ఈ విధముగానే "రామౌ రక్షతః విప్రం, విప్రౌ, విప్రాన్ వా" అనునెడ కర్త ద్వివచనమునందున్నప్పుడును, "రామాః రక్షన్తి విప్రం, విప్రౌ, విప్రాఞ్వా" యని కర్త బహువచనమునందున్నప్పుడు ప్రథమా ద్వితీయా విభక్తులు వచ్చు తెఱంగు నెఱుంగునది

ఇట్లు కర్తృ ప్రయోగము నిరూపితము

"రామేణ రక్ష్యతే జనః" అనునెడ 'రక్ష్యతే' అను తిఙ్ఞుచే కర్మయైన జనము చెప్పఁబడినందువలన (కర్మయు కర్తయు చెప్పబడినచో స్వార్థమున ప్రథమ వచ్చును) అను నియమము ననుసరించి 'జనః' అని ప్రథమ వచ్చినది.

ఎప్పుడు కర్మ చెప్పఁబడినదో, అప్పుడు కర్త చెప్పఁబడదు గాన (కర్తయు కరణము జెప్పఁబడనిచో తృతీయ) అను నియమము ననుసరించి "రామేణ" యని తృతీయ వచ్చినది.

"హేరామ త్వం రక్షసి విప్రం, విప్రౌ, విప్రాన్వా" అని మధ్యమ పురుషమున కర్తృ ప్రయోగముదాహరింపఁబడినది.

అట్లే "అహం రక్షామి" అనునెడ ఉత్తమ పురుషమున కర్తృ ప్రయోగ ముదాహృతము.

"త్వం రక్ష్యసే" (రామేణ, రామాభ్యాం, రామైః) అను కర్మ ప్రయోగమున (మధ్యమ పురుషము).

అట్లే- "అహం రక్ష్యే (రామేణ, రామాభ్యాం, రామైః) అను కర్మ ప్రయోగమున (ఉత్తమ పురుషము) తిఙ్ఞుచే కర్తయు కర్మయు చెప్పఁబడుట వలన (కర్తయు కర్మయు తిఙ్ఞుచేఁ జెప్పఁబడి యుష్మచ్ఛబ్దము అస్మచ్ఛబ్దము ప్రయోగింపఁ బడినను మధ్యమః)అను నియమముననుసరించి "త్వం రక్ష్యసే" అని మధ్యమ పురుషము, "అహం రక్ష్యే"యని యుత్తమ పురుషము వచ్చినది. కర్తయు కర్మయు చెప్పఁబడనపుడు వచన నియమములేదు. కాన"రామేణ వా రామాభ్యామ్ వా రామైర్వా" అని వివిధ వచనములతోఁ బ్రయోగింపవచ్చును.

'హే రామ' అనునెడ "సంబోధనేఽపి ప్రథమా" అను నియమము ననుసరించి ప్రథమ వచ్చును.

ఇట్లు కర్మప్రయోగము నిరూపితము.

రామేణ భూయతే
త్వయా భూయతే
మయా భూయతే
} అను నీ ప్రయోగములు

భావార్థ ప్రయోగములు. ఇచ్చట భూయతే యని లట్ భావార్థమున వచ్చినది. భావార్థమనగా - ధాత్వర్థము. కాన యిచ్చట ధాత్వర్థము అనగా - "ఉండుట"

యను నర్థము మాత్రమే గ్రహింపఁ దగినది. కావున పై వాక్యములకు రాముని చే - నుండుట, నీ చేత నుండుట, నా చేత నుండుట యనియే యర్థములు. ఆ యుండుట యను నర్థమే తిఙ్ఞ చేఁ జెప్పఁబడినది. ఈ భావ ప్రయోగమునందు "నీచేత" యను నర్థమిచ్చెడి యుష్మచ్ఛబ్దార్థముతో అనగా - "త్వయా" అను దానితోఁడను, "నాచే" యను నర్థమిచ్చెడి అస్మచ్ఛబ్దార్థముతోడను అనగా - "మయా" అను దానితోడను భూయతే యను క్రియకు సామానాధికరణ్యము, అనగా సంబంధము కుదరదు గాన, మధ్యమ పురుషము గాని, ఉత్తమ పురుషముగాని లేదు. 'రామేణ' యని ప్రథమ పురుషకర్త వాడఁబడినపుడెట్లు "భూయతే" యని ప్రథమ పురుషముండదో, అట్లు "త్వయా"యని "మయా" యని ప్రయోగింపఁబడినపుడు క్రమముగా మధ్యమ పురుషమును, ఉత్తమ పురుషము రావు. అంతటను "భూయతే" యనియే యుండును.

"శేషే ప్రథమః" యనెడి సూత్రము మధ్యమోత్తమ పురుషములకు విషయము కానివానికి ప్రథమ పురుషము వచ్చునని వ్యాఖ్యానింపఁబడినది.

"కెవలము ప్రకృతిగాని, కేవలము ప్రత్యయముగాని ప్రయోగింపరాదు" అను నియమము ననుసరించి కనీసము "భూయతే" అని ప్రథను పురుషైక వచనము మాత్రము పదసాధుత్వము కొఱకే ప్రయోగింపఁబడినది. లేనిచో "ఉండుట" యను నర్థమునకు "భూ" అని ప్రకృతియే చాలునుగదా. ఈ భావ ప్రయోగమునందు ("కర్తయు కర్మయు చెప్పఁబడనిచో తృతీయవచ్చు" నను నియమము చొప్పున) 'రామేణ' అని తృతీయ వచ్చినది.

"రామో జనార్దనః కీర్త్యై" ఇత్యాది శ్లోకమున -

"ధనైః" అని ధనములు రక్షణ సాధనములు గాన కరణార్థమున అనగా సాధనార్థమున తృతీయ.

ఇట్లే- రామః, జనా॰, ఇత్యాదులలో ప్రథమాది విభక్తుల నెఱుంగునది.

"కీర్త్యై"అననెడ క్రియచే దేనిని ముఖ్యమైనదిగా నభిలషింతుమో యది సమ్ప్రదానము. కాన సమ్ప్రదానము చెప్పఁబడనందువలన చతుర్థీవిభక్తి.

"దారిద్ర్యాత్" అనునెడ అపాదానము అనగా నవధి చెప్పఁబడనందు వలన పఞ్చమీ విభక్తి.

"నగరే" అనునెడ అధికరణము చెప్పఁబడనందువలన సప్తమీ విభక్తి.

పితుః— అనునెడ సంబంధార్థమున షష్ఠి.

ఇట్లు కారక విభక్తులు.

మూలమ్ :—

అథోపపదవిభక్తయః

ఇత్యుదాహృతయో దత్తాస్సప్తస్వపి విభక్తిషు ।
కేనచిత్కారణేనా సామన్యత్రావస్థితిర్యథా ॥౧॥

శీఙ్ స్థాసా మధి పూర్వాణా మాధారస్య కర్మ తద్యథా ।
అధిశేతే వనం రామోఽధ్యాస్తే చాప్యధితిష్ఠతి ॥౨॥

అన్వధి ప్రతిశబ్దానాం యోగే కర్మ భవేద్యథా ।
అధిరామం రమే రామం ప్రతి ధావతి మే మనః ॥౩॥

అనురామం ప్రతిదినం మానసం మే ప్రసీదతి ।
కాలాధ్వనోశ్చ సంయోగే దినం క్రోశం నిషీదతి ॥౪॥

అన్తరేణాన్తరా యోగే ద్వితీయా స్యాద్వినాపి చ ।
న ముక్తి ర్జాయతే రామ మన్తరేణాన్తరా వినా ॥౫॥

సమయా నికషా హా ధిగుపర్యధ్యధసా మపి ।
ఆజశ్చ యోగె చ భవేద్ద్వితీయా తదుదాహృతిః ॥౬॥

కాననం సమయా రామో భరతో నికషా పురమ్ ।
హా సీతాం విపినే శూన్యే రావణం ధిగ్జహార యః ॥౭॥

హరమూర్ధాన ముపరి గఙ్గా భాతి హరేరపి ।
అధిపాదామ్బుజ మథో రామపాదావహం రమే ॥౮॥

ఆరామపాద మనిశం ప్రణతిస్సక్రియతే మయా ।
రామ మావసతి స్వాన్తం మదీయం నావసీదతి ॥౯॥

క్రియావిశేషణం కర్మ నపుంసక మితీష్యతే ।
యథా నిశ్శఙ్క మనిశం లఙ్కాం రామో విలోకతే ॥౧౦॥

అనువాదము :—

ఉపపద విభక్తులు

ఇంతవరకును సప్త విభక్తులయందును నుదాహరణము లీయఁబడినవి. కాని కొన్ని కారణములచే నీ విభక్తులు మఱి కొన్ని చోట్లఁగూడ బ్రయోగింపఁ బడును.

అవి ఎట్లనగా :-

(1) శీఙ్ ధాతువు (2) ష్ఠా ధాతువు (3) ఆసధాతువు "అధి"యను నుపసర్గతోఁగూడి యున్నచో వానికి నాధారములైనవి కర్మలై ద్వితీయా విభక్తినిఁ బొందును.

"రామః వనమధిశేతే" అనునెడ "అధిశేతే" యని శీఙ్ ధాతువు 'అధి' యను నుపసర్గతోఁ బ్రయోగింపఁబడి నందువలన నాధారమైన వనము కర్మ యగుటచే సప్తమికి బదులు ద్వితీయ వచ్చినది. "వనమధిశేతే"అని యైనది.

అట్లే— "రామః వన మధ్యాస్తే" యనునెడ 'అధి' పూర్వకమగు "ఆస" ధాతువు ప్రయోగింపఁ బడుటవలన ఆధారమైన వనము కర్మయైనందు వలన ద్వితీయనుఁబొంది "వనమధ్యాస్తే" అని యైనది.

అట్లే— "రామః వన మధితిష్ఠతి" యనునెడ ష్ఠా ధాతువు 'అధి'యను నుపసర్గతోగూడి యుండుటవలన వనము కర్మయై ద్వితీయను బొందినది. కావున నిట్టి చోట్ల "వనే అధిశేతే" "వనే అధ్యాస్తే" "వనే అధితిష్ఠతి" అను సప్తమ్యన్త ప్రయోగములు అసాధువులు.

2. అను, అధి, ప్రతి శబ్దములఁతో యోగమున్నప్పుడు కర్మకు ద్వితీయయే వచ్చును.

"అధిరామం రమే". ఇచ్చట "అధి"తో యోగ మున్నందువలన రాముడు కర్మయై ద్వితీయనుఁ బొందినది.

"రామం ప్రతి మనః ధావతి". ఇచ్చట 'ప్రతి'తో యోగమున్నందు వలన రాముడు కర్మయై ద్వితీయను బొందెను.

"అను రామం మనః ప్రసీదతి". ఇచ్చట "అను"తో యోగ మున్నందువలన రాముఁడు కర్మయై ద్వితీయను బొందినది.

3. కాల వాచక శబ్దములతోఁడను మార్గవాచక శబ్దములతోఁడను యోగ మున్నప్పుడును కర్మకు ద్వితీయయే వచ్చును.

"దినం క్రోశం నిషీదతి". ఇచ్చట "దినమ్" అనునది కాలవాచకమును "క్రోశం" అనునది మార్గవాచకమైనందు వలన కర్మలైన నా రెంటికిని ద్వితీయ వచ్చినది.

4. "అన్తరేణ" శబ్దము తోఁడను "అన్తరా" శబ్దముతోఁడను యోగమున్నప్పుడును, "వినా" శబ్దముతో యోగమున్నప్పుడు కర్మకు ద్వితీయ వచ్చును.

"రామమన్తరేణ ముక్తిర్న జాయతే" ఇచ్చట "అంతరేణ" శబ్దముతో యోగమున్నందువలన కర్మయైన రామునకు ద్వితీయ వచ్చినది.

"రామమన్తరా ముక్తిర్న జాయతే" అనునెడ 'అంతరా' శబ్దముతో యోగమున్నందువలన పైవిధముగవలెనే 'రామ' శబ్దమునకు ద్వితీయ వచ్చినది.

"రామం వినా ముక్తిర్న జాయతే" ఇచ్చట పై దానికి వలెనే 'వినా' శబ్దయోగమున్నందువలన కర్మయైన రామునకు ద్వితీయ వచ్చినది.

5. సమయా, నికషా, హా, ధిక్, ఉపరి, అధి, అధః, ఆజ్ అను శబ్దములతో యోగమున్నప్పుడును కర్మ వాచకమునకు ద్వితీయ వచ్చును.

"కాననం సమయా రామః గచ్ఛతి" ఇచ్చట కానన మను కర్మవాచకమునకు "సమయా" అను సమీప చకముతో సంబంధమున్నందువలన ద్వితీయ వచ్చినది.

"భరతః పురం నికషా గచ్ఛతి" ఇచ్చట సమీపార్థకమైన "నికషా" శబ్దముతో యోగమున్నందు వలన పుర శబ్దమునకు కర్మత్వమున ద్వితీయా విభక్తి వచ్చినది.

"హా సీతాంపిపినే జహార" ఇచ్చట "హా" శబ్దయోగమున సీతా శబ్దమునకు కర్మత్వమున ద్వితీయ వచ్చినది.

"రావణం ధిక్ జహార యః" ఇచ్చట 'ధిక్' శబ్దయోగమున్నందు వలన రావణ శబ్దమునకు కర్మత్వమునందు ద్వితీయ వచ్చినది.

"హరమూర్ధాన ముపరి గఙ్గా భాతి" ఇచ్చట 'ఉపరి' శబ్ద యోగముచే మూర్ధన్ శబ్దమునకు కర్మత్వమునందు ద్వితీయ వచ్చినది.

"అధిపాదామ్బుజ మహం రమే". ఇచ్చట "అధి" శబ్దయోగమున్నందు వలన పాదామ్బుజ శబ్దమునకు కర్మత్వముచే ద్వితీయ వచ్చినది.

"అధో రామపాదౌ అహం రమే" ఇచ్చట అధశ్శబ్దముతో రామపాదౌ అను దానికి యోగమున్నందువలన, కర్మత్వముచే ద్వితీయ వచ్చి "రామపాదౌ" అని రూపము సిద్ధించినది.

"ఆ రామపాదమనిశం ప్రణతిః క్రియతే మయా"

ఇచ్చట ఆ రామపాదమ్ అనునెడ 'ఆఙ్'నకు రామపాదముతో సంబంధమున్నందు వలన కర్మత్వముచే ద్వితీయ వచ్చినది.

6. క్రియా విశేషణమైన కర్మ యెల్లప్పుడును నపుంసకలింగమై యుండును.

"నిశ్శఙ్క మనిశం లఙ్కాం రామో విలోకతే"

ఇచ్చట నిశ్శఙ్కం, అనిశం అను రెండును విలోకతే యను విలోకన క్రియకు విశేషణములై యున్నవి. అవి కర్మత్వముచే ద్వితీయా విభక్తులం గల్గియున్నవి.

మూలమ్ :—

తృతీయా జాయతే హేతౌ తథేత్థమ్భూతలక్షణే।
రామభక్త్యా భవేన్ముక్తీ రామశ్చాపేన కాననే ॥౧౧॥

సహార్థేఽపి యథా రామో లక్ష్మణేన సహాఽఽఞ్చతి।
వినాయోగే యథా రామో లక్ష్మణేన వినా న హి ॥౧౨॥

తృతీయా సమ్ప్రదానార్థే నిన్దా చేత్తదుదాహృతిః।
మాలాం దాస్యాతిపాపీయాన్ బ్రాహ్మణస్సమ్ప్రయచ్ఛతే ॥౧౩॥

చతుర్థీ గమనార్థస్య ధాతోఽకర్మణి వా యథా ।
జగామ రామచన్ద్రోఽపి వనాయ పితురాజ్ఞయా ॥౧౪॥
తాదర్థ్యేపి యథా దారు రామ యూపాయ తిష్ఠతి ।
క్రియాయోగే యథా రామో భోజనాయ ప్రవర్తతే ॥౧౫॥
నమస్స్వస్త్యాదియోగే చ యథా రామాయ తే నమః ।
స్వస్తి రామాయ దేవాయ స్వాహా పిత్రే స్వధా సదా ॥౧౬॥
సీతావిరహఖిన్నోఽపి రామోఽలం రావణాయ చ ।
వషట్కార్యై చతుర్థీ స్యాన్మన్యకర్మణ్యనాదరే ॥౧౭॥
యథా త్వాహం తృణం మన్యే మన్యేఽహం త్వాం తృణాయ వా ।
తథా చతుర్థీ రుచ్యర్థధాతోఽప్రీతౌ భవేద్యథా ॥౧౮॥
రామాయ రోచతే నిత్యం రావణస్య వధోద్యమః ।
ఈప్సితే స్పృహధాతోః స్యాత్ రామాయ స్పృహయామ్యహమ్ ॥౧౯॥
ఉత్తమర్ణే చ ధారేస్తు తస్మై స్వం ధారయామ్యహమ్ ।
క్రోధాదికర్మణి స్యాత్సా రామః కుప్యతి శత్రవే ॥౨౦॥
క్రుధ్యత్యసూయతి ద్రుహ్యత్యలమీర్ష్యతి సజ్జరే ।
రామశ్శత్రుగణాయేతి చతుర్థీ సముదాహృతా ॥౨౧॥
పఞ్చమీ జాయతే హేతౌ రామాన్ముక్తిః ప్రజాయతే ।
భయహేతౌ యథా రామాద్బిభేతి యుధి రావణః ॥౨౨॥
యతస్త్రాణం తత్ర యథా రామ త్రాయస్వ మాం భయాత్ ।
యతోఽధీతే యథా ధీతే రామాత్సన్దేశమాఞ్జనిః ॥౨౩॥
యతో జన్మ యథా గంగా హరిపాదాత్ప్రజాయతే ।
యస్మాత్ప్రకర్షస్తత్రాపి యథా రామో వరోఽన్యతః ॥౨౪॥
వారణం చ యతస్తత్ర యథా దుర్వినయాత్పితా ।
తనయం వారయత్యేష రామో మాం నరకార్ణవాత్ ॥౨౫॥
అన్యార్థాది ప్రయోగే చ యథాన్యో రామ ఈశ్వరాత్ ।
భిన్నాః కృష్ణాత్ప్రజాః స్పృష్టా భిన్నో రామాద్విభీషణః ॥౨౬॥
రామాన్నైవేతరస్సేవ్యో న చ రామాదృతే సుఖమ్ ।
దిగ్దేశకాలసంయోగే గ్రామాత్పూర్వం స్థితిర్మమ ॥౨౭॥

అనువాదము :-

7. "రామభక్త్యా భవేన్ముక్తిః" ఇచ్చట ముక్తికి రామభక్తి హేతువు. కాన హేత్వర్థమున తృతీయ రాగా "రామభక్త్యా" యని రూప మేర్పడినది.

"రామశ్చాపేన కాననే" ఇచ్చట ఇత్థం భూతలక్షణమున - అనగా ఒక విశేషణమును లేదా చిహ్నమును పొందిన దానిని గుర్తించవలసినప్పుడు తృతీయ వచ్చును. అరణ్యమునందు చాపముచేత రాముడు గుర్తింపఁదగిన వాఁడు అన్ననెడ 'చాపేన' యను తృతీయ. చాపముచేత యను ఇత్థం భూత లక్షణమున తృతీయ వచ్చి "చాపేన" యను రూపము సిద్ధించినది.

8. రామో లక్ష్మణేన సహాఽఽగచ్ఛతి'' ఇచ్చట సహార్థమున తృతీయ రాగా లక్ష్మణేన సహ (ఆగచ్ఛతి) అను రూపము సిద్ధించినది.

9. "రామో లక్ష్మణేన వినా న హి" ఇచ్చట వినా శబ్దముతో యోగముండుటవలన 'లక్ష్మణేన' యని తృతీయ వచ్చినది.

10. "మాలాం దాస్యాతిపాపీయాన్ బ్రాహ్మణః సమ్ప్రయచ్ఛతే"

ఇచ్చట నింద్యార్థమున దాస్యా అని తృతీయవచ్చినది. బ్రాహ్మణుడు దాసికొఱకు మాలనిచ్చుట నిందితము. కావున నింద్యార్థములో చతుర్థ్యర్థమున తృతీయ యని భావము.

11. "జగామ రామచన్ద్రోఽపి వనాయ పితురాజ్ఞయా"

ఇచ్చట వనాయ జగామ అనుచోట "వనాయ" యను చతుర్థి "వనం ప్రతి" యను కర్మార్థమున వచ్చినది. ఇది గమనార్థక మగు "జగామ" యను 'లిట్' యోగముచే వచ్చినది.

12. "దారు యూపాయ తిష్ఠతి" తాదర్థ్యమునందు అనగా "దానికొఱకిది" యనునర్థమునందు చతుర్థి వచ్చును. ఇచ్చట యూపస్తంభము కొఱకుదారువు అను నర్థమున 'యూపాయ దారు' అనునెడ యూపశబ్దముపైన చతుర్థి తాదర్థ్యమున వచ్చినది.

13. "రామో భోజనాయ ప్రవర్తతే" ఇచ్చట ప్రవృత్తిక్రియా యోగమునందు భోజన శబ్దముపైఁ జతుర్థి వచ్చినది.

14. స్వస్త్యాది శబ్దములతో యోగమున్నప్పుడుగూడ చతుర్థి వచ్చును.

"రామాయ తే నమః" ఇచ్చట నమశ్శబ్దముతో యోగముండుట వలన రామశబ్దమునకు చతుర్థి రాగా నమః రామాయ యని రూపము.

"స్వాహా దేవాయ" ఇచ్చట స్వాహా శబ్దముతో యోగముండుటవలన దేవ శబ్దమునకు చతుర్థి రాగా స్వాహా దేవాయ యని రూపము.

"స్వధా పిత్రే" ఇచ్చట స్వధాశబ్దముతో యోగముండుట వలన పితృ శబ్దమునకు చతుర్థి రాగా "స్వధా పిత్రే" యని రూపము.

"రామః రావణాయ అలం" ఇచ్చట 'అలం' శబ్దయోగమున రావణాయ యని చతుర్థి.

"వషట్ కాళ్యై" ఇచ్చట వషట్ శబ్దముతో యోగముండుటచే కాళీ శబ్దమునకు చతుర్థి రాగా "వషట్ కాళ్యై" యని రూపము.

15. మనధాతువునకు సంబంధించిన కర్మకు అనాదరార్థమున చతుర్థి
"అహం త్వాం తృణం మన్యే"
"అహం త్వాం తృణాయ మన్యే"

ఇచ్చట తృణశబ్దమునకు అనాదరార్థమున అనగా - తిరస్కారార్థమున చతుర్థి వికల్పముగా రాగా తృణాయ మన్యే యనియు, అది రాని పక్షమున ద్వితీయ రాగా తృణం మన్యే యనియు రూపము.

16. "హరయే రోచతే భక్తిః" రుచ్యర్థము లేదా ప్రీత్యర్థముగల ధాతువు ప్రయోగింపఁ బడినపుఁడు ప్రీతికి విషయమైన దానికి చతుర్థి వచ్చును గాన నిచ్చట "హరి" రోచతే యను ధాత్వర్థమైన రుచికి విషయమైనందు వలన, హరయే యని చతుర్థి వచ్చినది.

17. "రామాయ స్పృహయామ్యహమ్" "స్పృహ" ధాతువు ప్రయోగింపఁ బడినపుడు ఈప్సిత మనగా ఇష్టమైనదానికి చతుర్థి వచ్చును గాన నిచ్చట రాముఁడు ఈప్సితుడు గాన "రామాయ" యని చతుర్థి వచ్చినది.

18 (తస్మై) స్వం ధారయామ్యహమ్. హేతు మణ్ణిజంతమైన "ధృఙ్" (అవస్థానే) యను ధాతువు ప్రయోగింపఁబడినప్పుడు ఉత్తమర్ణునకు అనగా ఋణము నిచ్చినవానికి చతుర్థివచ్చును. కాన నిచ్చట "ధారయామి" యని హేతుమణ్ణ్యంతమైన ధృఙ్ ధాతురూపమును ధారయామి యను దానినిఁ బ్రయోగించుట వలన "తస్మై" యని చతుర్థిరాగా "తస్మై స్వం ధారయామ్యహమ్" అని యగును.

19. "రామః శత్రవే కుప్యతి". కోపాద్యర్థకములైన ధాతువులు ప్రయోగింపఁబడినపుడు కర్మకు చతుర్థి వచ్చును గాన "కుప్యతి"యను ప్రయోగము ననుసరించి యిచ్చట "శత్రవే" యని చతుర్థి వచ్చినది. కోపాద్యర్థకము లనునెడ "ఆది" శబ్దముచే ద్రోహాద్యర్థకములైన "ద్రుహ్యతి". "ఈర్ష్యతి" "అసూయతి" యను ధాతువులు గ్రహింపఁదగినవి. కావున –

రామః శత్రుగణాయ ద్రుహ్యతి.

రామః శత్రుగణాయ ఈర్ష్యతి.

రామః శత్రుగణాయ అసూయతి యను ధాతువులతో యోగమున్నప్పుడును చతుర్థి వచ్చి "శత్రుగణాయ ద్రుహ్యతి" ఇత్యాది రూపము లేర్పడును.

20. "రామాత్ ముక్తిః ప్రజాయతే". హేత్వర్థమున పఞ్చమి వచ్చును, గాన నిచ్చట ముక్తికి రాముడు హేతువు గాన పఞ్చమి వచ్చి 'రామాత్' అని యేర్పడినది.

"రామాత్ బిభేతి రావణః". భయార్థకములగు ధాతువులు ప్రయోగింపఁబడినపుడు భయమునకు కారణమైన వానికి పఞ్చమి వచ్చును. కాన నిచ్చట రాముఁడు రావణభయమునకు కారణము కాన రామశబ్దముపై పఞ్చమి రాగా 'రామాత్' అని రూపమేర్పడినది.

"రామ త్రాయస్వ మాం భయాత్". దేనినుండి రక్షణమునుఁ గోరెదమో దానికి పఞ్చమి వచ్చును "త్రాయస్వ భయాత్" అనునెడ భయమునుండి రక్షణ కోరఁబడినది గాన భయశబ్దమునకు పఞ్చమి వచ్చి భయాత్ అని యేర్పడినది.

15

20. 'అధీతే రామాత్సన్దేశ మాఙ్గనిః'. ఎవ్వని వద్దనుండి అధ్య యనము చేయునో దానికి పఞ్చమి వచ్చును కాన "అధీతే రామాత్" అనునెడ రామునుండి అధ్యయనము చేయుటవలన రామశబ్దమునకు పఞ్చమి వచ్చినది.

21. 'గఙ్గా హరిపాదాత్ ప్రజాయతే' దేనినుండి పుట్టునో, దానికిని పఞ్చమి వచ్చును. కాన గంగ హరిపాదమునుండి పుట్టుటవలన హరిపాద శబ్దమునకు పఞ్చమి రాగా హరిపాదాత్ అను రూపమేర్పడినది.

22. రామః వరః అన్యతః :- దేనికంటె నుత్కర్ష చెప్పఁ బడునో దానికిని పఞ్చమి వచ్చును. కాన "అన్యతః వరః" అనునెడ అన్య శబ్దమునకంటె పఞ్చమ్యర్థమున తసిల్ ప్రత్యయము రాగా అన్యతః అను రూపమేర్పడినది.

23. దుర్వినయాత్ పితా తనయం వారయతి. దేనినుండి వారిం తుమో దానికిని పఞ్చమి వచ్చును. కాన అవినయమునుండి వారించుట వలన అవినయాత్ అని పఞ్చమి వచ్చినది.

అట్లే "ఏష రామో మాం నరకార్ణవాత్ వారయతి" అనునెడ ఈ రాముడు నన్ను నరక సముద్రమునుండి వారించును గాన నరకార్ణవ శబ్దము కంటె పఞ్చమి రాగా "నరకార్ణవాత్" అని యైనది.

24. 'అన్యో రామ ఈశ్వరాత్' అన్యార్థక శబ్దములు ప్రయోగింపఁ బడినపుడును పఞ్చమి వచ్చును. ఈశ్వరుని కంటె రాముడు అన్యుఁడు - అను నర్థమునందు ఈశ్వర శబ్దమునకు పఞ్చమి రాగా 'ఈశ్వరాత్' అను రూపమైనది.

ఇట్లే -'భిన్నాః కృష్ణాత్ ప్రజాః' అనునెడ కృష్ణునికంటె ప్రజలు భిన్ను లను నర్థముతో కృష్ణశబ్దమునకు పఞ్చమి వచ్చి కృష్ణాత్ అనియైనది.

ఇట్లే 'రామాత్ విభీషణో భిన్నః' అనునెడ రామునికంటె విభీషణుడు భిన్నుడను నర్థమున రామశబ్దమునకు పఞ్చమి రాగా రామాత్ అని రూపము.

ఇట్లే రామాత్ న ఏవ ఇతరః సేవ్యః అనునెడ ఇతరః అనునది భిన్నార్థకము కాన రామునకంటె నితరుఁడు సేవ్యుఁడు కాఁడను నర్థముతో రామ శబ్దమునకంటె పఞ్చమి రాగా రామాత్ అని యేర్పడినది.

ఇక్లే - అన్యార్థకములైన అన్య, భిన్న, ఇతర శబ్దములతో యోగ మున్నప్పుడు పఞ్చమి వచ్చుట వివరింపఁబడినది,

25. రామాత్ ఋతే న సుఖమ్:— "ఋతే" యను నవ్యయముతో యోగమున్నను పఞ్చమి వచ్చును. రాముఁడులేనిదే సుఖము లేదని పై వాక్య మున కర్థము. ఇచ్చట రామశబ్దమునకు "ఋతే" శబ్దముతో యోగమున్నందు వలన పఞ్చమి రాగా రామాత్ ఋతే యనియైనది.

26. గ్రామాత్ పూర్వం స్థితిర్మమ:— దిగ్దేశ కాలములతో సంబంధ మున్నను పఞ్చమి వచ్చును. గ్రామమునకంటె తూర్పుదిక్కున నాకు వాసము. అని పై వాక్యమున కర్థము కాన దిగ్వాచకమైన పూర్వ శబ్దమునకు గ్రామ శబ్దముతో సంబంధముండుటవలన దానికి పఞ్చమి రాగా గ్రామాత్ అని యైనది.

మూలమ్ :—

ఉత్కలాత్పశ్చిమం జ్ఞేయం పట్టణాద్రాజ్య ముత్తమమ్ ।
రామోఽసౌ లక్ష్మణాజ్జ్యేష్ఠో వినాయోగేఽపి దృశ్యతే ॥౨౮॥
వినా రామాన్నముక్తి స్స్యాద్యత స్స్యాత్ప్రేక్షణం తతః ।
పఞ్చమీ స్యాద్యథా రామః ప్రాసాదాత్ప్రేక్షతే పురమ్ ॥౨౯॥
స్మరణార్థస్య ధాతో ర్వా షష్ఠీ కర్మణి తద్యథా ।
స్మరామి రామచన్ద్రస్య చరణామ్భోజయో రహమ్ ॥౩౦॥
హింసార్థస్య యథా రామశ్శత్రో రుచ్చాటయత్యలమ్ ।
పినష్టి రుజతీత్యాది జ్ఞేయం సర్వత్ర పణ్డితైః ॥౩౧॥
తృప్త్యర్థధాతోఽకరణే వా షష్ఠీ జాయతే యథా ।
తృప్తో రామఃఫలై రేవ ఫలానాం వా వనే వసన్ ॥౩౨॥
అనాదరే చ షష్ఠీ స్యాత్ సప్తమీ చ యథా తవ ।
పశ్యతో హరతి ద్రవ్యం తస్కర స్త్వయి పశ్యతి ॥౩౩॥
నిర్ధారణే చ షష్ఠీ స్యాత్సప్తమీ చ యథా వరః ।
రామో నృపాణాం శూరాణాం నృపేష్వపి ధనుర్ధరః ॥౩౪॥
కృత్యయోగేఽథ వా షష్ఠీ భవేత్కర్తరి తద్యథా ।
రావణస్య పురీ లఙ్కా గన్తవ్యా రామభూపతేః ॥౩౫॥

అనువాదము :-

"ఉత్కలాత్ పశ్చిమం జ్ఞేయం పట్టణాత్ రాజ్యముత్తమమ్"

ఉత్కల పట్టణముకంటె పశ్చిమమందలి రాజ్యము శ్రేష్ఠమని యర్థము. ఇక్కడఁగూడ ముందువలెనే పశ్చిమ శబ్దము దిగ్వాచకముగాన దానితో యోగముండుట వలన "ఉత్కలాత్" అని పఞ్చమి వచ్చినది.

"రామోఽసౌ లక్ష్మణా జ్జ్యేష్ఠః" - రాముఁడు లక్ష్మణుని కంటెను జ్యేష్ఠుడు అని యర్థము. ఇచ్చట జ్యేష్ఠః అను కాలవాచక శబ్దముతో యోగ ముండుట వలన లక్ష్మణాత్ అని పఞ్చమి వచ్చినది.

27. వినా రామాన్న ముక్తి స్స్యాత్

రాముని వలన గాక ఇతరులచే ముక్తిరాదని యర్థము

వినా శబ్దయోగమున్నను పఞ్చమి వచ్చును గాన "వినా రామాత్" అనునెడ వినా శబ్దయోగము వలన రామశబ్దమునకంటె పఞ్చమి వచ్చి "రామాత్" అనియైనది.

28. రామః ప్రాసాదాత్ ప్రేక్షతే పురమ్. రాముఁడు మేడపై నుండి పట్టణమునుఁ జూచుచున్నాఁడని యర్థము.

దేనినుండి చూచునో దానికి పఞ్చమి వచ్చును కాన, ప్రాసాదమునుండి చూచుటవలన ప్రాసాద శబ్దమునకంటె పఞ్చమి వచ్చినది. ప్రాసాదాత్ అని యైనది.

29. స్మరామి రామచన్ద్రస్య చరణామ్బుజయోరహమ్.

రామచంద్రుని యొక్క చరణాంబుజములను స్మరింతునని యర్థము.

స్మరణార్థక ధాతుయోగమున కర్మార్థమున షష్ఠి వచ్చును. కాన స్మరామి యను స్మరణార్థక ధాతువుతో సంబంధముండుట వలన "చరణామ్బుజయోః" అని షష్ఠి వచ్చినది. ఇది కర్మార్థకము, కాన చరణామ్బుజములను అని యర్థముఁ జెప్పవలయును.

రామశ్శత్రో రుచ్చాటయతి అలమ్.

రాముఁడు శత్రువులను లెస్సగా తఱుముచున్నాడని యర్థము.

హింసార్థక ధాతువుతో యోగమున్నప్పుడును షష్ఠి వచ్చును కాన నిచ్చట "ఉచ్చాటయతి" యను హింసార్థక ధాతువుతో సంబంధముండుటి వలన "శత్రోః" అని షష్ఠి వచ్చినది.

రామశ్శత్రోః వినష్టి రుజతి వా.

ఇచ్చటను పైదానికి వలెనే యర్థము కావున శత్రోః అని షష్ఠి వచ్చినది.

32. తృప్తో రామః ఫలైరేవ ఫలానాం వా వనే వసన్

రాముఁడు వనవాసము చేయుచు ఫలములచేఁదృప్తి పడెనని యర్థము.

తృప్త్యర్థక ధాతువుతో సంబంధమున్నప్పుడు కరణార్థమునందు షష్ఠి విభక్తి వికల్పముగా వచ్చును కాన "తృప్తో రామః ఫలైః" అనునెడ తృప్త్యర్థక ధాతువు సంబంధము ఫలశబ్దమునకుండుటవలన షష్ఠి రాగా "ఫలానాం" అనియు, తృతీయ రాగా "ఫలైః" అనియు రూపము లేర్పడినవి.

33. 1 తవ పశ్యతో హరతి ద్రవ్యం తస్కరః.
2 త్వయి పశ్యతి హరతి ద్రవ్యం తస్కరః.

నీవు చూచుచుండగనే దొంగ నిన్ను లెక్కింపక (అనాదరించి) ద్రవ్యము హరించుచున్నాడని యర్థము.

అనాదరార్థమున షష్ఠియు సప్తమియు వచ్చును గాన నిచ్చట తవ షష్ఠి వచ్చినది. అట్లే త్వయి యని సప్తమి వచ్చినది.

34. 1 రామో నృపాణాం శూరాణాం ధనుర్ధరః
2 రామో నృపేషు శూరేషు ధనుర్ధరః.

రాముఁడు శూరులగు రాజులలో (రాజులందు) విలుకాడు అని యర్థము.

నిర్ధారణార్థమున షష్ఠియు సప్తమియు వచ్చును కాన నిచ్చట "నృపాణాం" అని షష్ఠియు "నృపేషు" అని సప్తమియు వచ్చినది.

35. రావణస్య పురీ లఙ్కా గన్తవ్యా రామభూపతేః.

రామభూపాలునకు రావణుని పట్టణమైన లంక పోవలసినదైయున్నది యని యర్థము.

కృత్యప్రత్యయములతో యోగమున్నప్పుడును కర్త్రర్థమునందు షష్ఠి వచ్చును కాన గన్తవ్యా యను కృత్యప్రత్యయమగు తవ్యత్ ప్రత్యయముతో యోగముండుటవలన "రామభూపతేః" యని షష్ఠి వచ్చినది.

మూలమ్:-

సప్తమీ సతి యోగే స్యాత్ సతి రామే కుతో భయమ్ ।
సత్యర్థయోగే పి యథా రామే నరక భీర్నహి ॥౩౬॥

నిమిత్తాత్కర్మసంయోగే శార్దూలం హన్తి చర్మణి ।
నిమిత్తే పి యథా ముక్త్యై రామోఽయం సేవ్యతే మయా ॥౩౭॥

క్రియయా చేత్క్రియా లక్ష్యా తత్ర స్యాత్సప్తమీ యథా ।
మయి ఖాదతి రామోఽగాన్మయ్యా చామత్యుపాగతః. ॥౩౮॥

ఏవం సర్వేషు లిఙ్గేషు విభక్తి వచనేషు చ ।
ఉక్తానుసారి విజ్ఞేయ ముదాహరణ ముత్తమమ్ ॥౩౯॥

అనువాదము :-

౩౬. సతి రామే కుతో భయమ్.

రాముఁడున్నచో దేనివలన భయమున్నది? యని యర్థము.

సతి శబ్దయోగ మున్నచో సప్తమి వచ్చును. కాన నిచ్చట "సతి" యను శబ్దముతో రామశబ్దమునకు యోగముండుట వలన "రామే" యని సప్తమి వచ్చినది.

రామే నరక భీర్నహిః- రాముఁడున్నచో నరక భయము లేదు గదా! యని యర్థము. సతి శబ్దయోగములేక పోయినను, సత్యర్థ మున్నను సప్తమి వచ్చును గాన నిచ్చట రామే యను శబ్దము రామేసతి యను సత్యర్థమునుఁ జెప్పుచున్నది గాన సప్తమి వచ్చినది.

37. "శార్దూలం హన్తి చర్మణి."

చర్మమును నిమిత్తము గావించుకొని అనగా చర్మమునకై పులిని చంపుదురు అని యర్థము

నిమిత్తవాచక శబ్దముతో కర్మకు యోగమున్నప్పుడు సప్తమి వచ్చును గాన నిచ్చట చర్మము నిమిత్తము గాన దానికి, కర్మవాచకమగు శార్దూలముతో సంబంధముండుటవలన "చర్మణి" యని సప్తమి వచ్చినది.

"ముక్తౌ రామోఽయం సేవ్యతే మయా" ముక్తిని నిమిత్తముఁగావించుకొని నాచే రాముఁడు సేవింపఁబడుచున్నాఁడని యర్థము

కేవల నిమిత్తమునకును సప్తమి వచ్చును గాన "ముక్తౌ" అని సప్తమి వచ్చినది.

38. "మయి ఖాదతి రామోఽగాత్."

నేను భుజించుచుండగా రాముఁడు వెళ్ళెనని యర్థము.

ఒక క్రియచే నింకొక క్రియ లక్ష్యమైనప్పుడు సప్తమి వచ్చును గాన నిచ్చట భోజన క్రియచే "అగాత్" అను గమన క్రియ లక్ష్యమైనది గాన "మయి" యని సప్తమి వచ్చినది.

"మయి ఆచామత్యుపాగతః"

నేను ఆచమనము చేయుచుండగా తిరిగి వచ్చినాఁడని యర్థము. ఇచ్చటఁగూడ ఆచమనక్రియచే ఉపాగమన క్రియ లక్ష్యమైనది గాన మయి యని సప్తమి వచ్చినది.

39. ఈ విధముగా లిఙ్గము లన్నింటి యందును, విభక్తి వచనము లన్నింటియందునుఁ జెప్పఁబడిన విధముగా మంచి యుదాహరణముల నరయ వలయును.

మూలమ్ :-

అథ షట్కారకాణీహ కథ్యన్తే కథితాన్యపి ।
అర్థా యతో విభక్తీనాం కారకత్వేన దర్శితాః ॥౪౦॥
కర్తా చ కర్మ కరణం సమ్ప్రదానం తథైవ చ ।
అపాదానం తథాధార ఇతి షట్కారకాణి వై ॥౪౧॥

స కర్తా యస్తు క్రియాం సాక్షా దుత్పాదయతి సర్వశః ।
తత్కర్మ క్రియయా యత్తు విషయీ క్రియతే తరామ్ ॥౪౨॥
క్రియా నిష్పాద్యతే యేన కరణం తదుదాహృతమ్.
సమ్ప్రదానం తదాఖ్యాతం యస్మై సమ్యక్ప్రదీయతే ॥౪౩॥
యదపాదీయతే నూనం తదపాదానముచ్యతే ।
యత్రైవాధీయతే సర్వం స ఏవాధార ఇష్యతే ॥౪౪॥

అనువాదము :—

40. విభక్తుల యర్థములు కారకములుగా నిరూపింపఁబడినవి. కాన నా యాఱు విధములైన కారకములు ముందు జెప్పబడినను, మఱల నిరూపింపఁ బడుచున్నవి.

41. కర్తయనియు, కర్మయనియు, కరణమనియు, సమ్ప్రదానమనియు, నపాదానమనియు, నాధారమనియు, కారకము లాఱు తెఱంగులై యున్నవి.

42. ఎవ్వఁడు నేరుగా కార్యము నుత్పత్తి జేయునో యతడు కర్త యనఁబడును.

క్రియ దేనిని విషయముఁ గావించుకొనునో యది కర్మ యనఁబడును.

43. దేనిచేత క్రియ యుత్పత్తిఁ జేయఁబడునో యది కరణము.

ఎవనికి చక్కఁగా నీయఁబడునో యతఁడు సమ్ప్రదాన మనబడును.

44. దేనినుండి తొలగింపఁబడునో అది అపాదాన మనఁబడును.

ఎచ్చట సర్వము నుత్పత్తిఁ జేయఁబడునో లేదా యుంచఁబడునో అది యాధార మనఁబడును.

మూలమ్:—

స్వతన్త్ర హేతుకర్మోక్తానుక్త కర్తేతి పఞ్చధా ।
ఉదాహరణ ఏవైషాం రూప మావిర్భవిష్యతి ॥౪౫॥
స్వతన్త్ర కర్తా స భవే న్నిరపేక్షస్తు క్రియాసు యః ।
యథా భజామ్యహం రామం భక్తే రామః ప్రసీదతి ॥౪౬॥

స హేతుకర్తా భవతి కుర్వన్తం ప్రేరయేత్తు యః ।
యథా యాతి వనం రామః పితా తం యాపయత్యదః ॥౪౭॥
గతి బుద్ధ్యవసానార్థ శబ్దకర్మ స్వకర్మసు ।
అహేతౌ యో భవేత్కర్తా స హేతౌ కర్మ జాయతే ॥౪౮॥
గమనార్థే యథా రామో వనం గచ్ఛతి ధార్మికః ।
రామం దశరథో రాజా విపినం గమయత్యముమ్ ॥౪౯॥
నీ వహోర్గమనార్థే తు ప్రతిషేధో భవేద్యథా ।
జానకీం నయతి శ్రీమా నయోధ్యాం రఘునందనః ॥౫౦॥
జనకో నాయయత్యేనాం సీతాం రామేణ ధీమతా ।
ఏవం వహే రుదాహార్య మథ బుద్ధ్యర్థధాతుషు ॥౫౧॥
లక్ష్మణో బుధ్యతే కార్యం రామస్తం బోధయత్యదః ।
భక్షణార్థే యథా రామో భక్తం భుఙ్క్తే క్షుధాకులః ॥౫౨॥
రామం భోజయతి ప్రీతా సీతా సఘృతమోదనమ్ ।
భక్షణార్థే నిషేధ స్స్యా దదిఖాద్యోస్తు తద్యథా ॥౫౩॥
రామోఽన్న మత్తి సీతాన్నం రామేణా దయతీప్సితమ్ ।
ఏవం ఖాదతి రామోఽన్నం తేన ఖాదయతి ప్రియా ॥౫౪॥
శబ్దకర్మసు రామోఽసౌ శాస్త్రం పఠతి నిత్యశః ।
తం గురుః పాఠయత్యేతత్ నిషేధో హ్వాయతేర్యథా ॥౫౫॥
రావణం హ్వాయతే శ్రీమాన్ రామస్తం రావణం రిపుమ్ ।
రామేణ హ్వాయయత్యేష మహాబలవిభీషణః ॥౫౬॥
అకర్మసు యథా రామశ్శేతే తం శాయయత్యసౌ ।
సీతా, నిషేధః క్రన్దేశ్చ తథా శబ్దాయతేరపి ॥౫౭॥
యథా సౌ క్రన్దతే సీతా సీతయా క్రన్దయత్యసౌ ।
రామచన్ద్రస్య విరహో దేవం శబ్దాయతే దపి ॥౫౮॥

అనువాదము :-

46. స్వతన్త్రకర్త, హేతుకర్త, కర్మకర్త, ఉక్తకర్త, అనుక్తకర్త యని కర్త యైదు తెఱంగులు. క్రిందనీయఁబడు నుదాహరణములతో వీని స్వరూపము తెల్లమగును.

46. స్వాతంత్రకర్త – క్రియలయందు దేనిని నపేక్షించనిది. స్వతన్త్రకర్త యనఁబడును.

ఉదా॥ "అహం రామం భజామి". ఇచ్చట అహమ్ అనునది కర్త. ఇది రాముని భజించుట యను క్రియయందు దేనిని గూఁడ నపేక్షింపలేదు.

అట్లే—'రామః భక్తే ప్రసీదతి' అను చోట రాముఁడు భక్తుల విషయమునఁ బ్రసన్నుఁడగుటలో స్వతంత్రుడు కాన ప్రసీదనమను క్రియకు దేనిని నపేక్షింపఁడు.

47. హేతుకర్త: ఎవ్వడు పనిఁజేయు వానిని ప్రేరేపించునో యతఁడు హేతుకర్త.

ఉదా: "రామః వనం యాతి". ఇచ్చట రాముఁడు వనగమనమున పనిఁ జేయుచున్నాడు. అట్టివానిని "పితాతం యాపయతి" యని తండ్రి వానిని వెళ్లునట్లుఁ జేయుచున్నా డని చెప్పుట వలన నతఁడు అనగా తండ్రి హేతుకర్త యైనాఁడు.

48. గత్యర్థకములు, బుద్ధ్యర్థకములు, భక్షణార్థకములు, శబ్దమును కర్మకారకములుగా గలవియు, అకర్మకములునగు ధాతువుల ప్రయోగమునందును అహేతువునందు అనగా "ణిచ్" ధాతువున కుత్పన్నము గానపుడు అనగా శుద్ధధాతువునకు ఎవ్వడు కర్తయో యతడు హేతువునందు అనగా 'ణిచ్' ఉత్పన్నమైనప్పుడు కర్మయగును.

49. ఉదా: "రామో వనం గచ్ఛతి ధార్మికః"

ఇచ్చట ణిచ్చు రాకపూర్వము కేవలము గచ్ఛతి' యను శుద్ధధాతువునకు రాముఁడు కర్త. అతఁడు "గమయతి" యని "ణిచ్" యేర్పడినప్పుడు "రామం దశరథో విపినం గమయిత్యముమ్" అని కర్మయై "రామమ్" అని ద్వితీయను పొందెను. కాన ణిచ్ రానపుడు "రామో గచ్ఛతి" యని రాముఁడు కర్తకాగా, ణిచ్ వచ్చినపుడు "రామం గమయతి" యని రాముఁడు కర్మ యైనాడు.

50. కాని ణీఞ్ ధాతువునకు వహధాతువునకు గమనార్థమునందు పై విషయము నిషిద్ధము.

ఉదా: "జానకీం నయతి (శ్రీమార్గ అయోధ్యాం) రఘునందనః."

ఇచ్చట నయతి యని నీ ధాతువు. ఇచ్చట కర్త రాముఁడు, ఇది శుద్ధావస్థ లేదా అణ్యంతావస్థ.

51. "జనకో నాయయత్యేనాం సీతాం రామేణ ధీమతా"

ఇచ్చట 'నాయయతి' యనునది నీ - ధాతువునకు ణిజన్త రూపము. కాన నిచ్చట అణ్యంతావస్థయందు కర్తయైన రాముఁడు కర్మగాఁ గావలసియుండగా నట్లు గాక కరణమై తృతీయనుఁ బొంది "రామేణ నాయయతి"యైనది.

ఇట్లే వహధాతువునకును ఉదహరించు కొనవలయును.

ఇక బుద్ధ్యర్థ ధాతువుల కుదాహరణము లొసంగఁబడుచున్నవి.

52. "లక్ష్మణో బుధ్యతే కార్యమ్" అనునెడ అణ్యన్తావస్థయందు లక్ష్మణుఁడు కర్త. అతఁడు-

"రామస్తంబోధయత్యదః" అని 'బోధయతి' యను ణ్యన్తావస్థయందు "తం" యని కర్మయై ద్వితీయను బొందినది.

ఇఁక భక్షణార్థమునందు నుదాహరణము లొసంగబడుచున్నవి.—

"రామః భక్తం భుఙ్తే (క్షుధాకులః)"

ఇచ్చట భుఙ్తే యనునది భక్షణార్థకము. దీనికి ణిచ్ రానందువలన నిది అణ్యన్తము. ఇప్పుడు దీనికి కర్త రాముఁడు.

53. రామం భోజయతి ప్రీతా సీతా సఘృతమోదనమ్".

ఇచ్చట పై ధాతువు ణిచ్‌ను పొందుట వలన "భోజయతి" యను రూపమునుఁ బొందినది. కావున నీ దశయందు రాముఁడు కర్మయై ద్వితీయనుఁ బొందుట వలన " రామం భోజయతి" యని యైనది.

54. అద భక్షణే యని "అద" ధాతువు, ఖాదృ భక్షణే యని ఖాది ధాతువు ప్రయోగింపఁబడినపుడు అణ్యంతావస్థ యందలి కర్త ణ్యంతావస్థ యందు కర్మ కానేరదు కాన, కర్తృవాచకమునకు తృతీయయే వచ్చును.

ఉదా: "రామః అన్నమత్తి": ఇచ్చట "అత్తి" యని అదధాతువు. దానికి కర్త రాముఁడు. ఇది ణిచ్ రానట్టి దశ.

"సీతా రామేణ అన్న మాదయతి" ఇది ణిచ్ వచ్చిన దశ. ఇచ్చట "ఆదయతి" యనునది ణ్యంతము. కాని పై నిషేధము ననుసరించి ఇచ్చట రాముఁడు కర్మ కానేలేదు. కాన ద్వితీయ రాక తృతీయయే వచ్చినది.

ఇట్లే- "రామః అన్నం ఖాదతి" అనునది అణ్యన్త దశ. ఇచ్చట "ఖాదతి" యనునది ణిచ్‌నుఁ బొందని ధాతువు కాన నీ దశయందు రాముఁడు కర్తగా నున్నాడు.

"సీతా రామేణ అన్నం ఖాదయతి" అనునెడ ఖాద్ృ ధాతువు ణిచ్చును బొందుట వలన, 'ఖాదయతి' యని రూపమునొందినది. అణ్యంత దశయందు కర్తయైన రాముఁడిందు కర్మత్వముచే ద్వితీయను బొందక 'రామేణ ఖాదయతి ప్రియా" యని తృతీయా విభక్తి నొందినది

౬౬. శబ్దకర్మలయందు అణ్యంతావస్థయందు కర్త ణ్యంతావస్థయందు కర్మయై ద్వితీయనుఁ బొందును.

ఉదా॥ "రామోఽసౌ శాస్త్రం పఠతి నిత్యశః"

ఇచ్చట "పఠతి" యను క్రియకు "శాస్త్రమ్" అనునది కర్మ. అది శబ్దము. కర్త రాముఁడు. ఇది ప్రథమాన్తము.

ఇచ్చట 'పఠతి' యను ధాతువునకు ణిచ్ రాగా "పాఠయతి" యను రూపము. ఈ దశయందు రాముఁడు కర్మత్వము నొందుట వలన ద్వితీయ రాగా-

"తం (రామం) గురుః పాఠయత్యేతత్" అని 'రామం పాఠయతి' యని ద్వితీయ వచ్చినది.

౬౭. హ్వేఙ్ ధాతువునకు అణ్యన్తావస్థ యందలి కర్త ణ్యంతావస్థయందు కర్మత్వము నొందదు కాన తృతీయయే వచ్చును.

ఉదా॥ "రావణం హ్వాయతే శ్రీమాన్ రామః".

"రామః" అని అణ్యన్త దశయందలి కర్త రాముఁడు ప్రథమాంతముగా నున్నాఁడు. కాని ఆక్రియకు ణిచ్ రాగా "హ్వాయయతి" యని రూపమేర్పడి.

"రావణం రిపుం రామేణ హ్వాయయ త్యేష మహాబలవిభీషణః'' అని. కర్మత్వము రాకపోవుటవలన తృతీయ రాగా 'రామేణ హ్వాయయతి' యని తృతీయ వచ్చినది.

57. అకర్మకములయందు అణ్యన్తావస్థయందు కర్త, ణ్యంతావస్థయందు కర్మయై ద్వితీయనుఁ బొందును.

ఎట్లనగా–'రామః శేతే" - ఇందు శీఙ్ ధాతువు అకర్మకము. అణ్యన్తావస్థయందు రాముఁడు కర్త. అతఁడు ణ్యన్తావస్థయందు కర్మయై–

''(తం) రామం శాయయత్యసౌ'' అని ద్వితీయను బొందినది. ''శేతే'' యను దానికి ''శాయయతి'' యనునది ణ్యన్తావస్థ.

58. క్రంద–ధాతువునకు, శబ్దాయతి ధాతువునకును ప్రయోగమున అణ్యన్తావస్థ యందలి కర్త, ణ్యన్తావస్థయందు కర్మత్వమునుఁబొందక కర్తగానే యుండి తృతీయనుఁ బొందును–

ఉదా॥ అసౌ సీతా క్రన్దతే'' యనునెడ క్రంద ధాతువునకు సీతకర్త, పైఁజెప్పిన విధముగా ణ్యన్తావస్థయందు ''సీతయా క్రన్దయత్యసౌ'' అని తృతీయను బొందినది.

ఇట్లే "శబ్దాయతి''నిఁ బ్రయోగించినపుడును నెఱుంగ వలయును.

మూలమ్ :-

హరతేశ్చ కరోతేరప్యభి వాదదృశో రపి ।
వికల్పకథితః ప్రాజ్ఞై స్తదుదాహ్రియతే మయా ॥౫౯॥
పాథేయం రామచన్ద్రస్య లక్ష్మణో హరతి స్వయమ్ ।
హారయత్యేష పాథేయం లక్ష్మణం లక్ష్మణేన వా ॥౬౦॥
కరోతి లక్ష్మణః కార్యం రామః కారయతి ద్రుతమ్ ।
లక్ష్మణం కార్య మధునా లక్ష్మణేనేతి వా భవేత్ ॥౬౧॥
అభివాదయతే రామో గురుం హేతౌ తథా పునః ।
అభివాదయతే రామం గురుం రామేణ వా పితా ॥౬౨॥

లఙ్కాం పశ్యతి రామోఽయం రామం దర్శయతే కపిః ।
లఙ్కాం రామేణ చేత్యేవ ముదాహరణ మూహ్యతామ్ ॥౬౩॥

ఉక్తాదన్యత్ర నాస్త్యేవ హేతౌ కర్తుశ్చ కర్మతా।
పాచకాశ్చపచన్త్యన్నం పాచకైః పాచయత్యసౌ. ॥౬౪॥

ప్రాపయత్యేష శూద్రేణ దాపయత్యేష తేన వై ।
ఇత్యేవ మాది బోద్ధవ్య మనుక్తమపి బాలకైః ॥౬౫॥

అనువాదము :-

59. 'హరతి' ధాతువునకు 'కరోతి' ధాతువునకు, 'అభివాది' ధాతువునకు 'దృశి' ధాతువునకును అణ్యన్తావస్థయందలి కర్త వికల్పముగా ణ్యన్తావస్థయందు కర్మయగును. కాన కర్మయైనపుడు ద్వితీయయు, కానపుడు తృతీయయు వచ్చును.

60. "పాథేయం రామచన్ద్రస్య లక్ష్మణః హరతి"

ఇచ్చట అణ్యన్తావస్థయందలి కర్త లక్ష్మణుఁడు. అతనికి ణ్యన్తావస్థ యందు కర్మత్వము వికల్పముగా రాగా-

"హారయత్యేష పాథేయం లక్ష్మణం లక్ష్మణేన వా"

అని 'లక్ష్మణమ్'- అని ద్వితీయయు, వికల్పము గాన 'లక్ష్మణేన' యని తృతీయయు వచ్చినది.

61. "కరోతి లక్ష్మణః కార్యం రామః కారయతి ద్రుతమ్"

ఇచ్చట అణ్యన్తావస్థయందు కర్త లక్ష్మణుఁడు, అతనికి ణ్యన్తావస్థయందు కర్మత్వము వికల్పముగా రాగా "కారయతి ద్రుతమ్ లక్ష్మణం లక్షణేనవా" "లక్ష్మణమ్" అని ద్వితీయయు అది వికల్పముగాన "లక్ష్మణేన" యని తృతీయయు వచ్చినది.

62. "అభివాదయతే రామో గురుమ్": ఇచ్చట గూడ నభివాదన క్రియకు అణ్యన్తా వస్థయందు కర్త రాముఁడు. హేత్వవస్థ యందు అనగా- ణ్యన్తావస్థయందు నతనికి ద్వితీయ వికల్పముగా రాగా-

"అభివాదయతే గురుం రామం రామేణ వా పితా".

అని "రామమ్" అని ద్వితీయయు, అది వికల్పము గాన రామేణ యని తృతీయయు వచ్చినది.

63. "లఙ్కాం పశ్యతి రామోఽయమ్": ఇచ్చట అణ్యన్తావస్థయందు కర్త రాముఁడు. అతనికి ణ్యన్తావస్థయందు కర్మత్వము వికల్పముగ రాగా

"లఙ్కాం రామం దర్శయతే కపిః రామేణవా"

రామమ్ అని ద్వితీయయు, అది వికల్పముగాన నది రాని పక్షమున "రామేణ" యని తృతీయయు వచ్చినది.

64. ఇట్లు పైనఁ జెప్పఁబడిన చోటులఁ దప్ప నితర స్థలములయందు నణ్యన్త దశలోని కర్తకు ణ్యన్త దశలో కర్మత్వము రాదు. కావుననే-

"పాచకాశ్చ పచన్త్యన్నమ్" అని యణ్యన్త దశలోని కర్త యగు "పాచకైః పాచయత్యసౌ" అని ణ్యన్తదశలో కర్మత్వముఁ బొంది పాచకాః యనునది ద్వితీయనుఁ బొందక "పాచకైః" అని తృతీయనే పొందినది.

65. అట్లే - "ప్రాపయత్యేష శూద్రేణ" అని యణ్యన్త దశలోని కర్త యగు శూద్రునకు ణ్యన్తదశలో కర్మత్వము రానందు వలన తృతీయ వచ్చి "శూద్రేణ" యని యైనది.

అట్లే - దాపయత్యేష తేన వై" అను చోటఁగూడ అణ్యన్తావస్థయందు కర్తయైన "సః" యను తచ్ఛబ్దార్థమునకు ణ్యన్తదశయందు ననగా "దాపయతి" యను దశయందు కర్మత్వము వలని ద్వితీయ రాక "తేన" యని తృతీయయే వచ్చినది.

ఇవి మున్నుగఁ జెప్పని విషయములను బాలకు లెఱుంగవలయును.

మూలమ్ :-

కర్మకర్తా యథా రామే ణౌ దనల్ల పచ్యతే స్వయమ్ ।
ఉక్తకర్తా యథా రామో రావణం హన్తి సాయకైః ॥౬౬॥

అనుక్త కర్తా చ యథా రామేణా హన్యతే రిపుః ।
సర్వత్రచోక్తే ప్రథమా తృతీయానుక్త కర్మణి ॥౬౭॥

నిర్వర్త్యశ్చ వికార్యశ్చ ప్రాప్య శ్చేతి త్రిధా భవేత్ ।
కర్మ తత్స్యాత్తథా జ్ఞేయ మీప్సితానీ ప్సితాదినా ॥౬౮॥

అని ర్వృత్తం హి యత్పూర్వం తన్నిర్వర్త్య ముదాహృతమ్ ।
యథా రామ పటం తన్తూనన్తు వాయః కరోత్యసౌ ॥౬౯॥

ఘటయామి సువర్ణాని రామ చన్ద్రస్య కుణ్డలే
ఇత్యాది నిర్వర్త్య మిద మనుక్త మపి చేప్సితమ్ ॥౭౦॥

వికృతిం క్రియతే యత్తు తద్వికార్య ముదాహృతమ్ ।
రామ కాణ్డం లునాత్యేష కాణ్డకారోఽతి కౌశలీ ॥౭౦॥

సిద్ధమేవాన్యతో యత్తు ప్రాప్యతే ప్రాప్యమీదృశమ్।
యథా స్మరామి రామఞ్చ రామచన్ద్రం నమామ్యహమ్ ॥౭౨॥

కన్దర్ప శరమూఢాత్మా సీతాం హరతి రావణః
క్రోధాన్ధఃఖాదతి విషమితి ప్రాప్యమనీప్సితమ్ ॥౭౩॥

ఈప్సితా నీప్సితం ప్రాప్యం యథా బాలః క్షుధాకులః ।
భునక్తి సరజస్కాన్నం ఫలం ధూళీ మలీమసమ్ ॥౭౪॥

కృష్ణేన దుహ్యతే దుగ్ధం గౌరేషా స్త్రీ పయస్వినీ ।
ఇదఞ్చాకథితం ప్రాప్య ముక్తశ్చేత్యేవ గమ్యతామ్ ॥౭౫॥

ఉపయోగ నిమిత్తం యత్తదేవా కథితం మతమ్ ।
కర్తృకర్మ యథా రామ స్సీతాం కారయ తీప్సితమ్ ॥౭౬॥

అనువాదము :-

66. "రామోరావణం హన్తి సాయకైః" ఇచ్చట రామః - యని కర్త చెప్పఁబడినది కాన నిది ఉక్త కర్త కుదాహరణము.

67. ఇక అనుక్త కర్త కుదాహరణము.

"రామేణాఽఽహన్యతేరిపుః" ఇచ్చట 'రిపుః' అని కర్మయే ప్రథమాన్తముగాఁ జెప్పబడినది కాని కర్త చెప్పఁబడలేదు.

అంతట కర్త చెప్పఁబడినచో ప్రథమా విభక్తి వచ్చును.

కర్త చెప్పఁబడనిచో తృతీయ వచ్చును.

ఎట్లనగా- (1) "చైత్రః ఓదనం పచతి" ఇచ్చట పచతి యను నాఖ్యాతము చైత్రునితో నన్వయించునుగాన నాఖ్యాతముచే చైత్రుఁడు చెప్పఁబడుచున్నాఁడు కాన "చైత్రః" యని ప్రథమ వచ్చినది.

(2) 'చైత్రేణ ఓదనం పచ్యతే' ఇచ్చట "పచ్యతే" యను అఖ్యాతముచే చైత్రుఁడు చెప్పఁబడుటలేదు. మఱేమనగా-ఓదనమ్ అను కర్మ చెప్పఁబడుచున్నది. కాన కర్త చెప్పఁబడనందువలన తృతీయ వచ్చినది.

68 కర్మ నిర్వర్త్యము, వికార్యము, ప్రాప్యము, అని ముత్తెఱంగులు. అందు ప్రాప్యము—

ఈప్సితము, అనీప్సితము, ఈప్సితానీప్సితము అని ముత్తెఱంగులు.

అకథితము, కర్తృకర్మ యని రెండు తెఱంగులు. మొత్తము ఏడు తెఱంగులు.

69. పూర్వము సిద్ధముకాని దానిని సిద్ధము చేసినచో అది నిర్వర్త్యము.

"రామ పటం తన్తువాయః తంతూన్ కరోతి"

ఇచ్చట పూర్వము సిద్ధముకాని పటమును సిద్ధము చేయుట వలన నిది నిర్వర్త్యము.

70. "ఘటయామి సువర్ణాని రామచన్ద్రస్య కుణ్డలే"

ఇచ్చటఁగూడ పూర్వము వలె సిద్ధముగాని కుణ్డలములను సిద్ధము చేయుట వలన నీ కుణ్డలముఁగూడ నిర్వర్త్యకర్మయే యగును.

71. వికృతినిఁబొందింపఁ బడినది వికార్యము. "రామః కాణ్డం లునాత్యేషః"

ఇచ్చట కాణ్డము అనగా బాణము. దీనిని 'లునాతి' యనగా-విచ్ఛేదము చేయుట కాన కర్మయైన బాణము విచ్ఛేద వికారమునుఁ బొందినది గాన వికార్యము.

72. సిద్ధమైన దానిని మఱియొక విధముగాఁ బొందినచో నది ప్రాప్యము.

"స్మరామి రామఞ్చ రామచన్ద్రం వమామి" అనునవి ప్రాప్యములో నీప్సితమున కుదాహరణములు.

73. "సీతాం హరతి రావణః" అను నిది యనీప్సిత ప్రాప్యమున కుదాహరణము.

74. "క్షుధాకులః బాలః సరజస్కాన్నం భునక్తి" యనునదియు,

"దాసీ మలీమసం ఫలం భుఙ్క్తే" యనునదియు ఈప్సితాఽనీప్సిత ప్రాప్యముల కుదాహరణములు.

75. "కృష్ణేన దుహ్యతే దుగ్ధం గౌరేషా శ్రీ పయస్వినీ"

ఇచ్చట పయస్విని యను గోవు క్షీరమనెడి ప్రయోజనము నిమిత్తము గాన అకథితకర్మ.

76. "రామస్సీతాం కారయతి ఈప్సితమ్"

ఇచ్చట కర్తయగు సీత కర్మయు నైనది గాన కర్మకర్త యగును.

మూలమ్ :—

కరణం ద్వివిధం ప్రోక్తం బాహ్య మాభ్యన్తరం తథా ।
శరీరావయవం యత్ర దాభ్యన్తర ముదాహృతమ్ ॥౭౭॥
తద్భిన్నం బాహ్య మాఖ్యాతం తయో ర్బాహ్యం నిగద్యతే ।
రామో రావణమూర్ధానం నికృన్తతి శితైశ్శరైః ॥౭౮॥
అయోధ్యాం డోలయా యాతి జానక్యా సహ రాఘవః ।
ఆభ్యన్తరం యథా రామం మానసేన భజామ్యహమ్ ॥౭౯॥
సీతావలోకతే రామం నయనాన్తేన సస్మితమ్ ।
సానురాగ కటాక్షేణ రామస్సీతాం విలోకతే ॥౮౦॥
సమ్ప్రదానం త్రిధా ప్రోక్తం ప్రేరకఞ్చాను మన్త్రికమ్ ।
అనిరాకర్తృకఞ్చేతి తత్ర ప్రేరక ముచ్యతే ॥౮౧॥

ముక్తిం భక్తాయ రామోఽసౌ దదాతి కరుణాన్వితః ।
మహ్యం ముక్తిం ప్రదేహీతి ప్రేరణాత్ప్రేరకం మతమ్ ॥౭౨॥
అథామన్త్రికం కిఞ్చిదుచ్యతే తాపసో వనే ।
రామాయాతిథయే దత్తే ఫలమూలే యథా విధి ॥౭౩॥
అప్రేరణాత్ప్రదత్తస్య చానుమన్త్రేణ కర్మణా ।
అనుమన్త్రిక మేతత్స్యా దనిరాకర్తృ కర్మకమ్ ॥౭౪॥
పఞ్చోపచారం రామాయ భక్తలోకః ప్రయచ్ఛతి ।
అనిరాకరణా దేత దనిరాకర్తృ కర్మకమ్ ॥౭౫॥

అనువాదము :—

77. కరణము రెండు విధములు.—

(1) బాహ్యము (2) ఆభ్యన్తరము అని.

శరీరావయము — ఆభ్యన్తరమనఁబడును.

78. దానికంటె భిన్నమైనది బాహ్యమనఁబడును. అందులో బాహ్యము చెప్పఁబడుచున్నది.

"రామో రావణమూర్ధానం నికృన్తతి శితైశ్శరైః" అనుచోట శరములు కరణములు. ఇది శరీరావయవముకంటె భిన్నముగాన బాహ్యము.

79. "అయోధ్యాం డోలయా యాతి జానక్యా సహ రాఘవః"

ఇచ్చట డోల–కరణము. ఇది శరీరావయవ భిన్నము.

ఆభ్యన్తరమెట్లన—

"రామం మానసేన భజామ్యహమ్" ఇచ్చట మానసము శరీరావయము గాన నాభ్యన్తరము.

80. "సీతావలోకతే రామం నయనాన్తేన సస్మితమ్"

ఇచ్చట నయనాన్తము శరీరావయవము గాన ఆభ్యన్తర కరణము.

"సానురాగ కటాక్షేణ రామస్సీతాం విలోకతే"

(అనురాగయుక్తమైన కడకన్నుతో రాముఁడు సీతను చూచుచున్నాఁడు)

ఇచ్చట సానురాగ కటాక్షము శరీరావయవము. కాన నాభ్యన్తరము.

81. సమ్ప్రదానము ముత్తెఱంగులు.

(1) ప్రేరకమ్ (2) అనుమన్త్రికమ్ (3) అనిరాకర్తృకమ్ అని.

82. "ముక్తిం భక్తాయ రామోऽసౌ దదాతి కరుణాన్వితః"

కరుణతోఁగూడిన రాముఁడు భక్తునకు ముక్తినిచ్చును.

ఇచ్చట భక్తుఁడు ముక్తికి ప్రేరకుఁడు గాన ప్రేరక సమ్ప్రదానము.

83. "రామాయాతిథయే దత్తే ఫలమూలే యథా విధి"

వనమందు తాపసుడు అతిథియైన రామునకు విధిననుసరించి ఫలమూలముల నిచ్చుచున్నాఁడు.

ఇచ్చట రాముఁడు ప్రేరకుఁడుగాడు. కేవలము అనుమన్త్రణమను కర్మచే ననగా నాహ్వానాది కర్మచే నతనికి ఫలమూలముల నొసంగుటవలన నతఁడు అనుమన్త్రిక సమ్ప్రదానము.

84, 85. "పఞ్చోపచారం రామాయ భక్తలోకః ప్రయచ్ఛతి"

రామునకు భక్తజనము పఞ్చోపచారము నిచ్చును.

ఇచ్చట నీయఁబడిన పఞ్చోపచారములు నిరాకరింపఁ బడనందువలన అనిరాకర్తృక సమ్ప్రదానము.

మూలమ్ :—

అపాదానం ద్విధా ప్రోక్తం చలఞ్చాచలమేవ చ ।
చలాదపాఙ్గానార్ధీణాం నిర్యాతి విషమం విషమ్ ॥౮౬॥
అచలాచ్చ యథా వృక్షాత్పత్రం రామే పతత్యధః ।
హిమాద్రేరాగతా గఙ్గా సముద్రాద్రత్నముత్థితమ్ ॥౮౭॥
చతుర్ధా చాధికరణం తత్రాభివ్యాపకం యథా ।
రామభక్తౌ భవేన్ముక్తిస్సీతాయాఞ్చ పతివ్రతమ్ ॥౮౮॥
తథౌపశ్లేషికం రామశ్శ్రీమాన్ సింహాసనే స్థితః ।
సస్మితం వీక్షతే భూయో వైదేహీం స వనే స్థితామ్ ॥౮౯॥
అథ వైషయికం రామోऽయోధ్యాయాం వసతి స్వయమ్ ।
వనే వసతి శార్దూలస్సింహస్తు గిరిగహ్వరే ॥౯౦॥

అథ సామీపకం రామః కపిసైన్యసమన్వితః ।
అవాత్సీత్సాగరే ఘోరే గఙ్గాయాం వసతి స్వయమ్ ॥౮౦॥
నను సమ్బన్ధస్య కిం ను కారకత్వ మిహోచ్యతే ।
కారకం హి క్రియాహేతు సమ్బన్ధం స్యాత్ప్రధానతః ॥౮౧॥
సాక్షాత్క్రియాభి సమ్బన్ధం కారకం హి విదుర్బుధాః ।
స్వాతన్త్ర్యస్య వివక్షాయాం స్థాలీం పచతి సేవకః ॥౮౩॥
పాచకస్సపచతీత్యాదౌ యథా చ స్యా త్స్వతన్త్రతా ।
న తథా క్వాపి సమ్బన్ధే యథా రామస్య సేవకః ॥౮౪॥

అనువాదము:-

86. అపాదానము రెండు విధములు.

(1) చలము (2) అచలము అని.

1) "చలాదపాఙ్గాన్నారీణాం నిర్యాతి విషమం విషమ్."
స్త్రీల చంచలమగు కడకంటినుండి యుపద్రవకరమైన విషము వెలువడును

ఇచ్చట స్త్రీల కటాక్షము చలమైన అపాదానము.

87. "అచలాచ్చ యథా వృక్షా త్పత్రం రామే పతత్యధః."
నిశ్చలమై చెట్టునుండి యాకు రామునిపై రాలును.
ఇచ్చట వృక్షము అచలమైన అపాదానము.

అట్లే - "హిమాద్రేరాగతా గఙ్గా" హిమాచలమునుండి గంగ వచ్చినది.
"సముద్రా ద్రత్న ముత్థితమ్" సముద్రమునుండి రత్నము పుట్టినది.
ఇచ్చట హిమాద్రి, సముద్రములు అచలములగు నపాదానములు.

88. అధికరణ కారకము నలు తెఱంగులు.

(1) అభివ్యాపకము,
(2) ఔపశ్లేషికము,
(3) వైషయికము,
(4) సామీపకము. అని.

(1) అభివ్యాపకము:- "రామభక్తౌ భవేన్ముక్తిః"

(రామభక్తియందు మోక్షము వచ్చును).

ఇచ్చట "రామభక్తౌ" అనునెడ రామభక్తి అభివ్యాపకమైన అధికరణ కారకము. అట్లే-

"సీతాయాం చ పతివ్రతమ్"

(సీతయందు పతివ్రతము కలదు)

ఇచ్చట "సీతాయాం" అనునెడ సీతయు నభివ్యాపకమైన యధికరణ కారకమే. భక్తి ముక్తిని వ్యాపించినది గాన అభివ్యాపకము.

89. (2) ఔపశ్లేషికము :-

"రామః శ్రీమాన్ సింహాసనే స్థితః"

(శ్రీమన్తుఁడగు రాముఁడు సింహాసనమందుండెను)

ఇచ్చట "సింహాసనే" యనునెడ సింహాసన మౌపశ్లేషికమైన యధికరణము.

"సస్మితం వీక్షతే భూయో -

"వైదేహీం స వనే స్థితామ్"

(వనమందలి సీతను చిఱునగవుతో చూచును)

ఇచ్చట "వనే" యనునెడ వనము ఔపశ్లేషికమైన యధికరణము.

ఔపశ్లేషికమనగా నంటికొని యుండునది యని యర్థము.

శ్రీరాముఁడు సింహాసనమును, సీత వనము నంటి యున్నారు. కాన సింహాసనము, వనము ఔపశ్లేషికాధికరణములు.

90. (3) వైషయికము :-

"రామః అయోధ్యాయాం వసతి స్వయమ్"

(రాముఁడు అయోధ్యయందు వసించుచున్నాఁడు.)

ఇచ్చట "అయోధ్యాయామ్" అనునెడ అయోధ్య వైషయికమైన అధికరణము.

"వనే వసతి శార్దూలః"

(వనమందు శార్దూలము వసించును)

"సింహాస్తు గిరి గహ్వరే"

(సింహము కొండ గుహయందు వసించును)

ఇచ్చట "వనే" యనునెడ వనము, "గిరిగహ్వరే" యనునెడ గిరిగహ్వారము వైషయికాధికరణములు.

91. (4) సామీపకము :—

"రామః కపిసైన్య సమన్వితః"

"అవాత్సీత్ సాగరే ఘోరే గఙ్గాయాం వసతి స్వయమ్"

(రాముఁడు కపిసైన్యముతోఁగూడినవాఁడై భయఙ్కరమైన సముద్రమందు నివసించును. గఙ్గయందు స్వయముగా వసించుచున్నాఁడు)

ఇచ్చట 'సాగరే' యనునెడ సాగరము సామీపకాధికరణము. "గఙ్గాయామ్" అనునెడ గఙ్గగూడ సామీపకాధికరణము. సాగరసమీపమున, గఙ్గా సమీపమున అను నర్థమున నిది సామీపకాధికరణము.

92. సమ్బన్ధమునకు కారకత్వ మిచ్చట చెప్పఁబడు చున్నదా?
కారకమనగా క్రియాహేతు సంబంధముగదా ?

93, 94. సాక్షాత్తుగా క్రియతో సంబంధము కలది కారకమని చెప్పుదురు.

"స్థాలీం పచతి సేవకః" అనునెడను,

"పాచకః పచతి" అనునెడను స్వాతంత్ర్యము వివక్షితమైనప్పుడు ఎట్లు క్రియాభి సంబంధము గలదో అట్లు షష్ఠ్యర్థ సంబంధము నందు,

"రామస్య సేవకః" ఇత్యాదులలో నట్టి స్వాతంత్ర్యము క్రియాభి సంబంధము లేదు.

మూలమ్ :

త్యాదిభి స్తద్ధితైః కృద్భి స్సమాసైశ్చ విధీయతే ।
తదేవ కారకం తత్ర ప్రథమైవ న చాన్యతః ॥౯౫॥

ఉక్తానాం హి పదార్థానాం త్యాద్యై స్సఙ్ఖ్యైవ గృహ్యతే ।
కృత్తద్ధితసమాసైశ్చ లిఙ్గసఙ్ఖ్యా విభక్తయః ॥౯౬॥

యథా రహసి రామేణ సానురాగేణ సాదరమ్ ।
ప్రీయ న్తే ప్రేయసీవాచ స్సుధారససహోదరాః ॥౯౭॥

రిపుం జయతి రామోఽయం రామైర్వా జీయతే రిపుః ।
సీతా ముఖేన జయతే పూర్ణేన్దు వికచామ్బుజే ॥౯౮॥

రామోఽసౌ కారక స్సీతా కారికా కారకం కులమ్ ।
అత్ర కృత్కర్తరీత్యస్య లిఙ్గాదిం భజతేతరామ్ ॥౯౯॥

రామశ్చ వైయాకరణ స్సా వైయాకరిణీ వధూః ।
తద్వైయాకరణం సైన్య మిత్థం భవతి తద్ధితః ॥౧౦౦॥

కృత ప్రణామో రామోఽయం కృతప్రణతి తత్కులమ్ ।
సీతా కృతప్రణామైషా సమాసః కారకే కృతః ॥౧౦౧॥

ప్రకృతి ర్వికృతిశ్చాపి స్యాదుక్తాచేద్యథా తదా ।
వాచకైః ప్రకృతే స్సఙ్ఖ్యా గృహ్యతే వికృతేర్నహి ॥౧౦౨॥

ఊయన్తే త న్తవో రామ పటస్వర్ణాని కుణ్డలే ।
క్రియన్తే రామచన్ద్రస్య పచ్యన్తే నవతణ్డులాః ॥౧౦౩॥

త న్తవో రామచన్ద్రస్య పటోభూతాశ్చతణ్డులాః ।
కృతా ఓదన మిత్యాదౌ లిఙ్గాదిక మపీష్యతే ॥౧౦౪॥

అయోధ్యాం నీయతే సీతా రామేణ గురుకర్మణా ।
రామోఽయం యాచ్యతే ముక్తిం మయా సంసారభీరుణా ॥౧౦౫॥

ప్రధానే కర్మణి భవే ద్వాచకో హి ద్వికర్మణామ్ ।
అప్రధానే దుహాదీనాం హేతౌ కర్తుశ్చ కర్మణి ॥౧౦౬॥

రామోఽయం యాచ్యతే పిత్రా వనం సత్యవశాత్మనా ।
గురుణా భాష్యతే శిష్య శ్శాస్త్రం వా భోజ్యతే పయః ॥౧౦౭॥

అనువాదము :-

95. త్యాదులచేతను, తద్ధితములచేతను, కృత్తుల చేతను, సమాసములచేతను నాకారకమే బోధింపఁబడును.

అందు ప్రథమయే.

96. త్యాదులచే పదార్థములయందలి సంఖ్యయే గ్రహింపఁబడును. కృత్తద్ధిత సమాసములచే లింగ-సంఖ్యా-విభక్తులు గ్రహింపఁబడును.

ఎట్లనగా—

97. "రామేణ.........ప్రీయన్తే ప్రేయసీ వాచః"

ఇచ్చట ప్రీయన్తే యను త్యాదిచే కేవల కర్మగత సంఖ్యయే చెప్పఁబడినది.

అటే

98. "రిపుం జయతి రామోఽయమ్ రామైర్వా జీయతే రిపుః"

"సీతాముఖేన జయతే పూర్ణేన్దు వికచామ్బుజే"

పైనఁ గనుపఱచిన యుదాహరణములలో .త్యాదిచే అనగా—జయతి, జీయతే, జయతే యను త్యాదిచే కర్తృగత సంఖ్యయు కర్మగత సంఖ్యయు క్రమముగాఁ జెప్పఁబడినవి.

99. రాముఁడు పుంలింగము కాన అతనికి విశేషణమైనపుడు-కారక శబ్దము పుంలింగము.

"సీత" స్త్రీ లింగము గాన నామెకు విశేషణమైనపుడు కారకశబ్దము స్త్రీ లింగము.

"కులం" నపుంసకలింగము కాన దానికి విశేషణమైనపుకు కారక శబ్దము నపుంసక లింగము.

100 అట్లే—వైయాకరణ శబ్దము రామ శబ్దమునకు విశేషణమైనపుడు పుంలింగము. 'సా' యను స్త్రీలింగమునకు విశేషణమైనపుడు వైయాకరణీ, "సైన్యమ్" అను నపుంసక లింగమునకు విశేషణమైనపుడు వైయాకరణమ్ అని విశేష్య లింగములనుఁ బొందుచుండును. ఇట్లు తద్ధిత ప్రత్యయాన్తముల స్థితి.

101. ఇట్లే-సమాసమందును విశేషణము విశేష్య నిఘ్నమైయుండును. రాముఁడు విశేష్యమైనపుడు "కృతప్రణామః" యనియు, కులమ్ విశేష్యమైనపుడు "కృతప్రణతి" యనియు, "ఏషా" యని స్త్రీలిఙ్గము విశేష్యమైనప్పుడు "కృతప్రణామా" యనియు సమాసము కారకమందు చేయఁబడును.

102. ప్రకృతియు, వికృతియుఁ జెప్పఁబడినపుడు వాచకశబ్దములు ప్రకృతిసంఖ్యనే గ్రహించును గాని వికృతి సంఖ్యను గ్రహింపవు.

103. "ఊయన్తే తన్తవో రామ పటః" అనునెడ ప్రకృతి తంతువులు, వికృతి పటము.

ఇచ్చట పై క్రియాపదము "ఊయన్తే" (నేయఁబడుచున్నవి) అనునది ప్రకృతియైన తన్తువుల బహువచనమునే గ్రహించినది కాని వికృతియైన పటము సంఖ్యయగు నేకవచనమును గ్రహించలేదు.

"స్వర్ణాని కుండలే క్రియన్తే" అనుచోట ప్రకృతి స్వర్ణములు, వికృతి కుణ్డలద్వయము.

ఇచ్చట క్రియాపదము "క్రియన్తే" యనునది. ఇది ప్రకృతియైన స్వర్ణముల సంఖ్యను, అనగా—బహువచనమునే గ్రహించినది కాని "కుణ్డలే" అను వికృతియొక్క సంఖ్యయైన ద్వివచనమును గ్రహింపలేదు.

104. "తన్తవో రామ చన్ద్రస్య పటో భూతాః"
"తణ్డులాః కృతాః ఓదనమ్"

ఇత్యాది స్థలములలో భూతాః, కృతాః యని త్యాదిభిన్న ప్రత్యయాన్తములు ప్రయోగింపఁ బడినపుడు లిఙ్గసంఖ్యాదులుగూడ గ్రహింపఁబడును.

105. "అయోధ్యాం నీయతే సీతా రామేణ"
"రామోఽయం యాచ్యతే ముక్తిం మయా"

అను నీస్థలములయందు-అనగా ద్వికర్మక స్థలములయందు ప్రధాన కర్మకు కర్తృవాచకముగా ప్రథమ వచ్చును.

106. దుహాదులకు ద్వికర్మకత్వమున్నను అప్రధానమైన దానికి కర్తృవాచకముగా ప్రథమ వచ్చును.

107. ణ్యన్తమందు కర్తకు కర్మత్వము వచ్చును—
"రామోఽయం యాచ్యతే పిత్రా వనమ్"

ఇచ్చట "యాచ్యతే" అనునది దుహాదులలో చేరును. ద్వికర్మకము కాన అప్రధాన కర్మయగు రామునకు ప్రథమ వచ్చినది.

"శిష్యః శాస్త్రం భావ్యతే గురుణా" అను హేత్వవస్థయందు అనగా-ణ్యంతావస్థయందు అప్రధాన కర్మయగు శిష్యునకు ప్రథమ వచ్చినది.

మూలమ్ :-

వ్యవచ్ఛేద్యం విశేష్యం స్యా ద్వ్యవచ్ఛేదక మత్ర తు ।
తద్విశేషణ మాఖ్యాతం రామో దాశరథిర్యథా ॥౧౦౭॥
విశేష్యస్య చ యల్లిఙ్గం విభక్తి వచనే చ యే ।
తాని కార్యాణి యోజ్యాని విశేషణపదేష్వపి ॥౧౦౮॥
యథా దాశరథీ రామో మాం రక్షతు సమన్తతః ।
కౌసల్యానన్దనం వన్దే రామచన్ద్రం కృపార్ణవమ్ ॥౧౦౯॥
శరణ్యేన చ రామేణ దుర్జయో రావణో జితః ।
జనకేన సుతా దత్తా రామాయ బలశాలినే ॥౧౧౦॥
రామాద్ధి ధృతకోదణ్డాద్బిభేతి యుధి రావణః ।
రామస్య రావణానీక కాలస్య యుధి విక్రమః ॥౧౧౨॥
రామే విహరతి స్ఫీతా విజయశ్రీ రహర్నిశమ్ ।
జానకీ వదనామ్భోజ మధుపానమధువ్రతే ॥౧౧౩॥
యత్రోద్దేశ్య విధేయత్వం తత్రాయం నియమో న వా ।
స్యాత్తదస్యా జహల్లిఙ్గ మజహద్వచనఞ్చ యత్ ॥౧౧౪॥
రామభక్తిర్న ప్రమాణం స్యాత్కరుణాభాజనం హరిః ।
ముక్తిక్షేత్ర మియం కాశీత్యజహల్లిఙ్గ మీదృశమ్ ॥౧౧౫॥
రామ రామశ్చ సీతేయం స్త్రీయ మప్సరసః ఖలు ।
రామభక్తిర్ముక్తిగృహా అజహద్వచనం యథా ॥౧౧౬॥
బహువ్రీహి సమాసో హి స్వలిఙ్గాని జహాత్యసౌ ।
సర్వాదయో విశేష్యస్య లిఙ్గాదిక ముపాసతే ॥౧౧౭॥
అఙ్గీకృత ప్రణామోఽయం రామో వీక్షిత దారకః ।
అనాదృతాప్సరా స్సోయమిత్యాద్యమవగమ్యతామ్ ॥౧౧౮॥
ఉపమానోపమేయత్వం స్యాద్భేదో లిఙ్గసఙ్ఖ్యయోః ।
అభిన్నైవ విభక్తి స్స్యా దుపమానోపమేయయోః ॥౧౧౯॥
లిఙ్గభేదే యథా రామపత్నీ మున్దగతిస్పరమ్ ।
మత్తమాతఙ్గవత్సీతా మఞ్జు వాగ్వర పుష్పవత్ ॥౧౨౦॥

యథా వచన భేదే చ కన్దర్ప ఇవ సున్దరాః।
యూయం యువానో రామస్య భక్తా అహమివోత్తమాః ॥౧౨౧॥
త్వాం రామమివ పశ్యామి రామేణేవ త్వయా జితాః।
దుర్జయా శ్శత్రవ స్సర్వే రామాయేవ నమోఽస్తుతే ॥౧౨౨॥
త్వత్తో రామాదివాశేషా రణే భిభ్యతి శత్రవః।
రామస్యేవ వవస్యైషా కీర్తి స్త్రైలోక్యగామినీ ॥౧౨౩॥
త్వయి రామ ఇవ ప్రీతిం భజన్తే సకలా జనాః।
ఏవం లిఙ్గత్రయే పి స్యా ద్వచన త్రితయేపి చ ॥౧౨౪॥

అనువాదము :-

విశేషణ విశేష్య వివరణము

108. విశేష్యము వ్యవచ్ఛేద్యము - అనగా-వేఱుచేయఁబడునది. విశేషణము వ్యవచ్ఛేదకము అనగా-వేఱుచేయునది.

"రామః దాశరథిః" అనునెడ విశేష్యమైన రాముఁడు విశేషణమైన "దాశరథిః" యను పదముతో వేఱు చేయఁబడుచున్నాఁడు. రామః-అనగా-బలరాముఁడా? పరశురాముఁడా? యని సంశయము రాగా దాశరథిః-అన-దశరథ పుత్రుఁడైన రాముఁడని చెప్పుటచే సంశయ నివృత్తి కల్గి బలరామాదులనుండి దశరథ పుత్రుఁడగు రాముఁడు వేఱుచేయఁబడును.

109. విశేష్య వాచకపదమునకు నేది లిఙ్గమో, ఏది విభక్తియో, ఏది వచనమో, అవియే విశేషణ వాచకముల కుండవలెను.

110. "కౌసల్యానన్దనం వన్దే రామచన్ద్రం కృపార్ణవమ్"

ఇచ్చట రామచన్ద్రం అని ద్వితీయాన్తము, విశేష్యవాచకము. దీనికి కౌసల్యానన్దనమ్,కృపార్ణవమ్ అను ద్వితీయాన్తములగు శబ్దములు విశేషణ వాచకములైనవి. ఇచ్చట విశేష్య వాచకమగు రామచన్ద్రునకు విశేషణ వాచకము లగు కౌసల్యానన్దన, కృపార్ణవ శబ్దములకు సమాన విభక్తికత్వము, సమాన లిఙ్గత్వము, సమాన వచనత్వము గలవు.

అత్రైవ— "హరిః కరుణాభాజనమ్" అను చోట హరి ఉద్దేశ్యము. కరుణాభాజనమ్ విధేయము. ఇచ్చట హరియందు కరుణాభాజనత్వము విధింపఁబడినది. కాన హరి శబ్దము తన పుంలిఙ్గమును, కరుణా భాజన శబ్దము తన నపుంసక లిఙ్గమును వీడనందువలన నివి యజహల్లిఙ్గములకు నుదాహరణములు.

ఇట్లే – "ముక్తి క్షేత్రమియం కాశీ" యను చోట నుద్దేశ్యమైన కాశియు, విధేయమైన ముక్తిక్షేత్రము తమతమ లిఙ్గములను వీడలేదు.

"సీతా రామదారాః" అను చోట సీత ఉద్దేశ్యము, ఏకవచనము. దారాః నిత్య బహువచనము. ఇచ్చట సీతయందు రామ దారత్వము విధేయము. కాన నిచ్చట విశేష్య వాచకమగు సీతా శబ్దము ఏక వచనత్వమును, విశేషణవాచకమైన రామదారశబ్దము తన బహుత్వమును వీడలేదు గాన నివి యజహద్వచనములు.

116. అత్రైవ—"స్త్రీ ఇయం అప్సరసః ఖలు" అనునెడ అద్దేశ్యవాచకము స్త్రీ శబ్దము. ఇది ఏకవచనము. "అప్సరసః" అనునది నిత్యబహువచనము కాన నివిగూఁడ పూర్వమువలె నజహద్వచనమున కుదాహరణములు.

"రామభక్తిః ముక్తిగృహాః" ఇచ్చట రామభక్తి శబ్దము ఏకవచనము. ముక్తిగృహాశబ్దము నిత్యబహువచనము. కాన నివిగూఁడ పూర్వమువలె నజహద్వచనమున కుదాహరణములు.

117. బహువ్రీహిసమాసము తన లిఙ్గములను గోల్పోవును. సర్వాది శబ్దములు విశేష్యలిఙ్గములనుఁ బొందుచుండును.

బహువ్రీహి కుదాహరణములు :–

"అఙ్గీకృత ప్రణామః అయమ్"–

అఙ్గీకృతాః ప్రణామాః యేన సః – అఙ్గీకృత ప్రణామః. ఇది అన్య పదార్థ ప్రధానము – అయమ్ అనునది అన్యపదార్థము. ఇది పుంలిఙ్గము కాన దీనికి విశేషణమైన బహువ్రీహియు పుంలిఙ్గమే యగును.

అత్రైవ—

118. "వీక్షిత దారకః రామః"

వీక్షితాః దారకాః యేన సః = వీక్షిత దారకః. ఇచ్చట రాముఁడు అన్య పదార్థము. ఇచ్చటకూడ పూర్వమువలె "వీక్షితదారకః" యను బహువ్రీహి అన్య పదార్థమైన రామునియెక్క లిఙ్గమునుఁ బొందినది.

అనాదృతా అప్సరసః యేన సః అనాదృతాప్సరాః.

ఇచ్చట పూర్వమువలె బహువ్రీహి అన్య పదారలిఙ్గమును స్వీకరించుచున్నది.

119. లిఙ్గ సంఖ్యలకు భేదమున్నప్పుడును ఉపమానోపమేయ భావ మేర్పడును.

120. ఒకచోట విభక్తి భేదము లేకపోయినను ఉపమానోపమేయ భావ ముండును.

" రామపత్నీ మత్తమాతఙ్గవత్"

ఇచ్చట ఉపమేయమైన రామపత్ని స్త్రీలిఙ్గము. ఉపమానమైన మత్తమాతఙ్గము పుంలిఙ్గము. కాన లిఙ్గభేదములో నుపమానోపమేయ భావమున కిది యుదాహరణము.

అట్లే—

"మఞ్జువాక్ వరపుష్పవత్" అనునెడ మఞ్జువాక్ - అయిన సీత ఉపమేయము (వరపుష్పమివ) వరపుష్పవత్. వరపుష్పము ఉపమానము.

ఇచ్చట ఉపమేయమైన సీత స్త్రీలిఙ్గము. ఉపమానమైన వరపుష్పము నపుంసక లిఙ్గము.

ఇదియు పూర్వమువలె లిఙ్గభేదమున కుదాహరణము.

121. "కన్దర్ప ఇవ సున్దరాః"
" యువానో రామస్య భక్తా అహమివ"

ఇవి వచనభేదమందలి యుపమానోపమేయ భావమున కుదాహరములు.

122, 123, 124. "త్వాం రామమివ పశ్యామి."
"త్వయా రామేణ వఞ్చితాః శత్రవః"

"రామస్యేవ తవ కీర్తిః త్రైలోక్య గామినీ" అను మున్నగు నుదాహరణ ములలో నుపమానోపమేయములు సమానములైన విభక్తులు లిఙ్గములు వచనములు గల్గియున్నవి.

మూలమ్ :

వింశత్యాద్యా స్సదైకత్వే సఙ్ఖ్యాస్సఙ్ఖ్యేయ సఙ్ఖ్యయోః ।
సఙ్ఖ్యాయన్తే యదా సఙ్ఖ్యాస్తదా ద్విత్వాదికం భవేత్ ॥౧౨౫॥
వింశతీ రామభక్తాస్స్యు ర్వింశతీ రామభక్తయః ।
సహస్రం రామభక్తాస్స్యుశ్శతం రామస్య భక్తయః ॥౧౨౬॥
లక్షఞ్చ రామభక్తాస్స్యుర్న కోటీ రామస్య భక్తయః ।
సఙ్ఖ్యాయన్తే యదా ద్విత్వాత్తదా ద్విత్వాదికం భవేత్ ॥౧౨౭॥
యథా వింశతయ స్తిస్రో రామభక్తాశ్చ తాని చ ।
చత్వారి భక్తయస్తిస్రస్తిస్ర స్సైన్యాని కోటయః ॥౧౨౮॥
సముచ్చయేన వాక్యఞ్చ ద్బహూనాం వా ద్వయోశ్చ వా ।
లిఙ్గఞ్చ యా శ్రితా సఙ్ఖ్యా వాచకానాం వికల్పతః ॥౧౨౯॥
శ్రీమాన్రామశ్చ సీతా చ వనం గచ్ఛతి గచ్ఛతః ।
రామశ్చ లక్ష్మణశ్చాపి భరతశ్చ ప్రయాతి హి ॥౧౩౦॥
ప్రయాన్తి వా పురీం స్వీయాం జేతా జేతార ఏవ వా ।
తేజస్వినశ్చ తేజస్వీ గుణీ గుణిన ఏవ చ ॥౧౩౧॥
పురుషేషు త్రిషు భవేద్య ఏవ పురుషః పరః
సముచ్చయే స ఏవ స్యాత్సఙ్ఖ్యా చాపి తదాశ్రితా ॥౧౩౨॥
యథా రామశ్చ సీతే త్వం గచ్ఛతో విజనం వనమ్ ।
రామ స్త్వమహ మప్యేవ గచ్ఛామో గురుశాసనాత్ ॥౧౩౩॥
అహఞ్చత్వఞ్చ రామశ్చ గచ్ఛామో నిర్జనం వనమ్ ।
ప్రథమాదిక్రమాదేవ ప్రతీపోచ్చరితేపి చ ॥౧౩౪॥

అనువాదము :—

125. వింశతి మున్నగు శబ్దములు గణింపఁదగిన వస్తువునుఁ జెప్పినను, కేవలము సంఖ్యనుఁ జెప్పినను నెల్లప్పుడు నేకవచనము నందుండును. ఎప్పుడవి లెక్కింపఁబడునో అనగా—

ఏకా వింశతిః, ద్వే వింశతీ, త్రిసః వింశతయః అని గణింపఁబడునో, అప్పుడు ఏకవచన, ద్వివచన, బహువచనాదులను బొందుచుండును.

126, 127. కేవలము గణింపఁ దగినవానియందు ప్రయోగింపఁబడి నపుడు ఉదాహరణములు--

వింశతిః రామభక్తాస్సన్తిః
వింశతిః రామభక్తయః.
సహస్రం రామభక్తాస్సన్తిః
శతం రామభక్తాః సన్త్యః
లక్షం రామభక్తా సన్త్యః
కోటిః రామస్య భక్తయః,

ఇత్యాద్యుదాహరణములయందు పైనఁ జెప్పఁబడిన నియమము తెల్లమగు చున్నది. వింశతి - సహస్ర - శత - లక్ష - కోటి శబ్దములు ఎన్నింటినిఁ జెప్పినను నవి యేకవచనమునందే యున్నవి.

128. ఎప్పుడు వింశతి మున్నగు శబ్దములు ద్విత్వము నుండి లెక్కింపఁబడునో, అప్పుడు ద్వివచనాదులనుఁ బొందుచుండును.

(1) ద్వే వింశతీ రామభక్తయః.
(2) తిస్రో వింశతయః రామభక్తాః
(3) చత్వారి శతాని భక్తయః
(4) తిస్రః కోటయః సైన్యాని.

ఇచ్చట ద్వే యని ద్విత్వవాచకముతోఁడను త్రిసః అని త్రిత్వ వాచకము తోఁడను వింశతి శబ్దము ప్రయోగింపఁబడుట వలన వింశతీ, యని ద్వివచనము, వింశతయః అని బహువచనము వచ్చినది.

అట్లే చత్వారి యని చతుష్ట్వ వాచకముతోఁడ శతశబ్దము ప్రయోగింపఁ బడుట వలన "శతాని" యని బహువచనము వచ్చినది.

అట్లే "తిస్రః" యని త్రిత్వవాచకముతోఁ బ్రయోగింపఁబడుట వలన కోటి శబ్దమునకు బహువచనము వచ్చి "కోటయః" అని రూపమేర్పడినది.

129. రెండుమూడు లేక పెక్కు పదముల సమూహముతో వాక్య మేర్పడినపుడు, లిఙ్గవచనములు వికల్పముగా వచ్చుచుండును.—

130. "శ్రీమాఞ్ రామః సీతా చ వనం గచ్ఛతి గచ్ఛతః"

ఇచ్చట రాముడు, సీత యను కర్తలిద్దఱున్నను అవి ప్రత్యేకముగా క్రియతో నన్వయించినచో నేక వచనము, సమూహముగా నన్వయించినచో ద్వివచనము వచ్చును. ప్రత్యేకముగా నన్వయించినప్పుడు "గచ్ఛతి" యనియు, సమూహముతో నన్వయించి నప్పుడు "గచ్ఛతః" యని ద్వివచనము వచ్చినవి.

అట్లే—'రామశ్చ, లక్ష్మణశ్చ, భరతశ్చ పురీం ప్రయాతి, ప్రయాన్తి వా'

అనునెడ రాముఁడు, లక్ష్మణుఁడు, భరతుఁడు ప్రత్యేకముగా క్రియతో నన్వయించినచో "ప్రయాతి" యని ఏకవచనము, సమూహముగా నన్వయించి నచో "ప్రయాన్తి" యని బహువచనము వచ్చినవి.

131. అట్లే—"రామశ్చ, లక్ష్మణశ్చ, భరతశ్చ జేతా, జేతారౌ, జేతారః వా."

రామ—లక్ష్మణ—భరతులు ప్రత్యేకముగా 'జేతా' యను విశేషణముతో నన్వయము పొందినచో, "రామః-లక్ష్మణః భరతశ్చ జేతా" యని యగును. రామ-లక్ష్మణ-భరతులలో నిఱువురు జేతా యను విశేషణముతో నన్వయము బొందినచో "రామలక్ష్మణౌ జేతారౌ" అనియు; రామ-లక్ష్మణ భరతులు ముప్వురు కలసి జేతా యను విశేషణముతో నన్వయముఁ బొందినచో "రామ లక్ష్మణ భరతాః జేతారః" యనియు నగును.

అట్లే—"రామః లక్ష్మణః భరతశ్చ తేజస్వీ తేజస్వినౌ, తేజస్వినశ్చ"

అనునెడ ప్రత్యేకముగా విశేషణ మగు తేజస్వి శబ్దముతో నన్వయ మేర్పడినచో 'తేజస్వీ' యని యేకవచనము, వారిలో నిఱువురికి విశేషణముతో నన్వయమేర్పడినచో "తేజస్వినౌ" అని ద్వివచనము, వారిలో నందఱికి విశేషణముతో నన్వయ మేర్పడినచో "తేజస్వినః" అని బహువచవము వచ్చును.

ఇట్లే-గుణీ, గుణినౌ, గుణినః. అనునెడ గూడ ప్రత్యేకాన్వయ మందును సముదాయాన్వయ మందును వచనభేదముల నెఱుంగునది.

132. సముదాయ ఘటిత వాక్యములందు ప్రథమ-మధ్యమ-ఉత్తమ పురుషములలో నే పురుషము పరముగా నుండునో, ఆ పురుషము క్రియకు వచ్చును. వచనము గూడ వానినిఁబట్టి వచ్చును.

133. ఎట్లనగా-"రామశ్చ సీతే! త్వం గచ్ఛథః వనమ్"

ఇచ్చట రాముఁడు-ప్రథమ పురుషము; సీతే త్వం-మధ్యమ పురుషము కర్తలైనను చివర చెప్పఁబడినది "సీతే త్వమ్" అని మధ్యమ పురుషము. గాన క్రియ "గచ్ఛథః" అని మధ్యమ పురుషమైనది. కర్తలిద్దఱు గాన ద్వివచనము వచ్చినది. అనగా-ప్రథమ పురుష మధ్యమపురుషములలో పరమైనది మధ్యమ పురుషము గాన దానినిఁబట్టి పురుషము వచ్చినది.

134. అట్లే-"రామః త్వం, అహమపి గచ్ఛామః"

అనునెడ "రామః" యని ప్రథమపురుషము "త్వమ్" అని మధ్యమ పురుషము, అహమ్ అని ఉత్తమ పురుషము కర్తలైనను క్రమముగా పరమైనది "అహమ్" అను నుత్తమ పురుషయే కాన దానిననుసరించి "గచ్ఛామః" యని క్రియ యుత్తమ పురుషమైనది. కర్తలు పెక్కండ్రు గాన బహువచనము వచ్చినది.

వాక్యము, ప్రథమ పురుషకర్తను, మధ్యమ పురుషకర్తను, ఉత్తమ పురుషకర్తను ప్రథమాది క్రమమువదలి విపరీతముగా అనగా-తలక్రిందులుగాఁ జెప్పినను, అనగా-తొలుత ఉత్తమ పురుషకర్తయైన "అహమ్"ను, మధ్యమ పురుషకర్తను తర్వాతను, ప్రథమ పురుష కర్తను చివరను చెప్పినను ప్రథమాది పురుషక్రమముగనే కర్తలను ఏర్పఱచుకొని క్రియకు పురుషములఁ జెప్పవలయును. అనగా - ప్రథమ మధ్యమోత్తమ పురుషములలో నుత్తమ పురుషము ప్రథమోపాదేయము, తర్వాత మధ్యమ పురుషము, తర్వాత ప్రథమ పురుషమని యాశయము.

ఉదా॥ "అహం చ త్వం చ రామశ్చ గచ్ఛామో వనమ్"

ఇచ్చట ఉత్తమ పురుష కర్తయైన "అహం" అనునది మొదటను, మధ్యమపురుష కర్తయగు "త్వం" రెండవదిగను, ప్రథమ పురుషకర్తయగు

'రామః'' అనునది చివఱకుఁ బ్రయోగింపఁబడినను అనగా విపరీతముగాఁ బ్రయోగింపఁబడినను, ''రామశ్చ త్వం చ అహం చ'' అని క్రమము నేర్పఱచు కొనియే ''గచ్ఛామః'' యని ఉత్తమ పురుష బహువచనమే చెప్పఁబడినది.

మూలమ్ :-

ముఖ్యో గౌణో లాక్షణికస్స ప్రయోగస్త్రివిధో భవేత్ ।
ముఖ్యస్స్వార్థేన సమ్బద్ధో యథా త్వన్నం రఘూద్వహః ॥౧౩౭॥

గుణయోగా ద్భవేద్గౌణో రామక్రోధో విషం మహత్ ।
రావణం ప్రత్యయం రామః సింహశ్చ కరిణం ప్రతి ॥౧౩౮॥

స్వార్థాన్వయస్య బాధేన తాత్పర్యస్యాను రోధతః ।
లక్షణా కల్ప్యతే సాపి ద్వివిధా స్యాత్ప్రయోగతః ॥౧౩౭॥

జహత్స్వార్థాఽజహత్స్వార్థా తత్రాద్యా కథ్యతే మయా ।
స్వార్థత్యాగో భవే ద్యత్ర జహత్స్వార్థేతి సా యథా ॥౧౩౦॥

రామో వసతి పాథోధౌ యమునాయాం జనార్దనః ।
యష్టీర్భోజయ ఖడ్గాంశ్చ ఖట్వా వదతి సంసది ॥౧౩౯॥

యత్ర స్వార్థాపరిత్యాగోఽజహత్స్వార్థా చ సా యథా ।
ఛత్రిణో యాన్త్యమీ కాశీం కాకేభ్యో దధి రక్ష్యతామ్ ॥౧౪౦॥

పదార్థే ప్యపదార్థేఽపి తాత్పర్యాల్లక్షణాన్వయః ।
ఏవం సర్వత్ర బోద్ధవ్య మనుక్త మపి బాలకైః ॥౧౪౧॥

అత్రైకత్వ మత స్త్రిం స్యా ద్భోజనే నాతి మానతా ।
బ్రాహ్మణా న్భోజయేత్యుక్తే శ్రోతా త్రీన భోజయత్యసౌ ॥౧౪౨॥

జాతి-వ్యక్తి పరత్వేన ద్విధా శబ్దప్రవర్తనమ్ ।
తత్ర జాతిపరత్వేన యథా త్వం భోజయా తిథిమ్ ॥౧౪౩॥

జాత్యా భోజయితుం
త్రీనేవ భోజయిత్వా

తాత్పర్యవిషయే శ
శ్రోతా తదనుసారే

విశేష్యక్రియయా యత్రాస్య దుక్తం కర్మాదికం పునః ।
విశేషణక్రియాప్యాహ తదేవేతి వినిశ్చితమ్ ॥౧౪౬॥
యథా భుక్త్వా వనం రామః ప్రయాతి సహ భార్యయా ।
రామేణ గమ్యతేఽయోధ్యా వనాద్భుక్త్వా ఫలాని చ ॥౧౪౭॥

అనువాదము :-

135. ప్రయోగము మూఁడు విధములు-

(1) ముఖ్యము (2) గౌణము (3) లాక్షణికము అని.

వాచ్యార్థముతో సంబంధమున్నచో ముఖ్యము. ఎట్లనగా-

"రఘూద్వహః అన్నమ్, అత్తి" ఇచ్చట రఘూద్వహ శబ్దమునకు ముఖ్యార్థము శ్రీ రాముఁడు. అన్నమ్ - అనుదానికి ముఖ్యార్థము అన్నము. అత్తి యను దానికి ముఖ్యార్థము తినుచున్నాఁడు. కాన నీ వాక్యమున పదములన్నియు ముఖ్యార్థములయందే యున్నందువల వాని సంబంధము ముఖ్యార్థసంబంధమైనది. అందువలన నిది ముఖ్య ప్రయోగ మగుచున్నది.

136. గుణములతో యోగమున్నప్పుడు గౌణప్రయోగము.-

"రామక్రోధో విషం మహత్"

ఇచ్చట రాముని కోపము గొప్ప విషమని చెప్పఁబడినది. కాని కోపము విషమెట్లగును గాన, విషమనగా - విషమునందెట్టి గుణముగలదో యట్టి గుణమునుఁ గల్గినదని యర్థము, కాన నిట్టి గుణసంబంధము వలన నిది గౌణ ప్రయోగము.

అట్లే-

"రావణంప్రతి రామః సింహః కరిణంప్రతి"

ఏనుగునకు సింహమెట్లో, అట్లే రాముఁడు రావణునికి సింహము.

ఇచ్చట రాముఁడు సింహము కాక పోయినను, సింహములోని క్రౌర్యాది గుణములనుఁ బట్టి సింహమగు చున్నాఁడు. ఇట్టి గుణయోగముచే నిదియు గౌణ ప్రయోగము.

137. ముఖ్యార్థమునకు బాధ యేర్పడినను తాత్పర్యము ననుసరించి లక్షణ చెప్పఁబడును. అట్టి లక్షణము ననుసరించి చెప్పఁబడు నర్థము లాక్షణికము.

ఈ లక్షణము రెండు విధములు :—

(1) జహత్స్వార్థ

(2) అజహత్స్వార్థ యని.

ఎందు ముఖ్యార్థము విడిచేయఁబడునో, యది జహత్స్వార్థ. అనగా- జహత్ స్వార్థః యస్యాం సా యను విగ్రహము ననుసరించి విడచుచున్న స్వార్థము గలదని యర్థము.

139. దీనికి ఉదాహరణములు —

(1) రామో వసతి పాథోధౌ

(2) యమునాయాం జనార్దనః (వసతి)

(3) యష్టీః భోజయ

(4) ఖడ్గాంశ్చ భోజయ

(5) ఖట్వా వదతి సంసది.

1. రాముఁడు సముద్రమందు వసించుచున్నాడని మొదటిదాని కర్థము.

సముద్రమునందు నివసించుట సాధ్యముకాదు. కావున నన్వయబాధచే, పాథోధి శబ్దమునకు లక్షణచే పాథోధి తీరమని యర్థము జెప్పవలయును. లక్షణచే నిది చెప్పఁబడినది. కాన నిది లాక్షణికమైనది. ఇందు "పాథోధి" శబ్దముయొక్క ముఖ్యార్థమైన "సముద్రము" విడువబడినదై, తత్తీరమే గ్రహింపఁబడినది కాన నిది జహత్స్వార్థయైనది.

2. "యమునాయాం జనార్దనః వసతి" ఇచ్చట యమునానదియం దుండలేఁడు గాన నన్వయబాధచే యమునాశబ్దమునకుఁ బైవిధముగనే "యమునా తీరమను" నర్థమును లక్షణచేఁ జెప్పుట మున్నగునవి పైవిధముగా నూహ్యము.

3. "యష్టీః భోజయ" ఇచ్చట యష్టులను అనగా-దండములను భుజింపఁ జేయుమని యర్థము. దండములచేతనములు గాన భుజింపవు కాఁబట్టి యీ యన్వయానుపపత్తిచే యష్టిశబ్దమునకు యష్టిధరులయందు అనగా - దండ ధారులయందు లక్షణ చెప్పగా, దండ ధారులు చేతనులు గాబట్టి భుజింపగలరు. గాన ననుపపత్తి తొలగును. ఇందును పూర్వమువలె ముఖ్యార్థమైన యష్టులు విడువబడినవై యష్టిధరులు గ్రహింపఁ బడినందు వలన నిదియు జహత్స్వార్థ.

4. ఇట్లే- "ఖడ్గాంశ్చ భోజయ" యనునెడగూఁడ ఖడ్గము లచేతనములు గాన ఖడ్గధారుల యందు లక్షణఁ జెప్పుకొనవలయును.

5. ఖట్వా వదతి సంసది

ఇచ్చట సభయందు మంచము మాట్లాడు చున్నదని యర్థము. మంచము చేతనము గాన నన్వయానుపపత్తిచే ఖట్వాశబ్దమునకు లక్షణచే, ఖట్వారూఢుల యందు లక్షణనుఁ జెప్పుకొన వలయును. అనగా - మంచమందలి జనులు మాటాడు చున్నారని యర్థము. ఇందు గూడ వాచ్యార్థమైన మంచము విడువఁబడి మంచమందలి జనులనే గ్రహించినందువలన నిదియు జహత్స్వార్థ.

140. ఎందు స్వార్థము అనగా - ముఖ్యార్థము విడువఁబడదో యది అజహత్స్వార్థ. "అజహత్ స్వార్థః యస్యాం సా" అను విగ్రహము ననుసరించి, విడువని స్వార్థమును గలది యని యర్థము.

"ఛత్రిణో యాన్తి అమీ కాశీమ్" అనుచోట ఛత్రులనగా గొడుగులను ధరించినవారు. వారు కాశికిఁ బోవుచున్నారని యర్థము.

గొడుగులను ధరించినవారిలో కొందఱికి గొడుగులు లేకపోయినను "ఛత్రిణః" యని గొడుగులు ధరించిన వారితోనే వారును నంతర్భవింతురు. కాన "ఛత్రి" శబ్దమునకు ఛత్రి - అచ్ఛత్రి సమూహమను నర్థమును లక్షణచేఁ జెప్పవలయును, కాన "ఛత్రిణః" అనగా - గొడుగులను ధరించినవారును, ధరింపని వారును అని యర్థము. అనగా ఛత్రి - అచ్ఛత్రి సమూహమని యర్థము. ఇచ్చట ఛత్రులు - ఛత్రరహితులు "ఛత్ర" శబ్దతాత్పర్య విషయులు కావున తాత్పర్యానుపపత్తిననుసరించి యిచ్చట లక్షణయని యరయవలయును.

అట్లే—

"కాకేభ్యో దధి రక్ష్యతామ్" అనునెడ కాకులనుండి పెరుగును కాపాడుమను నర్థమున్నను, కాకభిన్నములనుండియు పెరుగు కాపాడవలసిన యర్థము గూడ దానికిఁ జెప్పవలయును. ఏల యనగా పెరుగును అన్నింటినుండి రక్షింపవలసినదనియే యా వాక్యముయొక్క తాత్పర్యము కాన 'కాక' శబ్దముచే కాకభిన్నములగు మార్జాలాదులుగూడ ననగా దధ్యుపఘాతకము లన్నియు లక్ష్యములగును. పై రెంటియందును క్రమముగా ముఖ్యార్థమైన ఛత్రులు, కాకములు

విడువఁబడ నందువలన నివి యజహత్స్వార్థలగును. పదమున కర్థములైన "ఛత్రి" "కాకము"ల యందును, పదముల కర్థములు గాని "అచ్ఛత్రి" "దధ్యుపఘాతకముల" యందును తాత్పర్యముచే లక్షణ యన్వయించును.

141. ఇట్లు అన్ని స్థలముల యందును చెప్పని వానిని బాలురు గ్రహింపవలయును.

142. జాతివాచక శబ్దములలోని ఏకవచనము అప్రయోజనము.

"బ్రాహ్మణాన్ భోజయ" ఇత్యాది స్థలములయందు కనీసము ముగ్గురు బ్రాహ్మణులను భుజింపఁ జేయుటతో బహువచనము విశ్రాన్తి నొందును గాన బ్రాహ్మణాధిక్య ప్రసక్తి లేదు.

143, 144. లోకమున శబ్దములు రెండు విధములు.

(1) జాతివాచకములు

(2) వ్యక్తివాచకములు అని.

కావున "త్వం భోజయ అతిథిమ్" అని చెప్పినప్పుడు "అతిథిమ్"అను దానిని జాతివాచకముగాఁ దీసుకొనినచో అతిథిత్వ జాతితోఁగూడినది అసంఖ్యాకము గాన నందరిని భుజింపఁ జేయుట యశక్య మగుటవలనను" "అతిథీన్ భోజయ" అనునెడు వక్త తన తాత్పర్యమునుఁ దెలుపనందువలన ముగ్గురుని భుజింప జేయవచ్చును.

145. ఏలయనగా- తాత్పర్యము గోచరమైనపుడే శబ్దము ప్రమాణము. అట్టి శబ్దమువలననే శాబ్దబోధమును శ్రోత పొందును.

146. విశేష్యక్రియచే నేయే కర్మాదులు చెప్పఁబడునో విశేషణ క్రియచేతను నవియే చెప్పఁబడును.

147. "భుక్త్వా వనం రామః ప్రయాతి సహ భార్యయా" అను విశేష్య క్రియయందలి కర్మాదులే-

"రామేణ గమ్యతేఽయోధ్యా వనాత్ భుక్త్వా ఫలాని చ" యను విశేషణ క్రియయందును నవియే చెప్పఁబడుచున్నవి.

మూలమ్ :-

ఉక్తమేవోక్తతాం యాతి క్వచిదుక్త మనుక్తతామ్ ।
అనుక్త మపి చోక్తం స్యా త్క్వచిదేవ పదాన్తరైః ॥౧౪౮॥
ఓదనస్సపచ్యతే దృష్టో మయా సత్పురుషోఽప్యయమ్ ।
ఆరూఢవానరో వృక్ష శ్ఛిద్యతే దృశ్యతేఽపి చ ॥౧౪౯॥
పటోఽయం శితికో భాతి రామేణ పరిధీయతే ।
కృదాదిభిర్యదేవోక్తం త్యాద్యై రపి తదేవ హి ॥౧౫౦॥
నృత్యన్తఞ్చ నటం రామః విలోకయతి కౌతుకీ ।
ఛాత్రఞ్చ వైయాకరణం శబ్దాన్ పృచ్ఛతి లక్ష్మణః ॥౧౫౧॥
ఆరూఢవానరం వృక్షం రామః పశ్యతి సాదరమ్ ।
కృదాదినోక్తమేవైత దనుక్తం త్యాదినా భవేత్ ॥౧౫౨॥
నృత్యతే గీయతే రఙ్గే నటేన స్థీయతే క్వచిత్ ।
భోక్తుం పచతి రామోఽయ మోదనం క్షుద్వశం గతః ॥౧౫౩॥
రామభక్త స్సమానీయ రామం పూజయతి స్వయమ్ ।
ఇత్యాద్యనుక్తమేవ స్యా దనుక్త మితి బుధ్యతామ్ ॥౧౫౪॥
కర్మజప్రత్యయో నాన్యత్క్వచిద ప్యుచ్యతే యథా ।
కృష్ణేన దుహ్యతే గోభ్యః గవాం గోష్వథవా పయః ॥౧౫౫॥
మయా ప్రయాచ్యతే ముక్తీ రామాద్రామస్య రామకే ।
పాచ్యతే రామచన్ద్రేణ పాచకేనౌదనోఽద్భుతః ॥౧౫౬॥
క్వచిత్కాలాదికే చైవ సత్త్వే చాన్యస్య కర్మణః ।
రామేణ శ్రూయతే ధర్మో మాసం గీతఞ్చగీయతే ॥౧౫౭॥
కాన్తోఽనుగమ్యతే క్రోశం కాన్తయా స్నిగ్ధచేతసా ।
అనన్య కర్మణోఽసత్త్వే కాలాద్యం ప్రాహ కర్మజః ॥౧౫౮॥
కుమ్భకర్ణేన సుప్యన్తే షణ్మాసాన్ రామభూభుజా ।
వనే ద్వాదశ వర్షాణి స్థీయన్తే గురుశాసనాత్ ॥౧౫౯॥
ఇత్యాదయో విశేషాశ్చ బోద్ధవ్యా బాలకైస్సదా ।
కారికా యస్య కణ్ఠస్థా స్సభాయాం మోదతే చ సః ॥౧౬౦॥

—ఇతి విభక్త్యర్థప్రకరణమ్—

అనువాదము :-

148. కొన్నిచోట్ల కర్మాదులు చెప్పఁబడినను మఱల .... విధముగాఁ జెప్పఁబడును. కొన్నియెడల చెప్పఁబడినను మఱొకవిధముగా స్ఠి చెప్పఁబడక యుండును. ఒకప్పుడు ఏవిధముగనుఁ జెప్పఁబడనివి పదాన్తరములచేఁ జెప్పఁబడును.

ఉదా॥

149. "ఓదనః పచ్యతే దృష్టో మయా సత్పురుషోఽప్యయమ్."
"ఆరూఢవానరో వృక్ష శ్ఛిద్యతే దృశ్యతేఽపి చ"

150. "పటోఽయం శితికో భాతి రామేణ పరిధీయతే" అని కృదాదులు వేనిని జెప్పునో వానినే త్యాదులుగూడ జెప్పును.

ఉదా :—

151. "నృత్య న్తఞ్చ నటం రామః విలోకయతి కౌతుకీ"
"ఛాత్రఞ్చ వైయాకరణం శబ్దాన్ పృచ్ఛతి లక్ష్మణః"

152. "ఆరూఢ వానరం వృక్షం రామః పశ్యతి సాదరమ్"
ఇచ్చట కృదాదులు చెప్పిన విషయమునే త్యాదులుగూడఁ జెప్పినవి.

153. ఇక కృదాదులు చెప్పిన విషయము త్యాదులు కొన్నియెడల చెప్పవు.

ఉదా :

"నృత్యతే గీయతే రఙ్గే నటేన స్థీయతే క్వచిత్"
"భోక్తుం పచతి రామోఽయ మోదనంక్షుద్వశం గతః"

154. "రామభక్త స్సమానీయ రామం పూజయతి స్వయమ్."
ఇవి మున్నగువానినిఁ నను క్రమములుగా భావింప వలయును.

155. కర్మార్థక ప్రత్యయము అనగా ద్వితీయ కొన్నిచోట్ల చెప్పఁబడదు.
"కృష్ణేన దుహ్యతే పయః గోభ్యః"
ఇచ్చట గో శబ్దమునకంటె పఞ్చమీ విభక్తి ప్రయోగింపఁబడినది కాని కర్మజ ప్రత్యయమైన ద్వితీయ ప్రయోగింపఁ బడలేదు
"కృష్ణేన దుహ్యతే పయః గవామ్"

ఇచ్చటఁగూడ గో శబ్దమున కంటె కర్మజప్రత్యయమైన ద్వితీయ రాకుండ షష్ఠి వచ్చినది.

అట్లే—

"కృష్ణేన దుహ్యతే గోషు పయః"

ఇచ్చట గో శబ్దమునకంటె కర్మజ ప్రత్యయమైన ద్వితీయ రాకుండ సప్తమి వచ్చినది.

156. అట్లే-

"మయా ప్రయాచ్యతే ముక్తిః రామాత్"

ఇచ్చట రామ శబ్దమునకు కర్మజ ప్రత్యయమైన ద్వితీయ రాక పంచమి వచ్చినది.

అట్లే-

"మయా ప్రయాచ్యతే ముక్తిః రామస్య"

ఇచ్చట రామశబ్దమునకు కర్మజ ప్రత్యయమైన ద్వితీయ రాక షష్ఠి వచ్చినది.

అట్లే-

"మయా ప్రయాచ్యతే ముక్తిః రామతే"

ఇచ్చట రామశబ్దమునకు కర్మజ ప్రత్యయమైన ద్వితీయ రాక సప్తమి వచ్చినది.

"రామచన్ద్రేణ పాచకేన ఓదనః పాచ్యతే"

ఇచ్చట కర్మజప్రత్యయము రాక *ఓదనః* యని ప్రథమ వచ్చినది.

157. కొన్ని యెడల వేఱొక కర్మయున్నను, కాలదేశములుగూడ కర్మలగును. కాన వానికి కర్మజప్రత్యయము వచ్చును.

"రామేణ శ్రూయతే ధర్మః మాసమ్"

ధర్మము వేఱొకటియున్నను "మాసమ్" అని కాలమునకు కర్మత్వము వచ్చినందువలన మాస శబ్దమునకు ద్వితీయ వచ్చినది.

158. కాన్తోఽనుగమ్యతే క్రోశం కాన్తయా (స్నిగ్ధచేతసా)

ఇచ్చట దేశవాచకమైన క్రోశ శబ్దమునకు కర్మత్వము రాగా ద్వితీయ వచ్చినది. "కాన్తః" యని వేఱొక కర్మయు యున్నది.

తత్ర లట్, లోట్. లఙ్, విధిలిఙ్షు సామాన్యతో రూపతౌల్యం వర్తత ఇతి ఆదౌ తాని (సార్వధాతుకరూపాణి) లిఖిత్వా; తతః లిట్, లుట్, ల్రుట్, ఆశీర్లిఙ్, లుఙ్, ల్రుఙ్షు (ఆర్ధధాతుక) రూపాణి ప్రదర్శయిష్యన్తే.

తథైవ దశగణీధాతుమ ప్రథమ చతుర్థ షష్ఠ దశమగణీయాః పూర్వం; ద్వితీయ, తృతీయ, పఞ్చమ సప్తమాష్టమ నవమ గణీయాశ్చ తదనన్తరం వక్ష్యన్తే. తత్రాపి ప్రసిద్ధాః సామాన్య ధాతవః ప్రథమః తతో విశేషధాతవశ్చ పరస్మై పద్యాత్మనే పద్యుభయ పదిక్రమేణ బోధ్యాః.

భూ = సత్తాయామ్. (ఉండుట) అకర్మకః*.
పరస్మైపదీ. సేట్.
కర్త్రర్థే సార్వధాతుకే పరే ధాతోః శప్, అ ఇతి శిష్యతే, యథా—
భూ + అ + తి = భవతీత్యాది.

వర్తమాన క్రియావృత్తే ర్ధాతో ర్లటి కర్తరి రూపాణి.

	ఏ.	ద్వి.	బ.		ఏ.	ద్వి.	బ.
ప్ర॥	తి —	తః —	అన్తి	}	భవతి	భవతః	భవన్తి**
మ॥	సి —	థః —	థ		భవసి	భవథః	భవథ
ఉ॥	మి —	వః —	మః‡		భవామి	భవావః	భవామః‡

విధ్యాశీరాదిషు లోటి.

తు, తాత్-తామ్-అన్తు } భవతు, భవతాత్ - భవతామ్ - భవన్తు
హి, తాత్ - తమ్ - త } భవ, భవతాత్ - భవతమ్ - భవత

---

* శ్లో॥ వృద్ధిక్షయ భయ జీవితమరణం లజ్జా సత్తా స్థితి జాగరణమ్ । శయన క్రీడా రుచి దీప్త్యర్థం ధాతుగణం తమకర్మక మాహుః॥ ఏతద్భిన్నార్థకా ధాతవః ప్రాయేణ సకర్మకా ఇతి జ్ఞేయమ్.

** అతో గుణే, ౬-౧-౯౭॥ = అపదాన్తా దకారాత్ (అ-ఏ-ఓ) గుణే పరే పరరూపమేకాదేశ స్స్యాత్, ఇతి సూత్రేణ అన్తి, అన్తు, అన్, ఏ. ఇత్యాదిషు పరతః పరరూపమ్.

‡ అతో దీర్ఘో యఞి, ౭-౩-౧౦౧॥ = యఞాదౌ సార్వధాతుకే పరే అకారాన్తాఙ్గస్య దీర్ఘః; ఇత్యనేన మిప్, వస్, మస్, వహి, మహి, ఇత్యాదిషు పరేషు (సార్వధాతుకే) పూర్వస్య అకారస్య ఆకారః.

ఆని — ఆవ — ఆమ భవాని — భవావ — భవామ. §

అనద్యతన భూతే లఙ్.

ఏ. ద్వి. బ.	ఏ.	ద్వి.	బ.
ప్ర॥ త్ - తామ్ - అన్	అభవత్	అభవతామ్	అభవన్
మ॥ స్(ః) - తమ్ - త	అభవః	అభవతమ్	అభవత
ఉ॥ అమ్ - వ - మ	అభవమ్	అభవావ	అభవామ.

విధ్యాదిషు లిఙ్.

ఇత్ - ఇతామ్ - ఇయుః	భవేత్	భవేతామ్	భవేయుః
ఇః - ఇతమ్ - ఇత	భవేః	భవేతమ్	భవేత
ఇయమ్ - ఇవ - ఇమ	భవేయమ్	భవేవ	భవేమ.

భూతానద్యతన పరోక్షత్వ వివక్షాయాం లిట్.

అ - అతుః - ఉః	బభూవ	బభూవతుః	బభూవుః
థ - అథుః - అ	బభూవిథ	బభూవథుః	బభూవ
అ - వ - మ	బభూవ	బభూవివ	బభూవిమ.

అనద్యతన భవిష్యతి వివక్షితే లుట్.

తా - తారౌ - తారః	భవితా	భవితారౌ	భవితారః
తాసి - తాస్థః - తాస్థ	భవితాసి	భవితాస్థః	భవితాస్థ
తాస్మి - తాస్వః - తాస్మః	భవితాస్మి	భవితాస్వః	భవితాస్మః.

క్రియార్థాయాం క్రియాయా మసత్యాం సత్యాఞ్చ భవిష్యతి-లృట్

స్యతి - స్యతః - స్యన్తి	భవిష్యతి	భవిష్యతః	భవిష్యన్తి*
స్యసి - స్యథః - స్యథ	భవిష్యసి	భవిష్యథః	భవిష్యథ
స్యామి - స్యావః - స్యామః	భవిష్యామి	భవిష్యావః	భవిష్యామః

§ "హి" ఇత్యేతత్ అవర్ణాన్తాత్, అసంయోగ పుర్వకోవర్ణన్తాచ్చ పరశ్చే ల్లుప్యతే. అన్యత్ర న. ఝలన్తాద్ధాతోః, హుధాతోశ్చ పరస్య "హి" ఇత్య స్యస్థానే "ధి" ఇత్యాదేశః, యథా - భవ, వద, కురు, శృణు॥ యాహి - స్తుహి - ఏహి॥ విద్ధి, రున్ధి జుహుధి, ఏవం క్రమేణ బోధ్యమ్.

* ఇణ్ ప్రత్యాహారఘటితవర్ణేభ్యః, కవర్గాచ్చ పరస్య ఆదేశావయవస్య, ప్రత్య యావయవస్యచ సకారస్య షకారాదేశః. భవిష్యతీత్యాది. అత్ర ఇకారస్తు ఇడాగమేన విహితః. స చ వలాద్యార్ధధాతుకస్య ఆద్యవయవోఽభవతి. అని ట్కాస్తు ఇ యన్త ఏవేతి వక్ష్యన్తే.

ఆశిషి లిఙ్ *

యాత్-యాస్తామ్-యాసుః	భూయాత్-భూయాస్తామ్-భూయాసుః.
యాః-యాస్తమ్-యాస్త	భూయాః-భూయాస్తమ్-భూయాస్త
యాసమ్-యాస్వ-యాస్మ	భూయాసమ్-భూయాస్వ-భూయాస్మ.

భూతత్వమాత్రే వివక్షితే లుఙ్.

త్—తామ్—అన్	అభూత్	అభూతామ్	అభూవన్**
స్(ః)—తమ్—త	అభూః	అభూతమ్	అభూత
అమ్—వ—మ	అభూవమ్	అభూవ	అభూమ.

హేతు హేతుమద్భావాది లిఙ్నిమిత్తే భవిష్యతి క్రియావృత్తౌ ల్ఋఙ్.

స్యత్-స్యతామ్-స్యన్	అభవిష్యత్-అభవిష్యతామ్-అభవిష్యన్
స్యః-స్యతమ్-స్యత	అభవిష్యః-అభవిష్యతమ్-అభవిష్యత
స్యమ్-స్యావ-స్యామ.	అభవిష్యమ్-అభవిష్యావ-అభవిష్యామ

ఏవ మూకారాన్తాః పరస్మైపదినః సామాన్యధాతవః,

ముదహర్షే (సంతోషించుట) ఆత్మనేపదీ, అక॥ సేట్.

లటి ప్రత్యయరూపాణి.	లటి ధాతురూపాణి.		
తే-ఇతే-అన్తే	మోదతే	మోదేతే	మోదన్తే
సే-ఇథే-ధ్వే	మోదసే	మోదేథే	మోదధ్వే
ఏ-వహే-మహే	మోదే	మోదావహే	మోదామహే.

లోటి.

తామ్-ఇతామ్-అన్తామ్	మోదతామ్	మోదేతామ్	మోదన్తామ్
స్వ-ఇథామ్-ధ్వమ్	మోదస్వ	మోదేథామ్	మోదధ్వమ్
ఐ-వహై-మహై	మోదై	మోదావహై	మోదామహై

లఙ్.

త-ఇతామ్-అన్త	అమోదత	అమోదేతామ్	అమోదన్త
థాః-ఇథామ్-ధ్వమ్	అమోదథాః	అమోదేథామ్	అమోదధ్వమ్
ఇ-వహి-మహి	అమోదే	అమోదావహి	అమోదామహి.

---

* విధినిమన్త్రణామన్త్రణాధీష్ట సమ్ప్రశ్న ప్రార్థనాశీష్షు లిఙ్లోటౌ స్తః.

** లఙ్ లుఙ్ ల్ఋఙ్షు పరేషు హలాదిధాతూనామాదౌ అకారాగమః అజాది ధాతూనామాదే ఆకారాగమః వృద్ధిశ్చ భవతి. యథా - అభవత్, అభూత్, అభవిష్యత్. అవ్ - ఆవత్, ఆవీత్, ఆవిష్యత్. ఏధ్ - ఐధత - ఐధిష్ట, ఐధిష్యత ఇత్యాది.

విధిలిఙ్—

ఈత ఈయాతామ్ ఈరన్
ఈథాః ఈయాథామ్ ఈధ్వమ్
ఈయ ఈవహి ఈమహి

మోదేత	మోదేయాతామ్	మోదేరన్
మోదేథాః	మోదేయాథామ్	మోదేధ్వమ్
మోదేయ	మోదేవహి	మోదేమహి

లిట్—

ఏ - ఆతే - ఇరే
సే - ఆథే - ధ్వే (ఢ్వే)
ఏ - వహే - మహే

ముముదే	ముముదాతే	ముముదిరే
ముముదిషే	ముముధాథే	ముముదిధ్వే (ఢ్వే)
ముముదే	ముముదివహే	ముముదిమహే.

లుట్—

తా - తారౌ - తారః
తాసే - తాసాథే - తాధ్వే
తాహే - తాస్వహే - తాస్మహే

మోదితా	మోదితారౌ	మోదితారః
మోదితాసే	మోదితాసాథే	మోదితాధ్వే
మోదితాహే	మోదితాస్వహే	మోదితాస్మహే.

లృట్—

స్యతే - స్యేతే - స్యన్తే
స్యసే - స్యేథే - స్యధ్వే
స్యే - స్యావహే - స్యామహే

మోదిష్యతే - మోదిష్యేతే - మోదిష్యన్తే
మోదిష్యసే - మోదిష్యేథే - మోదిష్యధ్వే
మోదిష్యే - మోదిష్యావహే - మోదిష్యామహే.

ఆశీర్లిఙి—

సీష్ట సీయాస్తామ్ సీరన్
సీష్ఠాః సీయాస్థామ్ సీధ్వమ్
సీయ సీవహి సీమహి

మోదిషీష్ట - మోదిషీయాస్తామ్-మోదిషీరన్
మోదిషీష్ఠాః - మోదిషీయాస్థామ్ - మోదిషీధ్వమ్
మోదిషీయ - మోదిషీవహి - మోదిషీమహి

లుఙి—

ఇష్ట - ఇషాతామ్ - ఇషత
ఇష్ఠాః - ఇషాథామ్ - ఇధ్వమ్ (ఢ్వమ్)
ఇషి - ఇష్వహి - ఇష్మహి.

అమోదిష్ట - అమోదిషాతామ్ - అమోదిషత
అమోదిష్ఠాః - అమోదిషాథామ్-అమోదిధ్వమ్ (ఢ్వమ్)
అమోదిషి - అమోదిష్వహి - అమోదిష్మహి.

లృఙి—

స్యత - స్యేతామ్ - స్యన్త
స్యథాః - స్యేథామ్ - స్యధ్వమ్
స్యే - స్యావహి - స్యామహి

అమోదిష్యత - అమోదిష్యేతామ్ - అమోదిష్యన్త
అమోదిష్యథాః - అమోదిష్యేథామ్ - అమోదిష్యధ్వమ్.
అమోదిష్యే - అమోదిష్యావహి - అమోదిష్యామహి.

ఏవం రుచ బుధ కుక స్తుభాదయ ఆత్మనేపదినః సాధారణధాతవః.

టు యాచృ=యాచ్ఞాయామ్. (వేడుట) ఉభయపదీ. ద్వి కర్మకః. సేట్. (ట్విత్, ఋదిత్)

లటి.— పరస్మైపదరూపమ్.—

యాచతి	యాచతః	యాచన్తి
యాచసి	యాచథః	యాచథ
యాచామి	యాచావః	యాచామః.

లట్.- ఆత్మనేపదరూపమ్.-

యాచతే	యాచేతే	యాచన్తే
యాచసే	యాచేథే	యాచధ్వే
యాచే	యాచావహే	యాచామహే.

లోట్-పరస్మైపదరూపమ్ :-

యాచతు, యాచతాత్	యాచతామ్	యాచన్తు
యాచ, యాచతాత్	యాచతమ్	యాచత
యాచాని	యాచావ	యాచామ.

లోట్-ఆత్మనేపదరూపమ్ -

యాచతామ్	యాచేతామ్	యాచన్తామ్
యాచస్వ	యాచేథామ్	యాచధ్వమ్
యాచై	యాచావహై	యాచామహై.

లఙ్-పరస్మైపదరూపమ్-

అయాచత్	అయాచతామ్	అయాచన్
అయాచః	అయాచతమ్	అయాచత
అయాచమ్	అయాచావ	అయాచామ.

లఙ్-ఆత్మనేపదరూపమ్—

అయాచత	అయాచేతామ్	అయాచన్త
అయాచథాః	అయాచేథామ్	అయాచధ్వమ్
అయాచే	అయాచావహి	అయాచామహి.

విధిలిఙ్-పరస్మైపదరూపమ్

యాచేత్	యాచేతామ్	యాచేయుః
యాచేః	యాచేతమ్	యాచేత
యాచేయమ్	యాచేవ	యాచేమ.

విధిలిజ్–ఆత్మనేపదరూపమ్–

యాచేత	యాచేయాతామ్	యాచేరన్
యాచేథాః	యాచేయాథామ్	యాచేధ్వమ్
యాచేయ	యాచేవహి	యాచేమహి

లిటి-పరస్మైపదరూపమ్-

యయాచ	యయాచతుః	యయాచుః
యయాచిథ	యయాచథుః	యయాచ
యయాచ	యయాచివ	యయాచిమ

లిటి-ఆత్మనేపదరూపమ్-

యయాచే	యయాచాతే	యయాచిరే
యయాచిషే	యయాచాథే	యయాచిధ్వే
యయాచే	యయాచివహే	యయాచిమహే.

లుటి-పరస్మైపదరూపమ్–

యాచితా	యాచితారౌ	యాచితారః
యాచితాసి	యాచితాస్థః	యాచితాస్థ
యాచితాస్మి	యాచితాస్వః	యాచితాస్మః.

లుటి-ఆత్మనేపదరూపమ్-

యాచితా	యాచితారౌ	యాచితారః
యాచితాసే	యాచితాసాథే	యాచితాధ్వే
యాచితాహే	యాచితాస్వహే	యాచితాస్మహే

లృటి-పరస్మైపదరూపమ్–

యాచిష్యతి	యాచిష్యతః	యాచిష్యన్తి
యాచిష్యసి	యాచిష్యథః	యాచిష్యథ
యాచిష్యామి	యాచిష్యావః	యాచిష్యామః

లృటి-ఆత్మనేపదరూపమ్-

యాచిష్యతే	యాచిష్యేతే	యాచిష్యన్తే
యాచిష్యే	యాచిష్యావహే	యాచిష్యామహే

ఆశీర్లిఙి—పరస్మైపదరూపమ్.

యాచ్యాత్	యాచ్యాస్తామ్	యాచ్యాసుః
యాచ్యాః	యాచ్యాస్తమ్	యాచ్యాస్త
యాచ్యాసమ్	యాచ్యాస్వ	యాచ్యాస్మ

ఆశీర్లిఙి—ఆత్మనే పదరూపమ్—

యాచిషీష్ట	యాచిషీయాస్తామ్	యాచిషీరన్
యాచిషీష్ఠాః	యాచిషీయాస్థామ్	యాచిషీధ్వమ్
యాచిషీయ	యాచిషీవహి	యాచిషీమహి.

లుఙి—పరస్మైపదరూపమ్—

అయాచీత్	అయాచిష్టామ్	అయాచిషుః
అయాచీః	అయాచిష్టమ్	అయాచిష్ట
అయాచిషమ్	అయాచిష్వ	అయాచిష్మ

లుఙి—ఆత్మనేపదరూపమ్—

అయాచిష్ట	అయాచిషాతామ్	అయాచిషత
అయాచిష్ఠాః	అయాచిషాథామ్	అయాచిఢ్వమ్
అయాచిషి	అయాచిష్వహి	అయాచిష్మహి

లృఙి—పరస్మైపదరూపమ్—

అయాచిష్యత్	అయాచిష్యతామ్	అయాచిష్యన్
అయాచిష్యః	అయాచిష్యతమ్	అయాచిష్యత
అయాచిష్యమ్	అయాచిష్యావ	అయాచిష్యామ.

లృఙి—ఆత్మనేపదరూపమ్—

అయాచిష్యత	అయాచిష్యేతామ్	అయాచిష్యన్త
అయాచిష్యథాః	అయాచిష్యేథామ్	అయాచిష్యధ్వమ్
అయాచిష్యే	అయాచిష్యావహి	అయాచిష్యామహి.

ఏవ ముభయపదినః. భ్వాదౌ విశేషధాతుష వక్ష్యమాణరూపాణి వినా అన్యత్సర్వం సాధారణ ధాతువ దూహ్యమ్. ఏవం సర్వగణేష్వపి.

ఇతి భ్వాది సాధారణధాతవః.

అథ దివాది సాధారణ ధాతవః.

దివు = క్రీడా విజిగీషా వ్యవహార ద్యుతిస్తుతి మోద మద స్వప్న కాన్తిగతిషు. యథాయథ మకర్మకః సకర్మకశ్చ. పరస్మైపదీ. సేట్. శ్యన్వికరణః. (దీర్ఘః) దివ్ + య + తి = దీవ్యతీత్యాది బోధ్యమ్ (ఆడుట పొగడుట వెలయుట మొదలైనవి)

లటి-దీవ్యతి	దీవ్యతః	దీవ్యన్తి
దీవ్యసి	దీవ్యథః	దీవ్యథ
దీవ్యామి	దీవ్యావః	దీవ్యామః.
లోటి—దీవ్యతు, దీవ్యతాత్	దీవ్యతామ్	దీవ్యన్తు
దీవ్య, దీవ్యతాత్	దీవ్యతమ్	దీవ్యత
దీవ్యాని	దీవ్యావ	దీవ్యామ
లఙి-అదీవ్యత్	అదీవ్యతామ్	అదీవ్యన్
అదీవ్యః	అదీవ్యతమ్	అదీవ్యత
అదీవ్యమ్	అదీవ్యావ	అదీవ్యామ.
విధిలిఙి-దీవ్యేత్	దీవ్యేతామ్	దీవ్యేయుః
దీవ్యేః	దీవ్యేతమ్	దవ్యేత
దీవ్యేయమ్	దీవ్యేవ	దీవ్యేమ.
లిటి-దిదేవ		దిదివుః
దిదేవిథ	దిదివథుః	దిదివ
దిదేవ	దిదివివ	దిదివిమ
లుటి-దేవితా	దేవితారౌ	దేవితారః
దేవితాసి	దేవితాస్థః	దేవితాస్థ
దేవితాస్మి	దేవితాస్వః	దేవితాస్మః.

లృటి-దేవిష్యతి	దేవిష్యతః	దేవిష్యన్తి
దేవిష్యసి	దేవిష్యథః	దేవిష్యథ
దేవిష్యామి	దేవిష్యావః	దేవిష్యామః.
ఆశీర్లిజి-దీవ్యాత్	దీవ్యాస్తామ్	దీవ్యాసుః
దీవ్యాః	దీవ్యాస్తమ్	దీవ్యాస్త
దీవ్యాసమ్	దీవ్యాస్వ	దీవ్యాస్మ.
లుజి-అదేవీత్	అదేవిష్టామ్	అదేవిషుః
అదేవీః	అదేవిష్టమ్	అదేవిష్ట
అదేవిషమ్	అదేవిష్వ	అదేవిష్మ.
లృజి-అదేవిష్యత్	అదేవిష్యతామ్	అదేవిష్యన్
అదేవిష్యః	అదేవిష్యతమ్	అదేవిష్యత
అదేవిష్యమ్	అదేవిష్యావ	అదేవిష్యామ.

ఏవం సివు క్షిపు ఇత్యాదయః శ్యన్వికరణాః పరస్మైపదినః.

విద=సత్తాయామ్. (ఉండుట). ఆత్మనేపది. అకర్మకః. అనిట్.

లటి-విద్యతే	విద్యేతే	విద్యన్తే
విద్యసే	విద్యేథే	విద్యధ్వే
విద్యే	విద్యావహే	విద్యామహే
లోటి-విద్యతామ్	విద్యేతామ్	విద్యన్తామ్
విద్యస్వ	విద్యేథామ్	విద్యధ్వమ్
విద్యై	విద్యావహై	విద్యామహై
లజి-అవిద్యత	అవిద్యేతామ్	ద్యన్త
అవిద్యథాః	అవిద్యేథామ్	ధ్యధ్వమ్
అవిద్యే	అవిద్యావహి	ద్యామహి
విధిలిజి-విద్యేత	విద్యేయాతామ్	ేరన్
విద్యేథాః	విద్యేయాథామ్	ధ్వమ్
విద్యేయ	విద్యేవహి	మహి

లిటి-వివిదే	వివిదాతే	వివిదిరే
వివిదిషే	వివిదాథే	వివిదిధ్వే (ఢ్వే)
వివిదే	వివిదివహే	వివిదిమహే

లుటి-వేత్తా	వేత్తారౌ	వేత్తారః
వేత్తాసే	వేత్తాసాథే	వేత్తాధ్వే
వేత్తాహే	వేత్తాస్వహే	వేత్తాస్మహే

లృటి-వేత్స్యతే	వేత్స్యేతే	వేత్స్యన్తే
వేత్స్యసే	వేత్స్యేథే	వేత్స్యధ్వే
వేత్స్యే	వేత్స్యావహే	వేత్స్యామహే.

ఆశీర్లిజి—విత్సీష్ట	విత్సీయాస్తామ్	విత్సీరన్
విత్సీష్ఠాః	విత్సీయాస్థామ్	విత్సీధ్వమ్
విత్సీయ	విత్సీవహి	విత్సీమహి.

లుజి—

త-సాతామ్-సత	అవిత్త	అవిత్సాతామ్	అవిత్సత
థాః-సాథామ్-ధ్వమ్	అవిత్థాః	అవిత్సాథామ్	అవిద్ధ్వమ్
సి-స్వహి-స్మహి	అవిత్సి	అవిత్స్వహి	అవిత్స్మహి.

లృజి-అవేత్స్యత	అవేత్స్యేతామ్	అవేత్స్యన్త
అవేత్స్యథాః	అవేత్స్యేథామ్	అవేత్స్యధ్వమ్
అవేత్స్యే	అవేత్స్యావహి	అవేత్స్యామహి.

ఏవం బుధ్, ఖిద్, యుజ్, యుధ్, పద్, మన్ ఇత్యాదయః ఆత్మనేపదినః శ్యన్వికరణా బోధ్యాః.

ఈశుచిర్ = పూతీభావే (శుచియగుట, **తడి**యగుట) ఉభయపదీ. అకర్మకః. సేట్.

లటి-పరస్మైపదరూపమ్-

శుచ్యతి	శుచ్యతః	శుచ్యన్తి

లటి-ఆత్మనేపదరూపమ్-

శుచ్యతే	శుచ్యేతే	శుచ్యన్తే

లోటి—పర॥ శుచ్యతు—ఆత్మ॥ శుచ్యతామ్

లజి—పర॥ అశుచ్యత్—ఆత్మ॥ అశుచ్యత.

విధిలిజి—పర॥ శుచ్యేత్—ఆత్మ॥ శుచ్యేత.

లిటి—పర॥ శుశోచ—ఆత్మ॥ శుశుచే

లుటి—పర॥ శోచితాసి—ఆత్మ॥ శోచితాసే.

లృటి—పర॥ శోచిష్యతి—ఆత్మ॥ శోచిష్యతే.

ఆశీర్లిజి—పర॥ శుచ్యాత్—ఆత్మ॥ శోచిషీష్ట.

లుజి—పరస్మైపదే రూపద్వయమ్—

(1)	అశుచత్	అశుచతామ్	అశుచన్
(2)	అశోచీత్	అశోచిష్టామ్	అశోచిషుః.

లుజి—ఆత్మనేపదరూపమ్ -

అశోచిష్ట	అశోచిషాతామ్	అశోచిషత.

లృజి-పర॥ అశోచిష్యత్-ఆత్మ॥ అశోచిష్యత.

శేషం యాచ్ ధాతువదూహ్యమ్.

ఇతి శ్యన్వికరణ సాధారణధాతవః.

తుద = వ్యథనే. (హింసించుట = పొడుచుట) సకర్మకః. ఉభయపదీ. అనిట్, శవికరణః. తుద్ + శ + తి = తుద్ + అ + తి = తుదతీత్యాది. శస్యజిత్వా దుపధాగుణో న భవతి.

లటి-పరస్మైపదరూపమ్-

తుదతి	తుదతః	తుదన్తి
తుదసి	తుదథః	తుదథ
తుదామి	తుదావః	తుదామః

లటి-ఆత్మనేపదరూపమ్-

తుదతే	తుదేతే	తుదన్తే
తుదసే	తుదేథే	తుదధ్వే
తుదే	తుదావహే	తుదామహే

లోటి-పరస్మైపదరూపమ్-

తుదతు / తుదతాత్	తుదతమ్	తుదన్తు
తుద / తుదతాత్	తుదతమ్	తుదత
తుదాని	తుదావ	తుదామ.

లోటి-ఆత్మనేపదరూపమ్-

తుదతామ్	తుదేతామ్	తుదన్తామ్
తుదస్వ	తుదేథామ్	తుదధ్వమ్
తుదై	తుదావహై	తుదామహై

లజి-పరస్మైపదరూపమ్-

అతుదత్	అతుదతామ్	అతుదన్
అతుదః	అతుదతమ్	అతుదత
అతుదమ్	అతుదావ	అతుదామ.

లజి-ఆత్మనేపదరూపమ్-

అతుదత	అతుదేతామ్	అతుదన్త
అతుదథాః	అతుదేథామ్	అతుదధ్వమ్
అతుదే	అతుదావహి	అతుదామహి.

విధిలిజి-పరస్మైపదరూపమ్-

తుదేత్	తుదేతామ్	తుదేయుః
తుదేః	తుదేతమ్	తుదేత
తుదేయమ్	తుదేవ	తుదేమ

విధిలిజి-ఆత్మనేపదరూపమ్-

తుదేత	తుదేయాతామ్	తుదేరన్
తుదేథాః	తుదేయాథామ్	తుదేధ్వమ్
తుదేయ	తుదేవహి	తుదేమహి.

లిటి—పరస్మైపదరూపమ్—

తుతోద	తుతుదతుః	తుతుదుః
తుతోదిథ	తుతుదథుః	తుతుద
తుతోద	తుతుదివ	తుతుదిమ.

లిటి—ఆత్మనేపదరూపమ్—

తుతుదే	తుతుదాతే	తుతుదిరే
తుతుదిషే	తుతుదాథే	తుతుదిధ్వే (ఢ్వే)
తుతుదే	తుతుదివహే	తుతుదిమహే.

లుటి—పరస్మైపదరూపమ్—

తోత్తా	తోత్తారౌ	తోత్తారః
తోత్తాసి	తోత్తాస్థః	తోత్తాస్థ
తోత్తాస్మి	తోత్తాస్వః	తోత్తాస్మః.

లుటి—ఆత్మనేపదరూపమ్—

తోత్తా	తోత్తారౌ	తోత్తారః
తోత్తాసే	తోత్తాసాథే	తోత్తాధ్వే
తోత్తాహే	తోత్తాస్వహే	తోత్తాస్మహే.

లృటి—పరస్మైపదరూపమ్—

తోత్స్యతి	తోత్స్యతః	తోత్స్యన్తి
తోత్స్యసి	తోత్స్యథః	తోత్స్యథ
తోత్స్యామి	తోత్స్యావః	తోత్స్యామః.

లృటి—ఆత్మనేపదరూపమ్—

తోత్స్యతే	తోత్స్యేతే	తోత్స్యన్తే
తోత్స్యసే	తోత్స్యేథే	తోత్స్యధ్వే
తోత్స్యే	తోత్స్యావహే	తోత్స్యామహే.

ఆశీర్లిఙి—పరస్మైపదరూపమ్—

తుద్యాత్	తుద్యాస్తామ్	తుద్యాసుః

తుదాది సాధారణ ధాతవః

తుద్యాః	తుద్యాస్తమ్	తుద్యాస్త
తుద్యాసమ్	తుద్యాస్వ	తుద్యాస్మ.

ఆశీర్లిఙి-ఆత్మనేపదరూపమ్-

తుత్సీష్ట	తుత్సీయాస్తామ్	తుత్సీరన్
తుత్సీష్ఠాః	తుత్సీయాస్థామ్	తుత్సీధ్వమ్
తుత్సీయ	తుత్సీవహి	తుత్సీమహి.

లుఙి-పరస్మైపదరూపమ్-

అతౌత్సీత్	అతౌత్తామ్	అతౌత్సుః
అతౌత్సీః	అతౌత్తమ్	అతౌత్త
అతౌత్సమ్	అతౌత్స్వ	అతౌత్స్మ.

లుఙి-ఆత్మనేపదరూపమ్-

అతుత్త	అతుత్సాతామ్	అతుత్సత
అతుత్థాః	అతుత్సాథామ్	అతుద్ధ్వమ్
అతుత్సి	అతుత్స్వహి	అతుత్స్మహి.

లృఙి-పరస్మైపదరూపమ్-

అతోత్స్యత్	అతోత్స్యతామ్	అతోత్స్యన్
అతోత్స్యః	అతోత్స్యతమ్	అతోత్స్యత
అతోత్స్యమ్	అతోత్స్యావ	అతోత్స్యామ.

లృఙి-ఆత్మనేపదరూపమ్-

అతోత్స్యత	అతోత్స్యేతామ్	అతోత్స్యన్త
అతోత్స్యథాః	అతోత్స్యేథామ్	అతోత్స్యధ్వమ్
అతోత్స్యే	అతోత్స్యావహి	అతోత్స్యామహి

ఏవం నుద్, క్షిప్ ఇత్యాదయః శవికరణాః సాధారణ ధాతవః.

అథ చురాదయః సాధారణధాతవః

చుర = స్తేయే (దొంగిలించుట) సకర్మకః. సేట్. చురాదిభ్యః స్వార్థేణిచ్. "ఇ" ఇతి శిష్యతే. చుర్ = (గుణే) "చోరి" ఇత్యస్య ధాతుత్వాల్లడా దయః. కర్త్రర్థే సార్వధాతుకే పరే ణిజన్తాద్ధాతోః శప్. చోరి + అ + తి = గుణాయాదేశయోః స్సతోః చోరయతీ త్యాద్యూహ్యమ్. ణిజన్తాత్ క్రియాఫలే కర్తృగామిని సతి ఆత్మనేపదమ్, పరగామిని సతి పరస్మైపద మితి చ సర్వత్ర జ్ఞేయమ్.

లటి-పరస్మైపదరూపమ్-

చోరయతి	చోరయతః	చోరయన్తి
చోరయసి	చోరయథః	చోరయథ
చోరయామి	చోరయావః	చోరయామః.

లటి-ఆత్మనేపదరూపమ్-

చోరయతే	చోరయేతే	చోరయన్తే
చోరయసే	చోరయేథే	చోరయధ్వే
చోరయే	చోరయావహే	చోరయామహే.

లోటి-పరస్మైపదరూపమ్-

చోరయతు, చోరయతాత్	చోరయతామ్	చోరయన్తు
చోరయ, చోరయతాత్	చోరయతమ్	చోరయత
చోరయాణి	చోరయావ	చోరయామ.

లోటి-ఆత్మనేపదరూపమ్-

చోరయతామ్	చోరయేతామ్	చోరయన్తామ్
చోరయస్వ	చోరయేథామ్	చోరయధ్వమ్
చోరయై	చోరయావహై	చోరయామహై.

లజి-పరస్మైపదరూపమ్-

అచోరయత్	అచోరయతామ్	అచోరయన్
అచోరయః	అచోరయతమ్	అచోరయత
అచోరయమ్	అచోరయావ	అచోరయామ.

లఙ్-ఆత్మనేపదరూపమ్-

అచోరయత	అచోరయేతామ్	అచోరయన్త
అచోరయథాః	అచోరయేథామ్	అచోరయధ్వమ్
అచోరయే	అచోరయావహి	అచోరయామహి.

విధిలిఙ్-పరస్మైపదరూపమ్-

చోరయేత్	చోరయేతామ్	చోరయేయుః
చోరయేః	చోరయేతమ్	చోరయేత
చోరయేయమ్	చోరయేవ	చోరయేమ.

విధిలిఙ్-ఆత్మనేపదరూపమ్-

చోరయేత	చోరయేయాతామ్	చోరయేరన్
చోరయేథాః	చోరయేయాథామ్	చోరయేధ్వమ్
చోరయేయ	చోరయేవహి	చోరయేమహి.

లిట్-పరస్మైపదరూపమ్-

చోరయాఞ్చకార	చోరయాఞ్చక్రతుః	చోరయాఞ్చక్రుః
చోరయాఞ్చకర్థ	చోరయాఞ్చక్రథుః	చోరయాఞ్చక్ర
చోరయాఞ్చకార } చోరయాఞ్చకర	చోరయాఞ్చకృవ	చోరయాఞ్చకృమ.

లిట్ రూపాన్తరాణి.

చోరయామ్బభూవ - చోరయామ్బభూవతుః - చోరయామ్బభూవుః
చోరయామ్బభూవిథ - చోరయామ్బభూవథుః-చోరయామ్బభూవ
చోరయామ్బభూవ - చోరయామ్బభూవివ - చోరయామ్బభూవిమ.

చోరయామాస - చోరయామాసతుః - చోరయామాసుః
చోరయామాసిథ - చోరయామాసథుః - చోరయామాస
చోరయామాస - చోరయామాసివ - చోరయామాసిమ.

లిట్-ఆత్మనేపదరూపమ్-

చోరయాఞ్చక్రే	చోరయాఞ్చక్రాతే	చోరయాఞ్చక్రిరే
చోరయాఞ్చకృషే	చోరయాఞ్చక్రాథే	చోరయాఞ్చకృఢ్వే
చోరయాఞ్చక్రే	చోరయాఞ్చకృవహే	చోరయాఞ్చకృమహే.

లిట్యాత్మనేపదే చోరయామ్బభూవ; చోరయామాసేతి రూపాన్తరాణి తు పూర్వవదేవ. న విశేషః.

లుటి.- పరస్మై॥ చోరయితాసి ఆత్మ॥-చోరయితాసే } యాచితాయాచిష్య
లృటి.- పర॥ చోరయిష్యతి ఆత్మ॥-చోరయిష్యతే } తీతీవత్.

ఆశీర్లిఙి:- పరస్మైపదరూపమ్:-

చోర్యాత్	చోర్యాస్తామ్	చోర్యాసుః
చోర్యాః	చోర్యాస్తమ్	చోర్యాస్త
చోర్యాసమ్	చోర్యాస్వ	చోర్యాస్మ

ఆశీర్లిఙి:- ఆత్మనేపదరూపమ్ :-

చోరయిషీష్ట	చోరయిషీయాస్తామ్	చోరయిషీరన్
చోరయిషీష్ఠాః	చోరయిషీయాస్థామ్	చోరయిషీధ్వమ్
చోరయిషీయ	చోరయిషీవహి	చోరయిషీమహి.

లుఙి:- పరస్మైపదరూపమ్—

అచూచురత్	అచూచురతామ్	అచూచురన్
అచూచురః	అచూచురతమ్	అచూచురత
అచూచురమ్	అచూచురావ	అచూచురామ.

లుఙి:- ఆత్మనేపదరూపమ్:-

అచూచురత	అచూచురేతామ్	అచూచురన్త
అచూచురథాః	అచూచురేథామ్	అచూచురధ్వమ్
అచూచురే	అచూచురావహి	అచూచురామహి.

లృఙి.- పర॥ అచోరయిష్యత్- ఆత్మ॥ అచోరయిష్యత.

శేషం యాచ్వత్. ఏవం తుల ఘుష ముటాదయ శ్చురాది సాధారణ ధాతవ స్సన్తోఽపి జ్ఞేయాః.

అథ అదాదయః

అద — భక్షణే (తినుట) సకర్మకః. పరస్మైపదీ. అనిట్. అదాదిభ్యః పరస్య శపః లుక్ (అదర్శనమ్). అద్ + తిః చర్త్వమ్.

లట్:- అత్తి అత్తః అదన్తి
అత్సి అత్థః అత్థ
అద్మి అద్వః అద్మః

లోట్:- అత్తు } అత్తాత్ } అత్తామ్ అదన్తు
అద్ధి } అత్తాత్ } అత్తమ్ అత్త
అదాని అదావ అదామ.

లఙ్:- ఆదత్ ఆత్తామ్ ఆదన్
ఆదః ఆత్తమ్ ఆత్త
ఆదమ్ ఆద్వ ఆద్మ.

విధిలిఙ్:- అద్యాత్ అద్యాతామ్ అద్యుః
అద్యాః అద్యాతమ్ అద్యాత
అద్యామ్ అద్యావ అద్యామ.

లిట్:-ఆద ఆదతుః ఆదుః
ఆదిథ ఆదథుః ఆద
ఆద ఆదివ ఆదిమ

లిట్ రూపాన్తరమ్:-
జఘాస జక్షతుః జక్షుః
జఘసిథ జక్షథుః జక్ష
జఘా(ఘ)స జక్షివ జక్షిమ.

లుట్-అత్తా అత్తారౌ అత్తారః
అత్తాసి అత్తాస్థః అత్తాస
అత్తాస్మి అత్తాస్వః అత్తాస్మః.

లృటి-అత్స్యతి	అత్స్యతః	అత్స్యన్తి
అత్స్యసి	అత్స్యథః	అత్స్యథ
అత్స్యామి	అత్స్యావః	అత్స్యామః.

ఆశీర్లిజీ-అద్యాత్	అద్యాస్తామ్	అద్యాసుః
అద్యాః	అద్యాస్తమ్	అద్యాస్త
అద్యాసమ్	అద్యాస్వ	అద్యాస్మ.

లుజీ-అఘసత్	అఘసతామ్	అఘసన్
అఘసః	అఘసతమ్	అఘసత
అఘసమ్	అఘసావ	అఘసామ.

లృజీ-అత్స్యత్	అత్స్యతామ్	అత్స్యన్
అత్స్యః	అత్స్యతమ్	అత్స్యత
అత్స్యమ్	అత్స్యావ	అత్స్యామ

ఆస = ఉపవేశనే. (కూర్చుండుట) ఆత్మనేపదీ. అకర్మకః సేట్.

లటి ప్రత్యయరూపాణి	లటి ధాతురూపాణి		
తే-ఆతే-అతే	ఆస్తే	ఆసాతే	ఆసతే
సే-ఆథే-ధ్వే	ఆస్సే	ఆసాథే	ఆధ్వే
ఏ-వహే-మహే	ఆసే	ఆస్వహే	ఆస్మహే.

లోటి ప్రత్యయరూపాణి	లోటి ధాతురూపాణి.		
తామ్-ఆతామ్-అతామ్	ఆస్తామ్	ఆసాతామ్	ఆసతామ్
స్వ-ఆథామ్-ధ్వమ్	ఆస్స్వ	ఆసాథామ్	అధ్వమ్
ఐ-ఆవహై-ఆమహై	ఆసై	ఆసావహై	ఆసామహై.

లజీ-ప్రత్యయరూపాణి	లజీ-ధాతురూపాణి		
త-ఆతామ్-అత	ఆస్త	ఆసాతామ్	ఆసత
థాః-ఆథామ్-ధ్వమ్	ఆస్థాః	ఆసాథామ్	ఆధ్వమ్
ఇ-వహి-మహి	ఆసి	ఆస్వహి	ఆస్మహి.

విధిలిజాదౌ పూర్వవదాదౌ ధాతావివ ప్రత్యయ రూపాణి యోజనీయాని.

ఏవమేవ-2-3-4-7-8-9 గణేషు సర్వత్రాత్మనేపదిషూహ్యమ్.

విధిలిఙ్-ఆసీత	సీయాతామ్	ఆసీరన్
ఆసీథాః	ఆసీయాథామ్	ఆసీధ్వమ్
ఆసీయ	ఆసీవహి	ఆసీమహి.

లిట్—ఆసాఞ్చక్రే; ఆసామ్బభూవ; ఆసామాస (చురవత్-రజీ)
లుట్ - ఆసితా.
లృట్ - ఆసిష్యతే.
ఆశీర్లిఙ్-ఆసిషీష్ట.
లుఙ్ - ఆసిష్ట.
లృఙ్ - ఆసిష్యత.

శిష్టం ముదవత్. ఏవం వస్, ఆశాస్ ఇత్యాది.

లిట్-వవసే; ఆశశాసే ఇతి విశేషః.

ద్విష = అప్రీతౌ. (పగపెట్టుట) ఉభయపదీ; సకర్మకః అనిట్.

లట్:— పరస్మైపద రూపమ్:-

ద్వేష్టి	ద్విష్టః	ద్విషన్తి
ద్వేక్షి	ద్విష్ఠః	ద్విష్ఠ
ద్వేష్మి	ద్విష్వః	ద్విష్మః

లట్:- ఆత్మనేపదరూపమ్:-

ద్విష్టే	ద్విషాతే	ద్విషతే
ద్విక్షే	ద్విషాథే	ద్విడ్ఢ్వే
ద్విషే	ద్విష్వహే	ద్విష్మహే

లోట్:- పరస్మైపదరూపమ్.

ద్వేష్టు } ద్విష్టాత్	ద్విష్టామ్	ద్విషన్తు
ద్విడ్ఢి } ద్విష్టాత్	ద్విష్టమ్	ద్విష్ట
ద్వేషాణి (ని)	ద్వేషావ	ద్వేషామ.

లోటి-ఆత్మనే పదరూపమ్—

ద్విష్టామ్	ద్విషాతామ్	ద్విషతామ్
ద్విక్ష్వ	ద్విషాథామ్	ద్విడ్ఢ్వమ్
ద్వేషై	ద్వేషావహై	ద్వేషామహై

లజి-పరస్మైపదరూపమ్—

అద్వేట్ } అద్వేడ్ }	అద్విష్టామ్	{ అద్విషుః { అద్విషన్
అద్వేట్, (డ్)	అద్విష్టమ్	అద్విష్ట
అద్వేషమ్	అద్విష్వ	అద్విష్మ.

లజి-ఆత్మనేపదరూపమ్—

అద్విష్ట	అద్విషాతామ్	అద్విషత
అద్విష్ఠాః	అద్విషాథామ్	అద్విడ్ఢ్వమ్
అద్విషి	అద్విష్వహి	అద్విష్మహి.

విధిలిజి-పర॥ ధాతురూ॥

				ప్రత్యయరూపాణి.
ద్విష్యాత్	ద్విష్యాతామ్	ద్విష్యుః	}	యాత్-యాతామ్-యు
ద్విష్యాః	ద్విష్యాతమ్	ద్విష్యాత	}	యాః-యాతమ్-యాత
ద్విష్యామ్	ద్విష్యావ	ద్విష్యామ	}	యామ్-యావ-యామ

విధిలిజి-ఆత్మ॥

ద్విషీత	ద్విషీయాతామ్	ద్విషీరన్	}	ఏవమ్-2, 3, 5, 7, 8, 9
ద్విషీథాః	ద్విషీయాథామ్	ద్విషీధ్వమ్	}	గణేషు పరస్మైపదిషు
ద్విషీయ	ద్విషీవహి	ద్విషీమహి	}	యోజనీయమ్.

లిటి-పరస్మైపదరూపమ్—

దిద్వేష	దిద్విషతుః	దిద్విషుః
దిద్వేషిథ	దిద్విషథుః	దిద్విష
దిద్వేష	దిద్విషివ	దిద్విషిమ.

లిటి-ఆత్మనేపదరూపమ్—

దిద్విషే	దిద్విషాతే	దిద్విషిరే
దిద్విషిషే	దిద్విషాథే	దిద్విషిధ్వే
దిద్విషే	దిద్విషివహే	దిద్విషిమహే.

లుటి-పర॥ ద్వేష్టాసి-ఆత్మ॥ ద్వేష్టాసే

ఌటి-పర॥ ద్వేక్ష్యతి. ఆత్మ॥ ద్వేక్ష్యతే

ఆశీర్లిఙి-పరస్మైపదరూపమ్-

ద్విష్యాత్	ద్విష్యాస్తామ్	ద్విష్యాసుః
ద్విష్యాః	ద్విష్యాస్తమ్	ద్విష్యాస్త
ద్విష్యాసమ్	ద్విష్యాస్వ	ద్విష్యాస్మ.

ఆశీర్లిఙి-ఆత్మనేపదరూపమ్-

ద్విక్షీష్ట	ద్విక్షీయాస్తామ్	ద్విక్షీరన్
ద్విక్షీష్ఠాః	ద్విక్షీయాస్థామ్	ద్విక్షీధ్వమ్
ద్విక్షీయ	ద్విక్షీవహి	ద్విక్షీమహి.

లుఙి-పరస్మైపదరూపమ్.

అద్విక్షత్	అద్విక్షతామ్	అద్విక్షన్
అద్విక్షః	అద్విక్షతమ్	అద్విక్షత
అద్విక్షమ్	అద్విక్షావ	అద్విక్షామ.

లుఙి-ఆత్మనేపదరూపమ్-

అద్విక్షత	అద్విక్షాతామ్	అద్విక్షన్త
అద్విక్షథాః	అద్విక్షాథామ్	అద్విక్షధ్వమ్
అద్విక్షి	అద్విక్షావహి	అద్విక్షామహి.

ఌఙి-పర॥ అద్వేక్ష్యత్ అద్వేక్ష్యతామ్ అద్వేక్ష్యన్

ఌఙి-ఆత్మ॥ అద్వేక్ష్యత అద్వేక్ష్యేతామ్ అద్వేక్ష్యన్త

ఏవం సామాన్యతః షాన్తాః శాన్తాశ్చ అనిడ్ధాతవః

ఇత్యాదాదయః లుగ్వికరణాః

అథ శ్లువికరణా జుహోత్యాదయః

హు—దానాదనయోః (వెల్చుట-తినుట) అక॥ సక॥ అనిట్. జుహోత్యాదిభ్యః శపః శ్లుః (అదర్శనమ్) శ్లౌ సతి ద్విత్వాది కార్యమవగన్తవ్యమ్. అస్మిన్ గణే సర్వత్ర ఝస్య "అత్" ఇతి; జితి (లఙాదౌ) "ఉస్" ఇతి చ ఆదేశాన్తః. ఉసి పరతః గుణాదయశ్చ బోధ్యాః. యథా—

లృటి-హోష్యతి	హోష్యతః	హోష్యన్తి
హోష్యసి	హోష్యథః	హోష్యథ
హోష్యామి	హోష్యావః	హోష్యామః
ఆశీర్లిఙి-హూయాత్	హూయాస్తామ్	హూయాసుః
హూయాః	హూయాస్తమ్	హూయాస్త
హూయాసమ్	హూయాస్వ	హూయాస్మ
లుఙి-అహౌషీత్	అహౌష్టామ్	అహౌషుః
అహౌషీః	అహౌష్టమ్	అహౌష్ట
అహౌషమ్	అహౌష్వ	అహౌష్మ
లృఙి-అహోష్యత్	అహోష్యతామ్	అహోష్యన్
అహోష్యః	అహోష్యతమ్	అహోష్యత
అహోష్యమ్	అహోష్యావ	అహోష్యామ.

ఏవం భీ, హ్రీ, భృ, ధాతూనాం రూపాణి. విశేషస్తు వక్ష్యతే.

మాఙ్ — మానే శబ్దే చ (కొలుచులు, శబ్దించుట) ఆత్మనేపదీ. సేట్.

లటి-మిమీతే	మిమాతే	మిమతే
మిమీషే	మిమాథే	మిమీధ్వే
మిమే	మిమీవహే	మిమీమహే.
లోటి-మిమీతామ్	మిమాతామ్	మిమతామ్
మిమీష్వ	మిమాథామ్	మిమీధ్వమ్
మిమై	మిమావహై	మిమామహై
లఙి-అమిమీత	అమిమాతామ్	అమిమత
అమిమీథాః	అమిమాథామ్	అమిమీధ్వమ్
అమిమి	అమిమీవహి	అమిమీమహి.
విధిలిఙి-మిమీత	మిమీయాతామ్	మిమీరన్
మిమీథాః	మిమీయాథామ్	మిమీధ్వమ్
మిమీయ	మిమీవహి	మిమీమహి.

లిటి–మమే మమాతే మమిరే
మమిషే మమాథే మమిధ్వే
మమే మమివహే మమిమహే.

లుటి–మాతా—మాతాసే.

లృటి–మాస్యతే.

ఆశీర్లిజి–మాసీష్ట మాసీయాస్తామ్ మాసీరన్
మాసీష్ఠాః.
మాసీయ

లుజి–

స్త–సాతామ్–సత } అమాస్త అమాసాతామ్ అమాసత
స్థాః–సాథామ్–ధ్వమ్ } అమాస్థాః అమాసాథామ్ అమాధ్వమ్
సి–స్వహి–స్మహి } అమాసి అమాస్వహి అమాస్మహి.

లృజి–అమాస్యత.

శేషం హూవత్. ఏవమ్ ఓహాజ్.

(డు) దాఞ్ = దానే (ఇచ్చుట) ఉభయపది సక. అనిట్.

లటి–పర॥

దదాతి దత్తః దదతి
దదాసి దత్థః దత్థ
దదామి దద్వః దద్మః

లటి–ఆత్మ॥

దత్తే దదాతే దదతే
దత్సే దదాథే దద్ధ్వే
దదే దద్వహే దద్మహే.

లోటి–పర॥

దదాతు } దత్తాత్ } దత్తామ్ దదతు
దేహి } దత్తాత్ } దత్తమ్ దత్త
దదాని దదావ దదామ.

లోటి-ఆత్మ॥

దత్తామ్	దదాతామ్	దదతామ్
దత్స్వ	దదాథామ్	దద్ధ్వమ్
దదై	దదావహై	దదామహై

లఙ్-పర॥

అదదాత్	అదత్తామ్	అదదుః
అదదాః	అదత్తమ్	అదత్త
అదదామ్	అదద్వ	అదద్మ.

లఙ్-ఆత్మ॥

అదత్త	అదదాతామ్	అదదత
అదత్థాః	అదదాథామ్	అదద్ధ్వమ్
అదది	అదద్వహి	అదద్మహి.

విధిలిఙ్-పర॥

దద్యాత్	దద్యాతామ్	దద్యుః
దద్యాః	దద్యాతమ్	దద్యాత
దద్యామ్	దద్యావ	దద్యామ.

విధిలిఙ్-ఆత్మ॥

దదీత	దదీయాతామ్	దదీరన్
దదీథాః	దదీయాథామ్	దదీధ్వమ్
దదీయ	దదీవహి	దదీమహి.

లిటి-పర॥

దదౌ	దదతుః	దదుః
దదిథ. దదాథ	దదథుః	దద
దదౌ	దదివ	దదిమ

లిటి-ఆత్మ

దదే	దదాతే	దదిరే
దదిషే	దదాథే	దదిధ్వే, దదిఢ్వే
దదే	దదివహే	దదిమహే.

లుట్-దాతాసి-దాతాసే

లృట్-దాస్యతి-దాస్యతే.

ఆశీర్లిఙ్-పర॥	దేయాత్	దేయాస్తామ్	దేయాసుః
	దేయాః		
	దేయాసమ్		
ఆశీర్లిఙ్-ఆత్మ॥	దాసీష్ట	దాసీయాస్తామ్	దాసీరన్
	దాసీష్ఠాః		
	దాసీయ		

లుఙ్-పర॥

అదాత్	అదాతామ్	అదుః
అదాః	అదాతమ్	అదాత
అదామ్	అదావ	అదామ.

లుఙ్-ఆత్మ॥

అదిత	అదిషాతామ్	అదిషత
అదిథాః	అదిషాథామ్	అదిధ్వమ్
అదిషి	అదిష్వహి	అదిష్మహి.

లృఙ్-అదాస్యత్-అదాస్యత.

ఏవం దాణ్ ధాతో రూపాణి.

అథ శ్నువికరణాః స్వాదిసామాన్య ధాతవః.

* షుఞ్ = అభిషవే (ములుగుట, మథించుట) ఞిత్. ఉభయపదీ. అక॥ సక॥ అనిట్. స్వాదిభ్యః శ్నుః. తస్య తిపి సిపి మిపి గుణః.

లట్-పర॥	సునోతి	సునుతః	సున్వన్తి
	సునోషి	సునుథః	సునుథ
	సునోమి	సునువః, సున్వః	సునుమః, సున్మః.
లట్॥ ఆత్మ॥	సునుతే	సున్వాతే	సున్వతే
	సునుషే	సున్వాథే	సునుధ్వే

* ధాతోః ఆదిభూతయోః షకారణకారయోః సకారనకారౌ క్రమాత్ స్తః. షా - ష్ఠా - ష్ణా - స్నా - ణీ - నీ - ణు ను. ణద - నద ఇత్యాదయ ఉపదేశే షకారాదయః ణకారాదయశ్చ జ్ఞేయాః.

	సున్వే	సున్వహే / సునువహే	సున్మహే / సునుమహే
లోట్ ॥పర॥	సునోతు / సునుతాత్	సునుతామ్	సున్వన్తు
	సును / సునుతాత్	సునుతమ్	సునుత
	సునవాని	సునవావ	సునవామ.
లోట్॥ ఆత్మ॥	సునుతామ్	సున్వాతామ్	సున్వతామ్
	సునుష్వ	సున్వాథామ్	సునుధ్వమ్
	సునవై	సునవావహై	సునవామహై
లఙ్. పర॥	అసునోత్	అసునుతామ్	అసున్వన్
	అసునోః	అసునుతమ్	అసునుత
	అసునవమ్	అసునువ / అసున్వ	అసునుమ / అసున్మ
లఙ్॥ ఆత్మ॥	అసునుత	అసున్వాతామ్	అసున్వత
	అసునుథాః	అసున్వాథామ్	అసునుధ్వమ్
	అసున్వి	అసునువహి / అసున్వహి	అసునుమహి / అసున్మహి.
విధిలిఙ్ పర॥	సునుయాత్	సునుయాతామ్	సునుయుః
	సునుయాః	సునుయాతమ్	సునుయాత
	సునుయామ్	సునుయావ	సునుయామ.
విధిలిఙ్. ఆత్మ॥	సున్వీత	సున్వీయాతామ్	సున్వీరన్
	సున్వీథాః	సున్వీయాథామ్	సున్వీధ్వమ్
	సున్వీయ	సున్వీవహి	సున్వీమహి.
లిట్. పర॥	సుషావ	సుషువతుః	సుషువుః
	సుషవిథ / సుషోథ	సుషువథుః	సుషువ
	సుషావ / సుషవ	సుషువివ	సుషువిమ.

లిట్॥ ఆత్మ॥	సుషువే	సుషువాతే	సుషువిరే
	సుషువిషే	సుషువాథే	సుషువిఢ్వే (ధ్వే)
	సుషువే	సుషువివహే	సుషువిమహే.
లుట్॥ పర॥	సోతా-సోతారౌ-సోతారః-సోతాసి.		
,, ఆత్మ॥	సోతాసే		
లృట్॥ పర॥	సోష్యతి	సోష్యతః	సోష్యన్తి
,, ఆత్మ॥	సోష్యతే	సోష్యేతే.	
ఆశీర్లిఙ్॥ పర॥	సూయాత్	సూయాస్తామ్	సూయాసుః
,, ఆత్మ॥	సోషీష్ట	సోషీయాస్తామ్	సోషీరన్
	సోషీష్ఠాః	సోషీయాస్థామ్	సోషీధ్వమ్
	సోషీయ	సోషీవహి	సోషీమహి
లుఙ్॥ పర॥	అసావీత్	అసావిష్టామ్	అసావిషుః
	అసావీః	అసావిష్టమ్	అసావిష్ట
	అసావిషమ్	అసావిష్వ	అసావిష్మ.
లుఙ్॥ ఆత్మ॥	అసోష్ట	అసోషాతామ్	అసోషత
	అసోష్ఠాః	అసోషాథామ్	అసోఢ్వమ్
	అసోషి	అసోష్వహి	అసోష్మహి

లృఙ్॥ పర॥ అసోష్యత్-

,, ఆత్మ॥ అసోష్యత

శేషం హావత్, ముదవచ్చ.

ఏవమ్ శీఙ్, షిఙ్, కృఞ్, చిఞ్ ఇత్యాదయః శ్నువికరణాః బోధ్యాః.

ఇతి స్వాది సామాన్యధాతవః.

అథ శ్నమ్వికరణా రుధాది సాధారణధాతవః

రుధిర్ = ఆవరణే. (అడ్డగించుట-ఆగుట) ఇరిత్. స్వరితేత్, ఉభయపదీ. సక॥ రుధాదిభ్యః శ్నమ్-మిత్త్వాదన్త్యాదచః పరః. రేఫాత్పరత్వాన్నస్య ణత్వమ్. ఝషః పరయోః తథయోః దకారాదేశః. కిఙ్సత్వాత్సార్వధాతుకే పరే శ్నమః అకారస్య లోపశ్చ బోధ్యః

లట్॥ పర॥

రుణద్ధి	రున్ధః	రున్ధన్తి
రుణత్సి	రున్ధః	రున్ధ
రుణధ్మి	రున్ధ్వః	రున్ధ్మః.

లట్॥ ఆత్మ॥

రున్ధే	రున్ధాతే	రున్ధతే
రున్త్సే	రున్ధాథే	(రున్ ధ్వే) రున్ధ్వే
రున్ధే	రున్ధ్వహే	రున్ధ్మహే

లోట్॥ పర॥

రుణద్ధు రున్ధాత్ }	రున్ధామ్	రున్ధన్తు
రున్ధి రున్ధాత్ }	రున్ధమ్	రున్ధ
రుణధాని	రుణధావ	రుణధామ.

లోట్॥ ఆత్మ॥

రున్ధామ్	రున్ధాతామ్	రున్ధతామ్
రున్త్స్వ	రున్ధాథామ్	రున్ధ్వమ్
రుణధై	రుణధావహై	రుణధామహై

లఙ్॥ పర॥

అరుణత్ (ద్)	అరున్ధామ్	అరున్ధన్
అరుణః అరుణత్ }	అరున్ధమ్	అరున్ధ
అరుణధమ్	అరున్ధ్వ	అరున్ధ్మ

లఙ్॥ ఆత్మ॥

అరున్ధ	అరున్ధాతామ్	అరున్ధత
అరున్ధాః	అరున్ధాథామ్	అరున్ధ్వమ్
అరున్ధి	అరున్ధ్వహి	అరున్ధ్మహి

విధిలిజ్. పర॥

రుन्ध్యాత్	రున్ధ్యాతామ్	రున్ధ్యుః
రున్ధ్యాః	రున్ధ్యాతమ్	రున్ధ్యాత
రున్ధ్యామ్	రున్ధ్యావ	రున్ధ్యామ.

విధిలిజ్. పర॥

రున్ధీత	రున్ధీయాతామ్	రున్ధీరన్
రున్ధీథాః	రున్ధీయాథామ్	రున్ధీధ్వమ్
రున్ధీయ	రున్ధీవహి	రున్ధీమహి.

లిట్. పర॥	రురోధ	రురుధతుః	రురుధుః
,, ఆత్మ॥	రురుధే	రురుధిషే	

లుట్ పర॥

రోద్ధా	రోద్ధారౌ	రోద్ధారః.
రోద్ధాసి		

లుట్ ఆత్మ॥ రోద్ధాసే

ఌట్ పర॥ రోత్స్యతి.

,, ఆత్మ॥ రోత్స్యతే.

ఆశీర్లిజ్॥ పర॥ రుధ్యాత్.

,, ఆత్మ॥ రుత్సీష్ట.

లుజ్. పర॥

అరౌత్సీత్	అరౌద్ధామ్	అరౌత్సుః
అరౌత్సీః	అరౌద్ధమ్	అరౌద్ధ
అరౌత్సమ్	అరౌత్స్వ	అరౌత్స్మ.

లుజ్ రూపాన్తరమ్.

అరుధత్	అరుధతామ్	అరుధన్
అరుధః	అరుధతమ్	అరుధత
అరుధమ్	అరుధావ	అరుధామ.

లుజ్॥ ఆత్మ॥

అరుద్ధ	అరుత్సాతామ్	అరుత్సత

ల్రుజీ. పర॥ అరోత్స్యత్.

,, ఆత్మ॥ అరోత్స్యత

శేషం తుద్వత్.

ఏవం క్షుదిర్, ఛిదిర్, భిదిర్ ఇత్యాది. ఇతి రుధాదయః

అథ తనాదయ ఉవికరణాః

తను=విస్తారే (విస్తరించుట, వెల్లడిచేయుట) ఉదిత్. ఉభయపదీ. సక॥ సేట్. తనాదిభ్యః ఉః తస్య పిత్సుగుణః త్+ఉ+తి=

లటి. పర॥

తనోతి	తనుతః	తన్వన్తి
తనోషి	తనుథః	తనుథ
తనోమి	తన్వః, తనువః	తన్మః, తనుమః.

లటి, ఆత్మ॥

తనుతే	తన్వాతే	తన్వతే
తనుషే	తన్వాథే	తనుధ్వే
తన్వే	తన్వహే / తనువహే	తన్మహే / తనుమహే

లోటి. పర॥

తనోతు / తనుతాత్	తనుతామ్	తన్వన్తు
తను / తనుతాత్	తనుతమ్	తనుత
తనవాని	తనవావ	తనవామ.

లోటి. ఆత్మ॥

తనుతామ్	తన్వాతామ్	తన్వతామ్
తనుష్వ	తన్వాథామ్	తనుధ్వమ్
తనవై	తనవావహై	తనవామహై.

లఙ్. పర॥

అతనోత్	అతనుతామ్	అతన్వన్
అతనోః	అతనుతమ్	అతనుత
అతనవమ్	{ అతన్వ అతనువ	{ అతన్మ అతనుమ

లఙ్. ఆత్మ॥

అతనుత	అతన్వాతామ్	అతన్వత
అతనుథాః	అతన్వాథామ్	అతనుధ్వమ్
అతన్వి	{ అతన్వహి అతనువహి	{ అతన్మహి అతనుమహి

విధిలిఙ్॥ పర॥ తనుయాత్

" ఆత్మ॥ తన్వీత షణ్వత్.

లిట్॥ పర॥

తతాన	తేనతుః	తేనుః
తేనిథ	తేనథుః	తేన
తతాన తతన }	తేనివ	తేనిమ.

లిట్॥ ఆత్మ॥

తేనే	తేనాతే	తేనిరే
తేనిషే	తేనాథే	తేనిధ్వే
తేనే	తేనివహే	తేనిమహే.

లుట్॥ పర॥ తనితాసి.

" ఆత్మ॥ తనితాసే.

లృట్॥ పర॥ తనిష్యతి

" ఆత్మ॥ తనిష్యతే

ఆశీర్లిఙ్-పర॥ తన్యాత్ తన్యాస్తామ్

" ఆత్మ॥ తనిషీష్ట తనిషీయాస్తామ్

లుఙ్॥ పర॥

అతానీత్ } అతనీత్	అతానిష్టామ్ } అతనిష్టామ్	అతానిషుః } అతనిషుః
అతానీః } అతనీః	అతానిష్టమ్ } అతనిష్టమ్	అతానిష్ట } అతనిష్ట
అతానిషమ్ } అతనిషమ్	అతానిష్వ } అతనిష్వ	అతానిష్మ } అతనిష్మ

లుఙ్॥ ఆత్మ॥

అతనిష్ట } అతత	అతనిషాతామ్	అతనిషత
అతనిష్ఠాః } అతథాః	అతనిషాథామ్	అతనిఢ్వమ్ (ధ్వమ్)
అతనిషి	అతనిష్వహి	అతనిష్మహి.

లృఙ్॥ పర॥ అతనిష్యత్.

,, ఆత్మ॥ అతనిష్యత.

శేషం యాచ్ వత్.

ఏవం సను క్షణు, క్షిణు, ఋణు, తృణు, ఘృణు ధాతవః. విశేషస్తు వక్ష్యతే.

ఇతి తనాదయః.

అథ క్ర్యాది సామాన్య ధాతవః శ్నావికరణాః

(డు) క్రీఞ్ =ద్రవ్యవినిమయే. (కొనుట) ఞిత్. ఉభయపదీ. సక॥ అనిట్, క్ర్యాదిభ్యః శ్నాప్రత్యయః. 'నా' ఇతి శిష్యతే, స [illegible]భ్యాం పరశ్చేణ్ణత్వం ప్రాప్నోతి. శ్నా ప్రత్యయా కారస్య హలాది కిఙ్సిత్సార్వధాతుకే పరే ఈకారః. అజాదౌ లోపః క్రీ+నా+తి.

లట్॥ పర॥

క్రీణాతి	క్రీణీతః	క్రీణన్తి
క్రీణాసి	క్రీణీథః	క్రీణీథ
క్రీణామి	క్రీణీవః	క్రీణీమః

లటి॥ ఆత్మ॥

క్రీణీతే	క్రీణాతే	క్రీణతే
క్రీణీషే	క్రీణాథే	క్రీణీధ్వే
క్రీణే	క్రీణీవహే	క్రీణీమహే.

లోటి॥ పర॥

క్రీణాతు క్రీణీతాత్ }	క్రీణీతామ్	క్రీణన్తు
క్రీణీహి క్రీణీతాత్ }	క్రీణీతమ్	క్రీణీత
క్రీణాని	క్రీణావ	క్రీణామ.

లోటి ఆత్మ॥

క్రీణీతామ్	క్రీణాతామ్	క్రీణతామ్
క్రీణష్వ	క్రీణాథామ్	క్రీణీధ్వమ్
క్రీణై	క్రీణావహై	క్రీణామహై

లఙ్. పర॥

అక్రీణాత్	అక్రీణీతామ్	అక్రీణన్
అక్రీణాః	అక్రీణీతమ్	అక్రీణీత
అక్రీణామ్	అక్రీణీవ	అక్రీణీమ.

లఙ్. ఆత్మ॥

అక్రీణత	అక్రీణాతామ్	అక్రీణత
అక్రీణీథాః	అక్రీణాథామ్	అక్రీణీధ్వమ్
అక్రీణి	అక్రీణీవహి	అక్రీణీమహి.

విధిలిఙ్. పర॥

క్రీణీయాత్	క్రీణీయాతామ్	క్రీణీయుః
క్రీణీయాః	క్రీణీయాతమ్	క్రీణీయాత
క్రీణీయామ్	క్రీణీయావ	క్రీణీయామ.

విధిలిజీ. ఆత్మ॥

క్రీణీత	క్రీణీయాతామ్	క్రీణీరన్
క్రీణీథాః	క్రీణీయాథామ్	క్రీణీధ్వమ్
క్రీణీయ	క్రీణీవహి	క్రీణీమహి.

లిటి. పర॥

చిక్రాయ	చిక్రియతుః	చిక్రియుః
చిక్రయిథ, చిక్రేథ	చిక్రియథుః	చిక్రియ
చిక్రాయ, చిక్రయ	చిక్రియివ	చిక్రియిమ.

లిటి. ఆత్మ॥

చిక్రియే	చిక్రియాతే	చిక్రియిరే
చిక్రియిషే	చిక్రియాథే	చిక్రియిధ్వే (ఢ్వే)
చిక్రియే	చిక్రియివహే	చిక్రియిమహే.

లుటి. పర॥

క్రేతా క్రేతారౌ

క్రేతాసి.

లుటి. ఆత్మ॥ క్రేతాసే.

లృటి. పర॥ క్రేష్యతి క్రేష్యతః

,, ఆత్మ॥ క్రేష్యతే క్రేష్యేతే.

ఆశీర్లిజీ. పర॥

క్రీయాత్ క్రీయాస్తామ్ క్రీయాసుః

ఆశీర్లిజీ. ఆత్మ॥

క్రేషీష్ట క్రేషీయాస్తామ్ క్రేషీరన్.

లుఙ్. పర॥

అక్రైక్షీత్	అక్రైష్టామ్	అక్రైక్షుః
అక్రైక్షీః	అక్రైష్టమ్	అక్రైష్ట
అక్రైక్షమ్	అక్రైక్ష్వ	అక్రైక్ష్మ

లుఙ్ ఆత్మ॥

అక్రేష్ట	అక్రేషాతామ్	అక్రేషత
అక్రేష్ఠాః	అక్రేషాథామ్	అక్రేఢ్వమ్
అక్రేషి	అక్రేష్వహి	అక్రేష్మహి.

ఌఙ్. పర॥ అక్రైష్యత్ అక్రేష్యతామ్ అక్రేష్యన్
,, ఆత్మ॥ అక్రైష్యత అక్రైష్యేతామ్ అక్రేష్యన్త
శిష్టం యాచ్వత్.

ఏవ—ప్రీఞ్, శ్రీఞ్, మీఞ్ ఇత్యాదయః.
శ్నావికరణా బోద్ధవ్యాః.

ఇతి సామాన్యధాతవః

అథ విశేషాః

భ్వాది విశేషధాతవః

చితీ=సఞ్జ్ఞానే. (తెలియుట) ఈదిత్. భ్వాదిః పర॥ సక॥ సేట్.

చేతతి । చేతతు । అచేతత్ । చేతేత్ । చిచేత । చేతితా । చేతిష్యతి చిత్యాత్ । అచేతీత్ । అచేతిష్యత్ ।

ఏవం సిధ్, కిట్, చిట్, తిల్ ఇత్యాదయ ఇకారోపధా ధాతవః.

బుధ=అవగమనే. (ఎఱుగుట).

బోధతి । బోధతు । అబోధత్ । బోధేత్ ।

బుబోధ	బుబుధతుః	బుబుధుః
బుబోధిథ	బుబుధథుః	బుబుధ
బుబోధ	బుబుధివ	బుబుధిమ.

బోధితా । బోధిష్యతి । బుధ్యాత్ ।

అబోధీత్ అబోధిష్టామ్ అబోధిషః

అబోధిష్యత్ ।

ఏవం పుష్, ప్రుష్, రుష్, కుచ్, కుజ్, చ్యుత్ ఇత్యాదయ ఉకారోపధాః.

చ్యుతిర్ = క్షరణే (స్రవించుట) ఇరిత్॥ అక॥

లటి-చ్యోతతి ।

లుఙి- అచ్యుతత్ అచ్యుతతామ్ అచ్యుతన్

అచ్యోతీత్ అచ్యోతిష్టామ్ అచ్యోతిషః

ఇతి రూపద్వయం బోధ్యమ్.

శేషం బుధ్వత్.

ఏవం శ్చ్యుతిర్, శ్చుతిర్, ఉహిర్, తుహిర్, దుహిర్, బుధిర్, బృహిర్, ఘుషిర్, శుచిర్, బున్దిర్, క్షుదిర్, ఇత్యాదయః ఇరిత్సంజ్ఞక ధాతవః

వృష = సేచనే. (కురియుట) ఉదిత్ అక॥ సేట్

వర్షతి । వర్షతు । అవర్షత్ । వర్షేత్ ।

లిటి. వవర్ష	వవృషతుః	వవృషుః
వవర్షిథ	వవృషథుః	వవృష
వవర్ష	వవృషివ	వవృషిమ.

వర్షితా । వర్షిష్యతి । వృష్యాత్ । అవర్షీత్ । అవర్షిష్యత్ ।

ఏవం ఘృష్. హృష్, ఇత్యాదీనా మృకారోపధానాం ధాతూనాం రూపాణి.

* గద = వ్యక్తాయాం వాచి (చెప్పుట) సక॥ సేట్.

గదతి । గదతు । అగదత్ । గదేత్ ।

లిటి-జగాద	జగదతుః	జగదుః
జగదిథ	జగదథుః	జగద

* నేర్గదనద పతపద ఘుమాస్యతి హన్తియాతి వాతి ద్రాతి ప్సాతి వపతి వహతి శామ్యతి చినోతి దేగ్ధిషు చ॥ ౮-౪-౧౭ ॥ఉపసర్గస్థాభ్యాం రేఫషకారాభ్యాం పరస్య నేః నస్య ణ స్స్యాత్ గదాదిషు పరేషు ప్ర+ని+గద = ప్రణిగదతి, ప్రణినదతీత్యాది.

జగాద } జగదివ జగదిమ
జగద

గదితా । గదిష్యతి । గద్యాత్ ।

లుఙి- అగాదీత్ అగాదిష్టామ్ అగాదిషుః
రూపాన్తరమ్-అగదీత్ అగదిష్టామ్ అగదిషుః

అగదిష్యత్ ।

ఏవమ్ ఖద, గజ, హ్రస, పర, వద, బద, ఖణాదయః.

† ణిది = కుత్సాయామ్ (నిందించుట, దూరుట) ఇదిత్. నుగాగమః సక॥ సేట్.

నిన్దతి । నిన్దతు । అనిన్దత్ । నిన్దేత్ ।

లిటి-నినిన్ద నినిన్దతుః.

నిన్దితా । నిన్దిష్యతి । నిన్ద్యాత్ । అనిన్దీత్ । అనిన్దిష్యత్ ।

ఏవం నది మథి కాక్షి ఇత్యాదయః ఇకారేత్సంజ్ఞకా ధాతవః.

శంసు = స్తుతౌ (పొగడుట) సక॥ సేట్.

శంసతి ।

ఆశీర్లిఙి నలోపః

శస్యాత్ శస్యాస్తామ్ శస్యాసుః

ఏవం మన్థ్-మథ్యాత్.

దంశ్-దశ్యాత్ ఇత్యాదయ నకారోపధాః హలన్తా అనిదితో ధాతవః.

అఞ్చుధాతోస్తు పూజార్థే నకారలోపో న.

అఞ్చ్యాత్. గతౌ తు అచ్యాదిత్యేవ.

అర్చ = పూజాయామ్ (పూజించుట) సక॥ సేట్.

అర్చతి ।

లిటి-ఆనర్చ ఆనర్చతుః ఆనర్చుః
ఆనర్చిథ ఆనర్చథుః ఆనర్చ
ఆనర్చ ఆనర్చివ ఆనర్చిమ

---

† ఉపసర్గాదసమాసేఽపి ణోపదేశస్య॥ ౮-౪-౧౪॥ ఉపసర్గస్థాన్నిమిత్తాత్పరస్య ణోపదేశధాతునకారస్య ణత్వమ్.

ప్రణిన్దతి, ప్రణదతి, ప్రణమతి, ప్రణనామ ఇత్యాది.

ఏవమ్ అర్ద అర్హ అర్ష అర్జ్ ఇత్యాదయః అకారాదికాః ద్విహల్కా-ధాతవః.

ధేట్ = పానే (త్రాగుట) సక॥ అనిట్. ధే + అ + తి = అయాదేశే

ధయతి	ధయతః	ధయన్తి
ధయసి	ధయథః	ధయథ
ధయామి	ధయావః	ధయామః

ధయతు । అధయత్ । ధయేత్

లిటి-*దధౌ	దధతుః	దధుః
దధిథ, దధాథ	దధథుః	దధ
దధౌ	దధివ	దధిమ

దాతా । ధాస్యతి । ధేయాత్ । ధేయాస్తామ్

అధాత్	అధాతామ్	అధుః
అదధత్	అదధాతామ్	అదధన్
అధాసీత్	అధాసిష్టామ్	అధాసిషుః

ఇతి లుఙి త్రైరూప్యమ్,

లృఙి-అధాస్యత్ ।

ధ్యై = చిన్తాయామ్. (ధ్యానించుట) అనిట్. సక॥

ధ్యాయతి । ధ్యాయతు । అధ్యాయత్ । ధ్యాయేత్ ।

లిటి- దధ్యౌ	దధ్యతుః	దధ్యుః

దధ్యిథ; దధ్యాథ-దధ్యివ

ధ్యాతా । ధ్యాస్యతి ।

---

* ఉపదేశే ఏకారాన్త ఓకారాన్త ఐకారాన్తాశ్చ ధాతవః శిద్భిన్నే ప్రత్యయే పరే (ఆర్ధధాతుకస్థలే) ఆకారాన్తా భవన్తి. ఆశీర్లిఙి ఘురూపాణాం దాప్ దైప్ భిన్నఘురూపాణాం, స్థా, మా, గై పానార్థక పా, ఓహాక్, షో, ఏషాంచ ధాతూనాం అకారస్య నిత్యమేకారాదేశః. తద్భిన్నానాం సం యుక్తాదికానాం ధ్యాగ్లా ఇత్యాది కృతాకారాణాంచ వికల్పేన ఏకార ఇతి జ్ఞేయమ్.

ధ్యాయాత్ ధ్యాయాస్తామ్ ధ్యాయాసుః
ధ్యాయాః ;
ధ్యేయాత్ ధ్యేయాస్తామ్ ।
అధ్యాసీత్ అధ్యాసిష్టామ్ ।
అధ్యాస్యత్.
ఏవం మ్నా - మ్లై - గ్లై - త్రై ఇత్యాదయః.

పా = పానే (త్రాగుట) అనిట్ సక॥ శితి "పిబ" ఇత్యాదేశః *

పిబతి పిబతః పిబన్తి ।
పిబతు । అపిబత్ । పిబేత్ ।
పపౌ పపతుః పపుః
పపిథ, పపాథ-పపివ ।
పాతా । పాస్యతి । పేయాత్ ।
అపాత్ అపాతామ్ అపుః
అపాః-అపామ్ ।
అపాస్యత్ ।

ఘ్రా = గన్ధోపాదానే. (గన్ధమును గ్రహించుట) సక॥ అనిట్
జిఘ్రతి । జిఘ్రతు । అజిఘ్రత్ । జిఘ్రేత్ ।

లుఙ్-అఘ్రాత్ అఘ్రాతామ్ అఘ్రుః;
అఘ్రాసీత్ అఘ్రాసిష్టామ్
శేషం ధ్యైవత్.

ధ్మా = శబ్దాగ్ని సంయోగయోః (మ్రోయుట ఊదుట) అక॥ సక॥
ధమతి । దధ్మావిత్యాది ధ్యైవత్.
ష్ఠా = గతినివృత్తౌ (నిలుచుట) అక॥ తిష్ఠతి । ఆశీర్లిఙ్-స్థేయాత్

* పాఘ్రాధ్మాస్థామ్నాదాణ్ దృశ్యర్తిసర్తి శదసదాం పిబజిఘ్రధమ తిష్ఠ మనయచ్ఛ పశ్యర్ఛధౌ శీయసీదాః ॥ 7-3-78 ॥ పాదీనాం పిబాదయః ఆదేశా స్స్యుః ఇత్సంజ్ఞక శకారాదౌ ప్రత్యయే పరే॥

లుజి-అస్థాత్ అస్థాతామ్ అస్థుః

శేషం ధ్యైవత్॥

§ ఆత్మ॥ సన్తిష్ఠతే సన్తిష్ఠేతే సన్తిష్ఠన్తే
సన్తిష్ఠతామ్ । సమతిష్ఠత । సన్తిష్ఠేత ।
సన్తస్థే సన్తస్థాతే సన్తస్థిరే-సన్తస్థిషే ।
సంస్థాతాసే । సంస్థాస్యతే । సంస్థాసీష్ట ।
సమస్థిత సమస్థిషాతామ్ సమస్థిషత (దావత్.)
సమస్థాస్యత.

ఏవ మవాదియోగేఽపి.

దాణ్=దానే (ఇచ్చుట) సక॥ అనిట్. యచ్ఛతి । యచ్ఛతు ।
అయచ్ఛత్ । యచ్ఛేత్ । దదౌ । ఇత్యాది శేషం పావత్.

దృశిర్ = ప్రేక్షణే (చూచుట) ఇరిత్. సక॥ అనిట్.
పశ్యతి । పశ్యతు । అపశ్యత్ । పశ్యేత్ ।

లిటి-దదర్శ దదృశతుః దదృశుః
దదర్శిథ, దద్రష్ఠ; దదృశథుః దదృశ
దదర్శ దదృశివ దదృశిమ
ద్రష్టా । ద్రక్ష్యతి । దృశ్యాత్ ।
అద్రాక్షీత్ అద్రాష్టామ్ అద్రాక్షుః
అద్రాక్షీః అద్రాక్షమ్;
అదర్శత్ అదర్శతామ్ అదర్శన్
అదర్శః॥ అదర్శమ్ ।
అద్రక్ష్యత్.

సృ=గతౌ (వెళ్ళుట పరుగెత్తుట యందు) అక॥ అనిట్॥ శీఘ్ర
గమనార్థే "ధా" ఇత్యాదేశః.
ధావతి । ధావతు । అధావత్ । ధావేత్ ।
కేవలం గతౌ తు.

---

§ సమవప్రవిభ్యః స్థః ॥౧-౩-౨౨॥ విభ్యః పరస్య స్థాధాత్వోః తఙ్॥ దాధా
ఘ్వదాప్ ॥౧-౧-౨౦॥ స్థాఘ్వోరిచ్చ ॥౧-౨-౧౭॥

సరతి । సరతు । అసరత్ । సరేత్ ।

ససార	సస్రతుః	సస్రుః
ససర్థ	సస్రథుః	సస్ర
ససార, ససర	ససృవ	ససృమ.

సర్తా । సరిష్యతి । స్రియాత్ ।

అసార్షీత్	అసార్ష్టామ్	అసార్షుః ।

అసరిష్యత్ ।

ఏవం హృ. గృ. ఘృ ఇత్యాదయః.

శద్ ౯ = శాతనే (వాడియగుట) అనిట్. ౯దిత్. సార్వధాతుకే ఆత్మనేపదమ్.

శీయతే । శీయతామ్ । అశీయత । శీయేత ।

శశాద	శేదతుః	శేదుః

శేదిథ, శశత్థ । శేదివ । శత్తా । శత్స్యతి ।

శద్యాత్ । అశదత్ । అశత్స్యత్.

షద్ ౯ = విశరణగత్యవసాదనేషు. (చీల్చుట పొందుట) ౯దిత్ సక॥ అనిట్.

సీదతి । సీదతు । అసీదత్ । సీదేత్ ।

ససాద	సేదతుః	సేదుః

శేషం శద్వత్

వస = నివాసే. (నివసించుట) అక॥ అనిట్

వసతి । వసతు । అవసత్ । వసేత్ ।

ఉవాస	ఊషతుః	ఊషుః
ఉవసిథ, ఉవస్థ	ఊషథుః	ఊష
ఉవాస, ఉవస	ఊషివ	ఊషిమ.

వస్తా । వత్స్యతి । ఉష్యాత్ ।

అవాత్సీత్	అవాత్తామ్	అవాత్సుః

అవాత్సీః	అవాత్తమ్	అవాత్త
అవాత్సమ్	అవాత్స్వ	అవాత్స్మ

అవత్స్యత్.

వద = వ్యక్తాయాం వాచి (పలుకుట) సేట్.

సక॥ వదతి ।

లిటి-ఉవాద	ఊదతుః	ఊదుః

ఉవదిథ-ఉవదివ ।

వదితా । వదిష్యతి । ఉద్యాత్ । అవాదీత్, అవదీత్ । అవదిష్యత్

పత్ ఌ=గతౌ (పడుట) అక॥ సేట్.

లటి—పతతి ।

లిటి-పపాత	పేతతుః	పేతుః

పేతిథ-పపాత, పపత, పేతివ ।

పతితా । పతిష్యతి । పత్యాత్ ।

అపప్తత్	అపప్తతామ్	అపప్తన్
అపప్తః,	అపప్తతామ్,	అపప్తత-
అపప్తమ్	అపప్తావ	అపప్తామ

అపతిష్యత్.

ఋ=గతి ప్రాపణయోః (ఏగుట-పొందుట) అనిట్. సక॥

ఋచ్ఛతి । ఋచ్ఛతు । ఆర్చ్ఛత్ । ఋచ్ఛేత్ ।

లిటి— ఆర	ఆరతుః	ఆరుః

ఆరిథ-ఆరివ ।

అర్తా । అరిష్యతి । అర్యాత్-అర్యాస్తామ్ ।

ఆర్షీత్	ఆర్ష్టామ్	ఆర్షుః ।
ఆర్షీః	ఆర్ష్టమ్ ।	ఆరిష్యత్. *

గమ్ ఌ=గతౌ. (వెళ్ళుట, పొందుట)

అక॥ సక॥ అనిట్.

గచ్ఛతి । గచ్ఛతు । అగచ్ఛత్ । గచ్ఛేత్ ।

జగామ	జగ్మతుః	జగ్ముః
జగమిథ / జగన్థ	జగ్మథుః	జగ్మ
జగామ / జగమ	జగ్మివ	జగ్మిమ.

గన్తా । గమిష్యతి । గమ్యాత్ ।
అగమత్ । అగమిష్యత్. *

యమ = ఉపరమే (చాలించుట) అనిట్.
యచ్ఛతి । యచ్ఛతు । * అయచ్ఛత్ । యచ్ఛేత్ ।

యయామ	యేమతుః	యేముః
యేమిథ / యయన్థ		

యేమివ-యేమిమ ।
యన్తా । యంస్యతి । యమ్యాత్ ।

అయంసీత్	అయంసిష్టామ్	అయంసిషుః

అయంసీః, అయంసిష్టమ్ । అయంస్యత్.

ణమ = ప్రహ్వత్వే శబ్దే చ (మ్రొక్కుట) అనిట్. సక॥
నమతి । నమతు । అనమత్ । నమేత్ । ననామ । నన్తేత్యాది.

క్రము=పాదవిక్షేపే (అడుగుబెట్టుట) సేట్ । క్రామ్యతి, క్రామతి । క్రామ్యతు, క్రామతు । అక్రామ్యత్, అక్రామత్ । క్రామ్యేత్, క్రామేత్ । చక్రామ । క్రమితా । క్రమిష్యతి । క్రమ్యాత్ । అక్రమీత్ । అక్రమిష్యత్.

---

* ఉపాద్యమః స్వకరణే; అకర్మకాచ్చ; ఆఙో యమహనః; సమోగమ్యృచ్ఛిభ్యామ్। ౧-౩-౫౬, ౨౬, ౨౮, ౨౯ ॥ ఏభ్యః తఙ రూపాణి భిద్యన్తే, యథా- సమ్ + ఋ = సమృచ్ఛతే । లుఙ.- సమార్త సమార్షాతామ్ సమార్షత॥ మాఙ్యోగేతు - మా సమార్త మాసమృషాతామ్ మా సమృషత ఇత్యాది । సమ్ + గమ్ = సఙ్గచ్ఛతే । లిట — సఞ్జగ్మే - సఞ్జగ్మిషే । ఆశీర్లిఙ.— సఙ్గంసీష్ట సఙ్గసీష్ట । లుఙ. — సమగంస్త సమగంసాతామ్ సమగంసత - సమగంస్థాః - సమగంసి; సమగత సమగసాతామ్ సమగసత - సమగథాః - సమగసి । ఇతి రూపద్వయమ్. ఏవమేవ యమ్ ధాతోరపి రూపాణి బోధ్యాని.

ఏవం భ్రమ్, క్లమ్, భ్రాశ్, భ్లాశ్, త్రస్, త్రుట్, లష్ ఏషాం శితి రూపద్వయం బోధ్యమ్.

సృప్ ౡ = గతౌ. (ప్రాకుట-జరుగుట) అనిట్. ౡదిత్. అక॥

సర్పతి । ససర్ప । స్రప్తా, సర్ప్తా । స్రప్స్యతి, సర్ప్స్యతి । సృప్యాత్ ।
అసృపత్ అస్రప్స్యత్, అసర్ప్స్యత్ ।

శేషం వృష్వత్.

ఏవం కృష్, తృప్, దృప్యాదయః.

క్షి = క్షయే (సమయుట) అనిట్. అక॥

క్షయతి । క్షయతు । అక్షయత్ । క్షయేత్ ।

చిక్షాయ	చిక్షియతుః	చిక్షియుః
చిక్షయిథ చిక్షేథ	చిక్షియథుః	చిక్షియ
చిక్షాయ చిక్షయ	చిక్షియివ	చిక్షియిమ

క్షేతా । క్షేష్యతి । క్షీయాత్ ।

అక్షైషీత్	అక్షైష్టామ్	అక్షైషుః ।

అక్షేష్యత్ ।

ఏవం జి, జ్రి ఇత్యాదయ ఇకారాన్తాః-విశేషస్తు.

జి = జయే. (శ్రేష్ఠుడగుట-గెలుచుట) అనిట్.

లటి-జయతి ।

లిటి-జిగాయ	జిగ్యతుః	జిగ్యుః
జిగయిథ జిగేథ	జిగ్యథుః	జిగ్య
జిగాయ జిగయ	జిగ్యివ	జిగ్యిమ

శేషం క్షివత్

దు = గతౌ. అనిట్

దవతి । దవతు । అదవత్ । దవేత్ ।

లిటి-దుదావ దుదువతుః దుదువుః
దుదవిథ } దుదువివ- దుదువిమ ।
దుదోథ

దోతా । దోష్యతి । దూయాత్ । అదౌషీత్ । అదోష్యత్ ।

ఏవం షు, ద్రు, స్రు, శ్రు ఇత్యాదయ ఉకారాన్తాః-విశేషస్తు

లుఙి-అసావీత్ అసావిష్టామ్ అసావిషుః;
అసౌషీత్ అసౌష్టామ్ అసౌషుః ।

ద్రు, స్రు ధాత్వోః లిటి-
దుద్రోథ-దుద్రువ । సుస్రోథ-సుస్రువ ।
లుఙి—అదుద్రువత్, అసుస్రువత్.

శ్రు = శ్రవణే (వినుట) అనిట్. సార్వధాతుకే "శృ" ఇత్యాదేశః
శ్నుప్రత్యయశ్చ శృణోతి-శృణోషి-శృణోమి ।
శృణోతు । అశృణోత్ । శృణుయాత్ ।
శుశ్రావ—శుశ్రోథ—శుశ్రువ ।
శ్రోతే త్యాది ద్రువత్. సార్వధాతుకే షుఞ్వత్.

స్మృ = చిన్తాయామ్ (తలచుట) అనిట్. స్మరతి ।
లిటి-సస్మార సస్మరతుః సస్మరుః
సస్మర్థ సస్మరివ- సస్మరిమ ।
ఆశీర్లిఙి-స్మర్యాత్ ।

శేషం సృవత్

ఏవం హ్వృ స్వృ ఇత్యాదయ స్సంయోగాదికా ఋదన్తాః, స్వృధాతోస్తు
లిటి-సస్వర్థ, సస్వరిథ-సస్వరివ-సస్వరిమ ।
స్వర్తా, స్వరితా । స్వరిష్యతి
లుఙి-అస్వారీత్ అస్వారిష్టామ్;
అస్వార్షీత్ అస్వార్ష్టామ్-
ఇతి విశేషః.

తతార తేరతుః తేరుః ।
తేరిథ తేరథుః తేర
తతార }
తతర } తేరివ తేరిమ ।

తరితా, తరీతా । తరిష్యతి, తరీష్యతి । తీర్యాత్ ।

అతారీత్ అతారిష్టామ్ అతారిషుః । అతరిష్యత్, అతరీష్యత్ ।

ఏవ మృ్వాదన్తాః,

తప=సన్తాపే. (తపించుట) అనిట్. తపతి ।

తతాప తేపతుః తెపుః
తేపిథ, }
తతప్థ }
తప్తా. తప్స్యతి। తప్యాత్।
అతాప్సీత్। అతాప్తామ్ అతాప్సుః
అతప్స్యత్.

ఏవం హలన్తా అనిటః

త్యజ=హానౌ. (విడుచుట) అనిట్.

త్యజతి ।
తత్యాజ తత్యజతుః-
తత్యజిథ; తత్యక్థ— తత్యజివ । త్యక్తా త్యక్ష్యతి । త్యజ్యాత్ ।
అత్యాక్షీత్ అత్యాక్తామ్ అత్యాక్షుః-
అత్యాక్షీః- అత్యాక్షమ్ ।
అత్యక్ష్యత్,

ఏవం జాన్తాః చాన్తాశ్చ అనిడ్ధాతవః

గుపూ=రక్షణే. (కాపాడుట సేట్. అస్మాత్ స్వార్థే ఆయప్రత్యయః ఆర్ధధాతుకే వా. గోపాయతీత్యాది.

లిటి—గోపాయాఞ్చకార (బభూవ-ఆస)

గోపాయితా, గోపితా, గోప్తా ।

గోపాయిష్యతి, గోపిష్యతి, గోప్స్యతి । గోపాయాత్, గోప్యాత్ ।

అగోపాయిషాత్, అగోపిత్, అగోప్స్యత్ ।
అగోపాయిష్యత్, అగోపిష్యత్, అగోప్స్యత్.

ఏవ మూహ్యమ్.

షఞ్జ = సఙ్గే. (కలియుట) అనిట్. శపి నలోపః.

సజతి । సజతు । అసజత్ । సజేత్ ।

ససఞ్జ	ససఞ్జతుః	ససఞ్జుః
ససఞ్జిథ, ససఙ్క్థ	ససఞ్జివ ।	
సఙ్క్తా ।	సఙ్క్ష్యతి ।	సజ్యాత్ ।
అసాఙ్క్షీత్	అసాఙ్క్తామ్	అసాఙ్క్షుః

అసఙ్క్ష్యత్ ।
ఏవం రఞ్జ్ స్వఞ్జ్ దంశ్ ధాతవః.

దహ = భస్మీకరణే. (కాల్చుట) అనిట్.

దహతి ।

దదాహ దేహతుః దేహుః

దేహిథ, దదగ్ధ - దేహివ ।

దగ్ధా	దగ్ధారౌ	దగ్ధారః
ధక్ష్యతి ।	దహ్యాత్ ।	
అధాక్షీత్	అదాగ్ధామ్	అధాక్షుః
అధాక్షీః	అదాగ్ధమ్	అదాగ్ధ
అధాక్షమ్	అధాక్ష్వ	అధాక్ష్మ ।

అధక్ష్యత్.

మిహ = సేచనే. (తడుపుట) అనిట్.

మేహతి । మిమేహ-మిమేహి ।

మేఢా మేఢారౌ మేఢారః ।

మేక్ష్యతి । మిహ్యాత్ । అమిక్షత్। అమిక్షతామ్ ।

అమేక్ష్యత్. ఏవం రుహ్.

స్కన్దిర్ = గతిశోషణయోః (జరుగుట ఎండుట) ఇరిత్. అనిట్.

స్కన్దతి । చస్కన్ద । స్కన్తా । స్కన్త్స్యతి ।
స్కద్యాత్ । అస్కదత్;

అస్కాన్త్సీత్	అస్కాన్తామ్	అస్కాన్త్సుః
అస్కాన్త్సీః	అస్కాన్తమ్	అస్కాన్త
అస్కాన్త్సమ్	అస్కాన్త్స్వ	అస్కాన్త్స్మ

అస్కన్త్స్యత్.

(టుఓ) శ్వి = గతివృద్ధ్యోః (నడచుట పెరుగుట) అక॥ సేట్.

లటి-శ్వయతి ।

లిటి-శుశావ	శుశువతుః	శుశువుః
శుశవిథ;	శుశువివ;	
శిశ్వాయ	శిశ్వియతుః ।	శిశ్వయిథ-
శిశ్వయివ ।	శ్వయితా	శ్వయిష్యతి
శూయాత్	శూయాస్తామ్	శూయాసుః

లుఙి—రూపత్రయమ్.

అశ్వత్	అశ్వతామ్	అశ్వన్;
అశిశ్వియత్	అశిశ్వియతామ్	అశిశ్వియన్;
అశ్వయీత్	అశ్వయిష్టామ్	అశ్వయిషుః.

ఇతి భ్వాదౌ పరస్మైపదినః.

ఏధ = వృద్ధౌ. (పెరుగుట) ఆత్మనేపదీ. అక॥ సేట్.

ఏధతే । ఏధతామ్ । ఐధత । ఏధేత । ఏధాఞ్చక్రే; ఏధామ్బభూవ, ఏధామాస।
ఏధితా । ఏధిష్యతే । ఏధిషీష్ట । ఐధిష్ట । ఐధిష్యత । ముద్వత్.

ఏవమ్ ఏజృ, ఈజ, ఊహ ఇత్యాదీ నా మిజాది ధాతూనాం రూపాణి.

స్పర్ధ = సఙ్ఘర్షే (చర్చచేయుట) సేట్. సక॥

స్పర్ధతే । స్పర్ధతామ్ । అస్పర్ధత । స్పర్ధేత । పస్పర్ధే-పస్పర్ధిషే । స్పర్ధితా ।
స్పర్ధిష్యతే । స్పర్ధిషీష్ట । అస్పర్ధిష్ట । అస్పర్ధిష్యత.

దధ = ధారణే. (ధరించుట) సేట్.

దధతే । దేధే దేధాతే దేధిరె-దేధిషే । దధితా । లుఙ్-అదధిష్ట । శేషం ముద్వత్.

దద = దానే. (ఇచ్చుట) సేట్.

దదతే । దదదే దదదాతే దధదిరే-దదదిషే- దదదిమహే । శేషం ముద్వత్.

తిపృ = క్షరణే. (స్రవించుట) అనిట్. అక

తేపతే । తితిపే-తితిపిషే । తేప్తా। తేప్స్యతే। తిప్సీష్ట తిప్సీయాస్తామ్ తిప్సీరన్। తిప్సీష్ఠాః-తిప్సీయ । అతిప్త అతిప్సాతామ్ అతిప్సత—అతిప్థాః-అతిప్సి । అతేప్స్యత ।

త్రపూష్ = లజ్జాయామ్ (సిగ్గుపడుట) సేట్.

త్రపతే । త్రేపే త్రేపాతే త్రేపిరే-త్రేపిషే, త్రేప్సే । త్రపితా । త్రప్తా । త్రపిష్యతే, త్రప్స్యతే । త్రపిషీష్ట. త్రప్సీష్ట । అత్రపిష్ట అత్రపిషాతామ్, అత్రప్త- అత్రప్సాతామ్ । అత్రపిష్యత, అత్రప్స్యత.

ఏవ మూదితః కృపూ, స్యన్దూ, క్షమూ, గాహూ, ఇత్యాదయః, విశేషస్తు వక్ష్యతే.

కృపూ = సామర్థ్యే. (సమర్థుడగుట) అస్య ఋకారస్య ౯కారః, రేఫస్యలకారః.

కల్పతే	కల్పతామ్	
చకౢపే	చకౢపాతే	చకౢపిరే
చకౢపిషే	చకౢపాథే	చకౢపిధ్వే
చకౢప్సే		
కల్పితాసే,	కల్ప్తాస్సే;	కప్తాసి ।
కల్పిష్యతే,	కల్ప్స్యతే;	కల్ప్స్యతి ।
కల్పిషీష్ట,	కల్ప్సీష్ట ।	
అకల్పిష్ట	అకల్పిషాతామ్;	
అకౢప్త	అకౢప్సాతామ్;	
అకౢపత్	అకౢపతామ్ ।	
అకల్పిష్యత	అకల్ప్స్యత	అకల్ప్స్యత్.

స్యన్దూ ప్రస్రవణే (కారుట)
అక॥ సేట్.
స్యన్దతే । సస్యన్దే-సస్యన్దిషే సస్యఀత్సే. సస్యన్దాథే సస్యన్దిధ్వే, సస్యన్ధ్వే—సస్యన్దివహే, సస్యన్ద్వహే । స్యన్దితా, స్యన్తా । స్యన్దిష్యతే, స్యఀత్స్యతే, స్యఀత్స్యతి । స్యన్దిషీష్ట, స్యఀత్సీష్ట । అస్యన్దిష్ట । అస్యన్దిషాతామ్; అస్యన్త అస్యన్ త్సాతామ్; అ స్యదత్, అస్యదతామ్ । అస్యన్దిష్యత, అస్యఀత్స్యత; అస్యఀత్స్యత్.

క్షమూష్ = సహనే (ఓర్చుట) సక॥ సేట్.
క్షమతే । చక్షమే-చక్షమిషే, చక్షంసే-చక్షమిధ్వే, చక్షఀధ్వే-చక్షమివహే, చక్షణ్వహే । క్షమితా, క్షన్తా । క్షమిష్యతే, క్షంస్యతే । క్షమిషీష్ట, క్షంసీష్ట । అక్షమిష్ట, అక్షంస్త । అక్షమిష్యత, అక్షంస్యత.

గాహూ = విలోడనే. (చొచ్చుట-కలియబెట్టుట) సక॥ సేట్.
గాహతే । జగాహే-జగాహిషే, జఘాక్షే - జగాహిధ్వే (ఢ్వే), జఘాఢ్వే । గాహితా, గాఢా । గాహిష్యతే, ఘాక్ష్యతే । గాహిషీష్ట, ఘాక్షీష్ట । అగాహిష్ట;

అగాఢ	అఘాక్షాతామ్	అఘాక్షత-
అగాఢాః.	అఘాక్షాథామ్	అఘాఢ్వమ్.
అఘాక్షి	అఘాక్ష్వహి	అఘాక్ష్మహి

అగాహిష్యత, అఘాక్ష్యత ।

గృహూ = గర్హణే. (నిందించుట) సేట్. సక॥ గర్హతే । జగృహే జగృహాతే జగృహిరే—జగృహిషే, జఘృక్షే, జగృహాథే జగృహిధ్వే (ఢ్వే) జఘృఢ్వే-జగృహివహే—జగృహ్వహే । గర్హితా; గర్ఢా । గర్హిష్యతే, ఘర్క్ష్యతే । గర్హిషీష్ట, ఘృక్షీష్ట । అగర్హిష్ట; అఘృక్షత అఘృక్షాతామ్ అఘృక్షన్త అఘృక్షథాః అఘృక్షాథామ్ అఘృక్షధ్వమ్ అఘృక్షి-అఘృక్షామహి ।
అగర్హిష్యత, అఘర్క్ష్యత.

కము = కాన్తౌ. (కోరుట) సేట్. అస్మాత్ స్వార్థే ణిఙ్-సార్వధాతుకే నిత్యమ్ ఆర్ధధాతుకే వా. తతః శప్. కమ్ + ఇ + అ + త = కామయతే । కామయతామ్ । అకామయత । కామయేత । కామయాఞ్చక్రే, (కామయామ్బభూవ, కామయామాస); చకమే । కామయితా, కామితా । కామయిష్యతే,

కామిష్యతే । కామయిషీష్ట. కామిషీష్ట । అచీకమత, అచకమత । అకామయిష్యత, అకమిష్యత

ద్యుత = దీప్తౌ (వెలుగుట) అక॥ సేట్. ద్యోతతే, లుఙ్-రూపద్వయమ్ అద్యోతిష్ట; అద్యుతత్ అద్యుతతామ్ అద్యుతన్, శేషం ముద్వత్.

ఏవం శ్విత్, ష్విద్, స్విద్, క్ష్విద్, రుచ్, ఘుట్, రుట్, లుఠ్, శుభ్, క్షుభ్, నభ్, తుభ్, ధాతవః.

స్రంసు = అవస్రంసనే. (జారుట) అక॥ సేట్.

స్రంసతే । లఙ్-రూపద్వయమ్-అస్రంసిష్ట; అస్రసత్, అస్రసతామ్, అస్రసన్ । ఏవం ధ్వంస్, భ్రంస్, భ్రంశ్, స్రమ్భు ధాతవః.

వృతు = వర్తనే. (ఉండుట). అక॥ సేట్.

వర్తతే । వవృతే । వర్తితా । వర్తిష్యతే; వర్త్స్యతి ।

లుఙ్.-అవర్తిష్ట; అవృతత్ అవృతతామ్

అవృతన్ । అవర్తిష్యత; అవర్త్స్యత్. ఏవం వృధ్, శృధ్.

(టు) భ్రాజృ = దీప్తౌ. (ప్రకాశించుట) సేట్. అక॥

భ్రాజతే । భ్రేజే, బభ్రాజే । ఏవం భ్రాశ్; భ్లాశ్, అనయోః శితి-భ్రాశ్యతే; భ్రాశతే, భ్లాశ్యతే, ఇతి చ విశేషః.

షహ = మర్షణే. (ఓర్చుట) సేట్.

సహతే । సేహే । సహితా;

సోఢా సోఢారౌ సోఢారః

శేషం ముద్వత్

రమ = క్రీడాయామ్. (ఆడుట) అనిట్. అక॥

రమతే । రేమే-రేమిషే । రన్తా । రంస్యతే । రంసీష్ట । అరంస్త అరంసాతామ్, అరంసత-అరంస్థాః-అరంసి, అరంస్యత.

రభ్ = రాభస్యే. (తొందరపడుట త్వరపడుట) అనిట్. ప్రాయేణాఙ్పూర్వః.

ఆరభతే । ఆరేభే, ఆరేభిషే । ఆరబ్ధా । ఆరప్స్యతే । ఆరప్సీష్ట । ఆరబ్ధ ఆరప్సాతామ్ ఆరప్సత-ఆరబ్ధాః-ఆరప్సి । ఆరప్స్యత ।

ఏవం లభ్ ధాతోః రూపాణి.

వ్యథ = భయసఞ్చలనయోః (వెఱచుట, కదలుట) సేట్. అక॥
వ్యథతే । వివ్యథే-వివ్యథిషే । వ్యథితా ।
శేషం ముద్వత్.

ష్మిఙ్ = ఈషద్ధసనే (కొంచెమునవ్వుట) అనిట్, అక॥
స్మయతే । సిష్మియే సిష్మియిషే । సిష్మియిఢ్వే (ధ్వే) స్మేతా । స్మేష్యతే । స్మేషీష్ట । అస్మేష్ట । అస్మేష్యత ।
ఏవం చ్యు, గు ఇత్యాది.

డీఙ్ = విహాయసా గతౌ (ఎగురుట) అక॥ సేట్.
డయతే । డిడ్యే-డిడ్యిషే । డయితా । డయిష్యతే । డయిషీష్ట । అడయిష్ట । అడయిష్యత ।
ఏవం పూ, మూ ఇత్యాది సేట్కాః.

మేఙ్ = ప్రణిధానే. (మార్చుట) మయతే-ప్రణిమయతే । మమే-మమిషే । మాతా । మాస్యతే । మాసీష్ట । అమాస్త । అమాస్యత । ఏవం త్రైఙ్, క్ష్యైఙ్, ప్యైఙ్. త్రాయతే- శ్యాయతే-ప్యాయతే-ఇత్యాది. దేఙ్-దయతే । లిటి-దిగ్యే-దిగ్యిషే । లుఙి అదిత, అదిషాతామ్ ఇతి విశేషః.
ఇత్యాత్మనేపదినః.

రాజృ = దీప్తౌ (మెఱయుట) స్వరితేత్. ఉభయపదీ; అక॥ సేట్.
రాజతి-రాజతే । రాజతు-రాజతామ్ । అరాజత్-అరాజత । రాజేత్-రాజేత । రరాజ-రరాజతుః, రేజతుః రరాజుః, రెజుః-రరాజిథ, రేజిథ రరాజథుః, రేజథుః రరాజ, రేజ-రరాజ రరాజివ, రేజివ-రరాజిమ, రేజిమ-రరాజే రరాజాతే రరాజిరే-రరాజిషే; రెజే రేజాతే రేజిరే-రేజిషే ఇతి రూప ద్వయమ్ । రాజితాసి-సే । రాజిష్యతి-తే । రాజ్యాత్ — రాజిషీష్ట । అరాజీత్-అరాజిష్ట । అరాజిష్యత్-త । శేషం యాచ్వత్.

గుహూ = సంవరణే. (దాచుట) సక॥ సేట్.
గూహతి-తే । గూహతు-తామ్ । అగూహత్-త । గూహేత్—త । జుగూహ జుగుహతుః జుగుహుః-జుగూహిథ, జుగోఢ జుగుహథుః జుగుహ - జుగూహ జుగుహివ, జుగుహ్వ జుగుహిమ, జుగుహ్మ; జుగుహే, జుగుహిషే,

జుఘుక్షే - జఘుహిధ్వే (ఢ్వే), జుఘూఢ్వే-జుగుహివహే, జుగుహ్వహేః
గూహితాసి-సే । గోఢాసి-సే । గూహిష్యతి-తే । ఘోక్ష్యతి-తే । గుహ్యాత్-
గూహిషీష్ట, ఘుక్షీష్ట । అగూహీత్, అఘుక్షత్. అఘుక్షతామ్; అగూఢ,
అఘుక్షత అఘుక్షాతామ్ అఘుక్షన్త అగూఢాః, అఘుక్షథాః. అఘుక్షాథామ్
అఘుక్షధ్వమ్, అఘూఢ్వమ్-అఘుక్షి అఘుక్షావహి అగుహ్వహి అఘుక్షామహి,
అగుహ్మహి; అగూహిష్ట । అగూహిష్యత్-త । అఘోక్ష్యత్-త॥

ఏవం దుహ్ దిహ్ లిహాం బజీ రూపాణి.

శ్రిఞ్ = సేవాయామ్ (పొందుట) సక॥ సేట్ ।

శ్రయతి-శ్రయతే । శిశ్రాయ-శిశ్రియే । శ్రయితా-సే । శ్రయిష్యతి-తే । శ్రీయాత్ శ్రయిషీష్ట । అశిశ్రియత్-అశిశ్రియత । అశ్రయిష్యత్-అశ్రయిష్యత.

శేషం యాచ్వత్.

ధృఞ్ = ధారణే (ధరించుట) సక॥ అనిట్.

దరతి-ధరతే । దధార దధ్రతుః దధ్రుః దధర్థ-దధ్రివ-దధ్రిమ; దధ్రే-దధ్రిషే । ధర్తాసి-సే । ధరిష్యతి-తే । ధ్రియాత్-ధృషీష్ట । అధార్షీత్ । అధృత అధృషాతామ్ అధృషత । అధరిష్యత్-త,

ఏవం హృ, భృ ఇత్యాదయః. భృధాతోర్లిటి-బభర్థ బభృవ-బభృమ; బభృషే-బభృవహే-బభృమహే-ఇతివిశేషః.

(డు) పచష్ = పాకే (వండుట) ద్వికి॥ అనిట్.

పచతి-పచతే । పపాచ పేచతుః పేచుః- పేచిథ, పపక్థ-పేచివ. పేచిమ; పేచే-పేచిషే పక్తాసి-పక్తాసే । పక్ష్యతి-తే పచ్యాత్-పక్షీష్ట । అపాక్షీత్ అపాక్తామ్ అపాక్షుః-అపక్త అపక్షతామ్ అపక్షత । అపక్ష్యత్-త ।

ఏవం భజ్, శప్, రఞ్జ్ ఇత్యాదయః. రఞ్జ్ధాతోః-రజతి-రజతే । రరఞ్జ-రంఞ్జే । రఙ్క్తా । రఙ్క్ష్యతి-తే । రజ్యాత్-రఙ్క్షీష్ట । అరాఙ్క్షీత్-అరఙ్క్త । అరఙ్క్ష్యత్-అరఙ్క్ష్యత । ఇతి విశేషః ।

త్విష = దీప్తౌ. (వెలుగుట) అక॥ అనిట్.

త్వేషతి-తే । తిత్వేష-తిత్విషే ఇత్యాది.

శేషం ద్విష్వత్ ఏవంయజ్ సృజాదయః. యజ్ధాతోః లిటి-

ఇయాజ ఈ జతుః ఈజుః-ఇయజిథ, ఇయష్ఠ-ఈజివ. ఈజే ఈజిషే । యష్టా । యక్ష్యతి-తే । ఆశీర్లిఙి—ఇజ్యాత్—యక్షీష్ట । అయాక్షీత్ అయాష్టామ్ అయాక్షుః-అయష్ట అయక్షాతామ్ అయక్షత ।

ఇతి విశేషః. ఏవం వపాదయః.

వప్-వపతి-తే । లిటి—ఉవాప ఊపతుః-ఉవపిథ, ఉవప్థ-ఊపివ; ఊపే-ఊపిషే । వప్తా । వప్స్యతి-తే । ఆశీర్లిఙి-ఉప్యాత్-వప్సీష్ట । అవాప్సీత్- అవప్త । అవప్స్యత్-త ।

వహ=ప్రాపణే. (మోయుట-పొందుట) అనిట్.

వహతి-తే ఉవాహ-ఉవహిథ, ఉవోఢ-ఊహివ; ఊహే-ఊహిషే । వోఢాసి-సే । వక్ష్యతి-తే । ఉహ్యాత్-వక్షీష్ట । అవాక్షీత్-అవోఢామ్ అవాక్షుః-అవాక్షీః అవోఢమ్ అవోఢ-అవాక్షమ్ అవాక్ష్వ అవాక్ష్మ-అవోఢ అవక్షాతామ్-అవక్షత-అవోఢాః అవక్షాథామ్ అవోఢ్వమ్-అవక్షి అవక్ష్వహి అవక్ష్మహి । అవక్ష్యత్-త.

వేఞ్ =తన్తు సన్తానే (నేయుట)

వయతి-తే । ఉవాయ ఊయతుః; ఊయే; వవౌ; వవే । ఊయాత్

శేషం ధావత్.

హ్వేఞ్ =స్పర్థాయాం శబ్దేచ. ఆఙ్ పూర్వ ఆహ్వానే-సక॥ (పిలుచుట)

ఆహ్వయతి - తే । జుహావ - జుహువే । హ్వాతా హ్వాస్యతి - తే । హూయాత్-హ్వాసీష్ట । అహ్వత్-అహ్వత; అహ్వాస్త అహ్వాసాతామ్ అహ్వాసత । అహ్వాస్యత్-త ।

ఇత్యుభయపదినో భ్వాదయః.

ఇతి భ్వాదివిశేషధాతవః.

అథ దివాది విశేషధాతవః.

నృతీ=గాత్రవిక్షేపే. (ఆడుట) దివాదిః పరస్మైపదీ. అక॥ సేట్. ఈదిత్.

నృత్యతి । నృత్యతు । అనృత్యత్ । నృత్యేత్ । ననర్త । నర్తితా । నర్తిష్యతి, నర్త్స్యతి । నృత్యాత్ । అనర్తీత్ । అనర్తిష్యత్, అనర్త్స్యత్.

ఏవం కృత్, చృత్, ఛృద్, తృద్, ధాతవః. తత్రాపి విశేషస్తు వక్ష్యతే.

త్రసీ=ఉద్వేగే. (భయపడుట) అక॥ సేట్.

త్రస్యతి; త్రసతి । తత్రాస తత్రసతుః, త్రేసతుః- త్రతసిథ; త్రేసిథ । లుఙ-అత్రాసీత్; అత్రసీత్.

ఏవం లష్ధాతో రూపాణి.

జౄష్=వయోహానౌ. (ముదిమియగుట) అక॥ సేట్.

జీర్యతి	జీర్యతః	జీర్యన్తి ।
జీర్యతు ।	అజీర్యత్ ।	జీర్యేత్

జజార జజరతుః జేరతుః జజరుః, జేరుః-జజరిథ । లుఙ-అజరత్, అజారీత్,

శేషం తౄవత్.

ఏవం ఝౄ ధాతుః- లిటి-జఝరతుః లుఙి — అఝారీత్ ఇత్యేవ విశేషః.

శో=తనూకరణే, అనిట్,

శ్యతి శ్యతః శ్యన్తి । శ్యతు । అశ్యత్ । శ్యేత్ । శశౌ । శాతా । శాస్యతి । శాయాత్ । అశాత్, అశాసీత్ ।

శేషం దావత్

ఏవం ఛో, సో, దో, ధాతవః, దో ఇత్యస్య-ఆశీర్లిఙి దేయాత్ । లుఙి- అదా దితి విశేషః.

వ్యధ=తాడనే. (కొట్టుట) సక॥ అనిట్.

విధ్యతి । విధ్యతు । అవిధ్యత్ । విధ్యేత్ । వివ్యాధ వివిధతుః- వివిద్ధ, వివ్యధిథ వివిధివ । వ్యద్ధా । వ్యత్స్యతి । విధ్యాత్ ।

అవ్యాత్సీత్ అవ్యాద్ధామ్ అవ్యాత్సుః । అవ్యత్స్యత్ ।

పుష=పుష్టౌ (కాపాడుట) అనిట్.

పుష్యతి । లుఙి-అపుషత్ అపుషతామ్ అపుషన్ ।

శేషం ద్విష్వత్.

ఏవం తుష దుష శుషాదయః,

శ్లిష = ఆలిఙ్గనే. (కౌగిలించుట) అనిట్.

శ్లిష్యతి । లుఙ్—అశ్లిక్షత్.

అనాలిఙ్గనార్థే తు అశ్లిషత్.

(ఞి) ష్విదా = గాత్రప్రక్షరణే. (చమర్చుట) అక॥ అనిట్.

స్విదతి । సిష్వేద । స్వేత్తా ః స్వేత్స్యతి । స్విద్యాత్ । అస్విదత్.

ఏవం సిధ్, శుధ్, క్షుధ్, క్రుధ్ ధాతవః.

రధ = హింసా సంరాధ్యోః (హింసించుట, సిద్ధించుట) సేట్.

రధ్యతి । రరన్ధ-రరన్ధిథ, రరద్ధ-రరన్ధివ, రేధ్వ - రరన్ధిమ, రేధ్మ । రధితా, రద్ధా । రధిష్యతి, రత్స్యతి । రధ్యాత్ । అరధత్ । అరధిష్యత్, అరత్స్యత్.

ఏవంనశ్, తృప్, దృప్, ద్రుహ్, ముహ్, స్నుహ్, స్నిహః. తత్ర-తృప్, దృపౌ సృప్వత్.

ణశ = అదర్శనే. (నశించుట) అక॥ సేట్.

నశ్యతి—ప్రణశ్యతి । ననాశ నేశతుః నేశుః—నేశిథ, ననంష్ఠ నేశివ, నేశ్వ । నశితా, నంష్టా । నశిష్యతి, నఙ్క్ష్యతి । నశ్యాత్ । అనశత్ । అనఙ్క్ష్యత్.

ద్రుహ = జిఘాంసాయామ్ (అపకరించుట) సక॥ సేట్.

ద్రుహ్యతి । దుద్రోహ దుద్రుహతుః-దుద్రోహిథ, దుద్రోగ్ధ, దుద్రోఢ, దుద్రుహివ, దుద్రుహ్వ । ద్రోహితా; ద్రోగ్ధా, ద్రోఢా । ద్రోహిష్యతి, ధ్రోక్ష్యతి । ద్రుహ్యాత్ । అద్రుహత్ । అద్రోహిష్యత్, అధ్రోక్ష్యత్.

ఏవం ముహ్, స్నుహ్, స్నిహః.

శము = ఉపశమే. (అణగుట) అక॥ సేట్.

శామ్యతి । శామ్యతు । అశామ్యత్ । శమ్యేత్ । శశామ । శేమతుః । శమితా । శమిష్యతి । శమ్యాత్ । అశమత్ । అశమిష్యత్ ।

ఏవం తమ్. దమ్, శ్రమ్, భ్రమ్ క్షమ్, క్లమ్. మద్ ధాతవః. తత్ర భ్రమ్-క్లమౌ క్రమ్వత్. క్షమ్—పూర్వవత్.

లుఙ్—అక్షమత్.

అసు = క్షేపణే, (వేయుట) సేట్.

అస్యతి । ఆస । అసితా । అసిష్యతి । అస్యాత్ । లుఙి - ఆస్థత్ ఆస్థతామ్ ఆస్థన్ - ఆస్థః ఆస్థతమ్ ఆస్థత -ఆస్థమ్ ఆస్థావ ఆస్థామ । ఆసిష్యత్.

భ్రంశు = అధఃపతనే, (క్రిందపడుట) ఉదిత్. అక॥ సేట్.

భ్రశ్యతి । భ్రశ్యతు । అభ్రశ్యత్ । భ్రశ్యేత్ । బభ్రంశ । భ్రంశితా । భ్రంశిష్యతి । భ్రశ్యాత్ । అభ్రశత్ । అభ్రంశిష్యత్.

లుభ = గార్ధ్యే (మిక్కిలి కోరుట) సేట్.

లుభ్యతి । లుటి-లోభితా, లోబ్ధా ః లోభిష్యతి । లుభ్యాత్ । అలుభత్ ।

ఏవం రుషరిషౌ. శిష్టం దివ్వత్. ఇతి పరస్మైపదినః.

షూఙ్ = ప్రాణి ప్రసవే. (కనుట) ఙిత్. ఆత్మనే పదీ. సక॥ సేట్.

సూయతే । సూయతామ్ । అసూయత । సూయేత ।

సుషువే సుషువాతే సుషువిరే-

సుషువిషే సుషువిమహే ।

సవితా, సోతా । సవిష్యతే, సోష్యతే । సవిషీష్ట, సోషీష్ట । అసవిష్ట, అసోష్ట । అసవిష్యత, అసోష్యత ।

శేషం షుఙ్వత్.

ప్రీఙ్ = ప్రీతౌ. (అలరుట) అక. అనిట్.

ప్రీయతే । పిప్రియే, పిప్రియిషే । ప్రేతా । ప్రేష్యతే । ప్రేషీష్ట । అప్రేష్ట । అప్రేష్యత.

లీఙ్ = శ్లేషణే. (చేరుట) అక॥ అనిట్.

లీయతే । లిల్యే । లాతా, లేతా । లాస్యతే, లేస్యతే । లాసీష్ట, లేషీష్ట । అలాస్యత, అలేష్యత । డీఙ్-డీయతే । ఆర్ధధాతుకే భౌవాదికవత్.

ఏవం పిఙ్ మీఙ్.

జనీ = ప్రాదుర్భావే. (పుట్టుట) అక॥ సేట్॥

జాయతే । జాయతామ్ । అజాయత । జాయేత । జజ్ఞే జజ్ఞాతే జజ్ఞిరే-

జజ్ఞిషే । జనితా । జనిష్యతే । జనిషీష్ట । అజనిష్ట, అజని-అజనిషాతామ్ అజనిషత-అజనిష్ఠాః-అజనిషి । అజనిష్యత.

పద=గతౌ. (పొందుట) సక॥ అనిట్.

పద్యతే । పేదే పేదాతే, పేదిరే-పేదిషే, పత్తా । పత్స్యతే । పత్సీష్ట। అపాది, అపత్సాతామ్ అపత్సత-అపత్థాః అపత్సాథామ్-అపద్ధ్వమ్-అపత్సి అపత్స్వహి అపత్స్మహి ।

ఏవం ఖిద్ విదాదయః.

సృజ=విసర్గే. (సంబంధించుట) అక॥ అనిట్.

సృజ్యతే । ససృజే-ససృజిషే । స్రష్టా । స్రక్ష్యతే । సృక్షీష్ట అసృష్ట అసృక్షాతామ్ అసృక్షత । అస్రక్షత ।

ఇత్యాత్మనేపదినః.

ణహ=బన్ధనే. (కట్టుట) ఉభయపదీ. సక॥ అనిట్.

నహ్యతి, నహ్యతే । ననాహ. నేహతుః-నేహిథ, ననద్ధ-నేహివ; నేహే నేహిషే । నద్ధా । నత్స్యతి-తే । నహ్యాత్; నత్సీష్ట । అనాత్సీత్; అనద్ధ । అనత్స్యత్-త ।

ఏవం శక్, తప్, శపః.

రఞ్జ=రాగే. (సంతోషపెట్టుట, ఎఱ్ఱనగుట) అనిట్.

రజ్యతి-తే । రజ్యతు-తామ్ । అరజ్యత్-త । రజ్యేత్-త ।

శేషం భౌవాదికవత్.

ఇత్యుభయపదినః.

అథ తుదాది విశేషధాతవః.

ఇష=ఇచ్ఛాయామ్. (అపేక్షించుట) పరస్మైపది. సక॥ సేట్.

ఇచ్ఛతి । ఇచ్ఛతు । ఐచ్ఛత్ । ఇచ్ఛేత్ । ఇయేష । ఏషితా, ఏష్టా । ఏషిష్యతి । ఇష్యాత్ । ఐషీత్ । ఐషిష్యత్.

(ఓ) వ్రశ్చ=ఛేదనే (కత్తిరించుట) పర॥ సక॥ సేట్. (ఓదిత్, ఊదిచ్చ)

వృశ్చతి । వృశ్చతు । అవృశ్చత్ । వృశ్చేత్ । వవ్రశ్చ-వవ్రశ్చిథ,

వవ్రష్ఠ-వవ్రశ్చివ, వవ్రశ్చ్వ । వ్రశ్చితా, వ్రష్టా । వ్రశ్చిష్యతి, వ్రక్ష్యతి । వృశ్చ్యాత్ । అవ్రశ్చీత్, అవ్రాక్షీత్ । అవ్రశ్చిష్యత్, అవ్రక్ష్యత్.

ప్రచ్ఛ=జ్ఞీప్సాయామ్. (అడుగుట) సక॥ అనిట్.

పృచ్ఛతి । పృచ్ఛతు । అపృచ్ఛత్ । పృచ్ఛేత్ । పప్రచ్ఛ-పప్రచ్ఛిథ, పప్రష్ఠ- పప్రచ్ఛివ । ప్రష్టా । ప్రక్ష్యతి । పృచ్ఛ్యాత్ । అప్రాక్షీత్, అప్రాష్టామ్ అప్రాక్షుః-అప్రాక్షీః-అప్రాక్షమ్ । అప్రక్ష్యత్.

కౄ = విక్షేపే (వెదచల్లుట) సక॥ సేట్.

కిరతి, కిరతః, కిరన్తి । కిరతు । అకిరత్ । కిరేత్ । చకార చకరతుః-చకరిథ । కరితా. కరీతేత్యాది తౄవత్.

ఏవం గౄ ధాతుః.

(టు) మస్జో=శుద్ధౌ. (మునుగుట) అక॥ అనిట్.

మజ్జతి । మజ్జతు । అమజ్జత్ । మజ్జేత్ । మమజ్జ-మమజ్జిథ, మమఙ్క్థ । మఙ్క్తా । మఙ్క్ష్యతి । మజ్జ్యాత్ । అమాఙ్క్షీత్ । అమాఙ్క్తామ్ అమాఙ్క్షుః.

కృతీ=ఛేదనే (నఱుకుట) సక॥ సేట్.

(ఈ దిత్) * కృన్తతి । కృన్తతు । అకృన్తత్ । కృన్తేత్ । చకర్తేత్యాది—

శేషం వృత్ ధాతువత్.

ఖిద = పరిఘాతే. అనిట్. ఖిన్దతి । చిఖేద । ఖేత్తా । ఖేత్స్యతి । ఖిద్యాత్ । అఖైత్సీత్ । అఖేత్స్యత్ ।

పిశ = అవయవే. సేట్ పింశతి । పేశితేత్యాది.

ఇతి పరస్మైపదినః.

దృఙ్ = ఆదరే. (ఆదరించుట) ఙిత్. ఆత్మనే పదీ. సక॥ సేట్. ప్రాయేణాఙ్ పూర్వః ఆద్రియతే । ఆద్రియతామ్ । ఆద్రియత । ఆద్రియేత । ఆదద్రే । ఆదర్తా । ఆదరిష్యతే । ఆదృషీష్ట । ఆదృత । ఆదరిష్యత ।

ఏవం ధృఙ్, మృఙ్. పృఙ్, ధాతవః. మృఙ్, పృఙ్ ధాతోస్తు లిటి, లుటి, లృటి, లృఙి చ పరస్మైపదమ్.

---

* శే ముచాదీనామ్ ॥౭-౧-౫౯॥ ముచ్, లుప్, విద్, లిప్, సిచ్, కృత్, ఖిద్, పిశ్, ఏషాం నుమ్ స్యాత్ శప్రత్యయే పరతః.

(ఓ) విజీ=భయచలనయోః. (భయపడుట, కదలుట) అక॥ సేట్. (ఓదిల్, ఈదిచ్చ) ఉత్పూర్వః.

ఉద్విజతే । ఉద్విజతామ్ । ఉదవిజత । ఉద్విజేత । ఉద్వివిజే । ఉద్విజితా । ఉద్విజిష్యతే । ఉద్విజిషీష్ట । ఉజిదవిష్ట । ఉదవిజిష్యత.

(ఓ) లస్జీ=వ్రీడాయామ్. (సిగ్గుపడుట) అక॥ సేట్.

లజ్జతే । లలజ్జే । లజ్జితా । ఇత్యాది । స్పర్ధవత్.

ఇత్యాత్మనే పదినః.

దిశ=అతిసర్జనే. (ఇచ్చుట) ఉభయపదీ సక॥ అనిట్.

దిశతి-దిశతే । దిశతు-తామ్ । అదిశత్-త । దిశేత్-త.

భ్రస్జ=పాకే. (వేచుట, వండుట) సక॥ అనిట్.

భృజ్జతి-తే । భృజ్జతు-తామ్ । అభృజ్జత్-త । భృజ్జేత్-త ।

బభర్జ, బభ్రజ్జ-బభర్జిథ, బభ్రజ్జిథ, బభ్రర్ష్ఠ, బభ్రష్ఠ; బభర్జే, బభ్రజ్జే-బభర్జిషే, బభ్రజ్జిషే । భ్రష్టా, భర్ష్టా । భ్రక్ష్యతి-తే, భర్క్ష్యతి-తే । భృజ్జ్యాత్, భర్క్షీష్ట, భ్రక్షీష్ట । అభార్క్షీత్-అభ్రాక్షీత్-అభర్ష్ట, అభ్రష్ట । అభర్క్ష్యత్-త । అభ్రక్ష్యత్-త ।

కృష=విలేఖనే. (దున్నుట) సక॥ అనిట్.

కృషతి-తే । చకర్ష-చకృషే । క్రష్టాసి-సే । క్రక్ష్యతి-తే । కర్క్ష్యతి-తే । కృష్యాత్-కృక్షీష్ట । అక్రాక్షీత్, అకార్క్షీత్-అకృక్షత్-అకృష్ట అకృక్షాతామ్ అకృక్షత, అకృక్షత అకృక్షాతామ్ అకృక్షన్త । అకర్క్ష్యత్-త । అక్రక్ష్యత్-త.

ఏవం స్పృశ మృశౌ జ్ఞేయౌ (పరస్మైపదిషు)

ముచ్‌ౢ=మోక్షణే (విడుచుట) అనిట్.

ముఞ్చతి-తే । ముఞ్చతు-తామ్ । అముఞ్చత్-త । ముఞ్చేత్-త । మోక్తా । మోక్ష్యతి-తే । ముచ్యాత్-ముక్షీష్ట । అముచత్-అముక్త. శేషం పచ్‌వత్.

ఏవం లుప్-లుమ్పతి-తే; విద్-విన్దతి-తే; లిప్-లిమ్పతి-తే; సిచ్—సిఞ్చతి-తే.

ఇతి తుదాది విశేషధాతవః

అథ చురాది విశేషధాతవః.

చితి = స్మృత్యామ్-చిన్తయతి-తే । లిటి—చిన్తయాఞ్చకార-చక్రే-బభూవ-ఆస । లుటి—చిన్తయితా । లుఙి—అచిన్తత్-త । ఇత్యాది సర్వం చురవత్, ఏవ మికారేత్సఞ్జ్ఞకాః ॥

కథ = వాక్యప్రబన్ధే। కథయతి-తే । లుఙి-అకథత్-త ।

ఏవం గణగద రచాదయ అదన్తాః.

గణధాతోః లుఙి-అజీగణత్, అజగణత్. ఇతి విశేషః.

ఆదన్తభిన్నానాం వద్, వచ్, తప్, ఇత్యాదీనాం వాదయతి, వాచయతి, తాపయతి । లుఙి—అవీవదత్। అవీవచత్, అతీతపత్, ఇత్యాది. అన్యే విశేషాశ్చ సవిస్తరం ధాతురత్నావళ్యా ముత్తరార్ధే ప్రదర్శితాః.

ఇతి చురాదయః.

అథ అదాది విశేషధాతవః

హన = హింసాగత్యోః. (చంపుట, పోవుట) అదాదిః. పరస్మైపది-సక॥ అనిట్.

లటి-‡	హన్తి	హతః	ఘ్నన్తి
	హంసి	హథః	హథ
	హన్మి	హన్వః	హన్మః.
లోటి-	హన్తు. హతాత్	హతామ్	ఘ్నన్తు
	జహి హతాత్	హతమ్	హత
	హనాని	హనావ	హనామ.

‡ ఆఙ్పూర్వశ్చేదాత్మనేపదీ. అక॥ ఆహతే ఆఘ్నాతే అఘ్నతే. ఆహసే ఆఘ్నాథే ఆహధ్వే - ఆఘ్నే ఆహన్వహే ఆహన్మహే। ఆహతామ్ ఆఘ్నాతామ్ ఆఘ్నతామ్ - ఆహస్వ - ఆహనై । ఆహత - ఆహథాః - ఆఘ్ని । ఆఘ్నత। ఆజఘ్నే - ఆజఘ్నిషే । ఆహన్తాసే । ఆహనిష్యతే । ఆహంసీష్ట । ఆహత-ఆహసాతామ్. ఆహసత - ఆహథాః - ఆహసి, ఆవధిష్ట, ఆవధిషాతామ్. ఆవధిషత। ఆహనిష్యత.

లఙ్-అహన్	అహతామ్	అఘ్నన్
అహన్	అహతమ్	అహత
అహనమ్	అహన్వ	అహన్మ.
విధిలిఙ్-హన్యాత్	హన్యాతామ్	హన్యుః

హన్యాః-హన్యామ్ ।

లిట్-జఘాన	జఘ్నతుః	జఘ్నుః
జఘనిథ / జఘన్థ	జఘ్నథుః	జఘ్న
జఘాన / జఘన	జఘ్నివ	జఘ్నిమ.

లుట్-హన్తా హన్తారౌ హన్తారః-హన్తాసి-హన్తాస్మి ।

ల్ఋట్—హనిష్యతి హనిష్యతః హనిష్యన్తి ।

ఆశీర్లిఙ్—* వధ్యాత్ వధ్యాస్తామ్ వధ్యాసుః ।

లుఙ్—అవధీత్ అవధిష్టామ్ ।

ల్ఋఙ్—అహనిష్యత్.

వచ = పరిభాషణే. (పలుకుట) అనిట్.

లట్—వక్తి వక్తః § వక్షి వక్థః వక్థ వచ్మి వచ్వః వచ్మః ।

లోట్-వక్తు, వక్తాత్ వక్తామ్ (వచన్తు) వగ్ధి వక్తాత్ వక్తమ్ వక్త వచాని వచావ వచామ.

లఙ్—అవక్, అవగ్	అవక్తామ్	(అవచన్)
అవక్, అవగ్	అవక్తమ్	అవక్త
అవచమ్	అవచ్వ	అవచ్మ.
విధిలిఙ్—వచ్యాత్	వచ్యాతామ్	వచ్యుః
లిట్-ఉవాచ	ఊచతుః	ఊచుః
ఉవచిథ / ఉవక్థ	ఊచథుః	ఊచ

* హనోవధలిఙ్, లుఙిచ । ఆశీర్లిఙి, లుఙిచ వధాదేశః.

§ అయమన్తిపరో నప్రయుజ్యతే; బహువచనపర ఇత్యేకే, ఝి పర ఇత్యన్యే.

ఉవాచ ఉవచ	ఊచివ	ఊచిమ.

లుటి—వక్తా-వక్తాసి-వక్తాస్మి ।

లృటి-వక్ష్యతి-వక్ష్యసి-వక్ష్యామి ।

ఆశీర్లిఙి—ఉచ్యాత్ ఉచ్యాస్తామ్ ఉచ్యాసుః

లుఙి-అవోచత్	అవోచతామ్	అవోచన్
అవోచః	అవోచతమ్	అవోచత
అవోచమ్	అవోచావ	అవోచామ.

లృఙి—అవక్ష్యత్

శేషం అద్ వత్.

విద=జ్ఞానే-(తెలియుట) సక॥

సేట్.

లటి-వేత్తి	విత్తః	విదన్తి
వేత్సి	విత్థః	విత్థ
వేద్మి	విద్వః	విద్మః

రూపాన్తరమ్—

వేద	విదతుః	విదుః
వేత్థ	విదథుః	విద
వేద	విద్వ	విద్మ
లోటి-వేత్తు విత్తాత్	విత్తామ్	విదన్తు
విద్ధి విత్తాత్	విత్తమ్	విత్త
వేదాని	వేదావ	వేదామ.

రూపాన్తరమ్:—

విదాఙ్కరోతు విదాఙ్కురుతాత్	విదాఙ్కురుతామ్	విదాఙ్కుర్వన్తు
విదాఙ్కురు విదాఙ్కురుతాత్	విదాఙ్కురుతమ్	విదాఙ్కురుత
విదాఙ్కరవాణి	విదాఙ్కరవావ	విదాఙ్కరవామ

లఙ్-అవేత్	అవిత్తామ్	అవిదుః
అవేః / అవేత్	అవిత్తమ్	అవిత్త
అవేదమ్	అవిద్వ	అవిద్మ.

విధిలిఙ్-విద్యాత్-విద్యాః-విద్యామ్.

లిట్-వివేద; విదాఞ్చకార; విదామ్బభూవ; విదామాస ।

వేదితా । వేదిష్యతి ।

విద్యాత్, విద్యాస్తామ్ ।

అవేదీత్, అవేదిష్టామ్ । అవేదిష్యత్ । సమ్పూర్వకశ్చేత్తఙ్. ఝస్య అతాదేశే సతి రుడాగమో వా బోధ్యః యథా—

సంవిత్తే	సంవిదాతే	సంవిద్రతే,

సంవిదతే-సంవిత్సే-సంవిదే ।

సంవిత్తామ్	సంవిదాతామ్	సంవిద్రతామ్,

సంవిదతామ్-సంవిత్స్వ-సంవేదై ।

సమవిత్త । సంవిదీత । సంవివిదే ;

సంవిదాఞ్చక్రే । సంవేదితాసే । సంవేదిష్యతే । సమవేదిష్ట.

అస=భువి * (ఉండుట)

లట్- అస్తి	స్తః	సన్తి
అసి	స్థః	స్థ

* వ్యతిపూర్వశ్చేదాత్మనేపదీ. యథా - లట్. - వ్యతిస్తే -వ్యతిషాతే - వ్యతిషతే - వ్యతిసే వ్యతిషాథే వ్యతిధ్వే - వ్యతిహే వ్యతిస్వహే వ్యతిస్మహే ।

లోట్.— వ్యతిస్తామ్ వ్యతిషాతామ్ వ్యతిషతామ్ వ్యతిస్వ వ్యతిషాథామ్ వ్యతిధ్వమ్ వ్యత్యసై వ్యత్యసావహై వ్యత్యసామహై.

లఙ్.— వ్యత్యాస్త వ్యత్యాసాతామ్ వ్యత్యాసత వ్యత్యాస్థాః వ్యత్యాసాథామ్ వ్యత్యాధ్వమ్ వ్యత్యాసి వ్యత్యాస్వహి వ్యత్యాస్మహి.

విధిలిఙ్.—వ్యతిషీత వ్యతిషీయాతామ్ వ్యతిషీరన్ వ్యతిషీథాః వ్యతిషీయాథామ్ వ్యతిషీధ్వమ్ వ్యతిషీయ వ్యతిషీవహి వ్యతిషీమహి.

లిట్.- వ్యతిబభూవే । లుట్.- వ్యతిభవితాసే । లృట్.- వ్యతిభవిష్యతే ।

ఆశీర్లిఙ్.- వ్యతిభవిషీష్ట । లుఙ్.- వ్యత్యభవిష్ట । లృఙ్.- వ్యత్యభవిష్యత ।

ఏవం క్రియావినిమయద్యోతక వ్యతిపూర్వాణాన్ధాతూనా మాత్మనేపద రూపాణి బోధ్యాని.

అస్మి	స్వః	స్మః ।
లోటి-అస్తు, స్తాత్	స్తామ్	సన్తు
ఏధి, స్తాత్	స్తమ్	స్త
అసాని	అసావ	అసామ ।
లఙి-ఆసీత్	ఆస్తామ్	ఆసన్
ఆసీః	ఆస్తమ్	ఆస్త
ఆసమ్	ఆస్వ	ఆస్మ
విధిలిఙి-స్యాత్	స్యాతామ్	స్యుః
స్యాః	స్యాతమ్	స్యాత
స్యామ్	స్యావ	స్యామ.

ఆర్ధధాతుకే "భూ" ఇత్యాదేశః.

బభూవ-భవితేత్యాది

మృజూ = శుద్ధౌ (శుద్ధిచేయుట) సేట్

§ మార్ష్టి,	మృష్టః	మృజన్తి, మార్జన్తి
మార్క్షి	మృష్ఠః	మృష్ఠ
మార్జ్మి	మృజ్వః	మృజ్మః.
లోటి-మార్ష్టు, మృష్టాత్	మృష్టామ్	మృజన్తు, మార్జన్తు
మృడ్ఢి, మృష్టాత్	మృష్టమ్.	మృష్ట
మార్జాని	మార్జావ	మార్జామ.
లఙి-అమార్ట్ (ర్డ్)	అమృష్టామ్	అమార్జన్, అమృజన్
అమార్ట్ (ర్డ్)	అమృష్టమ్	అమృష్ట.
అమార్జమ్	అమృజ్వ	అమృజ్మ.
లిఙి-మృజ్యాత్	మృజ్యాతామ్.	
లిటి-మమార్జ	మమృజతుః, మమార్జతుః	మమృజుః, మమార్జుః

§ మృజేర్వృద్ధిః । ౭-౨-౧౧౪ మృజేరికో వృద్ధిస్స్యాత్. కిఙ్తిత్యజాదౌ వేష్యతే.

మమార్జిథ మమార్ష్ఠ	మమృజథుః మమార్జథుః	మమృజ మమార్జ
మమార్జ	మమార్జివ మమృజివ మమృజ్వ	మమార్జిమ మమృజిమ మమృజ్మ

లుటి-మార్జితా; మార్ష్టా ।

ౡటి-మార్జిష్యతి, మార్క్ష్యతి ।

ఆశీర్లిజి-మృజ్యాత్ మృజ్యాస్తామ్ ।

లుజి-అమార్జీత్ అమార్జిష్టామ్

అమార్జీత్ అమార్ష్టామ్ అమార్క్షుః ।

అమార్జిష్యత్; అమార్క్ష్యత్.

రుదిర్ = అశ్రువిమోచచే. (కన్నీరొలుకుట) అక॥ సేట్.

లటి-రోదితి	రుదితః	రుదన్తి
రోదిషి	రుదిథః	రుదిథ
రోదిమి	రుదివః	రుదిమః ।
లోటి-		
రోదితు రుదితాత్	రుదితామ్	రుదన్తు
రుదిహి రుదితాత్	రుదితమ్	రుదిత
రోధాని	రోధావ	రోదామ.
లజి-అరోదీత్ అరోదత్	అరుదితామ్	అరుదన్
అరోదీః అరోదః	అరుదితమ్	అరుదిత
అరోదమ్	అరుదివ	అరుదిమ.

విధిలిజి-రుద్యాత్ రుద్యాతామ్ । రురోద । రోదితా । రోదిష్యతి । రుద్యాత్ రుధ్యాస్తామ్ । అరోదీత్ అరోదిష్టామ్; అరుదత్ అరుదతామ్, అరోదిష్యత్.

ఏవం స్వప్, శ్వస్, అన్, జక్ష్‌ధాతవః విశేషస్తు.-

(ఞి) ష్వప్=శయనే. (పరుండుట) అనిట్.

స్వపితి । స్వపితు । అస్వపీత్, అస్వపత్ । స్వప్యాత్ । సుష్వాప సుషుపతుః సుషుపుః-సుష్వపిథ, సుష్వప్థ సుషుపథుః సుషుప-సుష్వాప సుషుపివ సుషుపిమ ।

స్వప్తా । స్వప్స్యతి । సుప్యాత్ । అస్వాప్సీత్-అస్వాప్తామ్ అస్వాప్సుః అస్వాప్సీః-అస్వాప్సమ్ । అస్వప్స్యత్.

శ్వస్ధాతోః లుఙి—అశ్వసీత్ । అన్ధాతోః ప్ర + అనితి = ప్రాణితి । జక్ష్ధాతోః జక్షితి జక్షితః జక్షతి । జక్షితు, జక్షితాత్, జక్షితామ్ జక్షతు । అజక్షీత్, అజక్షత్, అజక్షీతామ్, అజక్షుః । ఇతి విశేషః.

జాగృ=నిద్రాక్షయే. (మేలుకొనుట) అక॥ సేట్,

లటి—జాగర్తి	జాగృతః	జాగ్రతి
జాగర్షి	జాగృథః	జాగృథ
జాగర్మి	జాగృవః	జాగృమః.
లోటి—జాగర్తు, జాగృతాత్	జాగృతామ్	జాగ్రతు
జాగృహి, జాగృతాత్	జాగృతమ్	జాగృత
జాగరాణి	జాగరావ	జాగరామ.
లఙి—అజాగః	అజాగృతామ్	అజాగరుః
అజాగః	అజాగృతమ్	అజాగృత
అజాగరమ్	అజాగృవ	అజాగృమ.

విధిలిఙి:- జాగృయాత్ జాగృయాతామ్ ।

లిటి- జాగరాఞ్చకార, జాగరామ్బభూవ. జగరామాస: జజాగార-జజాగరతుః।

జాగరితా । జాగరిష్యతి ।

జాగర్యాత్ । అజాగరీత్-అజాగరిష్టామ్ । అజాగరిష్యత్ ।

దరిద్రా=దుర్గతౌ. (చెడిపోవుట) అక॥ సేట్.

దరిద్రాతి	దరిద్రితః	దరిద్రతి

దరిద్రాసి	దరిద్రిథః—	దరిద్రిథ
దరిద్రామి	దరిద్రివః	దరిద్రిమః.
దరిద్రాతు దరిద్రతాత్	దరిద్రితామ్	దరిద్రితు
ధరిద్రిహి దరిద్రితాత్	దరిద్రితమ్	దరిద్రిత
దరిద్రాణి	దరిద్రావ	దరిద్రామ.
అదరిద్రాత్	అదరిద్రితామ్	అదరిద్రుః
అదరిద్రాః	అదరిద్రితమ్	అదరిద్రిత
అదరిద్రామ్	అదరిద్రివ	అదరిద్రిమ ।

దరిద్రియాత్ దరిద్రాఞ్చకార, (బభూవ, ఆస); దదరిద్రౌ దదరిద్రతుః దరిద్రితా । దరిద్రిష్యతి । దరిద్ర్యాత్ । అదరిద్రీత్ । అదరిద్రాసీత్ । అగరిద్రిష్యత్.

చకాసృ = దీప్తౌ. (వెలుగుట) అక॥ సేట్.

లటి-చకాస్తి చకాస్తః చకాసతి-చకాస్సి-చకాస్మి ।

లోటి-చకాస్తు, చకాస్తాత్	చకాస్తామ్	చకాసతు
చకాద్ధి చకాధి చకాస్తాత్	చకాస్తమ్	చకాస్త
చకాసాని	చకాసావ	చకాసామ.
లఙ్-అచకాత్ (ద్)	అచకాస్తామ్	అచకాసుః
అచకాః అచకాత్ (ద్)	అచకాస్తమ్	అచకాస్త
అచకాసమ్	అచకాస్వ	అచకాస్మ

చకాస్యాత్ చకాస్యాతామ్ ।

చకాసాఞ్చకార, బభూవ, ఆస । చకాసితా । చకాసిష్యతి । చకాస్యాత్ చకాస్యాస్తామ్ । అచకాసీత్ । అచకాసిష్యత్ ।

శాసు = అనుశిష్టౌ. (శిక్షించుట) సక॥ సేట్.

శాస్తి	శిష్టః	శాసతి
శాస్సి	శిష్ఠః	శిష్ఠ
శాస్మి	శిష్వః	శిష్మః.
శాస్తు, శిష్టాత్	శిష్టామ్	శాసతు
శాధి, శిష్టాత్	శిష్టమ్	శిష్ట
శాసాని	శాసావ	శాసామ.
అశాత్	అశిష్టామ్	అశాసుః
అశాః, అశాత్ (ద్)	అశిష్టమ్	అశిష్ట
అశాసమ్	అశిష్వ	అశిష్మ

శిష్యాత్ శిష్యాతామ్ । శశాస ।
శాసితా । శాసిష్యతి । శిష్యాత్ శిష్యాస్తామ్.

అశిషత్ అశిషతామ్ అశిషన్-
అశిషః-అశిషమ్ । అశాసిష్యత్,

ఆఙ్ పూర్వశ్చేదాత్మనేపదీ. అస్ధాతువత్.

యా = ప్రాపణే. (పోవుట) సక॥ అనిట్.

యాతి	యాతః	యాన్తి
యాసి	యాథః	యాథ
యామి	యావః	యామః.
యాతు, యాతాత్	యాతామ్	యాన్తు
యాహి, యాతాత్	యాతమ్	యాత
యాని	యావ	యామ
అయాత్	అయాతామ్	అయుః, అయాన్

అయాః	అయాతమ్	అయాత
అయామ్	అయావ	అయామ

యాయాత్ యాయాతామ్ । యయౌ । యాతా । యాస్యతి। యాయాత్ యాయాస్తామ్ । అయాసీత్ । అయాస్యత్.

శేషం ధావత్.

ఏవం వా, ఖా, స్నా, పా, శ్రా, రా, లా, దా, ద్రా, ప్సా, మా ఇత్యాద్యాకారాన్తాః.

వీ = గతివ్యాప్తి ప్రజనకాన్త్యసనఖాదనేషు. సక॥ అక॥ అనిట్.

వేతి వీతః వీయన్తి-వేషి-వేమి

లోటి-వేతు, వీతాత్-వీహి, వీతాత్-వయాని

లజి-అవేత్ అవితామ్ అవియన్; అవ్యన్-అవేః-అవయమ్ । వీయాత్ । వివాయ । వేతా । వేష్యతి । వీయాత్ । వీయాస్తామ్ । అవైషీత్ । అవేష్యత్।

శేషమిణ్వత్.

ఇణ్ = గతౌ (ఏగుట) సక॥ అనిట్.

ఏతి	ఇతః	యన్తి
ఏషి	ఇథః	ఇథ
ఏమి	ఇవః	ఇమః
లోటి- ఏతు, ఇతాత్	ఇతామ్	యన్తు
ఇహి, ఇతాత్	ఇతమ్	ఇత
అయాని	అయావ	అయామ
లజి-ఐత్	ఐతామ్	ఆయన్
ఐః	ఐతమ్	ఐత
ఆయమ్	ఐవ	ఐమ ।
విధిలిజి-ఇయాత్	ఇయాతామ్	ఇయుః
ఇయాః	ఇయాతమ్	ఇయాత
ఇయామ్	ఇయావ	ఇయామ

లిటి-ఇయాయ	ఈయతుః	ఈయుః
ఇయయిథ ఇయేథ	ఈయథుః	ఈయ
ఇయాయ ఇయయ	ఈయివ	ఈయిమ.

ఏతా । ఏష్యతి । ఈయాత్ ఈయాస్తామ్ ।

లుఙి-అగాత్ అగాతామ్ అగుః-అగాః-అగామ్ ।

ఐష్యత్	ఐష్యతామ్	ఐష్యన్ ।

ఏవం ఇక్ అధిపూర్వః

ణు = స్తుతౌ (పొగడుట) సక॥ సేట్.

లటి-నౌతి	నుతః	నువన్తి
నౌషి	నుథః	నుథ
నౌమి	నువః	నుమః ।
లోటి-నౌతు నుతాత్	నుతామ్	నువన్తు
నుహి నుతాత్	నుతమ్	నుత
నవాని	నవావ	నవామ.
లఙి-అనౌత్	అనుతామ్	అనువన్
అనౌః	అనుతమ్	అనుత
అనువమ్	అనువ	అనుమ.

నుయాత్ నుయాతామ్ నుయుః ।

నునావ నునువతుః నునువుః-నునవిథ-

నునవివ । నవితా । నవిష్యతి ।

నూయాత్ నూయాస్తామ్ ।

అనావీత్	అనావిష్టామ్	అనావిషుః ।

అనావిష్యత్ ।

ఏవం యు, క్షు, క్ష్ణు, ష్ణు, రు, తు, స్తు, ధాతవః-విశేషస్తు-

రు = శబ్దే (కూయుట) సేట్.

లట్-రవీతి రౌతి	రువీతః రుతః	రువన్తి
రవీషి రౌషి	రువీథః రుథః	రువీథ రుథ
రవీమి రౌమి	రువీవః రువః	రువీమః రుమః
లోట్-రవీతు రౌతు రువీతాత్ రుతాత్	రువీతామ్ రుతామ్	రువన్తు
రువీహి రుహి రువీతాత్ రుతాత్	రువీతమ్ రుతమ్	రువీత రుత
రవాణి	రవావ	రవామ.
లఙ్-అరవీత్ అరౌత్	అరువీతామ్ అరుతామ్	అరువన్
అరవీః అరౌః	అరువీతమ్ అరుతమ్	అరువీత అరుత
అరవమ్	అరువీవ అరువ	అరువీమ అరుమ

విధిలిఙ్-రువీయాత్, రుయాత్ రువీయాతామ్ రుయాతామ్.

శేషం నువత్.

ఏవం తుధాతోః రూపాణి ॥

ఇతి పరస్మైపదినః.

చక్షిఙ్ = వ్యక్తాయాం వాచి (వక్కాణించుట) ఙిత్. ఆత్మనేపదీ,

లట్-చష్టే	చక్షాతే	చక్షతే
చక్షే	చక్షాథే	చడ్ఢ్వే
చక్షే	చక్ష్వహే	చక్ష్మహే

లోటి-చష్టామ్	చక్షాతామ్	చక్షతామ్
చక్ష్వ	చక్షాథామ్	చడ్ఢ్వమ్
చక్షై	చక్షావహై	చక్షామహై
లజి-అచష్ట	అచక్షాతామ్	అచక్షత
అచష్ఠాః	అచక్షాథామ్	అచడ్ఢ్వమ్
అచక్షి	అచక్ష్వహి	అచక్ష్మహి.
విధిలిజి-చక్షీత	చక్షీయాతామ్	చక్షీరన్
చక్షీథాః	చక్షీయాథామ్	చక్షీధ్వమ్
చక్షీయ	చక్షీవహి	చక్షీమహి.
లిటి-చఖ్యే	చఖ్యాతే	చఖ్యిరే;
చక్శ్యే	చక్శ్యాతే	చక్శ్యిరే ;
చచక్షే	చచక్షాతే	చచక్షిరే ;
చఖ్యౌ ;	చక్శ్యౌ ।	

లుటి-ఖ్యాతాసి-సే; క్శ్యాతాసి-సే ।

లృటి-ఖ్యాస్యతి-తే; క్శ్యాస్యతి-తే ।

ఆశీర్లి జి-ఖ్యాయాత్; ఖ్యేయాత్; క్శ్యాయాత్, క్శ్యేయాత్; ఖ్యాసీష్ట, క్శ్యాసీష్ట ।

లుజి-అఖ్యత్-అఖ్యత; అక్శ్యాసీత్, అక్శ్యాస్త ।

లృజి-అఖ్యాస్యత్-త; అక్శ్యాస్యత్-త.

ఈడ = స్తుతౌ. (పొగడుట) సేట్.

లటి-ఈట్టే	ఈడాతే	ఈడతే
ఈడిషే	ఈడాథే	ఈడిధ్వే
ఈడే	ఈడ్వహే	ఈడ్మహే ।
లోటి-ఈట్టామ్	ఈడాతామ్	ఈడతామ్
ఈడిష్వ	ఈడాథామ్	ఈడిధ్వమ్
ఈడై	ఈడావహై	ఈడామహై.

లఙ్-ఐట్ట	ఐడాతామ్	ఐడత
ఐట్ఠాః	ఐడాథామ్	ఐడ్ఢ్వమ్
ఐడి	ఐడ్వహి	ఐడ్మహి

విధిలిఙ్-ఈడీత । లిట్-ఈడాఞ్చక్రే-(బభూవ-ఆస) । ఈడితా । ఈడిష్యతే । ఈడిషీష్ట । ఐడిష్ట । ఐడిష్యత ।

ఏవ మీశ్. ఈష్టే ఈశిషే-ఈశిధ్వే ఇత్యాద్యూహ్యమ్.

షూఙ్ = ప్రాణిగర్భవిమోచనే (కనుట) సక॥ సేట్.

లట్-సూతే	సువాతే	సువతే
సూషే	సువాథే	సూధ్వే
సూవే	సూవహే	సూమహే.

లోట్-సుతామ్	సువాతామ్	సువతామ్
సూష్వ	సువాథామ్	సూధ్వమ్-
సువై	సువావహై	సువామహై.

లఙ్-అసూత	అసువాతామ్	అసువత
అసూథాః	అసువాథామ్	అసూధ్వమ్
అసువి	అసూవహి	అసూమహి.

విధిలిఙ్-సువీత । లిట్-సుషువే-సుషువిషే । సవితా, సోతా । సవిష్యతే, సోష్యతే । సవిషీష్ట, సోషీష్ట । అసవిష్ట, అసోష్ట । అసవిష్యత, అసోష్యత.

శీఙ్ = స్వప్నే (నిద్రించుట) అక॥ సేట్.

లట్-శేతే	శయాతే	శేరతే
శేషే	శయాథే	శేధ్వే
శయే	శేవహే	శేమహే.

లోట్-శేతామ్	శయాతామ్	శేరతామ్
శేష్వ	శయాథామ్	శేధ్వమ్
శయై	శయావహై	శయామహై

లఙ్- అశేత	అశయాతామ్	అశేరత
అశేథాః	అశయాథామ్	అశేధ్వమ్
అశయి	అశేవహి	అశేమహి

విధిలిఙ్- శయీత- శయీథాః- శయీయ ।

లిట్- శిశ్యే - శిశ్యిషే । లుట్- శయితాసే ।
శయిష్యతే । శయిషీష్ట । అశయిష్ట-
అశయిష్ఠాః. అశయిషి । అశయిష్యత.

ఇఙ్ = అధ్యయనే (చదువుట) అధిపూర్వః సక॥ అనిట్.

లట్- అధీతే	అధీయాతే	అధీయతే
అధీషే	అధీయాథే	అధీధ్వే
అధీయే	అధీవహే	అధీమహే.
లోట్- అధీతామ్	అధీయాతామ్	అధీయతామ్
అధీష్వ	అధీయాథామ్	అధీధ్వమ్
అధ్యయై	అధ్యయావహై	అధ్యయామహై.
లఙ్- అధ్యైత	అధ్యైయాతామ్	అధ్యైయత
అధ్యైథాః	అధ్యైయాథామ్	అధ్యైధ్వమ్
అధ్యైయి	అధ్యైవహి	అధ్యైమహి
విధిలిఙ్- అధీయీత	అధీయీయాతామ్	అధీయీరన్
అధీయీథాః	అధీయీయాథామ్	అధీయీధ్వమ్
అధీయీయ	అధీయీవహి	అధీయీమహి.

లిట్- అధిజగే- అధిజగిషే ।
అధ్యేతాసే । అధ్యేష్యతే ।

ఆశీర్లిఙ్- అధ్యేషీష్ట `అధ్యేషీయాస్తామ్.

లుఙ్- అధ్యగీష్ట	అధ్యగీషాతామ్	అధ్యగీషత
అధ్యైష్ట	అధ్యైషాతామ్	అధ్యైషత.

లృఙ్- అధ్యగేష్యత, అధ్యైష్యత.

ఇత్యాత్మనేపదినః.

దుహ= ప్రపూరణే (పిదుకుట)
స్వరితేత్. ఉభయపదీ. ద్వికర్మకః. అనిట్.

లటి- పర ॥

దోగ్ధి	దుగ్ధః	దుహన్తి
దోక్షి	దుగ్ధః	దుగ్ధ
దోహ్మి	దుహ్వః	దుహ్మః

లటి- ఆత్మ ॥

దుగ్ధే	దుహాతే	దుహతే
ధుక్షే	దుహాథే	ధుగ్ధ్వే
దుహే	దుహ్వహే	దుహ్మహే.

లోటి- పర ॥

దోగ్ధు, దుగ్ధాత్	దుగ్ధామ్	దుహన్తు
దుగ్ధి, దుగ్ధాత్	దుగ్ధమ్	దుగ్ధ
దోహాని	దోహావ	దోహామ.

లోటి- ఆత్మ ॥

దుగ్ధామ్	దుహాతామ్	దుహాతామ్
ధుక్ష్వ	దుహాథామ్	ధుగ్ధ్వమ్
దోహై	దోహావహై	దోహామహై

లఙి- పర ॥

అధోక్(గ్)	అదుగ్ధామ్	అదుహన్
అధోక్(గ్)	అదుగ్ధమ్	అదుగ్ధ
అదోహమ్	అదుహ్వ	అదుహ్మ.

లఙి- ఆత్మ॥

అదుగ్ధ	అదుహాతామ్	అదుహత.
అదుగ్ధాః	అదుహాథామ్	అదుగ్ధ్వమ్
అదుహి	అదుహ్వహి	అదుహ్మహి

విధిలిఙి- పర ॥ దుహ్యాత్ దుహ్యాతామ్ ।
,, ఆత్మ ॥ దుహీత దుహీయాతామ్ ।

లిటి.- దుదోహ - దుదుహే ।

లుట్.- దోగ్ధాసి - దోగ్ధాసే ।

లృట్.- ధోక్ష్యతి - ధోక్ష్యతే ।

ఆశీర్లిజి.- దుహ్యాత్ - దుక్షీష్ట ।

లుఙి - పర॥ అధుక్షత్

లుఙి.- ఆత్మ ॥

అదుగ్ధ / అదుక్షత	అధుక్షాతామ్	అదుక్షన్త
అదుగ్ధాః / అదుక్షథాః	అధుక్షాథామ్	అదుక్షధ్వమ్ / అధుగ్ధ్వమ్
అధుక్షి	అధుక్షావహి / అదుహ్వహి	అధుక్షామహి / అదుహ్మహి

లృఙి— అధోక్ష్యత్ - అధోక్ష్యత.

ఏవం దిహ్, లిహ్ విశేషస్తు

లిహ= ఆస్వాదనే. (నాకుట, రుచిమూచుట.)

లటి-పర॥ లేఢి	లీఢః	లిహన్తి
లేక్షి	లీఢః	లీఢ
లేహ్మి	లిహ్వః	లిహ్మః
లటి— ఆత్మ ॥ లీఢే	లిహాతే	లిహతే
లీక్షే	లిహాథే	లీఢ్వే
లిహే	లిహ్వహే	లిహ్మహే.

లోటి— పర॥

లేఢు, లీఢాత్	లీఢామ్	లిహన్తు
లేఢి, లీఢాత్	లీఢమ్	లీఢ
లేహాని	లేహావ	లేహామ.

లోటి.-ఆత్మ॥ లీఢామ్ లిహాతామ్ లిహతామ్ లిక్ష్వ లేహై.

లఙి.-పర॥

అలేట్(డ్) అలీఢామ్ అలిహన్

అలేట్(డ్)	అలీఢమ్	అలీఢ
అలేహమ్	అలిహ్వ	అలిహ్మ

లిజీ.–ఆత్మ॥

అలీఢ	అలిహాతామ్	అలిహత

అలీఢాః – అలిహి.

విధిలిజీ – లిహ్యాత్। లిహీత । లిలేహ; లిలిహే। లేఢాసి – లేఢాసే॥ లేక్ష్యతి – లేక్ష్యతే । లిహ్యాత్; లిక్షీష్ట । అలిక్ష్యత్; అలీఢ, అలిక్షత.

శేషం ద్రుహ్వత్.

ష్టుఞ్ = స్తుతౌ = (పొగడుట) అనిట్.

లటి. పర॥

స్తవీతి } స్తౌతి }	స్తువీతః } స్తుతః }	స్తువన్తి
స్తవీషి } స్తౌషి }	స్తువీథః } స్తుథః }	స్తువీథ } స్తుథ }
స్తవీమి } స్తౌమి }	స్తువీవః } స్తువః }	స్తువీమః } స్తుమః }

లటి. ఆత్మ॥

స్తువీతే } స్తుతే }	స్తువాతే	స్తువతే
స్తువీషే } స్తుషే }	స్తువాథే	స్తువీధ్వే, స్తుధ్వే.
స్తువే }	స్తువీవహే స్తువహే	{ స్తువీమహే స్తుమహే.

ఏవముత్తరత్రాపి రువద్రూపాణ్యూహ్యాని. ఆర్ధధాతుకే షుఞ్వత్.

బ్రూఞ్ = వ్యక్తాయాం వాచి (పలుకుట) ద్వికః॥

లటి— పర॥

బ్రవీతి } ఆహ }	బ్రూతః } ఆహతుః }	బ్రువన్తి } ఆహుః }

బ్రవీషి / ఆత	బ్రూథః / ఆహథుః	బ్రూథ
బ్రవీమి	బ్రూవః	బ్రూమః.

ఆత్మ ॥

బ్రూతే	బ్రువాతే	బ్రువతే
బ్రూషే	బ్రువాథే	బ్రూధ్వే
బ్రువే	బ్రూవహే	బ్రూమహే.

లోటి— పర ॥

బ్రవీతు / బ్రూతాత్	బ్రూతామ్	బ్రువన్తు
బ్రూహి / బ్రూతాత్	బ్రూతమ్	బ్రూత
బ్రవాణి	బ్రవావ	బ్రవామ.

ఆత్మ ॥

బ్రూతామ్	బ్రువాతామ్	బ్రువతామ్
బ్రూష్వ	బ్రువాథామ్	బ్రూధ్వమ్
బ్రవై	బ్రవావహై	బ్రవామహై.

లఙి— పర ॥

అబ్రవీత్	అబ్రూతామ్	అబ్రువన్
అబ్రవీః	అబ్రూతమ్	అబ్రూత
అబ్రవమ్	అబ్రూవ	అబ్రూమ.

లఙి= ఆత్మ

అబ్రూత	అబ్రువాతామ్	అబ్రువత
అబ్రూథాః	అబ్రువాథామ్	అబ్రూధ్వమ్
అబ్రువి	అబ్రూవహి	అబ్రూమహి.

విధిలిఙి— పర ॥

బ్రూయాత్	బ్రూయాతామ్	బ్రూయుః

ఆత్మ —

బ్రువీత	బ్రువీయాతామ్	బ్రువీరన్

ఆర్ధధాతుకే వచాదేశః

ఉవాచ, ఊచే । వక్తాసి - వక్తాసే । వక్ష్యతి - వక్ష్యతే । ఉచ్యాత్ - వక్షీష్ట । అవోచత్ - అవోచత । అవక్ష్యత్ - అవక్ష్యత.

ఇత్యాదాది విశేషధాతవః

అథ జుహోత్యాది విశేషధాతవః

(ఞి) భీ=భయే జుహోత్యాదిః. (భయపడుట) అక॥ అనిట్. పరస్మైపదీ.

లటి:—

బిభేతి	బిభితః, బిభీతః	బిభ్యతి
బిభేషి	బిభిథః, బిభీథః	బిభిథ, బిభీథ
బిభేమి	బిభివః, బిభీవః	బిభిమః, బిభీమః

లోటి—

బిభేతు, బిభితాత్, బిభీతాత్	బిభితామ్, బిభీతామ్	బిభ్యతు
బిభిహి, బిభీహి, బిభితాత్, బిభీతాత్	బిభితమ్, బిభీతమ్	బిభిత, బిభీత
బిభయాని	బిభయావ	బిభయామ.

లజి—

అబిభేత్	అబిభితామ్, అబిభీతామ్	అబిభయుః.

అబిభేః - అబిభయమ్ ।

విధిలిజి—

బిభియాత్	బిభియాతామ్	బిభియుః
బిభీయాత్	బిభీయాతామ్	బిభీయుః

లిటి—

బిభయాఞ్చకార. (బభూవ, ఆస)

బిభాయ	బిభ్యతుః	బిభ్యుః

బిభయిథ, బిభేథ-బిభ్యివ బిభ్యిమ ।

భేతా । భేష్యతి । భీయాత్ । అభైషీత్ । అభేష్యత్ ।

శేషం హువత్.

హ్రీ=లజ్జాయామ్. (సిగ్గుపడుట) అక॥ సేట్.

జిహ్రేతి	జిహ్రీతః	జిహ్రియతి—
జిహ్రేషి -	జిహ్రేమి ।	

జిహ్రేతు జిహ్రీతాత్ జిహ్రీతామ్ జిహ్రియతు

జిహ్రీహి - జిహ్రయాణి ।

అజిహ్రేత్ అజిహ్రీతామ్ అజిహ్రయుః

అజిహ్రేః - అజిహ్రయమ్ ।

జిహ్రియాత్ । జిహ్రయాఞ్చకార;

జిహ్రాయ । జిహ్రియతుః । హ్రేతా ।

హ్రేష్యతి । హ్రీయాత్ । అహ్రైషీత్ ।

శేషం హువత్.

(ఓ) హాక్= త్యాగే. (విడుచుట) సక ॥ అనిట్.

లటి—

జహాతి	{ జహితః / జహీతః }	జహతి
జహాసి	{ జహిథః / జహీథః }	జహిథ / జహీథ }
జహామి	{ జహివః / జహీవః }	జహిమః / జహీమః }

లోటి—

జహాతు / జహితాత్, జహీతాత్ }	జహితామ్ / జహీతామ్ }	జహతు
జహాహి, జహిహి, జహీహి / జహితాత్, జహీతాత్ }	జహితమ్ / జహీతమ్ }	జహిత / జహీత }
జహాని	జహావ	జహామ.

లఙ్—

అజహాత్ / అజహితాత్	అజహితామ్	అజహుః -
అజహాః -	అజహామ్ ।	

జహ్యాత్ జహ్యాతామ్ । జహౌ । హాతా । హాస్యతి । హేయాత్ । అహాసీత.

శేషం ధావత్,

ఇతి పరస్మైపదినః.

అథోభయపదినః -

(డు) భృఞ్ = ధారణపోషణయోః (మోయుట, పోషించుట) సక॰ అనిట్,

లటి–పర॥

బిభర్తి	బిభృతః	బిభ్రతి
బిభర్షి	బిభృథః	బిభృథ
బిభర్మి	బిభృవః	బిభృమః

లటి–ఆత్మ॥

బిభృతే	బిభ్రాతే	బిభ్రతే
బిభృషే	బిభ్రాథే	బిభృధ్వే
బిభ్రే	బిభృవహే	బిభృమహే.

లోటి–పర॥

బిభర్తు / బిభృతాత్	బిభృతామ్	బిభ్రతు
బిభృహి / బిభృతాత్		
బిభరాణి ।		

లోటి–ఆత్మ॥

బిభృతామ్	బిభ్రాతామ్	బిభ్రతామ్

బిభృష్వ । బిభరై । బిభరావహై ।

లఙ్–పర॥

అబిభః	అబిభృతామ్	అబిభరుః

అబిభః	అబిభృతమ్	అబిభృత
అబిభరమ్	అబిభృవ	అబిభృమ.

ఆత్మ॥

అబిభ్రత	అబిభ్రాతామ్	అబిభ్రత-
అబిభ్రథాః-	అబిభ్రి.	

విధిలిజ్-పర॥

బిభృయాత్ బిభృయాతామ్.

ఆత్మ॥

బిభ్రీత - బిభ్రీయాతామ్.

లిట్-పర॥

బిభరాఞ్చకార, బిభరామ్బభూవ, బిభరామాస, బభార = బభర్థ - బభృవ;

ఆత్మ॥

బిభరాఞ్చక్రే - బభూవ-ఆస;
బభ్రే- బభృషే
భర్తా ఇత్యాది.

శేషం ధృఞ్వత్.

విజిర్ = పృథగ్భావే, (వేఱగుట) అక॥ అనిట్.

లట్-పర॥

వేవేక్తి	వేవిక్తః	వేవిజతి
వేవేక్షి	వేవిక్థః	వేవిక్థ
వేవేజ్మి	వేవిజ్వః	వేవిజ్మః.

ఆత్మ॥

వేవిక్తే	వేవిజాతే	వేవిజతే
వేవిక్షే	వేవిజాథే	వేవిగ్ధ్వే
వేవిజే	వేవిజ్వహే	వేవిజ్మహే.

లోటి-పర॥

వేవేక్తు / వేవిక్తాత్	వేవిక్తామ్	వేవిజతు
వేవిగ్ధి / వేవిక్తాత్	వేవిజాని । వేవిజావ.	

ఆత్మ॥

వేవిక్తామ్. వేవిజాతామ్ వేవిజతామ్-

వేవిక్ష్వ-వేవిజై ।

లజి-పర॥

అవేవేక్ (గ్) అవేవిక్థామ్ అవేవిజుః- అవేవేః-అవేవిజమ్;

ఆత్మ॥

అవేవిక్థ-అవేవిక్తాః-అవేవిజి.

విధిలిజి-పర॥

వేవిజ్యాత్ వేవిజ్యాతామ్ ।

వేక్తాసి-వేక్తాసే । వేక్ష్యతి - వేక్ష్యతే । విజ్యాత్; విక్షీష్ట । అవిజత్, అవైక్షీత్; అవిక్త అవిక్షాతామ్ అవిక్షత । అవేక్ష్యత్ - అవేక్ష్యత.

శేషం రుధిర్ వత్.

ఏవం ణిజిర్ విష్ ౨ ధాతూ-విష్-వేవేష్టి-వేవిష్టే । వేవేష్టు-వేవిష్టామ్ । అవేవేట్-అవేవిష్ట. ఆర్ధధాతుకే ద్విష్‌వత్. లుజి-ప॥ అవిషత్. ఇత్యేవ విశేషః.

ఇతి జుహోత్యాది విశేషధాతవః

అథ స్వాది విశేషధాతవః.

ఆప్ల్ = వ్యాప్తౌ. (పొందుట) సక॥ అనిట్. స్వాదిః. పరస్మైపదీ.

లటి—

ఆప్నోతి	ఆప్నుతః	ఆప్నువన్తి
ఆప్నోషి	ఆప్నుథః	ఆప్నుథ
ఆప్నోమి	ఆప్నువః	ఆప్నుమః.

లోటి–

ఆప్నోతు ఆప్నుతాత్	ఆప్నుతామ్	ఆప్నువన్తు
ఆప్నుహి ఆప్నుతాత్	ఆప్నుతమ్	ఆప్నుత
ఆప్నవాని	ఆప్నవావ	ఆప్నవామ.

లజీ–

ఆప్నోత్	ఆప్నుతామ్	ఆప్నువన్
ఆప్నోః	ఆప్నుతమ్	ఆప్నుత
ఆప్నవమ్	ఆప్నవ	ఆప్నమ.

విధిలిజీ–

ఆప్నుయాత్ ఆప్నుయాతామ్ ।

లిటి–

ఆప	ఆపతుః	ఆపుః –
ఆపిథ-	ఆపివ ।	
ఆప్తా ।	ఆప్స్యతి ।	ఆప్యాత్ ।
ఆపత్	ఆపతామ్	ఆపన్–
ఆపః–	ఆపమ్ ।	ఆప్స్యత్.

శక్లృ = శక్తా. (సమర్థుడగుట) అకః అనిట్,

శక్నోతి	శక్నుతః	శక్నువన్తి–
శక్నోషి-	శక్నోమి ।	

శక్నోతు-శక్నుహి–శక్నవాని ।

అశక్నోత్–అశక్నోః–అశక్నవమ్ ।

శక్నుయాత్ ।

శశాక	శేకతుః	శేకుః–

శేకిథ; శశక్థ–శేకివ ।

శక్తా । శక్ష్యతి । శక్యాత్ । అశకత్ । అశక్ష్యత్ ।

ఏవం రాధసాధౌ. లుజీ–అరాత్సీత్, అసాత్సీత్. ఇతివిశేషః.

హి = గతౌ వృద్ధౌ చ (పోవుట, పెరుగుట) అక॥ అనిట్.

హినోతి హినుతః హిన్వన్తి

హినోషి-హినోమి ।

హినోతు । అహినోత్ । హినుయాత్ ।

జిఘాయ । జిఘ్యతుః ।

హేతా । హేష్యతి । హీయాత్ ।

అహైషీత్ అహేష్యత్॥

ప్రాదిపూర్వశ్చేణ్ణత్వమ్ ప్రహిణోతి, ప్రహిణుతః ప్రహిణ్వన్తీత్యాది.

ఇతి పరస్మైపదినః

అశూ = వ్యాప్తౌ. (వ్యాపించుట)

ఆత్మనే పదీ సక॥ సేట్.

అశ్నుతే అశ్నువాతే అశ్నువతే

అశ్నుషే-అశ్నువే ।

అశ్నుతామ్- అశ్నుష్వ- అశ్నవై,

ఆశ్నుత । అశ్నువీత ।

ఆనశే-ఆనశిషే, ఆనక్షే-ఆనశివహే, ఆనశ్వహే । అశితా, అష్టా ।

అశిష్యతే, అక్ష్యతే । అశిషీష్ట; అక్షీష్ట । ఆశిష్ట, ఆశిషాతామ్; ఆష్ట ఆక్షాతామ్ । ఆశిష్యత, ఆక్ష్యత.

ఏవమాత్మనేపదినః.

చిఞ్ = చయనే (పేర్చుట) ఞిత్. ఉభయపదీ - అనిట్

చినోతి-చినుతే । చినోతు-చినుతాత్ । అచినోత్-అచినుత । చినుయాత్। చిన్వీత । చికాయ చిక్యతుః; చిచాయ చిచ్యతుః; చిక్యే, చిచ్యే । చేతాసి, చేతాసే। చేష్యతి-చేష్యతే । చీయాత్-చేషీష్ట । అచైషీత్-అచేష్ట.

శేషం షఞ్వత్.

వృఞ్ = వరణే (వరించుట) సేట్.

వృణోతి వృణుతః వృణ్వన్తి, వృణుతే । వవార వవరిథ-వవృవ; వవ్రే-వవృషే-వరితాసి-(సే); వరీతాసి-(సే)

వరిష్యతి-(తే) । ప్రియాత్; వరిషీష్ట; వృషీష్ట, అవారీత్; అవరిష్ట, అవరీష్ట,

అవృత	అవృషాతామ్	అవృషత.

శేషం షఞ్వత్.

స్తృఞ్ = ఆచ్ఛాదనే. (కప్పుట) అనిట్. సక॥

స్తృణోతి- స్తృణుతే । తస్తార-తస్తరే । స్తర్తాసి-(సే) । స్తరిష్యతి-(తే) । స్తర్యాత్; స్తరిషీష్ట; స్తృషీష్ట । అస్తార్షీత్; అస్తరిష్ట, అస్తృత ।

శేషం స్మృవత్

ఇతి స్వాది విశేషధాతవః.

అథ రుధాది విశేషధాతవః.

పిష్ఌ = సఞ్చూర్ణనే, (నూరుట) పరస్మైపదీ. సక॥ అనిట్.

పినష్టి	పింష్టః	పింషన్తి
పినక్షి	పింష్ఠః	పింష్ఠ
పినష్మి	పింష్వః	పింష్మః.
పినష్టు / పింష్టాత్	పింష్టామ్	పింషన్తు
పిణ్ఢి / పింష్టాత్	పింష్టమ్	పింష్ఠ
పినషాణి	పినషావ	పినషామ.
అపినట్ / అపినట్ ।	అపింష్టామ్ / అపింషమ్ ।	అపింషన్.

పింష్యాత్ । పిపేష । పేష్టా । పేక్ష్యతి పిష్యాత్ । అపిషత్ అపేక్ష్యత్ ।

ఏవం శిష్॥ కృతీ = ఛేదనే.

కృణత్తి కృన్తః కృన్తన్తీత్యాది రుధ్వత్. అర్ధధాతుకే నృత్వత్.

ఆత్మ॥

యుఙ్క్తే	యుఞ్జాతే	యుఞ్జతే-
యుఙ్క్షే	యుఞ్జాథే	యుఙ్గ్ధ్వే-
యుఞ్జే ।		

యునక్తు; యుఙ్క్తామ్ । అయునక్. అయుఙ్క్తామ్ అయుఞ్జన్-అయునక్ అయునజమ్; అయుఙ్క్త-ఆయుఞ్జ్హాతా:-అయుఞ్జి । యుఞ్జ్యాత్ । యుఞ్జీత । యుయోజ; యుయుజే । యోక్తాసి-సే । యోక్ష్యతి-తే । యుజ్యాత్; యుక్షీష్ట । అయుజత్; అయౌక్షీత్; అయుక్త ।

శేషం రుధ్వత్.

ఏవం రిచిర్, విచిర్; అఞ్జ్ధాతోః పరస్మైపదరూపాణి చ. విశేషస్తు-లుటి-అఙ్క్తా, అఞ్జితా ఇత్యాది వేట్కార్య మూహ్యమ్.

లుఙి తు-అఞ్జీత్ ఇత్యేవ విశేషః॥

భుజ = పాలనాభ్యవహారయోః. అనిట్ పాలనార్థే, పర॥ భక్షణార్థే అత్మ॥

భునక్తి భుఙ్క్తః. భుఞ్జన్తి-

భుఙ్క్తే-భుఞ్జాతే, భుఞ్జతే. యుజ్వత్.

ఇతి రుధాదయః.

అథ తనాది విశేషధాతవః.

షణు = దానే, ఉభయపదీ.

సనోతి-సనుతే । ఆశీర్లిఙి-సాయాత్-సన్యాత్; ఆ॥ సనిషీష్ట । లుఙి-ఆ॥ అసాత; అసనిష్ట-అసాథాః, అసనిష్ఠాః-శేషం తన్వత్॥

క్షిణు-క్షిణోతి, క్షేణోతి-క్షిణుతే, క్షేణుతే ।

ఏవమ్ ఋణు-ఋణోతి. అర్ణోతి-ఋణుతే, అర్ణుతే ।

ఏవం తృణ్, ఘృణ్, ధాతూ బోధ్యౌ.

(డు) కృఞ్ = కరణే (చేయుట) అనిట్

లటి-పర॥

కరోతి	కురుతః	కుర్వన్తి
కరోషి	కురుథః	కురుథ
కరోమి	కుర్వః	కుర్మః

ఆత్మ॥ లటి-

కురుతే	కుర్వాతే	కుర్వతే
కరుషే	కుర్వాథే	కురుధ్వే
కుర్వే	కుర్వహే	కుర్మహే.

లోటి-పర.

కరోతు, కురుతాత్	కురుతామ్	కుర్వన్తు
కురు, కురుతాత్	కురుతమ్	కురుత
కరవాణి	కరవావ	కరవామ

లోటి-ఆత్మ:-

కురుతామ్	కుర్వాతామ్	కుర్వతామ్
కురుష్వ	కుర్వాథామ్	కురుధ్వమ్
కరవై	కరవావహై	కరవామహై

లఙి-పర॥

అకరోత్	అకురుతామ్	అకుర్వన్
అకరోః	అకురుతమ్	అకురుత
అకరవమ్	అకుర్వ	అకుర్మ

ఆత్మ॥

అకురుత	అకుర్వాతామ్	అకుర్వత
అకురుథాః	అకుర్వాథామ్	అకురుధ్వమ్.
అకుర్వి	అకుర్వహి	అకుర్మహి.

విధిలిఙి-పర॥

కుర్యాత్	కుర్యాతామ్	కుర్యుః
కుర్యాః-	కుర్యామ్ ।	

ఆత్మ॥

కుర్వీత	కుర్వీయాతామ్	కుర్వీరన్
కుర్వీథాః-	కుర్వీయ ।	

లిటి-

చకార - చక్రే । కర్తా సి-(సే) । కరిష్యతి-(తే) ।

క్రియాత్ క్రియాస్తామ్ । క్రియాసుః కృషీష్ట కృషీయాస్తామ్ కృషీరన్ ।

లఙ్-

అకార్షీత్	అకార్ష్టామ్	అకార్షుః-
అకార్షీః	అకార్షమ్	అకార్ష్వ, అకార్ష్మ;
అకృత	అకృషాతామ్	అకృషత
అకృథాః	అకృషాథామ్	అకృధ్వమ్-
అకృషి	అకృష్వహి	అకృష్మహిః

అకరిష్యత్-అకరిష్యత॥

ఇతి తనాది విశేషధాతవః.

అథ క్ర్యాది విశేషధాతవః

బన్ధ=బన్ధనే (కట్టుట) అనిట్, పరస్మైపదీ.

బధ్నాతి	బధ్నీతః	బధ్నన్తి
బధ్నాసి	బధ్నీథః	బధ్నీథ
బధ్నామి	బధ్నీవః	బధ్నీమః.
బధ్నాతు, బధ్నీతాత్	బధ్నీతామ్	బధ్నన్తు
బధాన, బధ్నీతాత్	బధ్నీతమ్	బధ్నీత
బధ్నాని	బధ్నావ	బధ్నామ.
అబధ్నాత్	అబధ్నీతామ్	అబధ్నన్
అబధ్నాః-	అబధ్నామ్ ।	

బధ్నీయాత్-బధ్నీయాతామ్ । బబన్ధ । బన్ధా బన్ధారౌ బన్ధారః-బన్ధాస్మి। భన్త్స్యతి । బధ్యాత్-అభాన్త్సీత్ అభాన్ధామ్ అభాన్త్సుః - అభాన్త్సీః అబాన్ధమ్ అబాన్ధ- అభాన్త్సమ్ అభాన్త్స్వ అభాన్త్స్మ । అభన్త్స్యత్. ఏవం శ్రన్థ గ్రన్థ మన్థాదయః.

శ్రన్థితేత్యాది ఇట్కార్యం విశేషః.

అశ=భోజనే (తినుట)

అశ్నాతి	అశ్నీతః	అశ్నన్తి ।

అశ్నాతు । అశ్నాత్ ; అశ్నీయాత్ ।
ఆశ అశితేత్యాది.

ఏవమ్ పుష్—పుష్ణాతి । ముష్-ముష్ణాతీత్యాది చ

శేషం బన్ధవత్.

*జ్ఞా=అవబోధనే (ఎఱుఁగుట) అనిట్.

జానాతి జానీతః జానన్తి-జనాసి- జానామి । జానాతు, జానీతాత్ జానీతామ్ జానన్తు-జానీహి, జానీతాత్—జానాని జానావ జానామ । అజానాత్ అజానీతామ్ అజానన్-అజానాః-అజానామ్ । జానీయాత్ । జజ్ఞౌ । జ్ఞాతేత్యాది ర్ధ్యేవదార్ధధాతుకే.

జ్యా=వయోహానౌ. జినాతి । జినాతు । అజినాత్ । జినీయాత్ । ఆశీర్లిజి-జీయాత్.

శేషం జ్ఞావత్.

శౄ=హింసాయామ్ సేట్. శృణాతి । శృణాతు । అశృణాత్ । శృణీయాత్ । శశార శశ్రతుః, శశరతుః-శశరివ, శశ్రివ ।

శేషం తౄవత్ ।

ఏవం దౄ; పౄ; గౄ; మౄ ఇత్యాదయ ఋకారాన్తాః శితి సమాన రూపాః.

ఇతి పరస్మైపదినః.

పూఞ్=పవనే (శుద్ధిచేయుట) సేట్. శితిపరే ప్వాదీనాం (హ్రస్వః)

లటి-పర:-

పునాతి	పునీతః	పునన్తి
పునాసి-	పునామి;	

ఆత్మ॥
పునీతే పునాతే పునతే-పునీషే-పునే ।

లోటి-పర॥
పునాతు. పునీతాత్-పునీహి-పునాని;

---

* ఆపహ్నువేజ్ఞః అకర్మకాచ్చ. సమ్ప్రతిభ్యామనాధ్యానే॥ ౧-౩-౪౪-౪౬॥ ఇత్యాదినా జ్ఞాధాతో రాత్మనే పద త్వేతు జానీతే జానాతే జానతే । ఇత్యాది సర్వం క్రీఞ్ వదూహనీయమ్.

ఆత్మ-

పునీతామ్-పునీష్వ-పునై ।

లఙి-

అపునాత్-అపునీత । పునీయాత్-పునీత । పుపావ-పుపువే । పవితా । పవిష్యతి-(తే) । పూయాత్-పవిషీష్ట । అపావీత్-అపవిష్ట, అపవిష్యత్-త ।

ఏవం లూ ధూ ఇత్యాది.

గ్రహ=ఉపాదానే, (గైకొనుట)

సక॥ సేట్.

§ లటి—పర

గృహ్ణాతి	గృహ్ణీతః	గృహ్ణన్తి-
గృహ్ణాసి-	గృహ్ణామి;	

లటి-ఆత్మ॥

గృహ్ణీతే గృహ్ణాతే గృహ్ణతే-గృహ్ణీషే-గృహ్ణే ।

లోటి-పర॥

గృహ్ణాతు,గృహ్ణీతాత్-గృహాణ, గృహ్ణీతాత్-గృహ్ణాని;

ఆత్మ॥

గృహ్ణీతామ్	గృహ్ణాతామ్	గృహ్ణతామ్-

గృహ్ణీష్వ- గృహ్ణీధ్వమ్-గృహ్ణై,

అగృహ్ణాత్; అగృహ్ణీత । గృహ్ణీయాత్; గృహ్ణీత,

జగ్రాహ	జగృహతుః	జగృహుః
జగ్రహిథ	జగృహథుః	జగృహ

జగ్రాహ, జగ్రహ జగృహివ జగృహిమ; జగృహే-జగృహిషే ।

గ్రహీతాసి-(సే) । గహీష్యతి- (తే) । గృహ్యాత్, గ్రహీషీష్ట ।

అగ్రహీత్

అగ్రహీష్టామ్	అగ్రహీషుః-	అగ్రహీః-
అగ్రహీషమ్;	అగ్రహీష్ట	అగ్రహీషాతామ్.

---

§ గ్రహిజ్యావయివ్యధివష్టి విచతివృశ్చతి పృచ్ఛతి భృజ్జతీనాంఙితిచ. లిట్యభ్యాసస్యోభయేషామ్ ॥౬-౧-౧౬-౧౭॥ కితిఙితిచ సమ్ప్రసారణం స్యాత్॥ గ్రహోఽలిటిదీర్ఘః ॥౭-౨-౩౭॥ ఏకాచో గ్రహేర్విహితస్య ఇటోదీర్ఘః స్యాత్ నతు లిటి.

అగ్రహీషత అగ్రహీష్ఠాః- అగ్రహీషి ।
అగ్రహీష్యత్-(త)

ఇత్యుభయపదినః.
ఇతి క్ర్యాది విశేషధాతవః.

ఏవం కర్తరి దిఙ్మాత్రమత్ర ప్రాయశః ప్రసిద్ధానాం రూపభేదవతాం ధాతూనాం విశేష రూపాణ్యేవ ప్రాదిర్శిషత. అనుక్తాని తు సామాన్యధాతువదూహ్యాని. ఇతోధికం జిజ్ఞాసుభిస్తు మదీయధాతురత్నావళ్యుత్తరార్ధే సవిధి ప్రపఞ్చితాని రూపాణి సర్వాణ్యపి సన్ద్రిష్టవ్యానీత్యలం పల్లవితేన.
సన్ద్రిష్టవ్యానీత్యలం పల్లవితేన.

అథ హేతుమణ్ణిజన్త ప్రకరణమ్

(౧) ప్రయోజకవ్యాపారే ప్రేరణాదౌ వాచ్యేధాతో ర్ణిచ్ స్యాత్. భవన్తం ప్రేరయతీత్యర్థే భూధాతోర్ణిచి, భూ + ఇ ఇతిస్థితే.

(౨) అజన్తాఙ్గస్య, అకారోపధ ధాతుషు ఉపధాభూతాకారస్య చ వృద్ధిస్స్యాత్ ఞితి ణిత చ ప్రత్యయే పరే. ఇత్యనేన ఊకారస్య ఔకారే ఆవాదేశే చ = భావి, ఇత్యస్య ధాతుత్వాల్లడాదౌ, తిపి, శపి, గుణాయాదేశయోశ్చ సతోః భావి + అ + తి = భావయతి । కృ + ణిచ్ = కారయతి. వాచ్-వాచయతీత్యాది రూపాణి సిధ్యన్తి. ఏవ ముత్తరత్రాపి.

(౩) ఋకారోపధ ధాతుషు ఉపధాభూత ఋవర్ణస్య స్థానే ఋకారో వా భవతి చఙ్పరే ణౌ పరతః. అనేన గుణవృద్ధీ వికల్పేన స్త ఇతి భావః

దృశ్-అదీదృశత్, అదదర్శత్. మృజ్-అమీమృజత్, అమమార్జత్. ఇత్యాదయ ఋకారోపధ ధాతుషు ద్రష్టవ్యాః.

(౪) లుఙి చఙ్పరక ణౌ పరతః యదఙ్గం తస్యోపధాయాః హ్రస్వః లఘు పరకాభ్యాసాకారస్య ఇత్వం దీర్ఘశ్చ స్యాత్;ఋదితాముపధాయాః, అగ్లోపినః, శాస్ధాతోశ్చ, న భవతి; భ్రజాదీనాం వా యథా—

(౧) హేతుమతిచ ॥౩-౧-౨౬॥ (౨) అచోఞ్ణితి, అత ఉపధాయాః ॥౭-౨-౧౧౫-౧౧౬॥ (౩) ఉదృత్ ॥౭-౪-౭॥ (౪) ణౌ చ ఙ్యుపధాయా హ్రస్వః, నాగ్లోపిశాస్వృదితామ్, భ్రాజభాస భాషదీప జీవమీలపీడామన్యతరస్యామ్॥౭-౪-౧-౨-౩॥ దీర్ఘోలఘోః॥

చ్యు- చ్యావయతి । అచిచ్యవత్,
ఽచుచ్యవత్.
ఛో- ఛాయయతి । అచిచ్ఛయత్
జభ్- జమ్భయతి । అజజమ్భత్
జాగృ- జాగరయతి । అజజాగరత్.
జి-జాపయతి । అజీజపత్.
జీవ్- అజిజీవత్ । అజీజివత్.
తన్- తానయతి । అతీతనత్.
తుద్- తోదయతి । అతూతుదత్.
తౄ- తారయతి । అతీతరత్.
త్వర్- త్వరయతి । అతిత్వరత్.
దరిద్రా- దరిద్రయతి । అదద
రిద్రత్.
దా- దాపయతి । అదీదపత్
దీవ్- దేవయతి । అదీదివత్.
దీప్- దీపయతి । అదిదీపత్,
అదీదిపత్.
దుష్- దూషయతి । అప్రియార్థే తు
దోషయతి, దూషయతి వా చిత్తం
కామః- అదూదుషత్,
దౄ- దారయతి । అదదరత్.
ద్యుత్- ద్యోతయతి । అదిద్యుతత్.
ద్రు- ద్రావయతి । అదుద్రువత్,
అదిద్రవత్.
ధా- ధాపయతి । అదీధపత్.
పా = పానే- పాయయతి। అపీప్యత్।
పా = రక్షణే- పాలయతి। అపీపలత్.
పీడ్- పీడయతి । అపిపీడత్ ।
అపీపిడత్ ।
పూ- పావయతి । అపీపవత్ ।
పౄ- పారయతి । అపీపరత్ ।
ప్రథ్- ప్రథయతి । అపప్రథత్
ప్రు- ప్రావయతి । అపిప్రవత్ ।
అపుప్రవత్,
ప్లు- ప్లావయతి । అపిప్లవత్,
అపుప్లవత్ ।
భణ్-భాణయతి । అబీభణత్,
అబభాణత్.
భాష్- అబీభషత్, అబభాషత్.
భాస్- అబీభసత్. అబభాసత్.
భీ- ప్రయోజకాద్భయశ్చేత్. భీష
యతే. భాపయతే. అన్యత్ర
భాయయతి । అబీభిషతేత్యాది.
భూ-భావయతి । అబీభవత్ ।
భ్రస్జ్-భ్రజ్జయతి । భర్జయతి ।
అబభ్రజ్జత్ । అబభర్జత్ (త)
భ్రాజ్- అబిభ్రజత్, అబభ్రాజత్.
మీల్- అమీమిలత్, అమిమీలత్.
మూ- మావయతి । అమీమవత్ ।
మృ- మారయతి । అమీమరత్ ।
మ్రద్- మ్రదయతి। అమమ్రదత్ ।
యు- యావయతి। అయూయవత్ ।
రఞ్జ్- రఞ్జయతి పక్షిణః, మృగ
యార్థేతు రజయతి, మృగాన్.
రణ్- రాణయతి, రణయతి ।
అరీరణత్, అరరాణత్
రధ్- రన్ధయతి । అరరన్ధత్.
రభ్- రమ్భయతి । అరరమ్భత్

రీ- రేవయతి । అరీరవత్ ।
రుధ్- రోధయతి । అరూరుధత్ ।
రుహ్- రోపయతి । రోహయతి ।
లభ్- లమ్భయతి । అలలమ్భత్ ।
లీ- స్నేహద్రవేర్థే లీనయతి, లాల యతి, లాయయతి, లాపయతి వా ఘృతమ్. అన్యత్ర లోహం విలాపయతి, విలాయయతి.
లుప్- లోపయతి, అలూలుపత్, అలులోపత్ ।
లూ- లావయతి । అలీలవత్.
వా- గత్యాదౌ-వాపయతి । అవీవ పత్ ।
వీ- గర్భగ్రహణార్థే-వాపయతి, వాయయతి వా గాః పురో వాతః.
వృత్- వర్తయతి । అవీవృతత్॥ అవవర్తత్.
వేఞ్- వాయయతి । అవీవయత్,
వేష్ట్- వేష్టయతి అవవేష్టత్, అవి వేష్టత్.
వై- కమ్పనార్థే-వాజయతి. అన్యత్రవాపయతి.
వ్యేఞ్- వ్యాయయతి । అవివ్యయత్.
వ్లీ- వ్లేపయతి । అవివ్లపత్.
శద్- శాతయతి, శరమ్గతౌ, తురగాన్శాదయతి గోవిన్దః.
శాస్- శాసయతి । అశశాసత్.
శో-శాయయతి । అశీశయత్
శ్రణ్- శ్రాణయతి । అశిశ్రణత్, అశశ్రాణత్.
శ్రు- శ్రావయతి । అశిశ్రవత్, అశుశ్రవత్.
శ్వి- శ్వాయయతి । అశూశవత్, అశిశ్వయత్ ।
సిధ్- ఐహలౌకికేఽర్థే సాధయ త్యన్నం వటుః పారలౌకికేఽర్థే సేధయతి తాపసం తపః.
సు- సావయతి । అసూసువత్ ।
సో- సాయయతి । అసీషయత్ ।
స్తమ్భ్- స్తమ్భయతి । అతస్త మ్భత్.
స్తౄ- స్తారయతి । అతస్తరత్
స్థా- స్థాపయతి । అతిష్ఠిపత్.
స్ఫాయ్- స్ఫావయతి, అపస్ఫవత్.
స్ఫుర్- స్ఫారయతి, స్ఫోరయతి । అపుస్ఫురత్, అపుస్ఫరత్ ।
స్మి-ప్రయోజకాద్విస్మయే ద్యోత్యే విస్మాపయతే, అన్యత్ర విస్మా యయతి। అసిష్మప (య) త్.
స్మృ- స్మారయతి । అసస్మరత్
స్రు- స్రావయతి । అసిస్రవత్ । అసుస్రవత్.
స్వప్- స్వాపయతి । అసూషుపత్,
స్పృశ్- స్పాశయతి । అపస్పశత్.
హన్- ఘాతయతి । అజీఘనత్.
హా- హాయయతి । అజీహయత్.

హు— హావయతి । అజూహవత్. హ్వే— హ్వాయయతి । అజుహావత్
హ్రీ— హ్రేపయతి । అజిహ్రిపత్. అజూహవత్.

ఇతి హేతుమణ్ణిజన్త ప్రకరణమ్.

అథ సన్నన్త ప్రకరణమ్

(౧) ఇష్ధాతోః కర్మభూతాత్ ఇష్ ధాతునా సహ ఏకకర్తృ కాద్ధాతోః ఇచ్ఛార్థే సన్ ప్రత్యయో వా స్యాత్; సనః వైకల్పికత్వా త్పక్షే శిష్యః పఠితు మిచ్ఛతీత్యాది వాక్యమపి వ్యవహ్రియతే. సనిసతి ద్విత్వే అభ్యాసాకారస్య ఇత్సంజ్ఞా. "స" ఇత్యవశిష్యతే. తస్య ధాతుత్వాల్లడాదౌ ద్విత్వాదికార్యే సన ఆర్ధధాతుకత్వా దిడాగమే చ సతి శిష్యః పఠితు మిచ్ఛతీత్యర్థే- పఠ్ + స, పపఠ్ + ఇ + స, షత్వే చ కృతే = పిపఠిషతి.

(౨) సనః పూర్వో యోధాతు స్తేన తుల్యం సన్నన్తాదపి యథా సమ్భవం పరస్మై పదాత్మనేపదే భవతః. యథా-భూ-బుభూషతి ఏధ్-ఏది ధిషతే. ణీఞ్-నినీషతి. నినీషతే; ఏవం జ్ఞేయమ్.

భవితు మిచ్ఛతీత్యర్థే బు + భూ + స + తి. షత్వమ్ (ఇడ్గుణౌన) = బుభూషతి బుభూషతః బుభూషన్తి । బుభూషసి-బుభూషామి । బుభూషతు-బుభూష-బుభూషాణి । అబుభూషత్ । బుభూషేత్ । బుభూషాఞ్చకార-బభూవ, ఆస । బభూషితా । బభూషిష్యతి । బుభూష్యాత్ । అబుభూషీత్ । అబుభూషిష్యత్.

ఏవం పరస్మైపదినస్సర్వే జ్ఞేయాః

ఏధితు మిచ్ఛతి = ఏదిధిషతే ఇత్యాది ముద్వత్ బోధ్యమాత్మనేపదిషు.
విశేషరూపాణ్యకారాదిక్రమేణ వక్ష్యన్తే

అఞ్జ్- అఞ్జితు మిచ్ఛతి—అఞ్జిజిషతి. అన్- అనితుమ్ * ప్రాణిణిషతి.
అద్- అత్తుమిచ్ఛతి-జిఘత్సతి. అశ్- అశితుమ్-అశిశిషతే

(౧) ధాతోః కర్మణ స్సమానకర్తృకాదిచ్ఛాయాం వా॥౩-౧-౭.
(౨) పూర్వవత్సనః ॥౧-౩-౬౨॥
* సర్వత్ర ఇచ్ఛతీత్యధ్యా హర్తవ్యమ్. క్వచిత్తుమున్నన్తశ్చ.

ఆప్- ఆప్తుమ్-ఈప్సతి.

ఇక్ } ఏతుమిచ్ఛతి = అధిజిగమిషతి

ఇణ్ } బోధనార్థే ప్రతీషిషతి,

ఇఙ్- అధే తుమ్ = అధిజిగాంసతే.

ఇష్- ఏష్టితుమ్-ఏషిషిషతి.

ఈక్ష్- ఈక్షితుమ్-ఈచిక్షషతే.

ఈర్ష్య- ఈర్ష్యియిషతి. ఈర్ష్యిషిషతి.

ఊర్ణు- ఊర్ణునూషతి, ఊర్ణునువిషతి,
ఊర్ణునవిషతి (తే) ।

ఋ- అర్తుమ్-అరిరిషతి ।

ఋధ్- అర్ధితుమ్-ఈర్త్సతి,
అర్దిధిషతి.

కృత్- కర్తితుం-చికర్తిషతి,
చికృత్సతి.

కృ- కర్తుమ్-చికీర్షతి (తే)

కృప్- కల్పితుమ్-చికల్పిషతే-
చిక్లృప్సతే, చిక్లృప్సతి.

కౄ- కరితుమిచ్ఛతి-చికరిషతి

క్రమ్- క్రమితుమిచ్ఛతి-చిక్రమిషతి
ఉపచిక్రంసతే.

క్రీ- క్రేతుమ్-చిక్రీషతి (తే)

ఖిద్- ఖేత్తుం-చిఖిత్సతి (తే)

గమ్- గన్తుమ్- జిగమిషతి,
సఞ్జిగంసతే.

గౄ- జిగరిషతి-జిగలిషతి ।

గుహ్- గూహితుమ్-జిఘుక్షతి (తే)

గ్రహ్- గృహీతుమ్-జిఘృక్షతి.

చి- చేతుమ్-చికీషతి, చిచీషతి (తే)

ఛిద్- ఛేత్తుమ్-చిఛిత్సతి.

జి- జేతుమ్-జిగీషతి.

జ్ఞప- జ్ఞీప్సతి. జిజ్ఞాపయిషతి
అమితస్తు జిజ్ఞాపయిషతి (తే)

జ్ఞా- జ్ఞాతుమ్-జిజ్ఞాసతే

ణు- నవితుమ్-నునూషతి.

తన్- తనితుమ్-తితనిషతి, తితంసతి,
తతాంసతి-(తే)

తుద్- తోత్తుమ్-తుతుత్సది (తే)

తృంహ్-తితృంక్షతి, తితృహిషతి.

తౄ- తితరి (రీ) షతి, తితీర్షతి.

త్యజ్- త్యక్తుమ్ తిత్యక్షతి.

దమ్భ్- ధిప్సతి, ధీప్సతి,
దిదమ్భిషతి.

దరిద్రా- దిదరిద్రిషతి-దిదరిద్రాసతి.

దాణ్- దాతుమ్-దిత్సతి, దిత్సతే.

దాణ్- దో = దిత్సతి.

దాస్- దైస్ = దిదాసతి.

దివ్- దేవితుమ్-దిదేవిషతి,
దిద్యూషతి.

దిశ్- దేష్టుమ్-దిదిక్షతి-(తే)

దీఙ్- దాతుమ్ దిదీషతే

దుహ్- దోగ్ధుమ్-దుధుక్షతి (తే)

దృఙ్- దర్తుమ్-దిదరిషతే.

దృశ్- ద్రష్టుమ్-దిదృక్షతే.

దేఙ్- దాతుమ్-దిత్సతే.

ద్యుత్- దిద్యుతిషతే, దిద్యోతిషతే.

ధా- దే-ధాతుమ్-ధిత్సతి-(తే)

ధృ- ధర్తుమ్-దిధరిషతి.

ధృఙ్- ధర్తుమ్-దిధీర్షతి (తే)

ధ్వృ- ధ్వర్తుమ్-దుధ్వూర్షతి

నశ్- నినశిషతి, నినఙ్క్షతి.

నృత్- నినర్తిషతి, నినృత్సతి
పచ్- పక్తుమ్-పిపక్షతి (తే)
పత్- పతితుమ్-పిపతిషతి-పిత్సతి.
పద్- పత్తుమ్ పిత్సతే.
పూఙ్- పవితుమ్-పిపవిషతే,
ణ్యన్తస్య పిపావయిష్యతి (తే)
ప్రచ్ఛ్- ప్రష్టుమ్-పిపృచ్ఛిషతి.
భిద్- భేత్తుమ్ బిభిత్సతి (తే)
భి- భేతుమ్ బిభీషతి
భుజ్- భోక్తుమ్-బుభుక్షతి (తే)
భూ- ణౌ- బిభావయిషతి-(తే)
భృ- బుభూర్షతి, బిభరిషతి.
భ్రస్జ్- భ్రష్టుమ్ బిభ్రజ్జిషతి,
బిభర్జిషతి, బిభ్రక్షతి. బిభర్క్షతి
(తే)
మస్జ్- మంష్టుమ్-మిమజ్క్షతిం
మా- మాతుమ్ మిత్సతి-(తే)
ఏవమ్-మిఙ్, మీఞ్, మేఙ్
ధాతవః,
ముచ్- మోక్తుమ్, మోక్షతే,
ముముక్షతే వా వత్సస్స్వయమ్.
సకర్మకస్య తు ముముక్షతివత్సమ్.
ముష్- మోషితుమ్-ముముషిషతి.
మృ- మర్తుమ్-ముమూర్షతి,
మృజ్- మిమృక్షతి, మిమార్జిషతి,
యజ్- యష్టుమ్-యియక్షతి (తే)
యు- యవితుమ్, యియవిషతి,
యుయూషతి. ణౌ-యియావ
యిషతి.

రభ్- రబ్ధుమిచ్ఛతి-రిప్సతే ।
రమ్- రన్తుమిచ్ఛతి-రిరంసతే.
రాధ్- రాద్ధుమ్-రిత్సతీతి హింసా
యామ్ అన్యత్ర ఆరిరాత్సతి ।
రు- రవితుం-రురూషతి. ఏవముదన్తాః.
రుచ్- రురుచిషతే-రురోచిషతే.
ఏవముకారోపధక హలాది
రలన్తాః.
రుద్- రోదితుమ్-రురుదిషతి.
రుధ్- రోద్ధుం-రురుత్సతి (తే)
లభ్- లబ్ధుమిచ్ఛతి-లిప్సతే.
లిఖ్- లేఖితుమ్. లిలిఖిషతి, లిలేఖిషతి.
ఏవ మిదుపధక హలాదిరలన్తాః.
లూ- లవితుమ్ లులూషతి (తే)
వచ్- వక్తుమ్-వివక్షతి-(తే)
విద్- వేదితుమ్-వివిదిషతి
వృ- వువూర్షతి, వివరిషతి, వివరీషతి-
(తే) ఏవ మృకారాన్తోఽపి.
వృత్- వివర్తిషతే, వివృత్సతి.
వృధ్- వివర్ధిషతే, వివృత్సతి,
శక్- శక్తుమ్-శిక్షతి-(తే)
శాస్- శాసితుమ్-శిశాసతి.
శీ- శయితుమ్-శిశయిషతే.
శృధ్- శిశర్ధిషతే-శిశృత్సతి.
శ్రి- శిశ్రయిషతి, శిశ్రీషతి.
శ్రు- శ్రోతుమ్-శుశ్రూషతే, ణౌ-
శిశ్రావయిషతి, శుశ్రావయిషతి.
శ్వి- ణౌ-శిశ్వాయయిషతి, శుశావ
యిషతి (తే)

సన్-సిసనిషతి, సిషాసతి.
సహ్-సోఢుమ్-సిసహిషతే. ణౌ-
సిసాహయిషతి (తే)
సాధ్- సాద్ధుమ్-సిసాత్సతి,
సిచ్-సేక్తుమ్-సిసిక్షతి పరిషిషిక్షతి.
సిధ్-సేద్ధుమ్-సిషిత్సతి. సేధితుమ్-
సిషేధయిషతి, ణౌ-సిషాధ
యిషతి.
సివ్- సుస్యూషతి, సిసేవిషతి.
సు- సోతుమ్-సుసూషతి (తే)
స్తు- స్తోతుమ్-తుష్టూషతి (తే)
స్థా- స్థాతుమ్-తిష్ఠాసతి-(తే)
స్ఫుర్- ణౌ-పుస్ఫారయిషతి.
స్మృ- స్మేతుమ్-సిస్మయిషతే.
స్యన్ద్- సిస్యన్త్సతి, సిస్యన్దిషతే,
సిస్యన్త్సతే.
స్రు- స్రోతుమ్-సుస్రూషతి ణౌ-
సిస్రావయిషతి సుస్రావయిషతి.
స్వప్- స్వప్తుమ్-సుషుప్సతి. ణౌ-
సుష్వాపయిషతి (తే)
స్వృ- సుస్వూర్షతి. సిస్వరిషతి.
హన్- హన్తుమ్-జిఘాంసతి.
హా- హాతుమ్-జిహాసతి.
హి- హేతుమ్-జిఘీషతి.
హు- హోతుం-జుహూషతి.
హృ- హర్తుమ్-జిహీర్షతి (తే)
హ్వేఞ్- హ్వాతుమ్-జుహూషతి,
ణౌ- జుహావయిషతి (తే)

ఇచ్ఛా సన్నన్తాత్సప్రత్యయో నభవతి. స్వార్థ సన్నన్తాత్తు సన్ భవత్యేవ.

యథా-చికిత్సితు మిచ్ఛతీత్యర్థే చికిత్సిషతి. ఏవం జుగుప్సిషతే, మీమాంసిషత ఇత్యాది.

ఇతి సన్నన్తప్రకరణమ్.

అథ యఙన్తప్రకరణమ్

(౧) హలాదిరేకాచ్కశ్చ యో ధాతుస్తస్మా ద్యఙ్ప్రత్యయ స్స్యాత్ పౌనఃపున్యే అతిశయే చ ద్యోత్యే; "య" ఇత్యవశిష్యతే. యఙః ధాతుత్వాల్లడాదయః- ఙిత్వా దాత్మనేపదమ్, భూ+య×తే, ద్విత్వాదికార్యే సతి "బు+భూ+య+తే" ఇతిస్థితే.

(౨) యఙి; యఙ్లుకి చ అభ్యాసస్య ఇకః గుణః స్యాత్. అనేన గుణే సతి=బోభూయతే బోభూయేతే బోభూయన్తే. బోభూయతామ్ ।

(౧) ధాతోరేకాచో హలాదేః క్రియాసమభిహారే యఙ్ ॥౩-౧-౨౨॥
(౨) గుణోయఙ్లుకోః ॥౭-౪-౮౨॥

అబోభూయత । బోభూయేత । బోభూయాఞ్చక్రే, బభూవ, ఆస । బోభూయితాసే । బోభూయిష్యతే-బోభూయిషీష్ట । అబోభూయిష్ట । అబోభూయిష్యత ఏవం ముద్ వద్రూపాణి.

(౩) సూచ, సూత్ర, మూత్ర, అట, ఋ, అశూ, ఊర్ణు, ఏభ్యోపి యఙ్స్యాత్. "య" ఇత్యేతద్ధలన్తపరశ్చే దార్ధధాతుకే లుప్యతే. సోసూచ్యతే । సోసూచ్యతామ్ । అసోసూచ్యత । సోసూచ్యేతే । సోసూచాఞ్చక్రే । సోసూచితా । సోసూచిష్యతే । సోసూచిషీష్ట । అసోసూచిష్ట । అసోసూచిష్యత । ఏవం హలన్తేషు సర్వత్ర ఆర్ధధాతుకే యలోపో ద్రష్టవ్యః । సోసూత్ర్యతే, అటాట్యతే, అరార్యతే, అశాశ్యతే, ఊర్ణోనూయతే.

(౪) గత్యర్థకేభ్యో ధాతుభ్యః యఙ్ భవతి చేత్కౌటిల్యేర్థే ఏవ న తు పౌనఃపున్యాతిశయయోః. కుటిలం వ్రజతీత్యర్థే=వావ్రజ్యతే.

(౫) లుప, సద, చర, జప, జభ, దహ, దశ, గౄ, ఏభ్యో యఙ్స్యాచ్చేద్ధాత్వర్థగర్హాయా మేవ న తు క్రియాసమభిహారే.
గర్హితం లుమ్పతి=లోలుప్యతే. గర్హితం సీదతి=సాసద్యతే-ఇత్యాది.

(౬) ఋ కారవతాం ధాతూనా మభ్యాసస్యరీగాగమ స్స్యాత్యఙి, యఙ్లుకి చ; అనునాసికాన్తానా మదన్తాభ్యాసస్య నుగాగమః; వఞ్చ్, స్రంస్. ధ్వంస్, భ్రంస్, కస్, పత్, పద్, స్కన్ద్, ఏషా మభ్యాసస్య నీగాగమ ఇతి బోధ్యమ్. నృత్-నరీనృత్యతే; రం-రంరమ్యతే; వఞ్చ్-వనీవచ్యత ఇత్యాది. విశేషాశ్చ అకారాదిక్రమేణ బోధ్యాః.-

కస్- కనీకస్యతే.
కు- కోకూయతే; చోకూయతే
కృ-చేక్రీయతే. సమ్+కృ=సఞ్చేస్క్రీయతే.
కృత్- చేకీర్త్యతే.
కృప్- చలీక్లృప్యతే.
క్రమ్- చఙ్క్రమ్యతే.
ఖ్యా- చాఖ్యాయతే.
గమ్- జఙ్గమ్యతే.
గా- జేగీయతే.

---

(౩) సూచి సూత్రి మూత్ర్యట్యర్త్యశూర్ణోతిభ్యో యఙ్వాచ్యః.
(౪) నిత్యం కౌటిల్యేగతౌ॥ (౫) లుప, సద, చర, జప, జభ, దహ, దశ, గౄభ్యో-భావగర్హాయామ్. (౬) రీగృదుపధస్య చ ఇత్యాది.

గృ- జేగిల్యతే।
గ్రహ్- జరీగృహ్యతే।
ఘుష్- జోఘుష్యతే.
ఘ్రా- జేఘ్రీయతే.
చర్- చఞ్చూర్యతే.
చి- చేకీయతే.
చుర్- చోచూర్యతే.
ఛిద్- చెచ్ఛిద్యతే.
జన్- జాజాయతే. జఞ్జన్యతే.
జప్- జఞ్జప్యతే.
జభ్- జఞ్జభ్యతే.
ఢౌక్- డోఢౌక్యతే
తన్- తన్తన్యతే.
తుద్- తోతుద్యతే.
తృప్- తరీతృప్యతే.
దహ్- దన్దహ్యతే,
దా- దేదీయతే
దివ్- దేదీవ్యతే.
దిశ్- దేదిశ్యతే।
దుహ్- దోదుహ్యతే
దృప్- దరీదృప్యతే.
దృశ్- దరీదృశ్యతే.
ధా-దేధీయతే.
ధ్మా- దేధ్మీయతే
ధ్వంస్- దనీధ్వస్యతే.
నమ్- నంనమ్యతే.
నశ్- నానశ్యతే.
నీ- నేనీయతే.
ను- నోనూయతే.
నృత్- నరీనృత్యతే.
పచ్- పాపచ్యతే.
పఠ్- పాపఠ్యతే.
పత్- పనీపత్యతే.
పద్- పనీపద్యతే.
పస్- పమ్పస్యతే
పా- పేపీయతే.
ప్యాయ్- పేపీయతే
ప్రచ్ఛ్- పరీపృచ్ఛ్యతే
ఫల్- పమ్ఫుల్యతే.
బుధ్- బోబుధ్యతే.
భఞ్జ్- బమ్భజ్యతే.
భామ్- బాభామ్యతే.
భిద్- బేభిద్యతే.
భ్రంస్- బనీభ్రస్యతే.
భ్రమ్- బమ్భ్రమ్యతే.
మా- మేమీయతే.
యమ్- యంయమ్యతే
యుజ్- యోయుజ్యతే.
రమ్- రంరమ్యతే,
రాజ్- రారాజ్యతే.
రుచ్- పౌనఃపున్యే రోరుచ్యతే.
రుధ్- రోరుధ్యతే.
లుప్- లోలుప్యతే.
వచ్- వావచ్యతే.
వఞ్చ్- వనీవచ్యతే.
వశ్- వావశ్యతే.
వృత్- వరీవృత్యతే
వ్యేఞ్- వేవీయతే.

క్రవశ్చ- వరీవృశ్చ్యతే.
శీ- శాశయ్యతే.
శుభ్- పౌనఃపున్యే శోశుభ్యతే.
శ్వి- శోశూయతే-శేశ్వీయతే.
సిచ్- సేసిచ్యతే.
సివ్- సేషీవ్యతే
సు- సోషూయతే.
స్కన్ద్- చనీస్కద్యతే.
స్తు- తోష్టూయతే.
స్థా- తేష్ఠీయతే.
స్పర్ధ్- పాస్పర్ధ్యతే.
స్మృ- సాస్మర్యతే.
స్యమ్- సేసిమ్యతే
స్రంస్- సనీస్రస్యతే.
స్వప్- సోషుప్యతే.
హన్- హింసాయామ్ జేఘ్నీయతే,
 గతౌ తు జఙ్ఘన్యతే.
హా- జేహీయతే
హ్వా- జోహూయతే.

ఇతి యఙన్త ప్రకరణమ్

అథ యఙ్లుగన్త ప్రకరణమ్.

యఙో బహులం లుక్ స్యాత్. ఆత్మనేపద నిమిత్తాభావా త్పరస్మై పదమేవ హలాది పిత్సార్వధాతుక స్థలే వికల్పేన ఈడాగమః- పక్షేగుణః- ద్విత్వాదికం సర్వమపి యఙన్తవ దూహనీయమ్.

పునఃపున రతిశయేన వా భవతి = బోభవీతి, బోభోతి బోభూతః బోభువతి బోభవీషి, బోభోషి, బోభూథః బోభూథ-భూభవీమి, బోభోమి- బోభూవః (మః) । బోభవీతు, బోభోతు, బోభూతాత్ బోభూతామ్ బోభువతు- బోభూహి, భోభూతాత్, బోభవాని । అబోభవీత్, అబోభోత్ అబోభూతామ్ అబోభవుః, అబోభవః, అబోభోః- అబోభవమ్, బోభూయాత్, బోభూయాతామ్, బోభవాఞ్చకార, బభూవ, ఆస । బోభవితా । బోభవిష్యతి । బోభూయాత్ బోభూయాస్తామ్ । అబోభూవీత్, అబోభోత్ అబోభూతామ్ అబోభూవుః-అబోభూవీః-అబోభూవమ్ । అబోభవిష్యత్ ఏవమూకారాన్తాః లూ పూ ఇత్యాదయః.

స్పర్ధ్-పునఃపునరతిశయేన వా స్పర్ధతే = పాస్పర్ధీతి, పాస్పర్ద్ధి, పాస్పర్ధః । పాస్పర్ధతి-పాస్పర్ధీషి పాస్పర్త్సి పాస్పర్ద్ధః పాప్పార్ద్ధ- పాస్పర్ధీమి-పాస్పర్ధ్మి, పాస్పర్ధ్వః పాస్పర్ధ్మః । పాస్పర్ధీతు, పాస్పర్ధు-

పాస్పర్ధి-పాస్పర్ధాని । అపాస్పర్ (ర్ధ్), అపాస్పాః । పాస్పర్ధ్యాత్ । పాస్పర్ధాఞ్చకార । పాస్పర్ధితా । పాస్పర్ధిష్యతి । పాస్పర్ధ్యాస్తామ్ । అపాస్పర్ధీత్ అపాస్పర్ధిష్యత్ ।

ఏవం హలన్తా ఏకాచ అకారవన్తః.

విద్-వేవిదీతి, వేవేత్తి వేవిత్తః వేవిదతి । వేవేదితా । అవేవేదీత్

ముద్-మోముదీతి మోమోత్తి మోముత్తః మోముదతి. ఏవముకారోపధా ధాతవః.

వృత్* వర్వృతీతి, వరివృతీతి, వరీవృతీతి, వర్వర్తి, వరివర్తి, వరీవర్తి-వర్వృత్తః, వరివృత్తః, వరీవృత్తః - వర్వృతతి, వరివృతతి - వరీవృతతి-వర్వృతీషి ౬ వర్వృత్థ ౩-వర్వృతీమి ౬ । వర్వర్తాఞ్చకార ౩ । వర్వర్తితా ౩ । వర్వర్తిష్యతి ౩ । అవర్వర్తీత్ ౩ ।

ఏవం వృధ్ వృత్ కృత్ ఛృతాదయ ఋకారోపధా జ్ఞేయాః.

కృ-చర్కరీతి, చరికరీతి, చరీకరీతి, చర్కర్తి, చరికర్తి-చరీకర్తి చర్కృతః, చరికృతః, చరీకృతః-చర్క్రతి, చరిక్రతి, చరీక్రతి, చర్కరీషి౬-చర్కృథః౩ - చర్కరీమి౬ । ఏవ మృదన్తా ఏకాచః.

తౄ=తాతర్తి, తాతరీతి, తాతీర్తః తాతిరతి-తాతర్షి, తాతరీషి, తాతర్తు, తాతరీతు-తాతీర్హి-తాతరాణి । అతాతరీత్. అతాతః. అతాతీర్తామ్ అతాతరుః । తాతీర్యాత్ । లఙి-అతాతారీత్ । అతాతరిష్యత్, అతాతరీష్యాత్.

ఏవం కౄ దౄ ఇత్యాదయః.

హన్ జఙ్ఘనీతి, జఙ్ఘన్తి జఙ్ఘతః జఙ్ఘ్నతి-జఙ్ఘనీషి, జఙ్ఘంసి । జఙ్ఘనీతు జఙ్ఘన్తు-జఙ్ఘహి । అజఙ్ఘనీత్. అజఙ్ఘన్ । జఙ్ఘన్యాత్ । జఙ్ఘనితా । వధ్యాత్ । అవధీత్ । అజఙ్ఘనిష్యత్.

గమ్-జఙ్గమీతి, జఙ్గన్తి జఙ్గతః, జఙ్గతి । జఙ్గమితా । అజఙ్గమీత్. ఏవమనునాసికాన్తాః. వఞ్చ్-వనీవఞ్చీతి, వనీవఙ్క్తి- వనీవక్తః వనీవచతి ఏవం స్రంసాదయః.

---

* యఙ్లుకిసతి - ఋకారోపధానామ్, ఋకారాన్తానాఞ్చ ధాతూనామభ్యాసస్య రుక్, రిక్, రీక్, ఏతే ఆగమాః పర్యాయేణ స్యుః. సర్వత్ర రూపత్రయమ్. పితి హలాదౌ సార్వధాతుకే వా ఈడాగమే సతి రూపషట్కఞ్చ లభ్యేషామ్.

గ్రహ్-జాగ్రహీతి, జాగ్రాఢి, జాగృఢః జాగ్రహతి-జాగ్రహీషి, జాఘ్రక్షి,

ప్రచ్ఛ్-పాప్రచ్ఛీతి, పాప్రష్టి, పాప్రష్టః. పాప్రచ్ఛతి. ఇత్యాది.

ఇతి యఙ్లుగన్త ప్రకరణమ్.

అథ భావకర్మప్రకరణమ్

(౧) సకర్మకేభ్యః కర్మణి, అకర్మకేభ్యో భావే లడాదయ ఇతి ప్రాగేవోక్తమ్. తత్ర భావకర్మవాచిని సార్వధాతుకే పరతః ధాతోర్యక్ ప్రత్యయస్స్యాత్. భావకర్మణో రాత్మనేపదమేవ,న తు పరస్మైపదమ్. తత్రాపి భావే ప్రథమ పురుషః ఏకవచనమేవ. న ద్వివచ నాది కర్మణి తు యథాపూర్వం సర్వపురుష వచనానీతి బోధ్యమ్.

యథా-భావే-భూయతే. కర్మణి- అనుభూయతే, అనుభూయేతే అనుభూయన్తే-అనుభూయసే-అనుభూయే । అనుభూయతామ్ । అన్వభూయత । అనుభూయేత । అనుబభూవే-అనుబభూవిషే॥

(౨) భావే, కర్మణి చ అజన్తానాం ధాతూనాం, హన్, గ్రహ్, దృశ్, ఏషాఞ్చ తాస్, స్య, సీయుట్, సిచ్, (లుట్, లృట్, ఆశీర్లిఙ్, లుఙ్, లృఙ్) ప్రత్యయేషు పరేషు (చిణ్వద్భావః) అఙ్గస్య గుణవృద్ధీ తాసాదీనామిడాగమశ్చ వా స్యాత్. లుఙి ప్రథమపురుషైకవచనస్య "త" ఇత్యస్య సర్వత్ర లోపః ధాతో శ్చిణ్ చ నిత్యం భవతి, చిణి పరతః అదన్తానాం యుగాగమశ్చ-యథా —

అనుభావితా, అనుభవితా । అనుభావిష్యతే, అనుభవిష్యతే । అనుభావిషీష్ట । అనుభవిషీష్ట అన్వభావి అన్వభావిషాతామ్ అన్వభవిషాతామ్, అన్వభావిషత, అన్వభవిషత అన్వభావిష్ఠాః అన్వభవిష్ఠాః-అన్వభావిషి అన్వభవిషి, అన్వభావిష్యత, అన్వభవిష్యత ఏవం భావకర్మ ప్రక్రియాయాం సర్వత్ర దశగణీయానా న్ధాతూనామపి ముద్ధాతావివ ప్రత్యయా స్సంయోజ్యాః.

దివ్-లటి-దీవ్యతే । లుఙి-అదేవి । ఏవం తుద్-తుద్యతే-అతోది.

(౧) లస్సకర్మణి చ భావేచా కర్మకేభ్యః ॥౩-౪-౬౯॥ సార్వధాతుకే యక్ ॥౩-౧-౬౭॥

(౨) స్యసిచ్ సీయుట్ తాసిషు భావకర్మణో రుపదేశేఽజ్ఝన గ్రహదృశాం వా చిణ్వదిట్చ ॥౬-౪-౬౨॥

చుర్— చుర్యతే-అచోరి ।

అద్— అద్యతే-అఘాసి ।

హు— హూయతే-అహావి ।

సు— సూయతే-అసావి ।

రుధ్— రుధ్యతే-అరోధి ।

తన్— తన్యతే-తాయతే-అతాని.

ఏవం జన, సన, ఖనామ్ । క్రీ-క్రీయతే-అక్రాయి అక్రాయిషాతామ్ అక్రేషాతామ్ ఇత్యాది.

ణిజన్తాత్కర్మణి-భావ్యతే । భావయాఞ్చక్రే, భావయామ్బభూవే, భావయామాసే, భావయితా, భావితా-భావయిష్యతే, భావిష్యతే, భావయిషీష్ట, భావిషీష్ట । అభావి అభావయిషాతామ్, అభావిషాతామిత్యాది.

ఏవం దివ్- దేవ్యతే ।

తుద్- తోద్యతే ।

చుర్- చోర్యతే ।

అద్- ఆద్యతే ।

హు- హావ్యతే ।

సు- సావ్యతే ।

రుధ్- రోధ్యతే ।

తన్- తాన్యతే, తాయతే ।

క్రీ- క్రాప్యతే ।

దా- దాప్యతే ।

స్థా- స్థాప్యతే ఇత్యాది.

సన్నన్తాత్కర్మణి-బుభూష్యతే । బుభూషాఞ్చక్రే । బుభూషితా । బుభూషిష్యతే । బుభూషిషీష్ట । అబుభూషి । అబుభూషిష్యత.

యఙన్తాద్భావే-బోభూయిష్యతే - యఙ్లుగన్తాత్తు బోభూయతే. బోభవాఞ్చక్రే । బోభావితా బోభవితా ఇత్యాదయ స్సామాన్యతః ప్రకరణానుసారేణ ఉన్నేయాః. అథ కర్మణి విశేషో వక్ష్యతే.-

గా— గాయతే । జగే । గాయితా, గాతా । గాయిష్యతే, గాస్యతే । గాయిషీష్ట గాసీష్ట । లుఙ్-అగాయి అగాయిషాతామ్ అగాసాతామ్ అగాయిషత,

అగాసత- అగాయిష్ఠాః, అగాస్థాః-అగాయిషి, అగాసి । అగాయిష్యత, అగాస్యత.

ఏవం-వా, గ్లా, ధ్మా, ఖా, ఇత్యాదీనా మాకారాన్తానాం రూపాణి॥ విశేషస్తు॥- ధా, ధేటోః-ధీయతే । లుఙి- అధాయి అధాయిషాతామ్, అధిషాతామ్ అధాయిషత, అధిషత- అధాయిష్ఠాః, అధిథాః- ఏవం దా, దే, దో, స్థా, ఏషాం రూపాణి.

దా, దో, దే ఏషామ్-దీయతే । దాప్-దైపోః-దాయతే ।

స్థా- స్థీయతే ।

మా- మీయతే ।

గై- గీయతే ।

పా- పానే = పీయతే ।

పా- రక్షణే, పై = అనయోః పాయతే ।

ఓహాక్- హీయతే.

ఓహాఙ్- హాయతే ।

సో- సీయతే ।

వ్యే- వీయతే

వే- ఊయతే

జ్యా- జీయతే.

నీ- నీయతే । నాయితా, నేతా ।

లుఙి— అనాయి అనాయిషాతామ్, అనేష్టామ్ అనాయిషత, అనేషత, అనాయిష్ఠాః, అనేష్ఠాః-అనాయిషి, అనేషి ।

స్తు-స్తూయతే । అస్తావి, అస్తావిషాతామ్, అస్తోషాతామ్, అస్తావిషత, అస్తోషత-అస్తావిష్ఠాః అస్తోష్ఠాః-అస్తావిషి, అస్తోషి ।

ఏవ మజన్తానాం రూపాణి. విశేషస్తు.-

కృ- క్రియతే । కారితా, కర్తా । అకారి అకారిషాతామ్.

స్మృ- స్మర్యతే-అస్మారి ।

ఋ- అర్యతే ।

స్తృ- స్తర్యతే ।

స్తౄ- స్తీర్యతే ।

పృా- పూర్యతే ।
హ్వే- హూయతే ।
యజ్- ఇజ్యతే । అయాజి-
ఏవం
వచ్- ఉచ్యతే ।
స్వప్- సుప్యతే ।
వప్- ఉప్యతే ।
వస్- ఉష్యతే ।
వహ్- ఉహ్యతే ।
వద్- ఉద్యతే ।
శ్వి- శూయతే ।
గ్రహ్- గృహ్యతే । అగ్రాహి
అగ్రాహిషాతామ్, అగ్రాహీషాతామ్ ।
వ్యధ్- విధ్యతే ।
వశ్- ఉశ్యతే ।
వ్యచ్- విచ్యతే
వ్రశ్చ్- వృశ్చ్యతే ।
ప్రచ్ఛ్- పృచ్ఛ్యతే ।
భ్రస్జ్- భృజ్జ్యతే ।
వది- వన్ద్యతే, అవన్ది.
ఏవమిదితః ।
బన్ధ్- బధ్యతే-అబన్ధి ।
స్రంస్- స్రస్యతే-అస్రంసి,
ఏవం నకారోపధాః
శాస్- శిష్యతే ।

హన- హన్యతే । హన్తా, ఘానితా । హనిష్యతే, ఘానిష్యతే । వధిషీష్ట । ఘానిషీష్ట । అఘాని, అఘానిషాతామ్, అహసాతామ్, అవధి, అవధిషాతామ్॥ జాగృ = జాగర్యతే-అజాగారి॥ దిశ్ = దిశ్యతే-అదేశి అధిక్షాతామ్ అధిక్షన్త-అదిక్షి క్షథాః-అదిక్షి-ఏవమనిటః ఇగుపధాః॥

పచ్ = పచ్యతే - అపాచి-అపక్షాతామ్, అపక్షత-అపక్థాః అపక్షి-ఏవ మనిట్కా హలన్తాః ॥

దృశ్ = దృశ్యతే, ఆదర్శి-అదర్శిషాతామ్, అదృక్షాతామ్, అదర్శిషత-అదృక్షత అదర్శిష్ఠాః, అదృష్ఠాః-అదర్శిషి, అదృక్షి॥

ఘటాదీనాం ణ్యన్తానాం ఘట్యతే । ఘటితా, ఘాటితా । ఘటిష్యతే, ఘాటిష్యతే । అఘాటి, అఘటి. అఘాటిషాతామ్, అఘటిషాతామిత్యాది ఘణా న్తం జ్ఞేయమ్.

శమ్ = శమ్యతే-అశమి ।

జన్ = జన్యతే-అజని ।

ఏవం దమ్యతే । అదమీత్యాది నాన్తా మాన్తాశ్చ॥ విశేషస్తు-

గమ్- గమ్యతే, అగామి ।

అగంస్థాః, అగథాః-అగంసి, అగసి ॥

కమ్ = కమ్యతే, అకామి-

అకామయిష్ఠాః, అకామిష్ఠాః, అకమిష్ఠాః,

చమ్ = ఆచమ్యతే-ఆచామి॥

వమ్ = వమ్యతే-అవామి.

ఏవం నమ్, రమ్, యమ్, మన్ ॥

భఞ్జ్- భజ్యతే, అభాజి, అభఞ్జి॥

లభ్- లభ్యతే-అలాభి, అలమ్భి॥

రధ్-రధ్యతే-అరన్ధ.

ఏవం రభ్, జభ్॥

తప్- తప్యతే - అతాపి అనుతాపార్థే-అన్వతప్త పాపేన అభ్యాహత ఇత్యర్థః.

ఇతి భావకర్మప్రకరణమ్

అథ పాణినీయధాతుపాఠః

ప్రారభ్యతే

ఓం నమస్పాణిని కాత్యాయన
పతఞ్జలిభ్యో మునిభ్యో మహద్భ్యో గురుభ్యః॥

భూ-సత్తాయా ముదాత్తస్పరస్మైభాషః ॥౧॥

అథ కత్థన్తాష్టత్రింశ దనుదాత్తేతః:- ఏధ-వృద్ధౌ । స్పర్ధ-సఙ్ఘర్షే । గాధృ-ప్రతిష్ఠాలిప్సయోర్గ్రన్థే చ । బాధృ-విలోడనే । నాథృ-నాధృ-యాచ్ఞోపతాపైశ్వర్యాశీష్షు. దధ-ధారణే. స్కుది ఆప్రవణే. శ్విది-శ్వైత్యే । వది-అభి-వాదనస్తుత్యోః । భది-కల్యాణే సుఖే చ । మది-స్తుతి మోదమద స్వప్న కాన్తిగతిషు. స్పదికించిచ్చలనే, క్లిది-పరిదేవనే । ముద-హర్షే । దద-దానే । ష్వద-స్వర్ద-ఆస్వాదనే । ఉర్ద-మానే క్రీడాయాఞ్చ । కుర్ద-ఖుర్ద-గుర్ద-గుద-క్రీడాయామేవ । షూద-క్షరణే । హ్రాద-అవ్యక్తే శబ్దే । హ్లాదీ-సుఖే చ । స్వాద-ఆస్వాదనే । పర్ధ-కుత్సితేశబ్దే । యతీ-ప్రయత్నే । యుతృ-జుతృ-భాసనే । విథృ-వేథృ-యాచనే । శ్రథి-శైథిల్యే । గ్రథి-కౌటిల్యే । కత్థ-శ్లాఘాయామ్ ॥

అథాష్టత్రింశ త్తవర్గీయాన్తాః పరస్మైపదినః.

అత-సాతత్యగమనే । చితీసఞ్జ్ఞానే । చ్యుతిర్ - ఆసేచనే । శ్చ్యుతిర్-శ్చుతిర్ క్షరణే । మన్థ-విలోడనే । కుథి-పుథి-లుథి-మథి-హింసా సఙ్క్లేశనయోః । షిధ-గత్యామ్ । షిధూ-శాస్త్రే మాఙ్గల్యే చ । ఖాదృ-భక్షణే । ఖద-స్థైర్యే హింసాయాఞ్చ । బద-స్థైర్యే । గద-వ్యక్తాయాం వాచి । రద-విలేఖనే । ణద-అవ్యక్తే శబ్దే । అర్ద-గతౌ యాచనే చ । నర్ద-గర్ద-శబ్దే । తర్ద-హింసాయామ్ । కర్ద-కుత్సితేశబ్దే । ఖర్ద-దన్దశూకే । అతి-అది-బన్ధనే । ఇది-పరమైశ్వర్యే । బిది-అవయవే (భిదీతిపాఠాన్తరమ్) గడి-వదనైక దేశే । ణిది=కుత్సాయామ్ ।టునది-సమృద్ధౌ । చది-ఆహ్లాదనే దీప్తౌ చ । త్రది-చేష్టాయామ్ । కది-క్రది-క్లది-ఆహ్వానే రోదనే చ । క్లిది-పరిదేవనే । శున్ధ-శుద్ధౌ ।

అథ కవర్గీయాన్తా అనుదాత్తేత ఏకచత్వారింశత్.-

శీకృ-సేచనే । (సీకృ ఇత్యేకే) లోకృ-దర్శనే । శ్లోకృ-సఙ్ఘాతే । ద్రేకృ-ధ్రేకృ-శబ్దోత్సాహయోః ॥ రేకృ-శఙ్కాయామ్ । సేకృ-స్రేకృ-స్రకి-శ్రకి-శ్లకి-గతౌ । శకి-శఙ్కాయామ్ । అకి-లక్షణే । వకి-కౌటిల్యే । మకి-

మణ్డనే । కక-లౌల్యే । కుక-వృక-ఆదానే । చక తృప్తౌ ప్రతిఘాతే చ । కకి-వకి-శ్వకి-త్రకి-ఢౌకృ-త్రౌకృ-ష్వస్క-వస్క-మస్క-టికృ-టీకృ-తికృ-తీకృ-రఘి-లఘి-గత్యర్థాః । (ష్వష్క-త్యే కే-తృతీయో దన్త్యాదిః. లఘిర్భోజన నివృత్తావపి ।) అఘి-వఘి-మఘి-గత్యాక్షేపే । (గతౌ గత్యారమ్భే చేత్యన్యే. మఘి-కైతవే చ ।) రాఘృ-లాఘృ-ద్రాఘృ-సామర్థ్యే । (ద్రాఘృ-ఆయామే చ-ధ్రాఘృ ఇత్యపి కేచిత్) । శ్లాఘృ-కత్థనే ।

అథ పరస్మైపదినః పఞ్చాశత్.—

ఫక్క-నీచైర్గతౌ । తక-హసనే । తకి కృచ్ఛ్రజీవనే బుక్క భషణే. కఖహసనే. ఓఖృ-రాఖృ-లాఖృ-ద్రాఖృ- ధ్రాఖృ-శోషణాలమర్థయోః । శాఖృ శ్లాఖు- వ్యాప్తౌ । ఉఖ-ఉఖి-వఖ-వఖి- మఖ-మఖి-ణఖ-ణఖి-రఖ - రఖి - లఖ-లఖి-ఇఖ-ఇఖి- ఈఖి-వల్గ-రగి-లగి- అగి వగి-మగి-తగి-త్వగి - శ్రగి-శ్లగి-ఇగి-రిగి-లిగి-గత్యర్థాః।

ఇహ ఖా న్తేమ రిఖ-త్రఖ-త్రఖి-శిఖి-ఇత్యపి చతురః కేచిత్పఠన్తి।త్వగి-కమ్పనే చ) । యుగి-జుగి-బుగి-వర్జనే । గఘ-హసనే । మఘి-మణ్డనే । శిఘి - ఆఘ్రాణే ।

అథ చవర్గీయాన్తాస్త్రాను దాత్తేత ఏకవింశతిః-

వర్చ-దీప్తౌ । షచ-సేవనే, సేచనే చ । లోచృ-దర్శనే । శచ-వ్యక్తాయాం వాచి । శ్వచ-శ్వచి-గతౌ । కచ-బన్ధనే । కచి-కాచి - దీప్తి బన్ధనయోః । మచ-ముచి-కల్కనే (కథనఇత్యేకే) మచి-ధారణోచ్ఛ్రాయ పూజనేమ । పచి వ్యక్తీకరణే । ష్టుచ-ప్రసాదే । ఋజ-గతిస్థానార్జనో పార్జ నేష । ఋజి-భృజీ-భర్జనే । ఏజృ-భ్రేజృ-భ్రాజృ-దీప్తౌ । ఈజ=గతి కుత్సనయోః ॥

అథ ఏకసప్తతిర్వ్యజ్యన్తాః పరస్మైపదినః.-

శుచ-శోకే । కుచ-శబ్దేతారే । కుఞ్చ - క్రుఞ్చ - గతికౌటిల్యాల్పీ భావయోః । లుఞ్చ-అపనయనే । అఞ్చ-గతిపూజనయోః । వఞ్చ-చఞ్చ-తఞ్చ-త్వఞ్చ-మ్రుఞ్చ-మ్లుఞ్చ-మ్రుచు-మ్లుచు-గత్యర్థాః । గ్రుచు-గ్లుచు-కుజు-ఖుజు-స్తేయకరణే।గ్లుఞ్చ షస్జ-గతౌ(సజ్జతిరాత్మనేపద్యపి) గుజి-అవ్యక్తే శబ్దే । అర్చ-పూజాయామ్ । మ్లేచ్ఛ అవ్యక్తేశబ్దే । లఛ-లాఛి-లక్షణే, వాఛి-ఇచ్ఛాయామ్ । ఆఛి-ఆయామే । హ్రీచ్ఛ-లజ్జాయామ్ । హుర్ఛా-కౌటిల్యే ।

మూర్ఛా - మోహసముచ్ఛ్రాయయోః। స్ఫూర్ఛా - విస్తృతౌ । యుచ్ఛ-ప్రమాదే । ఉఛి-ఉఞ్ఛే । ఉఛీ-వివాసే । ధ్రజ-ధ్రజి-ధృజ-ధృజి-ధ్వజ-ధ్వజి-గతౌ । ధ్రిజ చ । కూజ-అవ్యక్తేశబ్దే । అర్జ-షర్జ-అర్జనే । గర్జ-శబ్దే । తర్జ-భర్త్సనే । కర్జ-వ్యథనే । ఖర్జ-పూజనే, అజ-గతిక్షేపణయోః । తేజ-పాలనే । ఖజ మన్థే (కజ-మద ఇత్యేకే) ఖజి-గతివైకల్యే । ఏజృ కమ్పనే । టుఓస్ఫూర్జా-వజ్రనిర్ఘోషే । క్షి-క్షయే । క్షీజ-అవ్యక్తేశబ్దే । లజ-లజి-భర్జనే, లాజ-లాజి భర్త్సనేచ । జజ-జజి-యుద్ధే (తుజ) రుజ-హింసాయామ్ । తుజి-పాలనే । గజ-గజి-గృజ-గృజి-ముజ-ముజి-శబ్దార్థాః । గజ-మదనే చ । వజ-వ్రజ-గతౌ ।

అథ టవర్గీయాన్తాశ్శాద్యన్తా అనుదాత్తేత షట్త్రింశత్-

అట్ట-అతిక్రమహింసయోః । వేష్ట-వేష్టనే । చేష్ట-చేష్టాయామ్ । గోష్ట-లోష్ట-సఙ్ఘాతే । ఘట్ట-చలనే । స్ఫుట-వికసనే । (స్ఫుడిత్యేకే) । అఠి (అటి)-గతౌ । వఠి-ఏక చర్యాయామ్ మఠి-కఠి-శోకే । ముఠి-పాలనే । హేఠ-విబాధాయామ్ । ఏఠచ । హిడి-గత్యనాదరయోః । హుడి-పిడి-సఙ్ఘాతే । కుడి-దాహే । వడి-విభాజనే । మడిచ । భడి-పరిభాషణే । ముడి-మార్జనే । తుడి-తోడనే । హుడి-వరణే । చడి-కోపే । శడి-రుజాయాం సఙ్ఘాతే చ । తడి-తాడనే । పడి-గతౌ । కడి-మదే । ఖడి-మన్థే । హేడృ-హోడృ- అనాదరే । బాడృ-ఆప్లావ్యే । ద్రాడృ-ధ్రాడృ-విశరణే । శాడృ శ్లాఘాయామ్ ।

అథ ఆటవర్గీయాన్త సమాప్తేః పరస్మైపదిన త్రిసప్తతిః-

శౌటృ-గర్వే । యౌటృ బన్ధనే । మ్లేటృ-మ్లేడృ-ఉన్మాదే । (మ్రేటృ-మ్రేడృ ఇత్యేకే) । కటే-వర్షావరణయోః । (చటేఇత్యేకే) అట-పట గతౌ । రట-పరిభాషణే । లట-బాల్యే । శట-రుజా విశరణగత్యవసాదనేషు । వట-వేష్టనే । కిట-ఖిట-త్రాసే । శిట-షిట-అనాదరే । జట-ఝట-సఙ్ఘాతే । భట-భృతౌ । తట-ఉచ్ఛ్రాయే । ఖట-కాఙ్క్షాయామ్ । ణట-నృత్తౌ । పిట-శబ్దసఙ్ఘాతయోః । హట-దీప్తౌ । షట-అవయవే । లుట-విలోడనే । (డాన్తోయమిత్యన్యే) చిట-పరప్రేష్యే । విట-శబ్దే । బిట-ఆక్రోశే । (హిటఇత్యేకే)

ఇట-కిట-కటీ-గతౌ । మడి-భూషాయామ్, కుడి-వైకల్యే । ముడ-ప్రుడ-

మర్దనే । చుడి-అల్పీభావే । ముడి-ఖణ్డనే (పుడిచేత్యేకే) రుటి-లుటి-స్తేయే (రుడి-లుడీత్యేకే-రుఠి-లుఠీత్యపరే) । స్ఫుటిర్-విశరణే (స్ఫుటీతి కేచిత్) పఠ-వ్యక్తాయాం వాచి । వఠ-స్థౌల్యే । మఠ-మదనివాసయోః । కఠ-కృచ్ఛ్ర జీవనే । అఠ-గతౌ ః రఠ-పరిభాషణె (రఠేత్యేకే) హఠ-ప్లుతిశఠత్వయోః । రుఠ-లుఠ-ఉఠ-ఉపఘాతే । (ఊఠేత్యేకే) । పిఠ-హింసాసఙ్క్లేశనయోః । శఠ-కైతవేచ । శుఠ-ప్రతిఘాతే । (శుఠీతి స్వామీ. కుఠిచ) లుఠి-ఆలస్యే ప్రతిఘాతేచ । శుఠి-శోషణే । రుఠి-లుఠి-గతౌ । చుడ్డ-భావకరణే । అడ్డ-అభియోగే । కడ్డ-కార్కశ్యే । క్రీడృ-విహారే । తుడృ-తోడనే (తూడృ ఇత్యేకే) హుడృ-హూడృ-హోడృ-గతౌ । రౌడృ-అనాదరే । రోడృ-లోడృ-ఉన్మాదే । అడ-ఉద్యమే । లడ-విలాసే । కడ-మదే (కడీత్యేకే) గడి-వదనైకదేశే ।

అథ పవర్గీయాన్తా అనుదాత్తేతః స్తోభత్యన్తా శ్చతుస్త్రింశత్.-

తిపృ-తేపృ-ష్టిపృ-ష్టేపృ-క్షర-ణార్థాః । (తేపృ-కమ్పనే చ) గ్లేపృ-దైన్యే । టువేపృ-కమ్పనే । కేపృ-గేపృ-గ్లేపృ-చ । మేపృ-రేపృ-లేపృ-గతౌ । త్రపూష్-లజ్జాయామ్ । కపి-చలనే । రబి-లబి-అబి-శబ్దే (లబి-అవస్రంసనేచ) కబృ-వర్ణే । క్లీబృ-అధార్ష్ట్యే । క్షీబృ-మదే । శీబృ-కత్థనే । చీభృ చ । రేభృ-శబ్దే । (అభి-రభీ-క్వచిత్పఠ్యేతే) లభి చ । ష్టభి-స్కభి-ప్రతిబన్ధే । జభి-జృభీ-గాత్రవినామే । శల్భ-కత్థనే । వల్భ - భోజనే । గల్భధార్ష్ట్యే । స్రమ్భు-శ్రమ్భు-శ్లమ్భు-ప్రమాదే । ష్టుభు-స్తమ్భే ।

అథ పరస్మైపదినః ఏకోనచత్వారింశత్.

గుపూ-రక్షణే॥ ధూప-సన్తాపే । జప-జల్ప-వ్యక్తాయాం వాచి (జప మానసేచ) చప-సాన్త్వనే । షప-సమవాయే । రప-లప-వ్యక్తాయాం వాచి । చుప-మన్దాయాం గతౌ।తుప-తుమ్ప-త్రుప-త్రుమ్ప-తుఫ-తుమ్ఫ-త్రుఫ-త్రుమ్ఫ హింసార్థాః । పర్ప-రఫ-రఫి-అర్బ-పర్బ-లర్బ-బర్బ-మర్బ-కర్బ-ఖర్బ-గర్బ-శర్బ-షర్బ-చర్బ-గతౌ।కుబి-ఆచ్ఛాదనే । లుబి-తుబి-అర్దనే । చుబి వక్త్రసంయోగే । షృభు-షృమ్భు-హింసార్థౌ । (షిభు-షిమ్భు ఇత్యేకే) శుభ శుమ్భ-భాషణే ॥

అథానువాసికాన్తా స్సత్ర కమ్యన్తా అనుదాత్తేతోదశ.—

ఘిణి-ఘుణి-ఘృణి-గ్రహణే । ఘుణ-ఘూర్ణ-భ్రమణే । పణ వ్యవహారే స్తుతౌ చ । పన చ । భామ-క్రోధే । క్షమూష్-సహనే । కము-కాన్తౌ ॥

అథ క్రమ్యన్తా స్త్రింశత్పరస్మైపదినః। అణ-రణ-వణ-భణ-మణ-కణ-క్వణ-వ్రణ-భ్రణ-ధ్వణ-శబ్దార్థాః । (ధణిరపి-కైశ్చిత్పఠ్యతే) । ఓణృ-అపనయనే । శోణృ-వర్ణగత్యోః । శ్రోణృ-శ్లోణృ-సఙ్ఘాతే । పైణృ గతి ప్రేరణ శ్లేషణేషు । ప్రైణృ చ । ధ్రణ-శబ్దే (బణేత్యన్యే) । కన-దీప్తి కాన్తి గతిషు । వన-షణ-సమ్భక్తౌ । అమ జగత్యాదిషు. ద్రమ-హమ్మ-మీమృ-గతౌ । చము-ఛము-జము-ఝము-అదనే (జిమింకేచిత్పఠన్తి) । క్రము-పాదవిక్షేపే ॥

అథ రేవత్యన్తా అనుదాత్తేతశ్చతుస్త్రింశత్.—

అయ-వయ-పయ-మయ-చయ-తయ-ణయ-రయ-గతౌ । దయ - దాన గతి రక్షణ హింసాదానేషు । ఊయీ-తన్తుసన్తానే । పూయీ-విశరణే-దుర్గన్ధే చ । క్నూయీ - శబ్దేఉన్దనే చ । క్ష్మాయీ - విధూననే। స్ఫాయీ - ఓప్యాయీ వృద్ధౌ । తాయృ-సన్తానపాలనయోః । శల-చలనసంవరణయోః । వల-వల్ల సంవరణే సఞ్చలనే చ । మల-మల్ల-ధారణే । బల-భల్ల-పరిభాషణ హింసాదానేషు । కల-శబ్దసఙ్ఖ్యానయోః । కల్ల అవ్యక్తేశబ్దే । (అశబ్ద ఇతి స్వామీ) । తేవృ-దేవృ-దేవనే । షేవృ-గేవృ-గ్లేవృ-పేవృ-మేవృ - మ్లేవృ సేవనే । (క్లేవృ-ఖేవృ-ప్లేవృ-శేవృ-ఇత్యేకే) । రేవృ-ప్లవగతౌ ।

అథావత్యన్తాః పరస్మైపదినః త్రినవతిః.—

మవ్య-బన్ధనే । సూర్క్ష్య-ఈర్క్ష్య-ఈర్ష్య-ఈర్ష్యార్థాః । హమ - గతౌ । వంద్య - అభిషవే (చుమ్య-ఇత్యేకే) హర్య - గతికాన్త్యోః । అల భూషణ పర్యాప్తి వారణేషు । ఞిఫలా - విశరణే । మీల-శ్మీల-స్మీల-క్ష్మీల-నిమేషణే । పీల - ప్రతిష్టమ్భే । నీల - వర్ణే । శీల - సమాధౌ । కీల - బన్ధనే । కూల - ఆవరణే । శూల - రుజాయాం సఙ్ఘాతే చ । తూల - నిష్కర్షే । పూల సఙ్ఘాతే । మూల - ప్రతిష్ఠాయామ్ । ఫల - నిష్పత్తౌ । చుల్ల - భావకరణే । ఫుల్ల వికసనే । చిల్ల- శైథిల్యే. భావకరణే చ । తిల - గతౌ । (తిల్ల ఇత్యేకే) । వేల్ఌ - చేల్ఌ - కేల్ఌ - ఖేల్ఌ - క్ష్వేల్ఌ - వేల్ల - చలనే ॥ పేల్ఌ - ఫేల్ఌ -

శేల్బృ - గతౌ (షేల్బృ ఇత్యేకే) స్ఖల - సఞ్చలనే। ఖల - సఞ్చయే। గళ - అదనే। షల - గతౌ। దళ - విదారణే। శ్వల - శ్వల్ల - ఆశుగమనే। ఖోల్బృ - ఖోర్బృ - గతిప్రతి - ఘాతే। ధోర్బృ - గతి చాతుర్యే। త్సర - చ్ఛద్మ గతౌ। కర్మ - హూర్చనే। అభ్ర - వభ్ర - మభ్ర - చర - గత్యర్థాః। (చరతి ర్భక్షణేపి) ష్ఠివు - నిరసనే। జి - జయే। జీవ - ప్రాణధారణే। పీవ - మీవ - తీవ - ణీవ - స్థౌల్యే। క్షీవు - క్షేవు - నిరసనే। ఉర్వీ-తుర్వీ-థుర్వీ-దుర్వీ-ధుర్వీ-హింసా ర్థాః। గుర్వీ-ఉద్యమనే। ముర్వీ - బన్ధనే। పుర్వ - పర్వ - మర్వ - పూరణే। చర్వ - అదనే। భర్వ - హింసాయామ్। కర్వ - ఖర్వ - గర్వ - దర్పే। అర్వ - శర్వ - షర్వ - హింసాయామ్। ఇవి - వ్యాప్తౌ। పివి - మివి - ణివి - సేచనే (షివీత్యేకే - సేవన ఇత్యన్యే)। హివి- దివి - ధివి - జివి - ప్రీణనార్థాః। రివి - రవి - ధవి - గత్యర్థాః। కృవి - హింసాకరణయోశ్చ। మవ - బన్ధనే। అవ - రక్షణగతి కాన్తి ప్రీతి తృ ప్త్యవగమ ప్రవేశ శ్రవణ స్వామ్యర్థ యాచన క్రియేచ్ఛాదీ ప్త్యవా ప్త్యాలిఙ్గన హింసాదాన భాగవృద్ధిషు॥ ధావు - గతిశుద్ధ్యోః। స్వరితేదయమ్॥౧॥

అథోష్మాన్తా అనుదాత్తేతో ద్విప ఞ్చాశత్.

ధుక్ష - ధిక్ష - సన్దీపన క్లేశన జీవనేషు.। వృక్ష - వరణే। శిక్ష - విద్యోపాదానే। భిక్ష - భిక్షాయాం లాభే ఒలాభే చ। క్లేశ - అవ్యక్తాయాం వాచి। (బాధన ఇతి దుర్గః)। దక్ష - వృద్ధౌ శీఘ్రార్థే చ। దీక్ష - మౌణ్డ్యేజ్యోపనయన నియమ వ్రతాదేశేషు। ఈక్ష - దర్శనాఙ్కనయోః। ఈష - గతి హింసాదానేషు। భాష - వ్యక్తాయాం వాచి। వర్ష - స్నేహనే - గేష్బృ। అన్విచ్ఛాయామ్ (గ్లేష్బృ - ఇత్యేకే)। పేష్బృ - ప్రయత్నే। (యేష్బృ - చ) జేష్బృ-ణేష్బృ - ఏష్బృ - ప్రేష్బృ - గతౌ। రేష్బృ - హేష్బృ - హ్రేష్బృ - అవ్యక్తేశబ్దే। తత్రాద్యో వృకశబ్దే - తతో ద్వావశ్వ శబ్దే। కాస్బృ - శబ్ద కుత్సాయామ్। భాస్బృ - దీప్తౌ। ణాస్బృ - రాస్బృ - శబ్దే। ణస - కౌటిల్యే। భ్యస - భయే ఆఙశ్శసి - ఇచ్ఛాయామ్। గ్రసు - గ్లసు - అదనే। ఈహ - చేష్టాయామ్। బహి-మహి-వృద్ధౌ। అహి-గతౌ। గర్హ-గల్హ-కుత్సాయామ్। బర్హ - బల్హ - ప్రాధాన్యే। వర్హ - వల్హ - పరిభాషణ హింసాచ్ఛాదనేషు।

ప్లిహ - గతౌ । వేహృ - జేహృ - బాహృ - ప్రయత్నే । ద్రాహృ - నిద్రాక్షయే. (నిక్షేపఇత్యేకే) । కాశృ - దీప్తౌ । ఊహ-వితర్కే । గాహూ - విలోడనే । గృహూ - గ్రహణే । గ్లహ చ । ఘుషి - కాన్తి కరణే । (ఘుషఇతి కేచిత్) ।

అథార్హత్యన్తా గ పరస్మైపదిన ఏకోన నవతిః.

ఘుషిర్ - అవిశబ్దే । (శబ్దనేఇత్యన్యే) అక్షూవ్యాప్తౌ । తక్షూ - త్వక్షూ - తనూ కరణే । ఉక్ష - సేచనే । రక్ష - పాలనే । ణిక్ష - చుమ్బనే । తృక్ష - ష్టృక్ష - ణక్ష - గతౌ । వక్ష - రోషే . (సఙ్ఘాతే ఇత్యేకే) । మృక్ష - సఙ్ఘాతే । (మ్రక్షేత్యేకే) । తక్ష - త్వచనే । పక్ష - పరిగ్రహే । సూర్క్ష - ఆదరే । కాక్షి - వాక్షి - మాక్షి - కాఙ్క్షాయామ్ । ద్రాక్షి-ధ్రాక్షి-ధ్వాక్షి - ఘోరవాశితే చ । చూష - పానే । తూష-తుష్టౌ । పూష - వృద్ధౌ । మూష - స్తేయే । లూష - రూష - భూషాయామ్ । శూష - ప్రసవే । యూష - హింసాయామ్ ! జూష చ । భూష - అలఙ్కారే । ఊష - రుజాయామ్ । ఈష - ఉఞ్ఛే । కష - ఖష - శిష - ఝుష - శష - వష - మష - రుష-రిష-హింసార్థాః । భష - భర్త్సనే । ఉష -దాహే । జిషు - విషు - మిషు - సేచనే । పుష - పుష్టౌ । శ్రిషు - శ్లిషు - ప్రుషు - ప్లుషు - దాహే । పృషు - వృషు - మృషు - సేచనే । ఘృషు - సఙ్ఘర్షే । హృషు - అలీకే । తుస-హ్రస - హ్లస - రస - శబ్దే । లస - శ్లేషణ క్రీడనయోః । ఘస్ల్ - అదనే । చర్చ - జర్జ - ఝర్ఝ - పరిభాషణ హింసా తర్జనేషు । పిస్పృ - పేస్పృ - గతౌ । హసే - హసనే । ణిశ - సమాధౌ । మిశ - మశ - శబ్దే రోషణే చ । శవ - గతౌ । శశ - ప్లుతగతౌ । శసు - హింసాయామ్ । శంసు - స్తుతౌ । చహ - పరికల్కనే । మహ - పూజాయామ్। రహ - త్యాగే । రహి - గతౌ । దృహ - దృహి - బృహ - బృహి- వృద్ధౌ । బృహి - శబ్దేచ । (బహిర్ ఇత్యేకే) తుహిర్- దుహిర్ - ఉహిర్ - అర్దనే । అర్హ - పూజాయామ్ ॥

అథ కృపూపర్యన్తా అనుదాత్తేతో ద్యుతాదయః ద్వావింశతిః.—

ద్యుత - దీప్తౌ । శ్వితా - వర్ణే । ఞిమిదా - స్నేహనే ఞిష్విదా - స్నేహన - మోచనయోః । (మోహనయోరిత్యన్యే, ఞిక్ష్విదాచేత్యేకే) రుచ -

దీప్తావభిప్రీతౌచ । ఘుట - పరివర్తనే । రుట - లుట - లుఠ - ప్రతిఘాతే । శుభ - దీప్తౌ । క్షుభ - సఞ్చలనే । ణభ - తుభ - హింసాయామ్ (ఆద్యోఽభావేపి) । స్రంసు - ధ్వంసు - భ్రంసు - అవస్రంసనే । (ధ్వంసు-గతౌ చ । భ్రంశు - భ్రశు - ఇతి కేచి త్పేఠుః) । స్రమ్భు - విశ్వాసే - వృతు - వర్తనే । వృధు - వృద్ధౌ । శృధు - శబ్దకుత్సాయామ్ । స్యన్దూ - ప్రస్రవణే । కృపూ - సామర్థ్యే ॥ వృత్. ద్యుతాదిర్గతః ॥

అథ ఘటాదయః త్వరత్యన్తాస్త్రయోదశానుదాత్తేతష్షితశ్చ.

ఘట - చేష్టాయామ్ । వ్యథ - భయ సఞ్చలనయోః । ప్రథ - ప్రఖ్యానే । ప్రస - విస్తారే । మ్రద - మర్దనే । స్ఖద - స్ఖదనే । క్షజి - గతిదానయోః । దక్ష - గతి హింసనయోః । కృప - కృపా యాం గతౌ । కది - క్రది - క్లది - వైక్లబ్యే (వైకల్య ఇత్యేకే) । ఞిత్వరా - సమ్భ్రమే ॥

అథ ఫణాన్తా ద్విపరస్మైపదిన స్సప్తషష్టిః.

జ్వర - రోగే । గడ - సేచనే । హేడ - వేష్టనే । వట - భట - పరిభాషణే । ణట - నృత్తౌ । (గతావిత్యన్యే) । ష్టక - ప్రతిఘాతే । చక - తృప్తౌ । కఖే - హసనే । రగే - శఙ్కాయామ్ । లగే సఙ్గే । హ్రగే - హ్లగే-షగే - ష్టగే - సంవరణే । కగే - నోచ్యతే । అక - అగ - కుటిలాయాం గతౌ । కణ - రణ - గతౌ । చణ - శణ - శ్రణ - దానే చ । (శణ - గతా విత్యన్యే) శ్రథ - శ్లథ - క్రథ - క్లథ - హింసార్థాః । వనచ - వనుచ - నోచ్యతే । జ్వల - దీప్తౌ । హ్వల - హ్మల-చలనే । స్మృ-ఆధ్యానే । దౄ-భయే । నౄ-నయే । శ్రా-పాకే। మారణతోరణ తోషణ నిశామనేష జ్ఞా । కమ్పనే చలిః । ఛదిర్ - ఊర్జనే । జిహ్వోన్మథనే లడిః । మదీ - హర్షగ్లేపనయోః । ధ్వన శబ్దే । దలి వలి స్ఖలి రణి ధ్వని త్రపి క్షపయ శ్చేతి భోజః । స్వన - అవతంసనే ।

ఘటాదయో మితః । జనీ జ్వ్రాష్క్నసు రఞ్జో ఽ మన్తాశ్చ । జ్వల - హ్వల - హ్మల - సమామనుపసర్గాద్వా । గ్లా స్నావను - వ మాఞ్చ । న కమ్యమి చమామ్ । శమోదర్శనే । యమో ఽ పరి వేషణే । స్ఖది - రవ పరిభ్యాఞ్చ । ఫణ - గతౌ ॥ వృత్. ఘటాదిర్గతః ॥

రాజృ - దీప్తౌ । స్వరితేత్ । టుభ్రాజృ-టుభ్రాశృ-టుభ్లాశృ-దీప్తౌ. అనుదాత్తేతః ।

అథ స్యమాదయః క్షరత్యన్తాః పరస్మైపదినష్షడ్వింశతిః.

స్యము - స్వన - ధ్వన - శబ్దే । షమ - ష్టమ - అవైకల్యే । జ్వల - దీప్తౌ । చల - కమ్పనే । జల - ఘాతనే । టల - ట్వల - వైక్లబ్యే । స్థల - స్థానే । హల - విలేఖనే । ణల - గన్ధే । పల - గతౌ । బల - ప్రాణనే - ధాన్యావరోధే చ । పుల - మహత్త్వే । కుల - సంస్త్యానే బన్ధుషు చ । శల - హుల - పత్ల్ గతౌ । క్వథే - నిష్పాకే । పథే -గతౌ । మథే - విలోడనే । టువము - ఉద్గిరణే । భ్రము - చలనే । క్షర - సఞ్చలనే ।

అథ ద్వావనుదాత్తేతౌ.

షహ - మర్షణే । రమ - క్రీడాయామ్ ।

అథ కసన్తాః పరస్మై పదినస్సప్త :— షద్ల్ విశరణ గత్యవసాదనేషు । శద్ల్ - శాతనే । క్రుశ - ఆహ్వానే రోదనే చ । కుచ - సమ్పర్చన కౌటిల్య ప్రతిష్టమ్భ విలేఖనేషు । బుధ - అవగమనే । రుహ - బీజ జన్మని ప్రాదుర్భావే చ । కస - గతౌ । వృత్ జ్వాలాదిర్గతః ॥

అథ షట్ త్రింశద్గుహూత్యన్తాః స్వరితేతః,

హిక్క-అవ్యక్తే శబ్దే । అఞ్చు-గతౌ యాచనే చ । (అచు ఇత్యేకె-అచీత్యపరే । టు-యాచృ యాచ్ఞాయామ్ । రేటృ-పరిభాషణే । చతే-చదే-యాచనే. ప్రోథృ-పర్యాప్తౌ । మిదృ-మేదృ-మేధా హింసనయోః । (థాన్తావితి స్వామీ. దాన్తా వితి న్యాసకారః) ।మేధృ-సఙ్గమేచ । ణిదృ-ణేదృ- కుత్సాసన్నికర్షయోః । శృధు-మృధు-ఉన్దనే । బుధిర్-బోధనే। ఉబున్దిర్-నిశామనే। వేణృ-గతిజ్ఞానచిన్తానిశామనవాదిత్రగ్రహణేషు । నాన్తోఽప్యయమ్ । ఖను-అవధారణే। చీవృ-ఆదాన సంవరణయోః । చాయృ-పూజా నిశామనయోః । వ్యయ-గతౌ । దాశృ-దానే । భేషృ-భయే (గతావిత్యేకే) । భ్రేషృ-భ్లేషృ-గతౌ । అస - గతిదీప్త్యాదానేషు । (అయంషాన్తోపి)।స్పశ-బాధన స్పర్శనయోః । లష-కాన్తౌ। చష-భక్షణే । ఛష-హింసాయాం । ఝష-ఆదాన సంవరణయోః । భ్రక్ష భ్లక్ష-అదనే । (భక్ష ఇతి మైత్రేయః) దాసృ-దానే । మాహృ-మానే । గుహూ-సంవరణే ॥

అథాఞన్తా స్త్రయోదశోభయపదినః. పఞ్చ-

శ్రిఞ్-సేవాయామ్ । భృఞ్-భరణే । హృఞ్-హరణే ।
ధృఞ్-ధారణే । ణీఞ్-ప్రాపణే ।

అథ షట్చత్వారింశత్పరస్మైపదినః-

ధేట్-పానే । గ్లై-మ్లై-హర్షక్షయే । ద్యై-న్యక్కరణే । ద్రై-స్వప్నే । ధ్రై-తృప్తౌ । ధ్యై-చిన్తాయామ్ । రై-శబ్దే । స్త్యై-ష్ట్యై-శబ్ద సఙ్ఘాతయోః । ఖై-ఖదనే । క్షై-జై-షై-క్షయే । కై-గై-శబ్దే । శై-శ్రై-పాకే । పై-ఓవై-శోషణే । ష్టై-వేష్టనే । ష్ణై-వేష్టనే (శోభాయాఞ్చేత్యేకే) । దైప్-శోధనే । పా-పానే । ఘ్రా-గన్ధో పాదానే । ధ్మా-శబ్దాగ్నిసంయోగయోః । ష్ఠా-గతినివృత్తౌ । మ్నా-అభ్యాసే । దాణ్-దానే । హ్వృ-కౌటిల్యే । స్వృ-శబ్దోపతాపయోః । స్మృ-చిన్తాయామ్ । హ్వృ-సంవరణే । సృ-గతౌ । ఋ-గతి-ప్రాపణయోః । గృ-ఘృ-సేచనే । ధ్వృ-హూర్ఛనే । స్రు-గతౌ । షు-ప్రసవైశ్వర్యయోః । శ్రు-శ్రవణే । ధ్రు-స్థైర్యే । దు-ద్రు-గతౌ । జి-జ్రి-అభిభవే ।

అథ డీఙన్తా జిత ఏకవింశతిః.—

ష్మిఙ్-ఈషద్ధసనే । గుఙ్-అవ్యక్తే శబ్దే । గాఙ్-గతౌ । కుఙ్-ఘుఙ్-ఉఙ్-ఙుఙ్-శబ్దే । (ఉఙ్-కుఙ్-ఖుఙ్-గుఙ్-ఘుఙ్ - ఇత్యేకే) । చ్యుఙ్-జ్యుఙ్-ప్రుఙ్-గతౌ (ప్లుఙ్-ఇత్యేకే) । రుఙ్ - గతిరేషణయోః । ధృఙ్-అవధ్వంసనే । మేఙ్-ప్రణిదానే । దేఙ్-రక్షణే। శ్యైఙ్-గతౌ । ప్యైఙ్-వృద్ధౌ । త్రైఙ్-పాలనే । పూఙ్-పవనే । మూఙ్-బన్ధనే । డీఙ్-విహాయసా గతౌ । తౄ-ప్లవన తరణయోః. పరస్మైపదీ ॥

అథాష్టావనుదాత్తేతః.—

గుప-గోపనే । తిజ-నిశానే । మాన పూజాయామ్ । బధ-బన్ధనే । రభ-రాభస్యే । డులభష్-ప్రాప్తౌ । ష్వఞ్జ-పరిష్వఙ్గే । హద-పురీషోత్సర్గే।

అథ పరస్మైపదినష్షోడశ-ఞిష్విదా - అవ్యక్తేశబ్దే । స్కన్దిర్ - గతిశోషణయోః । యభ-మైథునే । ణమ-ప్రహ్వత్వేశబ్దే । గమ్లృ-సృప్లృ-గతౌ । యమ-ఉపరమే । తప-సన్తాపే । త్యజ-హానౌ । షఞ్జ-సఙ్గే। దృశిర్-ప్రేక్షణే।

దంశ-దశనే । కృష-విలేఖనే । దహ-భస్మీకరణే । మిహ-సేచనే । కిత-నివాసే రోగాపనయనే చ ।

ఇతో వహత్యన్తా స్స్వరితేత ఏకాదశ.—

దాన-ఖణ్డనే । శాన-తేజనే । డుపచష్-పాకే । షచ - సమవాయే । భజ-సేవాయామ్ । రఞ్జ-రాగే । శప ఆక్రోశే । త్విష-దీప్తౌ ।

అథ యజాదిః॥ యజ - దేవపూజా సఙ్గతికరణదానేషు । డువప్ - బీజసన్తానే ఛేదనే చ । వహ - ప్రాపణే । వస-నివాసే ॥ పరస్మైపదీ ॥౧॥

వేఞ్-తన్తుసన్తానే । వ్యేఞ్-సంవరణే । హ్వేఞ్-స్పర్ధాయాం శబ్దే చ ॥ ఞితస్త్రిః ॥

అథ ద్వౌ పరస్మైపదినౌ॥ వద-వ్యక్తా-యాం వాచి । టుఓశ్వి-గతి వృద్ధ్యోః ॥ 1010

యజాదిర్వృత్ ॥ భ్వాదిస్త్వాకృతిగణః ॥ తేన చులుమ్పతీత్యాది సఙ్గ్రహః॥

ఇతి శబ్వికరణా భ్వాదయః ॥ ఋతి సౌత్రః. స జుగుప్సాకృపయోః॥

2. అథ అదాదయః.

అథ ద్వౌ పరస్మైపదినౌ॥ అద-భక్షణే । హన-హింసాగత్యోః ।

అథ చత్వారస్స్వరితేతః॥ ద్విష - అప్రీతౌ । దుహ-ప్రపూరణే । దిహ-ఉపచయే । లిహ-ఆస్వాదనే । చక్షిఞ్-వ్యక్తాయాం వాచి । (అయం దర్శనేఽపి) ।

అథ పృచ్యన్తా అనుదాత్తేత స్త్రయోదశ-

ఈర-గతౌ కమ్పనే చ । ఈడ-స్తుతౌ । ఈశ-ఐశ్వర్యే । ఆస-ఉపవేశనే । ఆఙః శాసు-ఇచ్ఛాయామ్ । వస-ఆచ్ఛాదనే । కసి-గతిశాసనయోః । (అయమనిదిత్యేకే, తాలవ్యాన్త ఇత్యన్యే) । ణిసి-చుమ్బనే । ణిజి-శుద్ధౌ । శిజి-అవ్యక్తే శబ్దే । పిజి-వర్ణే । (సమ్పర్చనావయవావ్యక్తశబ్దేష్విత్యేకే. పృజి ఇత్యన్యే) । వృజీ-వర్జనే । (వృజి-ఇత్యన్యే) పృచీ-సమ్పర్చనే ॥ షూఙ్-ప్రాణిగర్భవిమోచనే । శీఙ్-స్వప్నే॥ ఙితౌద్వౌ॥

అథ పరస్మైపదినో దశ.

యు-మిశ్రణేఽమిశ్రణే చ । రు-శబ్దే । తు-స్త్రౌతౌగతి వృద్ధిహింసాసు । ణు-స్తుతౌ । టుక్షు-శబ్దే । క్ష్ణు-తేజనే । ష్ణు-ప్రస్రవణే । ఊర్ణుఞ్-ఆచ్ఛాదనే । ద్యు-అభిగమనే । షు-ప్రస్రవైశ్వర్యయోః । కు-శబ్దే । ష్టుఞ్-స్తుతౌ । బ్రూఞ్-వ్యక్తాయాంవాచి ।

అథ శాస్యన్తా ద్వాత్రింశత్పరస్మైపదినః । ఇఙ్త్వాత్మనేపదీ-

ఇణ్-గతౌ । ఇఙ్-అధ్యయనే । ఇక్-స్మరణే । వీ-గతి వ్యాప్తి ప్రజన కాన్త్యసనఖాదనేషు । ఈ-చ ఉక్తార్థే । యా-ప్రాపణే । వా-గతి గన్ధనయోః । భా-దీప్తౌ । ష్ణా-శౌచే । శ్రా-పాకే । ద్రా-కుత్సాయాం గతౌ । ప్సా-భక్షణే । పా-రక్షణే । రా-దానే । లా-ఆదానే । (ద్వావపి దాన ఇతి చన్ద్రః) । దాప్-లవనే । ఖ్యా-ప్రకథనే । ప్రా-పూరణే । మా-మానే । వచ-పరిభాషణే । విద-జ్ఞానే । అస-భువి । మృజూ-శుద్ధౌ । రుదిర్-అశ్రువిమోచనే । ఞిష్వప్-శయే । శ్వస-ప్రాణనే । అనచ । జక్ష-భక్షహసనయోః । రుదాదిర్గతః ॥ జాగృ-నిద్రాక్షయే । దరిద్రా-దుర్గతౌ । చకాసృ-దీప్తౌ । శాసు-అనుశిష్టౌ ।

అథ ఛాన్దసాఙ్గపఞ్చ—దీధీఙ్-దీప్తిదీవనయోః । వేవీఙ్-వేతినాతుల్యే । షస-షస్తి-స్వప్నే । వశ-కాన్తౌ॥ హ్నుఙ్-అపనయనే। 1082. చర్కరీతఞ్చ ।

ఇతి లుగ్వికరణా అదాదయః. ॥౨॥

3. అథ జుహోత్యాదయః.

ఆద్యాశ్చత్వారః పరస్మైపదినః-

హు-దానాదనయోః (ఆదానేచేత్యేకే, ప్రీణన ఇతి భాష్యమ్) । ఞిభీ-భయే । హ్రీ-లజ్జాయామ్ । పౄ-పాలన పూరణయోః (పృ ఇత్యన్యే)

అథోభయపదీ—డుభృఞ్-ధారణ పోషణయోః ।

అథ ద్వావాత్మనేపదినౌ-మాఙ్-మానే-శబ్దే చ । ఓ హాఙ్-గతౌ । ఓహాక్-త్యాగే । పరస్మైపదీ॥

అథోభయపదినౌ ద్వౌ-డుదాఞ్-దానే । డుధాఞ్-ధారణపోషణయోః। (దానేఽపీత్యేకే) ।

అథ త్రయ స్స్వరితేతః-ణిజిర్-శౌచపోషణయోః । విజిర్ - పృథగ్భావే । విష్ల్-వ్యాప్తౌ ।

అథాగణాన్తాః పరస్మైపదినశ్ఛాన్ద సాశ్చైకాదశ॥ ఇయర్తి ర్భాషాయామపి॥ ఘృ-క్షరణదీప్త్యోః । హృ-ప్రసహ్యాకరణే । ఋ-సృ-గతౌ । భస-భర్త్సనదీప్త్యోః । కి-జ్ఞానే । తుర-త్వరణే । ధిష-శబ్దే । ధన-ధాన్యే । జన-జననే । గా-స్తుతౌ । 1106

ఇతి శ్లువికరణా జుహోత్యాదయః.

4. అథ దివాదయః.

అథ ఝృషన్తాఃపరస్మైపదినష్షడ్వింశతిః । దివు - క్రీడా విజిగీషా వ్యవహార ద్యుతిస్తుతి మోదమదస్వప్న కాన్తిగతిషు । షివు-తన్తుసన్తానే । స్రివు-గతిశోషణయోః । ష్ఠివు-నిరసనే । ష్ణుసు-అదనే (ఆదానేచేత్యేకే, ఆదర్శన ఇత్యపరే) । ష్ణసు-నిరసనే । క్నసు-హరణదీప్త్యోః । వ్యుష-దాహే । ప్లుషచ॥ నృతీ-గాత్ర విక్షేపే । త్రసీ-ఉద్వేగే । కుథ-పూతీభావే । పుథ-హింసాయామ్ । గుధ-పరివేష్టనే । క్షిప-ప్రేరణే । పుష్ప-వికసనే । తిమ-తీమ-ష్టిమ-ష్టీమ-ఆర్ద్రీభావే । వ్రీడ-చోదనే లజ్జాయాఞ్చ । ఇష - గతౌ । షహ-షుహ-చక్యర్థే । జౄష్-ఝృష్ వయోహానౌ ।

అథ త్రయోదశ ఙీతః-షూఙ్-ప్రాణిప్రసవే । దూఙ్-పరితాపే । దీఙ్-క్షయే । డీఙ్-విహాయసాగతౌ । ధీఙ్-ఆధారే । మీఙ్-హింసాయామ్ । రీఙ్-స్రవణే । లీఙ్- శ్లేషణే । వ్రీఙ్-వృణోత్యర్థే ।

స్వాదయ ఓదితః ॥ పీఙ్-పానే । మాఙ్-మానే । ఈఙ్-గతౌ । ప్రీఙ్-ప్రీతౌ ।

అథ చత్వారః పరస్మైపదినః॥ శో-తనూ కరణే । ఛో-ఛేదనే । షో-అన్తకర్మణి । దో-అవఖణ్డనే ।

అథాత్మనేపదినః పఞ్చదశః- జనీ-ప్రాదుర్భావే । దీపీ-దీప్తౌ । పూరీ-ఆప్యాయనే । తూరీ-గతిత్వరణహింసనయోః । ధూరీ - గూరీ-హింసాగత్యోః । ఘూరీ-జూరీ-హింసావయోహాన్యోః । శూరీ-హింసా స్తమ్భనయోః । చూరీ-దాహే ।

తప-ఐశ్వర్యేవా । (పతేతి పాఠాన్తరమ్) । వృతు-వరణే।(వావృతు ఇత్యేకే) ।
క్లిశ-ఉపతాపే । కాశృ-దీప్తౌ । వాశృ-శబ్దే ।

అథ పఞ్చ స్వరితేతః—మృష-తితిక్షాయామ్ । ఈశుచిర్-పూతీభావే ।
ణహ-బన్ధనే । రఞ్జ-రాగే । శప-ఆక్రోశే ।

అథైకాదశానుదాత్తేతః:-పద-గతౌ । ఖిద దైన్యే । విద-సత్తాయామ్ ।
బుధ-అవగమనే । యుధ-సమ్ప్రహారే । అనోరుధ-కామే । అణ-ప్రాణనే ।
(అనేత్యేకే) । మన-జ్ఞానే । యుజ-సమాధౌ సృజ-విసర్గే । లిశ-అల్పీభావే ।

అథాగణాన్తాః పరస్మైపదినస్సప్తషష్టిః-రాధోఽకర్మకాద్వృద్ధావేవ ।
వ్యధ-తాడనే ।

అథ పుషాదిః ।

పుష-పుష్టౌ । శుష-శోషణే । తుష-ప్రీతౌ । దుష-వైకృత్యే । శ్లిష-
ఆలిఙ్గనే । శక విభాషితోమర్షణే । ఞిష్విదా-గాత్ర ప్రక్షరణే । క్రుధ-క్రోధే ।
క్షుధ-బుభుక్షాయామ్ । శుధ - శౌచే । షిధు - సంరాద్ధౌ । రధ - హింసా
సంరాద్ధ్యోః । ణశ-అదర్శనే । తృప-ప్రీణనే । దృప-హర్షమోహనయోః ।
ద్రుహ-జిఘాంసాయామ్ । ముహ-వైచిత్త్యే । ష్ణుహ-ఉద్గిరణే । ష్ణిహ-ప్రీతౌ ।
వృత్-రధాదిర్గతః ॥

శము-ఉపశమే । తము-కాఙ్క్షాయామ్ । దము-ఉపశమే । శ్రము-
తపసి ఖేదే చ । భ్రము-అనవస్థానే । క్షమూ-సహనే । క్లము-గ్లానౌ ।
మదీ-హర్షే ।

వృత్-శమాదిర్గతః ।

అసు-క్షేపణే । యసు-ప్రయత్నే । జసు-మోక్షణే । తసు ఉపక్షయే ।
దసుచ । వసు-స్తమ్భే । వ్యుష-విభాగే (వ్యుసేత్యన్యే-యుసేత్యేకే) । ప్లుష -
దాహే । బిస-ప్రేరణే । కుస-సంశ్లేషణే । బుస-ఉత్సర్గే । ముస-ఖణ్డనే ।
మసీ-పరిణామే । (సమీత్యేకే । లుట-విలోడనే । ఉచ-సమవాయే । భృశు-
భ్రంశు-అధఃపతనే । వృశ-వరణే । కృశ-తనూకరణే । ఞితృషా-పిపా-
సాయామ్ హృష-తుష్టౌ । రుష-రిష-హింసాయామ్ । డిప-క్షేపే । కుప-
క్రోధే । గుప-వ్యాకులత్వే । యుప-రుప - లుప - విమోహనే । లుభ-
గార్ధ్యే । క్షుభ-సఞ్చలనే । ణభ-తుభ-హింసాయామ్ । క్లిదూ-ఆర్ద్రీభావే ।

ఞిమిదా-స్నేహనే । ఞిక్ష్విదా-స్నేహన మోచనయోః । ఋధు-వృద్ధౌ । గృధు-అభికాఙ్క్షాయామ్ ॥ 1246 వృత్॥

పుషాదయో వృత్తాః । దివాదిస్త్వా కృతిగణః । తేన క్షీయతే మృగ్య తీత్యాది సిద్ధిరిత్యాహుః ॥

ఇతి శ్యన్వికరణాః దివాదయః ॥౪॥

5. అథ స్వాదయః.

షుఞ్-అభిషవే । షిఞ్-బన్ధనే । శిఞ్-నిశానే । డుమిఞ్-ప్రక్షేపణే । చిఞ్-చయనే । స్తృఞ్-ఆచ్ఛాదనే । కృఞ్-హింసాయామ్। వృఞ్-వరణే । ధుఞ్-కమ్పనే । ధూఞిత్యపి ॥

అథాష్టౌ పరస్మైపదినః-టుదు - ఉపతాపే । హి-గతౌ వృద్ధౌ చ । పృ-ప్రీతౌ । స్పృ-ప్రీతిపాలనయోః । ప్రీతి చలనయోరిత్యేకే, స్మృఇత్యపి)। (పృణోత్యాదయస్త్రయ శ్ఛాన్దసా ఇత్యాహుః) । ఆప్ల్-వ్యాప్తౌ । శక్ల్-శక్తౌ । రాధ-సాధ-సంసిద్ధౌ ।

అథ ద్వా వనుదాత్తేతౌ।-

అశూ-వ్యాప్తౌ । ష్టిఘ-ఆస్కన్దనే ।

అథాగణాన్తాఃపరస్మైపదినః-తిక-తిగ-గతౌ చ।షఘ-హింసాయామ్ । ఞిధృషా-ప్రాగల్భ్యే । దమ్భు-దమ్భనే । ఋధు-వృద్ధౌ । (తృప-ప్రీణన ఇత్యేకే) । అథాగణాన్తా శ్ఛాన్దసాః । అహ-వ్యాప్తౌ । దఘ-ఘాతనే పాలనే చ । చము-భక్షణే। రి-క్షి-చిరి-జిరి-దాశ\-దృ-హింసాయామ్.1280. । క్షిణోతి ర్భాషాయామపి। (ఋక్షీత్యేకే, రిక్షీత్యన్యే) ॥ వృత్-

ఇతి శ్నువికరణాః స్వాదయః ॥౫॥

6. అథ తుదాదయశ్శవికరణాః.

ఇతష్షట్స్వరితేతః-తుద-వ్యథనే । ణుద-ప్రేరణే । దిశ-అతిసర్జనే । భ్రస్జ-పాకే । క్షిప-ప్రేరణే । కృష-విలేఖనే । ఋషీ-గతౌ । పరస్మైపదీ॥

ఆత్మనేపదినశ్చత్వారః-జుషీ - ప్రీతిసేవనయోః । ఓవిజీ-భయ చలనయోః । ఓలజీ-ఓలస్జీ-వ్రీడాయామ్ ।

అథ చతుశ్శతం పరస్మైపదినః-

ఓ[వశ్చూ-చ్ఛేదనే । వ్యచ-వ్యాజీ కరణే । ఉఛి-ఉఞ్ఛే । ఉఛీ-నివాసే। ఋచ్ఛ-గతీన్ద్రియ ప్రళయ మూర్తిభావేషు । మిచ్ఛ-ఉత్క్లేశే । జర్జ-చర్చ-ఝర్ఝ-పరి భాషణ భర్త్సనయోః । త్వచ-సంవరణే । ఋచ-స్తుతౌ । ఉబ్జ-ఆర్జవే । ఉజ్ఝ-ఉత్సర్గే । లుభ-విమోహనే । రిఫ-కత్థన యుద్ధ నిన్దాహింసాదానేషు (రిహ ఇత్యేకే) । తృఫ-తృమ్ఫ-తృప్తౌ (ద్వావపి ద్వితీయాన్తావిత్యేకే) । తుప-తుమ్ప-తుఫ-తుమ్ఫ-హింసార్థాః । దృప-దృమ్ఫ-ఉత్క్లేశే (ఉభౌ ద్వితీయాన్తా వితి కేచిత్) । ఋఫ-ఋమ్ఫ-హింసాయామ్ । గుఫ-గుమ్ఫ-గ్రన్థే । ఉభ-ఉమ్భ-పూరణే । శుభ-శుమ్భ-శోభార్థే । దృభీ-గ్రన్థే। నృతీ-హింసా గ్రన్థనయోః । విధ-విధానే। జుడ-గతౌ-(జునేత్యేకే) । మృడ-సుఖనే । పృడ చ । పృణ - ప్రీణనే । వృణ చ । మృణ - హింసాయామ్ । తుణ - కౌటిల్యే । పుణ - కర్మణి శుభే । ముణ - ప్రతిజ్ఞానే । కుణ - శబ్దోపకరణయోః । శున - గతౌ । ద్రుణ హింసాగతి కౌటిల్యేషు । ఘుణ - ఘూర్ణ - భ్రమణే, షుర - ఐశ్వర్యదీప్త్యోః । కుర - శబ్దే । ఖుర-చ్ఛేదనే । ముర - సంవేష్టనే । క్షుర - విలేఖనే । ఘుర - భీమార్థ శబ్దయోః । పుర - అగ్రగమనే । వృహూ - ఉద్యమనే । (బృహూ ఇత్యన్యే) । తృహూ - స్తృహూ - తృంహూ - హింసార్థాః । ఇషు - ఇచ్ఛాయామ్ । మిష - స్పర్ధాయామ్ । కిలశ్వైత్యక్రీడనయోః । తిల - స్నేహే । చిల - వసనే । చల - విలసనే । ఇల - స్వప్న - క్షేపణయోః । విల - సంవరణే । బిల-భేదనే । ణిల-గహనే । హిల-భావకరణే । శిల-షిల ఉఞ్ఛే । మిల-ప్రశ్లేషణే । లిఖ-అక్షరవిన్యాసే ।

అథ కుటాదిః // కుట- కౌటిల్యే । పుట-సంశ్లేషణే । కుచ - సఙ్కోచనే । గుజ-శబ్దే । గుడ-రక్షాయామ్ । డిప-క్షేపే । ఛుర-చ్ఛేదనే । స్ఫుట-వికసనే । ముట-ఆక్షేపమర్దనయోః । త్రుట-చ్ఛేదనే । తుట-కలహ కర్మణి । చుట-ఛుట-చ్ఛేదనే । జుడ-బన్ధనే । కడ-మదే । లుట-లుఠ-సంశ్లేషణే । కృడ-ఘనత్వే । కుడ-బాల్యే । పుడ-ఉత్సర్గే । ఘుట-ప్రతిఘాతే । తుడ-తోడనే । థుడ-స్థుడ-సంవరణే (ఖుడ-ఛుడ-ఇత్యేకే)।స్ఫుర-స్ఫుల-సఞ్చలనే, (స్ఫుర ఇత్యేకే) । స్ఫుడ-చుడ-వ్రుడ-సంవరణే(క్రుడ-భృడ-నిమజ్జన ఇత్యేకే)॥ గురీ-ఉద్యమనే । అనుదాత్తేత్ ।

ఇతశ్చత్వారః పరస్మైపదినః —

ణూ-స్తవనే। ధూ-విధూననే। గు-పురీషోత్సర్గే। ధ్రు-గతిస్థైర్యయోః। (ధ్రువ ఇతి పాఠాన్తరమ్) । కుఙ్-శబ్దే। (దీర్ఘాన్తోఽపి) । వృత్-కుటాదయో వృత్తాః ॥

పృఙ్-వ్యాయామే । మృఙ్-ప్రాణత్యాగే । ఏతే ఙితః ।

అథ పరస్మైపదినస్స ప్త.—రి-పి-గతౌ । ధి-ధారణే । క్షి-నివాసగత్యోః । షూ-ప్రేరణే । కౄ-విక్షేపే । గౄ-నిగరణే ।

అథ ఙితౌ ద్వౌ— దృఙ్-ఆదరే । ధృఙ్-అవస్థానే ।

అథ పరస్మైపదిన షోడశ.- ప్రచ్ఛ-జ్ఞీప్సాయామ్ । వృత్-కిరాదిః ।

సృజ-నిసర్గే । టుమస్జో-శుద్ధౌ । రుజో-భఙ్గే । భుజో-కౌటిల్యే । ఛుప-స్పర్శే । రుశ-రిశ-హింసాయామ్ । విశ-గతౌ । స్పృశ-సంస్పర్శనే । విచ్ఛ-గతౌ । విశ-ప్రవేశనే । మృశ-ఆమర్శనే । ణుద-ప్రేరణే । షద్ల్-విశరణగత్యవసాదనేషు । శద్ల్-శాతనే ।

అథ షట్ స్వరితేతః - మిల-సఙ్గమే । ముచ్ల్-మోక్షణే । లుప్ల్-ఛేదనే । విద్ల్-లాభే । లిప-ఉపదేహే । షిచ-క్షరణే ।

అథ త్రయః పరస్మైపదినః.-

కృతీ-ఛేదనే। ఖిద-పరిఘాతే। పిశ-అవయవే। 1487. (అయందీపనాయామపి) వృత్ ॥ ముచాదయః తుదాదయశ్చవృత్తాః.

ఇతి శవికరణాః తుదాదయః. ॥౬॥

7. అథ రుధాదయః శ్నమ్వికరణాః

ఆద్యా నవ స్వరితేత ఇరితశ్చ.

రుధిర్-ఆవరణే । భిదిర్-విదారణే । ఛిదిర్-ద్వైధీకరణే । రిచిర్-విరేచనే । విచిర్-పృథగ్భావే । క్షుదిర్-సమ్పేషణే । యుజిర్-యోగే । ఉఛృదిర్ - దీప్తిదేవనయోః । ఉతృదిర్ - హింసానాదరయోః । కృతీ-వేష్టనే । అయం పరస్మైపదీ ।

అథ త్రయ అనుదాత్తేతః.

ఞి ఇన్ధీ-దీప్తౌ । ఖిద-దైన్యే । విద-విచారణే ।

అథ పరస్మైపదినో ద్వాదశ.

శిష్ల్-శేషణే । పిష్ల్-సఞ్చూర్ణనే । భఞ్జో-ఆమర్దనే । భుజ-పాలనాభ్యవహారయోః । తృహ-హిసి-హింసాయామ్-ఉన్దీ-క్లేదనే । అఞ్జూ-వ్యక్తిమ్రక్షణకాన్తిగతిషు । తఞ్చూ-సఙ్కోచనే । ఓవిజీ-భయచలనయోః । వృజీ-వర్జనే । పృచీ-సమ్పర్కే ॥ 1462. వృత్॥

ఇతి రుదాదయః శ్నమ్వికరణాః ॥౭॥

8. అథ తనాదయః ఉవికరణాః

ఆద్యాస్సప్త స్వరితేత ఉదితః.

తను-విస్తారే । షణు-దానే । క్షణు-హింసాయామ్ । క్షిణుచ । ఋణు-గతౌ । తృణు - అదనే । ఘృణు-దీప్తౌ । ద్వావనుదాత్తేతౌ .

వను-యాచనే । (చాన్ద్రమతే పరస్మైపదీ) । మను-అవబోధనే । డుకృఞ్-కరణే । ఞిత్ ॥ 1472. వృత్॥

ఇతి తనాదయః ఉవికరణాః ॥౮॥

9. అథ క్ర్యాదయః శ్నావికరణాః.

ఇతశ్చ పఞ్చదశ ఞితః.

డుక్రీఞ్-ద్రవ్యవినిమయే । ప్రీఞ్-తర్పణే కాన్తౌ చ । శ్రీఞ్-పాకే । మీఞ్-హింసాయామ్ । షిఞ్-బన్ధనే । స్కుఞ్-ఆప్రవణే । యుఞ్-బన్ధనే । క్నూఞ్-శబ్దే । ద్రూఞ్-హింసాయామ్ ।

అథ ప్వాదిః. -

పూఞ్-పవనే । లూఞ్-ఛేదనే । స్తౄఞ్-ఆచ్ఛాదనే । కౄఞ్-హింసాయామ్ । వౄఞ్-వరణే । ధూఞ్-కమ్పనే.

అథ బధ్నాత్యన్తాశ్చ పరస్మైపదిన ఏకవింశతిః.

శౄ-హింసాయామ్ । పౄ-పాలన పూరణయోః । వౄ-వరణే । (భరణే-ఇత్యేకే) । భౄ-భర్త్సనె । మౄ-హింసాయామ్ । దౄ-విదారణే । జౄ-వయోహానౌ । (ఝౄ ఇత్యేకే, ధౄ ఇత్యన్యే) । నౄ-నయే । కౄ-హింసాయామ్ । ఋ-గతౌ । గౄ-శబ్దే । జ్యా-వయోహానౌ । రీ-గతిరేష

ణయోః । లీ-శ్లేషణే । ప్లీ-వరణే । ప్లీ-గతౌ । వృత్-ల్వాదయోవృత్తాః (ప్వాదమోపీత్యేకే) ।

వ్రీ-వరణే । భ్రీ-భయే (భర ఇత్యేకే) క్షీష్-హింసాయామ్ । జ్ఞా-అవబోధనే । బన్ధ-బన్ధనే । వృఙ్-సమ్భక్తౌ-జిత్ ॥

అథ పరస్మైపదినస్త్రయో వింశతిః.

శ్రన్థ-విమోచన ప్రతిహర్షయోః । మన్థ-విలోడనే । శ్రన్థ-గ్రన్థ-సన్దర్భే । కున్థ-సంశ్లేషణే (కుథేతి దుర్గః, సజ్క్లేశ ఇత్యేకే) । మృద-క్షోదే । మృడ-సుఖే చ । గుధ-రోషే । కుష-నిష్కర్షే । క్షుభ-సఞ్చలనే । ణభ-తుభ-హింసాయామ్ । క్లిశూ-విబాధనే । అశ-భోజనే । ఉధ్రస-ఉఞ్ఛే । (ఉకారో ధాత్వవయవ ఇత్యేకే) ఇష - అభీక్ష్ణ్యే । విష - విప్రయోగే । ప్రుష - ప్లుష - స్నేహన సేవన పూరణేషు । పుష - పుష్టౌ । ముష - స్తేయే । ఖచ - భూత ప్రాదుర్భావే (వాన్తోయమిత్యేకే) । హేఠ చ ॥ గ్రహ - ఉపాదానే । స్వరితేత్ ॥ 1533.

ఇతి క్ర్యాదయః శ్నావికరణాః ॥౯॥

10. అథ చురాదయో ణిజ్వికరణాః

చుర - స్తేయే । చితి - స్మృత్యామ్ । యత్రి - సఙ్కోచే । స్ఫుడి - పరిహాసే । (స్ఫుటీత్యేకే) లక్ష-దర్శనాఙ్కనయోః । కుద్రి-అనృతభాషణే । లడ-ఉపసేవా యామ్ । మిది - స్నేహనే । ఓలడి-ఉత్క్షేపణే, (ఓకారో ధాత్వవయవ ఇత్యేకే, ఉలడీ త్యన్యే) । జల - అపవారణే (లజేత్యేకే) । పీడ - అవగాహనే । నట - అవస్యన్దనే । శ్రథ - ప్రయత్నే (ప్రస్థానే చేత్యేకే) బధ - సంయమనే । (బన్ధేతి చాన్ద్రాః) । పౄ - పూరణే । ఊర్జ - బల ప్రాణనయోః । పక్ష - పరిగ్రహే । వర్ణ - చూర్ణ - ప్రేరణే । (వర్ణ - వర్ణన-ఇత్యేకే) । ప్రథ - ప్రఖ్యానే । పృథ - ప్రక్షేపే । (పథేతి కేచిత్) షమ్బ - సమ్బన్ధే । శమ్బ చ - (సామ్బ ఇత్యేకే) । భక్ష - అదనే । కుట్ట - ఛేదన భర్త్సనయోః । (పూరణ ఇత్యన్యే) । పుట్ట - చుట్ట - అల్పీభావే । అట్ట-షుట్ట - అనాదరే । లుణ్ఠ - స్తేయే । శఠ - శ్వఠ - అసంస్కార గత్యోః (శ్వఠి ఇత్యేకే) తుజి - పిజి - హింసా బలాదాన నికేతనేషు (తుజి-పిజేతి కేచిత్, లజి లుజీత్యేకే) । పిస - గతౌ । షాన్త్వ - సామప్రయోగే ।

శ్వల్క - వల్క - పరిభాషణే । ష్ణిహ - స్నేహనే (స్ఫిటేత్యేకే) । స్మిట - అనాదరే । (ష్మిఙ్ ఇత్యేకే) । శ్లిష - శ్లేషణే । పథి - గతౌ । పిచ్ఛ - కుట్టనే । ఛది - సంవరణే । శ్రణ - దానే । తడ - ఆఘాతే । ఖడ - ఖడి - కడి - భేదనే । కుడి - రక్షణే । గుడి - వేష్టనే చ । (కుఠీత్యన్యే, గుఠీత్యపరే) । ఖుడి -ఖణ్డనే । వటి - విభాజనే. వడీత్యేకే । చడి - కోపే । మడి - భూషాయాం హర్షే చ । భడి - కల్యాణే । ఛర్ద - వమనే । పుస్త - బుస్త - ఆదరానాదరయోః । చుద - సఞ్చోదనే । నక్క - ధక్క - నాశనే । చక్క - చుక్క - వ్యథనే । క్షల - శౌచ కర్మణి । తల - ప్రతిష్ఠాయామ్ । తుల - ఉన్మానే । దుల - ఉత్క్షేపే । పుల - మహత్త్వే । చుల - సముచ్ఛ్రాయే । మూల - రోహణే । కల - విల - క్షేపే । బిల - భేదనే । తిల - స్నేహనే । చల - భృతౌ । పాల - రక్షణే । లూష - హింసాయామ్ । శుల్బ-మానే శూర్పచ । చుట-చ్ఛేదనే ।ముట సఞ్చూర్ణనే । పడి-పసి-నాశనే । వ్రజ - మార్గ సంస్కారగత్యోః । శుల్క - అతి స్పర్శనే । చపి - గతౌ । క్షపి - క్షాన్త్యౌ । ఛజి - కృచ్ఛ్రజీవనే । శ్వర్త - గత్యామ్ । శ్వభ్ర చ । జ్ఞప మిచ్చ - అయంజ్ఞానే జ్ఞాపనేపి । యమ చ పరివేషణే । చహ - పరికల్కనే (చప ఇత్యేకే) । రహ - త్యాగే । బల - ప్రాణనే । చిఞ్ - చయనే । *నాన్యేమితో౽హేతౌ* । ఘట్ట - చలనే । ముస్త - సఙ్ఘాతే । ఖట్ట - సంవరణే , షట్ట - స్ఫిట్ట - చుబి - హింసాయామ్ । పుల సఙ్ఘాతే (పూర్ణేత్యేకే, పుణేత్యన్యే) । పుంస - అభివర్ధనే । టకి - బన్ధనే । ధూప - కాన్తికరణే । (మూర్ధన్యాన్త ఇత్యేకే, తాలవ్యాన్త ఇత్యపరే) । కీట - వర్ణే । చూర్ణ - సఙ్కోచనే । పూజ - పూజనే । అర్క - స్తవనే । (తపన - ఇత్యేకే) । శుఠ - ఆలస్యే । శుఠి - శోషణే । జుడ - ప్రేరణే । గజ - మార్జ - శబ్దార్థౌ । మర్చ చ । ఘృ - ప్రస్రవణే (స్రావణ ఇత్యేకే) । పచి - విస్తార వచనే । తిజ - నిశానే । కృత - సంశబ్దనే । వర్ధ - ఛేదనపూరణయోః । కుబి - ఆచ్ఛాదనే (కుభీత్యేకే) । లుబి - తుబి - అదర్శనే. అర్దన ఇత్యేకే) । హ్లప - వ్యక్తాయాం వాచి (క్లప ఇత్యేకే) । చుటి - ఛేదనే । ఇల-ప్రేరణే । మ్రక్ష-మ్లేచ్ఛనే। మ్లేచ్ఛ - అవ్యక్తాయాం వాచి । బ్రూస-బర్హ-హింసాయామ్ । కేచిదిహ గర్జ - గర్ద - శబ్దే, గర్ధ - అభికాఙ్క్షాయా మితి పఠన్తి) । గుర్ద - పూర్వనికేతనే । జసి - రక్షణే । (మోక్షణ ఇత్యేకే) ।

ఈడ - స్తుతౌ । జసు - హింసాయామ్ । పిడి - సఙ్ఘాతే । రుష - రోషే (రుట - ఇత్యేకే) । డిప - క్షేపే । ష్టూప - సముచ్ఛ్రాయే ॥

అథ ఆకుస్మాదాత్మనేపదినః.

చిత - సఞ్చేతనే । దశి - దంశనే । దసి - దంశన దర్శనయోః (దసేత్యేకే) । డప - డిప - సఙ్ఘాతే । తన్త్రి - కుటుమ్బ ధారణే (కుటుమ్బేతి ధాత్వన్తరమితి చాన్ద్రాః) మన్త్రి - గుప్తపరిభాషణే । స్పశ - గ్రహణసంశ్లేష ణయోః । తర్జ - భర్త్స - తర్జనే । వస్త - గన్ధ - అర్దనే । విష్క - హింసాయామ్(హిష్కేత్యేకే) । నిష్క - పరిమాణే । లల - ఈప్సాయామ్ । కూణ - సఙ్కోచనే । తూణ - పూరణే । భ్రూణ - ఆశావిశఙ్కయోః । శఠ - శ్లాఘాయామ్ । యక్ష - పూజాయామ్ । స్మయ - వితర్కే - గూర - ఉద్యమనే । శమ - లక్ష - ఆలోచనే । కుత్స - అవక్షేపణే । త్రుట - ఛేదనే । (కుట ఇత్యేకే) । గల - స్రవణే । భల - ఆభణ్డనే । కూట - అప్రదానే । (అవసాదన ఇత్యేకే) కుట్ట - ప్రతాపనే । వఞ్చు - ప్రలమ్భనే । వృష - శక్తి బన్ధనే । మద తృప్తి యోగే । దివు-పరికూజనే । గృ - విజ్ఞానే । విద - వేదనాఖ్యాన వివాసేషు । మాన - స్తమ్భే । యు - జుగుప్సాయామ్ । కుస్మనామ్నోవా కుత్సిత స్మయనే ॥

ఇత్యాకుస్మీయాః ॥

చర్చ - అధ్యయనే । బుక్క - భషణే । శబ్ద - ఉపసర్గాదావిష్కారే చ । కణ - నిమీలనే । జభి-నాశనే । షూద-క్షరణే । జసు-తాడనే । పశ-బన్ధనే । అమ - రోగే । చట - స్ఫుట - భేదనే । ఘట - సఙ్ఘాతే ॥ హన్త్యర్థాశ్చ ॥ దివు - మర్దనే । అర్జ - ప్రతియత్నే । ఘుషిర్ - విశబ్దనే । ఆఙః క్రన్ద - సాతత్యే . (ఘుషచేత్యేకే) లస - శిల్పయోగే । తసి - భూష - అలఙ్కారే । అర్హ - పూజాయమ్ । జ్ఞా - నియోగే । భజ - విశ్రాణే । శృధు - ప్రసహనే । యత - నికారోపస్కారయోః । రక - లగ - ఆస్వాదనే (రఘ - లఘ - ఇత్యేకే - రగేత్యన్యే) । అఞ్చు - విశేషణే । లిగి - చిత్రీకరణే । ముద - సంసర్గే । త్రస - ధారణే । (గ్రహణ ఇత్యేకే - వారణ ఇత్యన్యే) । ఉధ్రస - ఉఞ్ఛే । (ఉకారోధాత్వవయవ ఇత్యేకే,

వేత్యన్యే) । ముచ - ప్రమోచనే మోదనే చ । వస - స్నేహచ్ఛేదాపహర ణేషు । చర - సంశయే । చ్యు - సహనే । (చ్యుస - హసనేచేత్యేకే) । భువోఽవకల్కనే ॥ కృపేశ్చ ॥

అస్వాదస్స కర్మకాత్ ॥

గ్రస - గ్రహణే । పుష - ధారణే । దళ - విదారణే । పట - పుట - లుట - తుజి-మిజి - పిజి - లుజి - భజి - లఘి - లపి - త్రసి - పిసి - కుసి - దసి - కుశి - ఘట - ఘటి - బృహి-బర్హ - బల్హ-గుప - ధూప - విచ్ఛ - చీవ - పుథ - లోకృ - లోచృ - ణద - కుప - తర్క - వృతు - వృధు - భాషార్థాః । రుట - లజి - అజి - దశి - భృశి - రుశి - శీక-రుసి-నట-పుటి-జి- చి - రఘి-లఘి-అహి-లఘి - మహి - లడి - తడ - నల చ । పూరీ - ఆప్యాయనే । రుజ - హింసాయామ్ । ష్వద - ఆస్వా దనే (స్వాద ఇత్యేకే) ॥

ఆధృషాద్వా.- యుజ-పృచ-సంయమనే । అర్చ-పూజాయామ్ । షహ - మర్షణే । ఈర-క్షేపే । లీ-ద్రవీకరణే । వృజీ-వర్జనే । వృఙ్-వరణే । జృ-వయోహానౌ, జ్రి చ । రిచ-వియోజన సమ్పర్చనయోః । శిష - అసర్వోపయోగే । తప-దాహే । తృప-తృప్తౌ (సన్దీపన ఇత్యేకే). ఛృదీ-సన్దీ పనే । చృప - ఛృప - తృప - దృప - సన్దీపన ఇత్యేకే । దృభీ - గ్రన్థే । (భయే) । దృభ - సన్దర్భే । శ్రథ-మోక్షణే । (హింసాయామిత్యేకే) । మీ- గతౌ । గ్రన్థ-బన్ధనే । శీక-ఆమర్షణే । చీక చ । అర్ద-హింసాయామ్-స్వరి తేత్ । హిసి-హింసాయామ్ । అర్హ-పూజాయామ్, ఆఙఃషద-పద్యర్థే । శున్ధ- శౌచకర్మణి । ఛద-అపవారణే-స్వరితేత్ । జుష-పరితర్కణే- పరితర్పణే చ । ధూఞ్-కమ్పనే । ప్రీఞ్-తర్పణే । శ్రన్థ-గ్రన్థ సన్దర్భే । ఆప్ల్-లమ్భనే-స్వరి తేత్ । తను-శ్రద్ధోపకరణయోః- ఉపసర్గాచ్చదైర్ఘ్యే । (చనశ్రద్ధోప హననయో రిత్యేకే) । వద-సన్దేశవచనే (ఉభయపదీ) । వచ-పరిభాషణే । మాన-పూజా- యామ్ ।భూ-ప్రాప్తావాత్మనేపదీ ణిచ్ సన్నియోగేనైవ । గర్హ-వినిన్దనే । మార్గ-అన్వేషణే । కఠి-శోకే । మృజూ-శౌచాలఙ్కారయోః । మృష-తితిక్షా యామ్ । స్వరితేత్ । ధృష-ప్రసహనే ॥

ఇత్యాధృషీయాః ॥

అథాదన్తాః.— కథ-వాక్యప్రబన్ధే । వర-ఈప్సాయామ్ । గణ- సఙ్ఖ్యానే । శఠ-శ్వఠ-సమ్యగవభాషణే। పట-వట గ్రన్థే । రహ-త్యాగే । స్తన-

గదీ-దేవశబ్దే । పత-గతౌ (వా అదన్తః) ణిజన్తో వా । పష-అనుప సర్గా ద్గతౌ । స్వర-ఆక్షేపే । రచ-ప్రతియత్నే । కల-గతౌ సఙ్ఖ్యానే చ । చహ-పరికల్కనే । మహ-పూజాయామ్ । సార-కృప-శ్రథ-దౌర్బల్యే । స్పృహ-ఈప్సాయామ్ । భామ-క్రోధే । సూచ-పైశున్యే । ఖేట-భక్షణే (ఖేడే త్యేకే, ఖోట ఇత్యన్యే) । క్షోట-క్షేపే । గోమ-ఉపలేపనే । కుమార-క్రీడాయామ్ । శీల-ఉపధారణే । సామ-సాన్త్వప్రయోగే । వేల-కాలోపదేశే । (కాల ఇతి పృథగ్ధాతు రిత్యేకే) పల్పూల-లవన పవనయోః । వాత-సుఖ సేవనయోః । గవేష-మార్గణే । వాస-ఉపసేవాయామ్ । నివాస-ఆచ్ఛాదనే । భాజ-పృథక్క ర్మణి । సభాజ-ప్రీతి దర్శనయోః । ఊన-పరిహాణే । ధ్వన-శబ్దే । కూట-పరితాపే (పరిదాహ ఇత్యేకే) । సఙ్కేత-గ్రామ-కుణ-గుణ-చామన్త్రణే । చా త్పూకటోపి । కేత-శ్రావణే నిమన్త్రణే చ । కూణ-సఙ్కోచనే । స్తేన-చౌర్యే ।

అగర్వాదాత్మనేపదినః ॥

పద-దతౌ । గృహ-గ్రహణే । మృగ-అన్వేషణే । కుహ-విస్మాపనే । శూర-వీర-విక్రాన్తౌ । స్థూల-పరిబృంహణే । అర్థ-ఉపయాచ్ఞాయామ్ । సత్ర-సన్తాన క్రియాయామ్ । గర్వ-మానే ।

ఇత్యాగర్వీయాః ॥

సూత్ర-వేష్టనే । మూత్ర-ప్రస్రవణే । రూక్ష-పారుష్యే । పార-తీర-కర్మసమాప్తౌ । పుట-సంసర్గే । ధేక-దర్శనే । కత్ర-శైథిల్యే । (కర్తేత్యేకే) । ప్రాతిపదికాద్ధాత్వర్థే బహుళ మిష్ఠవచ్చ ॥ తత్కరోతి తదాచష్టే ॥ తేనాతి క్రామతి ॥ ధాతురూపఞ్చ ॥ ఆఖ్యానా త్కృత స్తదాచష్టే కృల్లు క్ప్రకృతి ప్రత్యాపత్తిః ప్రకృతివచ్చ కారకమ్ ॥ కర్తృకరణాద్ధా త్వర్థే ॥

వల్క-దర్శనే । చిత్ర-చిత్రీకరణే । (కదా చిద్దర్శనే) । అంస-సమా ఘాతే । వట-విభాజనే । లజ-ప్రకాశనే (వటి-లజి ఇత్యేకే) మిశ్ర-సమ్పర్కే ; సఙ్గ్రామ-యుద్ధే । అనుదాత్తేతౌ । స్తోమ-శ్లాఘాయామ్ । ఛిద్ర-కర్ణభేదనే । (కరణ-భేదన ఇత్యన్యే, కర్ణేతి ధాత్వన్తర మిత్యేకే) అన్ధ-దృష్ట్యుప ఘాతే (ఉపసంహార ఇత్యన్యే)

దణ్డ-దణ్డనిపాతనే । అఙ్క-పదే లక్షణేచ । అఙ్గ చ । సుఖ-దుఃఖ-తత్క్రియాయామ్ । రస-ఆస్వాదన, స్నేహనయోః । వ్యయ-విత్త సము

త్స్వర్గే। రూప-రూపక్రియాయామ్, ఛేద- ద్వైధీకరణే । ఛద- అపవారణే। లాభ-ప్రేరణే । వ్రణ-గాత్రవిచూర్ణనే । వర్ణ-వర్ణ క్రియా విస్తారగుణ వచనేషు ।

బహుళమేతన్నిదర్శనమ్ ।

బాహుళకా దన్యేప్యద న్తధాతవో బోధ్యాః. యథా.

పర్ణ-హరితభావే । విష్క-దర్శనే । క్షప-ప్రేరణే । వస-నివాసే । తుత్థ-ఆవరణే ॥

ఏవ మాన్దోల, ప్రేఙ్ఖోల, విడమ్బ అవధీర ఇత్యాదయః ॥

దశగణీపాఠో బహుళ మిత్యన్యే । తేనాపఠితా అపి సౌత్రలౌకిక వైదికా బోధ్యాః ॥ బహుళగ్రహణా న్నవగణీ పఠితేభ్యోపి క్వచిత్స్వార్థే ణిజిత్యేకే-, తేన రామో రాజ్యమచీకరదిత్యాది సిద్ధ మిత్యాహుః । చురాదిభ్య ఏవ బహుళం ణిజి త్యపరే । - సర్వే పక్షాః ప్రాచాం గ్రన్థేషు స్థితాః। ణిజఙ్గా న్నిరసనే ॥ శ్వేతాశ్వా శ్వతర గాలోడితాహ్వరకా ణామశ్వతరేతక లోపశ్చ-ఏభ్యోణిజ్, ణిజిత్యేకే॥ పుచ్ఛాదిషు ప్రాతిపది కాద్ధాత్వర్థ ఇత్యేవ సిద్ధమ్॥

ఇతి ణిజ్వికరణాః చురాదయః ॥౧౦॥

11. అథ యగ్వికరణాః కణ్డ్వాదయః ।

కణ్డూఞ్-గాత్రవిఘర్షణే-మన్తు - అపరాధే (రోష ఇత్యేకే-ఞీదితి చన్ద్రః) । వల్గు-పూజామాధుర్యయోః । అసు-అసూ-ఉపతాపే (ఞీదిత్యేకే) । లేట్-లోట్-ధార్త్యే పూర్వభావే స్వప్నేచ (దీప్తావిత్యేకే) । లేలా-దీప్తౌ । ఇరస్-ఇరజ్-ఇరఞ్- ఈర్ష్యాయామ్ । ఉషస్-ప్రభాతీభావే । వేద-ధార్త్యే స్వప్నే చ । మేధా-ఆశుగ్రహణే । కుషుభ-క్షేపే । మగధ-పరివేష్టనే (నీచ దాస్య ఇత్యన్యే) । తన్తస్-పమ్పస్-దుఃఖే । సుఖ-దుఃఖ-తత్క్రియాయామ్ । సపర-పూజాయామ్ । అరర-ఆరాకర్మణి । భిషజ్-చికిత్సాయామ్ । భిష్ణజ్-ఉపసేవాయామ్ । ఇషుధ-శర ధారణే । చరణ - వరణ-గతౌ । చురణ-చౌర్యే । తురణ-త్వరాయామ్ । భురణ-ధారణ పోషణయోః । గద్గద-వాక్స్ఖలనే । ఏలా-ఖేలా-విలాసే । (ఇలేత్యన్యే) లేఖా-స్ఖలనే చ (అదన్త ఇత్యన్యే) । లిట-అల్పకుత్సనయోః । లాట-జీవనే । హృణీఙ్ రోషణే లజ్జాయాఞ్చ । మహీఙ్-పూజాయామ్ । రేఖా-శ్లాఘాసాదనయోః । ద్రవస్-

పరితాప పరిచరణయోః । తిరస్-అన్తర్ధౌ । అగద-నీరోగత్వే । ఉరస్-బలార్థః । తరణ-గతౌ । పయస్-ప్రసృతౌ । సమ్భూయస్-ప్రభూతభావే । అమ్బర-సమ్బర- సమ్భరణే । సమర-యుద్ధే । లాట-గ్రహణే । వేలా-మర్యాదాయామ్ । నమస్-పూజాయామ్ ॥ ఆకృతిగణోఽయమ్ । తేన మృగ-అన్వేషణే, దువస్-సన్దీపనే, జనస్-పరితాపే పరిచర్యాయాఞ్చేత్యాదయో గ్రాహ్యాః ॥

ఇతికణ్ద్వాదయ ॥౧౧॥

ధాతుసఙ్ఖ్యా ॥౨౦౩౨॥ మతాన్తరే ॥౨౩౨౦॥ సౌత్రాణాం వైదికానాఞ్చ సఙ్గ్రహే ॥౨౬౨౦॥ వోపదేవమతే ॥౧౭౨౪॥ సర్వేఽపి ధాతవో ధాతురత్నావళ్యామకారాది క్రమేణ సమగ్రాహిషతేతి శివమ్.

ఇతి పాణిని మునిప్రణీతో ధాతుపాఠస్సమాప్తః ॥

అథ ధాత్వర్థ నిర్ణయః.

అఙ్గాన్నిస్సరణమ్	=	ష్ఠీవనమ్-ముఖేన శ్లేష్మాదేర్వమనమ్.
అతిసర్జనమ్	=	దానమ్.
అధార్ష్ట్యమ్	=	క్లీబతా, భీతిః.
అన్తకర్మ	=	నాశనమ్.
అన్విచ్ఛా	=	అన్వేషణమ్.
అభిభవః	=	న్యూనీకరణం, న్యూనీభవనఞ్చ.
అభివాదనమ్	=	ప్రణామః.
అభిశబ్దార్థః	=	ఘట్టాఘోషః.
అభిషవః	=	అవయవానాం శిథిలీకరణమ్, సురాయాస్సన్ధానమ్, స్నానం వా.
అవకల్కనమ్	=	మిశ్రకరణమ్, చిన్తనం వా.
అవసాదనమ్	=	పీడా, నాశనఞ్చ.
అవస్పన్దనమ్	=	నాట్యమ్, కిఞ్చిచ్చలనం వా.
అవిశబ్దనమ్	=	ప్రతిజ్ఞానమ్.
అశబ్దః	=	తూష్ణీంభావః.
అసనమ్	=	క్షేపణమ్.

అసర్వోపయోగః	=	న్యూనతా.
ఆదానమ్	=	గ్రహణమ్. స్వీకారః.
ఆధ్మానమ్	=	దహనం, శబ్దనఞ్చ.
ఆధ్యానమ్	=	ఉత్కణ్ఠా పూర్వకస్మరణమ్, చిన్తనం వా.
ఆప్రవణమ్	=	ఉత్ప్లవనమ్, ఉద్ధరణఞ్చ.
ఆప్లవనమ్	=	ఉత్ప్లుత్యగమనమ్.
ఆఖణ్డనమ్	=	నిరూపణమ్.
ఆభీక్ష్ణ్యమ్	=	పౌనఃపున్యమ్, అసకృద్భావః.
ఆమర్శనమ్	=	స్పర్శః ।
ఆయాసః	=	దైర్ఘ్యమ్, విస్తారశ్చ.
ఆలాపః	=	సమ్భాషణమ్, కథనమ్.
ఆసేచనమ్	=	ఆర్ద్రీకరణమ్.
ఆస్కన్దనమ్	=	భీత్యా శబ్దకరణమ్, ఆక్రమణం, శోషణం వా.
ఈర్ష్యా	=	పరోత్కర్షా సహిష్ణుతా.
ఉఞ్ఛః	=	కణశ ఆదానమ్.
ఉత్క్రోశః	=	ఉచ్చైశ్శబ్దకరణమ్.
ఉత్క్లేశః	=	ఉత్కట క్లేశః, పీడా.
ఉత్సాహః	=	వృద్ధిః, ఔద్ధత్యఞ్చ.
ఉద్గిరణమ్	=	వమనమ్
ఉన్దనమ్	=	ఆర్ద్రీకరణమ్.
ఉన్మథనమ్	=	విలోడ్యోత్థాపనమ్, హింసనం వా.
ఉన్మాదః	=	చిత్తవిభ్రమః
ఉపక్షయః	=	నాశః.
ఉపఘాతః	=	తాడనమ్.
ఉపతాపః	=	రోగః.
ఉపదేహః	=	వృద్ధిః
ఉపధారణమ్	=	అభ్యాసః.
ఉపలేపః	=	ఉపలేపనమ్.

ఏకచర్యా	=	రహసి స్థితిః, (అసహాయగమనమ్)
ఐశ్వర్యమ్	=	ప్రభుతా, అణిమాద్యష్టవిధ విభూతి భేదః.
ఔత్సుక్యమ్	=	కాలాసహనరూపాఇష్టప్రాప్తిః, (ఉత్కణ్ఠా)
కత్థనమ్	=	నిస్సారం శ్లాఘనమ్.
కరణమ్	=	క్రియానిష్పత్తౌ సాక్షాదవ్యవ ధానేన సాధనమ్, కృధాత్వర్థః.
కల్కనమ్	=	దమ్భః, శాఠ్యఞ్చ
కాన్తిః	=	ఇచ్ఛా దీప్తిశ్చ.
కామః	=	ఇచ్ఛా.
కుత్సితమ్	=	నిన్దితమ్, కౌక్షశబ్దః, గుదరవో వా.
కౌటిల్యమ్	=	శాఠ్యమ్, అపసరణమ్.
క్లేదనమ్	=	ఆర్ద్రీకరణమ్
క్షరణమ్	=	స్రవణమ్
క్షేపః	=	నిన్దా, విక్షేపః (అసనం)
ఖణ్డనమ్	=	హింసా, స్థైర్యఞ్చ.
గత్యాక్షేపః	=	వక్రగతిః నిన్దా వా
గాత్రప్రక్షరణమ్	=	స్వేదోద్గమః.
గాత్రవినామమ్	=	జృమ్భాగ్రహణమ్.
గార్ధ్యమ్	=	ఆకాఙ్క్షా.
గ్రన్థః	=	గుమ్ఫనం, మాలాదిరచనా, సన్దర్భశ్చ.
గ్లేపనమ్	=	దైన్యమ్, చాలనం వా.
ఘనత్వమ్	=	సాన్ద్రతా.
ఘాతనమ్	=	తీక్ష్ణీకరణమ్. తాడనఞ్చ.
ఘోరవాశితమ్	=	మణ్డూకాదీనాం ఘోరశబ్దః.
చక్యర్థః	=	తృప్తిః.
ఛద్మగతిః	=	కపటగతిః.
ఛయనమ్	=	రచనావిశేషః.
జ్ఞీప్సా	=	జ్ఞాతుమిచ్ఛా.
తనూకరణమ్	=	సూక్ష్మకరణమ్

తృప్తిః = ఇచ్ఛానాశః

తోడనమ్ = హింసనమ్, దారణమ్

త్వచనమ్ = సంవరణం, త్వచో గ్రహణం, పక్షపరిగ్రహో వా.

దన్దశూకః = దశనం, దన్తైః కర్తనమ్.

దశనమ్ = దంష్ట్రావ్యాపారః.

దేవనమ్ = రోదనమ్

నికారః = యత్నః, ప్రేషణమ్.

నికేతనమ్ = నివాసః.

నిమేషణమ్ = సఙ్కోచః

నిశానమ్ = తీక్ష్ణీకరణమ్.

నిశామనమ్ = జ్ఞాపనం, చాక్షుషజ్ఞానం, పరిచితదర్శనం వా.

నిష్కర్షః = నిశ్చయః, ఇయత్తాపరిచ్ఛేదో వా.

నిష్కోషణమ్ = అన్తర్గతస్య బహిర్నిస్సారణమ్.

నీచైర్గతిః = మన్దగమనమ్, అసద్వ్యవహారశ్చ.

న్యక్కరణమ్ = తిరస్కారః.

పద్యర్థః = పదధాత్వర్థః-గమనమ్.

పరప్రేష్యః = దాసవదాజ్ఞాకారీ.

పరికల్కనమ్ = దమ్భః, శాఠ్యఞ్చ

పరితర్కణమ్ = ఊహః, హింసా చ.

పరిదేవనమ్ = విలాపః, రోదనఞ్చ

పరివేదనమ్ = అనూఢాగ్రజస్య వివాహః

పరిష్వఙ్గః = ఆలిఙ్గనమ్.

పరిహాసః = సన్నిన్దోపాలమ్భః,

పవనమ్ = పవిత్రతా.

పిచ్ఛమ్ = పుచ్ఛవిశదీకరణమ్.

పైశున్యమ్ = పిశునతా (క్రౌర్యమ్).

పౌనః పున్యమ్ = శశ్వద్భావః.

ప్రఖ్యానమ్	=	సమ్యక్కథనమ్, ప్రసిద్ధిః.
ప్రజనమ్	=	గర్భగ్రహణమ్.
ప్రణిదానమ్	=	వినిమయః, ప్రత్యర్పణఞ్చ.
ప్రతిబన్ధః	=	రోధనమ్.
ప్రతియత్నః	=	గుణాధానమ్.
ప్రతిష్టమ్భః	=	నిరోధః.
ప్రమాదః	=	అనవధానతా.
ప్రసవః	=	అభ్యనుజ్ఞానమ్.
ప్రసృతిః	=	పరిమాణ విశేషః.
ప్రభూతభావః	=	బాహుళ్యమ్.
ప్రహ్వత్వమ్	=	నమ్రతా, ప్రణామః.
ప్రీణనమ్	=	తర్పణమ్-పరితోషః.
ప్లవగతిః	=	ప్లుతగతిః.
ప్లుతగతిః	=	అశ్వగతిభేదః, తిర్యగ్గతిశ్చ.
బీజసన్తానమ్	=	గర్భాధానమ్, క్షేత్రే వికరణమ్.
బృంహితమ్	=	కరిగర్జితమ్.
భర్జనమ్	=	జలం వినా తణ్డులాదే స్సన్తాప విశేషః
భర్త్సనమ్	=	తర్జనమ్, శ్వరవశ్చ.
భషణమ్	=	శ్వరవః.
భావకరణమ్	=	అభిప్రాయసూచనమ్.
భూతప్రాదుర్భావః	=	అతిక్రాన్తోత్పత్తిః.
మణ్డనమ్	=	అలఙ్కారః
మదః	=	గర్వః.
మర్షణమ్	=	దుఃఖసహనమ్.
మార్జనమ్	=	శుద్ధిః, న్యగ్భావః.
మోహనమ్	=	వైచిత్ర్యం, గర్వః.
మ్రక్షణమ్	=	సఙ్గ్రహః, లేపనమ్.
మ్లక్షణమ్	=	దుర్గన్ధః.
మ్లేచ్ఛనమ్	=	అపశబ్దః.

రాభస్యమ్	=	ఉపక్రమః, శైఘ్ర్యఞ్చ.
రుజా విశరమ్	=	రుగ్ణతా.
రూపక్రియా	=	రూపకం, దర్శనం వా.
రేషణమ్	=	హింసా, వృకశబ్దః.
లక్షణమ్	=	చిహ్నకరణమ్.
లోడనమ్	=	ప్రతిఘాతః.
లౌల్యమ్	=	గర్వః, చాపలఞ్చ.
వరణమ్	=	స్వీకారః.
వర్ణః	=	రఞ్జనమ్.
వర్ణక్రియా	=	స్తుతిః, రూపక్రియా వా.
విక్రాన్తిః	=	పరాక్రమః.
వినామః	=	ధనురాకృష్టిః.
విలేఖనమ్	=	భేదనమ్, ఆకర్షణమ్.
వివాసః	=	సమాప్తిః.
విశబ్దనమ్	=	ప్రతిజ్ఞానమ్.
విశరణమ్	=	అవయవానాం విభాగః (ద్వైధీకరణమ్) విస్తారః.
విశేషణమ్	=	వ్యావర్తనమ్.
విశ్రాణనమ్	=	దానమ్.
వైకల్యమ్	=	వికలతా, అవివేకః.
వైచిత్ర్యమ్	=	అవివేకః.
శక్తిబన్ధనమ్	=	ప్రజననసామర్థ్యమ్.
శబ్దకుత్సా	=	నిన్దితశ్శబ్దః.
శాతనమ్	=	కర్తనమ్.
శాస్త్రమ్	=	శాసనమ్.
శ్లాఘా	=	అవిద్యమానగుణకథనమ్.
శ్లేషణమ్	=	దుర్గన్ధః, ఆలిఙ్గనఞ్చ.
సంరాద్ధిః	=	నిష్పత్తిః
సంవరణమ్	=	సఙ్గోపనమ్.

సంశబ్దనమ్ = కీర్తనమ్.
సంసిద్ధిః = పూర్ణతా.
సఙ్ఖ్యానమ్ = గణనా.
సఞ్ఘర్షః = పరాభిభవేచ్ఛా
సఙ్ఘాతః = గ్రన్థః, సమూహః, తాడనఞ్చ.
సఞ్చేతనమ్ = స్మారణమ్.
సత్తా = విద్యమానతా (స్థితిః).
సన్తానః = ప్రబన్ధః.
సన్దర్భః = గుమ్ఫనమ్.
సమ్పూర్చనమ్ = విలాపః.
సమ్భక్తిః = విభాగః, భఞ్జనఞ్చ.
సమవాయః = సమ్బన్ధః, సమ్యగవబోధో వా.
సమాధిః = యోగాదినా చిత్తవృత్తి నిరోధః.
సముచ్ఛ్రాయః = ఉత్థాపనమ్.
సుఖనమ్ = హర్షః.
స్థదనమ్ = విద్రావణమ్.
స్తుతిః = గుణినిష్ఠగుణాభిధానమ్.
స్తేయమ్ = చౌర్యమ్ (క్షేపణమ్).
స్పర్శనమ్ = దానమ్, గ్రన్థనమ్.
స్వప్నః = ఆలస్యమ్ శయనఞ్చ.
స్వామ్యర్థః = స్వామిత్వమ్.
హరణమ్ = స్వీకారః, స్తేయమ్, నాశనమ్, ప్రాపణం వా.
హర్షక్షయః = ధాతుక్షయః.
హింసా = హననమ్ (ప్రాణవియోజక వ్యాపారః).
హూర్చనమ్ = కౌటిల్యమ్, ధూర్తతా, వృకశబ్దశ్చ.
హ్వారణమ్ = కౌటిల్యమ్.

ఇతి ధాత్వర్థ వివరణమ్

అథైతర్హి పూర్వోక్త ధాతుపాఠస్థ ధాతుషు "ఇయన్త ఏవ సుడాగమవన్తః" "ఇయన్త ఏవ అనిట్కాః" ఏవం జాతీయా ఇయన్త ఏవేతి సాకల్యే

నాత్ర పరిగణనస్య గ్రన్థ గౌరవభియా అవకాశాభావేఽపి పూర్వోదాహృత రూపేషు దార్ఢ్య సమ్పాదనాయ కేవలం తదుపయోగినో ధాతవః కతిచన ఇహ పరిగణ్యన్తే. తథాహి-

అంహ్	౧	అణ్ఠ్	౧	అర్ద్	౧	ఋత్	౧
అఙ్క్	౧	అణ్డ్	౧	అర్బ్	౧	ఋద్	౪
అక్ష్	౧	అన్త్	౧	అర్వ్	౧	ఋధ్	౫
అఙ్గ్	౧	అన్ధ్	౧	అర్హ్	౧	ఋఫ్	౬
అఙ్ఘ్	౧	అభ్ర్	౧	అశ్	౪	ఋష్	౬
అఞ్చ్	౧	అమ్బ్	౧	ఆఛ్	౧		
అఞ్జ్	౧	అమ్భ్	౧	ఋచ్	౧		
అట్ట్	౧	అర్ఘ్	౧	ఋచ్ఛ్	౬		
అడ్డ్	౧	అర్చ్	౧	ఋజ్	౧		
అణ్ట్	౧	అర్జ్	౧	ఋణ్	౧		

ఏషాం లిటి ఆనంహే, ఆనఙ్కే, అనక్ష, ఏవం రీత్యా రూపాణి.

అథ ఌకారేత్సఞ్జ్ఞకాః

ఆప్ఌ ౧। గమ్ఌ ౧। ఘస్ఌ ౧। పత్ఌ ౧। పిష్ఌ ౭। ముచ్ఌ౬। లుప్ఌ ౬। విద్ఌ ౬। విష్ఌ ౩। శక్ఌ ౫,౪। శద్ఌ౧ ౬। శిష్ఌ ౭। షద్ఌ ౧, ౬। సృప్ఌ ౧।

ఇతి ఌదితః. లుఙి ఆపత్, అగమదిత్యాది. ఏవం పుషాది ద్యుతాదీ బోధ్యా.

అథ ఏకారేత్సఞ్జ్ఞకాః.

కఖే ౧। కగే ౧। కటే ౧। క్వథే ౧। చటే ౧। చతే ౧। చదే ౧। పథే ౧। మథే ౧। రగే ౧। లగే ౧। సగే ౧। స్తగే ౧। హసే ౧। హ్రసే ౧। హ్లగే ౧। ఏషాం లుఙి-అకఖీత్, అగగీత్, అకటీదిత్యాది. ఏవం హాన్త మాన్త యాన్తానాం రూపాణి.

అథ అనిట్కారికాః

ఊదౄదన్తై ర్యౌతిరుక్ష్ణు । శీఙ్స్ను ణు క్షు శ్వి డీఙ్ శ్రిభిః ।
వృఙ్ వృఞ్ భ్యాఞ్చ వినైకాచోఽజన్తేషు నిహతాః స్మృతాః ॥౧॥

శక్ౢ పచ్ ముచ్ రిచ్ వచ్ విచ్ సిచ్ ప్రచ్ఛ్ త్యజి నిజిర్భజిః ।
భఞ్జ్ భుజ్ భ్రస్జ్ మస్జియజ్యుజ్రుజ్ । రఞ్జ్ విజిర్ స్వఞ్జి సఞ్జ్ సృజః ॥౨॥

అద్ క్షుద్ ఖిచ్ఛిత్తుది నుదః । పద్య భిద్విద్యతి ర్వినద్ ।
శద్ సదీ స్విద్యతి స్స్కన్ది । హదీ క్రుద్ క్షుధి బుధ్యతీ ॥ ౩ ॥

బన్ధి ర్యుధిరుధీరాధి । వ్యధ్ శుధ స్సాధి సిధ్యతీ ।
మన్యహన్నాప్ క్షిప్ ఛుపితప్ । తిపస్తృప్యతిదృప్యతీ ॥౪॥

లిప్ లుప్ వప్ శప్ స్వప్ సృపియభ్ । రభ్లభ్ గమ్నమ్ యమోరమిః ।
క్రుశిర్దంశి దిశీ దృశ్ మృశ్ । రిశ్ రుశ్ లిశ్ విశ్ స్పృశః కృషిః ॥౫॥

త్విష్తుష్ ద్విష్ దుష్ పుష్య పిష్ విష్ । శిష్ శుష్ శ్లిష్యతయో ఘసిః ।
వసతిర్దహ్ దిహిదుహో । నహ్ మిహ్ రుహ్ లిహ్వహి స్తథా ॥౬॥

అనుదాత్తా హలన్తేషు, ధాతవో ద్వ్యధికం శతమ్ ।
తుదాదౌ మతభేదేన స్థితౌ యౌ చ చురాదిషు ॥౭॥

తృప్ దృపీ తౌ వారయితుం । శ్యనా నిర్దేశ ఆదృతః ।
స్విద్య పద్యౌ సిధ్య బుధ్యౌ । మన్య పుష్య శ్లిషః, శ్యనా॥౮॥

వసిశ్శపా, లుకా యౌతి । శ్నిర్దిష్టోఽన్య నివృత్తయే ।
నిజిర్ విజిర్ శక్ల్ ఇతి । సానుబన్ధా అమీతథా ॥౯॥

విన్దతి శ్చాన్ద్రి దౌర్గాదే । రిష్టోభాష్యేపి దృశ్యతే ।
వ్యాఘ్రభూత్యాదయస్త్వేనం । నేహపేఠురితి స్థితమ్ ॥౧౦॥

రఞ్జి మస్జీ అది పదీ । నుద్ క్షుద్ శుషి పుషీ శిషిః ।
భాష్యానుక్తానవేహోక్తా । వ్యాఘ్రభూత్యాదిసమ్మతేః ॥౧౧॥

అజన్తోఽకారవాన్వాయ । స్తాస్యనిట్థలివేదయమ్ ।
ఋదన్త ఈః దృజ్ఞిత్యానిట్ క్రాద్యన్యో లిటి సేడ్భవేత్ ॥౧౨॥

అద్	౨	క్షిప్	౪,౬	చ్యుఙ్	౧
ఆప్	౫	క్షి	౧	ఛిద్	౭
ఇ	౧	క్షుదిర్	౭	ఛుప్	౬
ఇక్	౨	క్షుధ్	౪	జి	౧
ఇఙ్	౨	క్షై	౧	జు	౧
ఇణ్	౨	ఖిద్	౪	జృ	౧
ఈ	౧,౨	ఖిద్	౬,౭	జై	౧
ఉఙ్	౧	ఖుజ్	౧	జ్ఞా	౯
ఋ	౧	ఖై	౧	జ్యా	౯
ఋ	౩	ఖ్యా	౨	జ్రి	౧
ఋ	౫	గమ్	౧	జ్రీ	౯
కి	౩	గా	౩	జ్యు	౧
కు	౨	గాజ్	౧	తప్	౪,౧
కుఙ్	౧,౬	గు	౬	తిపృ	౧
కృఞ్	౫	గుజ్	౧	తు	౨
కృఞ్	౮	గృ	౧	తుద్	౬
కృష్	౧,౬	గై	౧	తుష్	౪
క్రీఞ్	౬	గ్లై	౧	తృప్	౪
క్రుధ్	౪	ఘస్	౧	త్రైఙ్	౧
క్రుశ్	౧	ఘుజ్	౧	త్యజ్	౧
క్లుజ్	౧	ఘృ	౩,౧	త్విష్	౧
క్రు	౬	ఘ్రా	౧	దంశ్	౧
క్షి	౧	జుజ్	౧	దహ్	౧
క్షి	౫	చిజ్	౫	దా	౨
క్షి	౬,౯	చిష్	౧	ధాఞ్	౩

దాణ్	౧	ధ్వృ	౧	భృ	౧,౩	రిచ్	౧,౭
దిశ్	౬	నమ్	౧	భ్రస్జ్	౬	రిశ్	౭
దిహ్	౨	నహ్	౪	భ్రీ	౯	రీ	౪,౯
దీఙ్	౪	నిజ్	౩	మన్	౪	రుజ్	౬
దు	౧,౫	నీ	౧	మస్జ్	౬	రుధ్	౭
దుష్	౪	నుద్	౬	మా	౨,౩	రుశ్	౬
దుహ్	౨	పచ్	౧	మా	౪	రుహ్	౧
దృఙ్	౬	పద్	౪	మిఞ్	౫	రై	౧
దృప్	౪	పా	౧,౨	మిహ్	౧	లభ్	౧
దృశ్	౧	పి	౬	మీ	౪,౯	లా	౨
దేఙ్	౧	పిష్	౧	ముచ్	౧,౬	లిప్	౬
దైప్	౧	పిష్	౭	మృ	౬	లిశ్	౪,౬
దో	౪	పీ	౪	మృశ్	౬	లిహ్	౨
ద్యు	౨	పుష్	౪	మేఙ్	౧	లీ	౪,౯
ద్యై	౧	పృ	౩	మ్నా	౧	లుప్	౪,౬
ద్రా	౨	పృ	౫,౬	మ్లై	౧	వచ్	౧,౨
ద్రు	౧	పై	౧	యజ్	౧	వప్	౧
ద్రై	౧	ప్రచ్ఛ్	౬	యభ్	౧	వస్	౧
ద్విష్	౨	ప్రీఞ్	౪,౯	యమ్	౧	వహ్	౧
ధాఞ్	౩	ప్రు	౧	యా	౨	వా	౨
ధి	౫	ప్లీ	౯	యుఞ్	౯	విచ్	౭
ధి	౬	ప్లు	౧	యుజ్	౪	విజ్	౩
ధీ	౪	ప్సా	౨	యుజ్	౭	విద్	౪,౭
ధు	౧,౫,౬	బన్ధ్	౯	యుధ్	౪	విద్	౬
ధృ	౧,౬	బుధ్	౧	రఞ్జ్	౧,౪	విశ్	౬
ధేట్	౧	బ్రూ	౨	రభ్	౧	విష్	౩,౯
ధ్మా	౧	భజ్	౧	రమ్	౧	వీ	౨
ధ్యై	౧	భఞ్జ్	౭	రా	౨	వేఞ్	౧
ధ్రు	౬	భిద్	౭	రాధ్	౪,౫	వ్రై	౧
ధ్రై	౧	భుజ్	౬,౭	రి	౫,౬	వ్యధ్	౪

వ్యేఞ్	౧	శ్రా	౧,౨	సృప్	౧	స్రు	౧
వ్రీ	౪	శ్రీ	౯	స్తై	౧	స్రై	౧
వ్రీ	౯	శ్రు	౧	సో	౪	స్వఞ్జ్	౧
వ్లీ	౯	శ్రై	౧	స్కన్ద్	౧	స్వప్	౨
శక్	౫	శ్లిష్	౪	స్తు	౨	స్విద్	౪
శద్	౧	సఞ్జ్	౧	స్తృ	౫	హద్	౧
శప్	౧,౪	సద్	౧,౬	స్త్యై	౧	హన్	౨
శీ	౫	సాధ్	౫	స్థా	౧	హా	౩
శిష్	౭	సీ	౫,౯	స్నా	౨	హి	౫
శుధ్	౪	సిచ్	౬	స్ను	౨	హు	౩
శుష్	౪	సిధ్	౪	స్పృ	౫	హృ	౧,౩
శై	౧	సు	౨,౫	స్పృశ్	౬	హ్ను	౨
శో	౪	సృ	౧,౩	స్మి	౧	హ్రీ	౩
శ్యై	౧	సృజ్	౪,౬	స్మృ	౧	హ్వృ	
						హ్వే	౧

ఏత ఏవ అనిట్కాః (ఆర్ధధాతుకే ఇడాగమం న ప్రాప్నువన్తి)

అథ వేట్కాః - వికల్పితేట్కాః

అక్షూ	౧	గుహూ	౧	ద్రుప్	౪	వ్రశ్చూ	౬
అఞ్జూ	౭	గృహూ	౧	ద్రుహ్	౪	సిధూ	౧
అశూ	౩	తక్షూ	౧	ధూ	౫	సూ	౨
క్లృపూ	౪	తఞ్చూ	౭	ధూ	౯	సూ	౪
క్లిదూ	౫	తఞ్జూ	౭	నశ్	౪	స్తృహూ	౬
క్లిశూ	౬	తృప్	౪	బృహూ	౬	స్నిహ్	౪
క్షమూ	౧	తృహూ	౬	ముహ్	౪	స్నుహ్	౪
క్షమూ	౪	తృంహ్	౯	మృజూ	౨	స్యన్దూ	౧
గాహూ	౧	త్రపూ	౧	రధ్	౪	స్వృ	౧
గుపూ	౧	త్వక్షూ	౧	వృహూ	౬		

ఏత ఏవ వేట్కాః-అనిట్క-వేట్క-భిన్నా స్సర్వేఽపి ధాతవః నిత్యమిడాగమవన్త ఇతి బోధ్యమ్.

షోపదేశాశ్చ ణోపదేశాశ్చ ధాతవః ధాతుపాఠే, ధాతురత్నావళీస్థ ధాత్వనుక్రమణికాయాం వా షాదిణాది ధాతుష్వేవ ద్రష్టవ్యాః.

అథ ఇదితః = ఇకారేత్సంజ్ఞకాః

అకి	౧	ఋజి	౧	క్రది	౧	చితి	౧౦
అగి	౧	ఓలడి	౧౦	క్లది	౧	చుటి	౧౦
అఘి	౧	కకి	౧	క్లిది	౧	చుడి	౧
అచి	౧	కచి	౧	క్షజి	౧	చుబి	౧,౧౦
అజి	౧౦	కటి	౧	క్షపి	౧	ఛది	౧,౧౦
అఠి	౧	కఠి	౧,౧౦	ఖజి	౧	ఛజి	౧
అతి	౧	కడి	౧,౧౦	ఖడి	౧,౧౦	జజి	౧
అది	౧	కది	౧	ఖుడి	౧౦	జభి	౧,౧౦
అబి	౧	కపి	౧	గజి	౧౦	జసి	౧,౧౦
అభి	౧	కబి	౧	గుఠి	౧౦	జివి	౧
అహి	౧,౧౦	కాచి	౧	గుడి	౧	జుగి	౧
అఛి	౧	కాక్షి	౧	గృజి	౧	జృభి	౧
ఇఖి	౧	కుఠి	౧ ౧౦	గ్రథి	౧	టకి	౧,౧౦
ఇగి	౧	కుడి	౧,౧౦	ఘటి	౧౦	డబి	౧౦
ఇది	౧	కుథి	౧	ఘిణి	౧	డిభి	౧౦
ఇవి	౧	కుద్రి	౧	ఘుణి	౧	తకి	౧
ఈఖి	౧	కుబి	౧,౧౦	ఘుషి	౧	తగి	౧
ఉఖి	౧	కుభి	౧౦	ఘృణి	౧	తడి	౧
ఉఛి	౧	కుశి	౧౦	చడి	౧	తత్రి	౧౦
ఉఛ్ఛి	౧	కుసి	౧౦	చది	౧	తది	౧
ఉలడి	౧౦	కృవి	౧	చపి	౧౦	తసి	౧

తుజి	౧,౧౦	నివి	౧	మఠి	౧	రుటి	౧
తుడి	౧	పచి	౧	మడి	౧	రుఠి	౧
తుది	౧	పచి	౧౦	మడి	౯,౧౦	రుడి	౧
తుబి	౧,౧౦	పడి	౧	మత్రి	౧	రుశి	౧,౧౦
త్రకి	౧	పడి	౧౦,౧	మథి	౧	రుసి	౧,౧౦
త్రఖి	౧	పసి	౧౦	మది	౧	లఖి	౧
త్రగి	౧	పిజి	౨	మహి	౧౦	లఘి	౧,౧౦
త్రది	౧	పిజి	౧౦	మహి	౧	లగి	౧
త్రసి	౧	పిడి	౧	మక్షి	౧	లజి	౧,౧౦
త్రిఖి	౧	పిడి	౧౦	మిది	౧.౧౦	లడి	౧౦
త్వగి	౧	పివి	౧౦	మిజి	౧౧,౦	లబి	౧
దఘి	౧	పిసి	౧౦	మివి	౧	లాఛి	౭
దభి	౧౦	పుటి	౧౦	ముచి	౧	లాజి	౧
దశి	౧౦	పుటి	౧	ముజి	౧	లిగి	౧,౧౦
దసి	౧౦	పుడి	౧	ముఠి	౧	లుజి	౧
దివి	౧	పుథి	౧	ముడి	౧	లుటి	౧
దృహి	౧	పృజి	౨	యత్రి	౧౦	లుఠి	౧
ద్రాక్షి	౧	బిది	౧	యుగి	౧	లుడి	౧
ధవి	౧	బృహి	౧	రఖి	౧	లుథి	౧
ధివి	౧	బృహి	౧౦	రగి	౧	లుభి	౧,౧౦
ధృజి	౧	భజి	౧౦	రఘి	౧	వకి	౧
ధ్రజి	౧	భడి	౧,౧౦	రఘి	౧,౭	వఖి	౧
ధ్రాక్షి	౧	భది	౧	రఫి	౧	వగి	౧
ధ్వజి	౧	భిది	౧	రబి	౧	వఘి	౧
ధ్వాక్షి	౧	భృశి	౧	రభి	౧	వటి	౧
దఖి	౧	మకి	౧	రవి	౧	వఠి	౧
నది	౧	మఖి	౧	రహి	౧	వడి	౧౦
నిజి	౨	మగి	౧	రహి	౧౦	వది	౧
నిది	౧	మఘి	౧	రిగి	౧	వహి	౧
నిపి	౧	మచి	౧	రివి	౧	వాఛి	౧

వాక్షి	౧	శిజి	౨	శ్వఠి	౧	స్ఫుడి	౧
వుగి	౧	శుఠి	౧,౧౦	శ్విది	౧	స్ఫుడి	౧౦
వృధి	౧౦	శ్రకి	౧	స్త్రసి	౨	స్రకి	౧
వృజి	౩	శ్రగి	౧	స్కభి	౧	స్వకి	౧
శకి	౧	శ్రథి	౧	స్త్రభి	౧	హిడి	౧
శడి	౧	శ్లకి	౧	స్కుది	౧	హివి	౧
శసి	౧	శ్లగి	౧	స్పది	౧	హిసి	౭
శిభి	౧	శ్వకి	౧	స్ఫుటి	౧	హిసి	౧,౧౦
శిఘి	౧	శ్వచి	౧	స్ఫుటి	౧౦	హుడి	౧

ఏషామఙ్క, అఙ్గ, అఞ్చ, అన్త, అమ్బేత్యాదీని జ్ఞేయాని.

అథ ఇరితః లుఙి వా అఙ్

ఉహిర్	౧	దుహిర్	౧	రుధిర్	౭
క్షుదిర్	౭	దృశిర్	౧	విచిర్	౭
ఘుషిర్	౧	బుధిర్	౧	విజిర్	౩
చ్యుతిర్	౧	బున్దిర్	౧	శుచిర్	౪
ఛిదిర్	౧	బృహిర్	౧	శ్చుతిర్	౧
ఛృదిర్	౭	భిదిర్	౭	శ్చ్యుతిర్	౧
ణిజిర్	౩	యుజిర్	౭	స్కన్దిర్	౧
తుహిర్	౧	రుచిర్	౧	స్ఫుటిర్	౧
తృదిర్	౧	రుదిర్	౨		

ఏషాం లుఙి ఔహత్; ఔహీత్; అక్షుదత్, అక్షౌత్సీదిత్యాది.

అథ ఋదితః-ఋకారేత్సంజ్ఞకాః (సూళ)

ఏజృ ౧
ఏషృ ౧
ఓఖృ ౧
ఓణృ ౧
కబృ ౧
కాశృ ౧,౪
కాసృ ౧
కేపృ ౧
కేలృ ౧
క్రీడృ ౧
క్రేవృ ౧
క్లీబృ ౧
క్లీవృ ౧
క్షీబృ ౧
క్ష్వేలృ ౧
ఖాదృ ౧
ఖేలృ ౧
ఖేవృ ౧
ఖోరృ ౧
ఖోలృ ౧
గాధృ ౧
గేపృ ౧
గేవృ ౧
గేషృ ౧
గ్లేపృ ౧
గ్లేవృ ౧
గ్లేషృ ౧
చకాసృ ౨

చాయృ ౧
చీభృ ౧
చీయృ ౧
చీవృ ౧
చేలృ ౧
జుతృ ౧
జేషృ ౧
జేహృ ౧
టికృ ౧
టీకృ ౧
టౌకృ ౧
డౌకృ ౧
తాయృ ౧
తికృ ౧
తిపృ ౧
తీకృ ౧
తుడృ ౧
తేపృ ౧
తేవృ ౧
తోడృ ౧
త్రౌకృ ౧
దాయృ ౧
దాశృ ౧
దాసృ ౫
దేవృ ౧
ద్రాఖృ ౧
ద్రాఘృ ౧
ద్రాడృ ౧

ద్రాహృ ౧
ద్రేకృ ౧
ధోకృ ౧
ధ్రాఖృ ౧
ధ్రాఘృ ౧
ధ్రాడృ ౧
ధ్రేకృ ౧
నాథృ ౧
నాధృ ౧
నాసృ ౧
నిదృ ౧
నేదృ ౧
నేషృ ౧
పిసృ ౧
పేలృ ౧
పేవృ ౧
పేషృ ౧
పేసృ ౧
పైణృ ౧
ప్రేషృ ౧
ప్రోథృ ౧
ఫేలృ ౧
బాడృ ౧
బాధృ ౧
బాహృ ౧
బేహృ ౧
భాసృ ౧
భేషృ ౧

భ్రాజృ ౧
భ్రాశృ ౧
భ్రేజృ ౧
భ్రేషృ ౧
భ్లాశృ ౧
భ్లేషృ ౧
మాతృ ౧
మాహృ ౧
మిథృ ౧
మిదృ ౧
మిధృ ౧
మీమృ ౧
మేథృ ౧
మేదృ ౧
మేధృ ౧
మేపృ ౧
మేవృ ౧
మ్రేటృ ౧
మ్రేడృ ౧
మ్లేటృ ౧
మ్లేడృ ౧
మ్లేవృ ౧
యాచృ ౧
యాతృ ౧
యేషృ ౧
యౌటృ ౧
రాఖృ ౧
రాఘృ ౧

రాఖృ	౧	వేల్లృ	౧	కృడ	౬	దృఫ	౬
రాసృ	౧	వేహృ	౧	కృతీ	౬,౭	దృభ	౧౦
రేకృ	౧	శాఖృ	౧	కృప	౧౦	దృభి	౬
రేజృ	౧	శాడృ	౧	కృపూ	౧	దృశిర్	౧
రేటృ	౧	శాలృ	౧	కృశ	౪	దృహ	౧
రేపృ	౧	శీకృ	౧	కృష	౬	ధృజ	౧
రేబృ	౧	శీభృ	౧	కౄత	౧౦	ధృష	౧
రేభృ	౧	శేలృ	౧	గృజ	౧	ధృష	౧౦
రేవృ	౧	శేవృ	౧	గృధు	౪	ధృషా	౫
రేషృ	౧	శోడృ	౧	గృహూ	౧	నృతీ	౪
రేషృ	౧	శౌటృ	౧	ఘృణు	౮	పృచ	౧,౧౦
రౌటృ	౧	శ్రోణృ	౧	ఘృష	౧	పృచీ	౭
రౌడృ	౧	శ్లాఖృ	౧	చృత	౧౦	పృడ	౬
లాఖృ	౧	శ్లాఘృ	౧	చృతీ	౬	పృణ	౬
లాఘృ	౧	శ్లోకృ	౧	చృప	౧౦	మృధ	౧౦
లేపృ	౧	శ్లోణృ	౧	ఛృదిర్	౧	పృష	౧
లోకృ	౧	స్తీకృ	౧	ఛృదీ	౧౦	బృడ	౬
లోకృ	౧౦	సేకృ	౧	ఛృప	౧౦	బృహ	౧౦
లోచృ	౧	స్రేకృ	౧	జృభీ	౧	భృజీ	౧
లోచృ	౧౦	సేవృ	౧	తృణు	౮	భృడ	౬
లోడృ	౧	స్తిపృ	౧	తృదిర్	౭	భృష	౪
వాశృ	౧	స్తేపృ	౧	తృప	౧౦	భృష	౧౦
వాహృ	౧	హుడృ	౧	తృప	౫,౬	మృగ	౧౦,౪
విధృ	౧	హూడృ	౧	తృఫ	౬	మృజ	౧
వేణృ	౧	హేడృ	౧	తృషా	౪	మృజ	౧౦,౨
వేధృ	౧	హేషృ	౧	తృహ	౭	మృడ	౬,౯
వేనృ	౧	హోడృ	౧	దృప	౧	మృణ	౬
వేపృ	౧	హ్రేషృ	౧	దృప	౪,౧౦	మృద	౯

మృధ	౧	వృజీ	౭,౨	వృధు	౧౦	సృప	౧
మృశ	౬	వృడ	౬	వృషు	౧,౧౦	సృభు	౧
మృష	౧,౪	వృణు	౮	వృహ	౧	స్తృహ	౬
మృష	౧౦	వృతు	౧,౪	వృహ	౧౦	స్పృశ	౬
వృక	౧	వృతు	౧౦	శృధు	౧	స్పృహ	౧౦
వృచీ	౭	వృధు	౧	శృధు	౧౦	హృష	౪
వృజ	౧,౧౦			సృజ	౪,౬	హృషు	౧

ఏషాం ణిజన్తాల్లుఙి-అచీకృడత్; అచకర్దత్; అచీకృతత్; అచకర్తత్; అచీకృపత్; అచకల్పదిత్యాదీని రూపాణి సూత్రానుసారేణ జ్ఞేయాని.

॥*॥ ఇతి ణిజన్తప్రకరణమ్ ॥*॥

ఇత్యాదయః బహవో విషయాః గ్రన్థగౌరవభియా అత్రోపేక్షితా అపి ధాతురత్నావళ్యాం సప్రపఞ్చం న్యరూపయిషతేతి శివమ్.

సుబన్తానాం తిఙన్తానాం దిఙ్మాత్రమిహ దర్శితమ్ ।
ధాతురత్నావళీగ్రన్థే విస్తరో దర్శితో మయా ॥
గరణి తిమ్మణాచార్యపుత్ర కృష్ణార్యనిర్మితా ।
శబ్దరత్నావళిర్ణియా ద్వేఙ్కటేశే సమర్పితా ॥

ఇతి శబ్దరత్నావళిః
సమ్పూర్ణా.

శ్రీ కృష్ణార్పణమస్తు.

స్త్రీ ప్రత్యయ ప్రకరణమ్

(శ్రీ ఉడాలి సుబ్బరామశాస్త్రి చేర్చిన అనుబంధము)

మూలం :

లిఙ్గం ద్వివిధమ్ లౌకిక మలౌకికఞ్చ ఇతి

"స్తనకేశవతీ స్త్రీ స్యాత్ లోమశః పురుషః స్మృతః
ఉభయోరన్తరం యచ్చ తదభావే నపుంసకమ్"

ఇతి స్తనకేశాది లక్షణలక్షితం స్త్రీలిఙ్గం, లోమలక్షితం పుంలిఙ్గం, స్త్రీపుంలక్షణయోః సామ్యే నపుంసకలిఙ్గ మితి. ఇదం సర్వం లౌకికం లిఙ్గమ్. స్త్రీపురుష-నపుంసకవ్యక్తిసాధారణమ్.

అలౌకికం లిఙ్గన్తు లౌకికా దతిరిచ్యతే-తస్య లౌకికలిఙ్గస్య ఖట్వా మాలాదౌ బాధాత్ స్త్రీప్రత్యయాఽనాపత్తేః । దారానిత్యాదౌ న త్వాఽనాపత్తేశ్చ. అతః సత్త్వరజస్తమసాం ప్రాకృతగుణానాం వృద్ధౌ పుంలిఙ్గత్వం, అపచయే స్త్రీలిఙ్గత్వం, స్థితౌ నపుంసకత్వమ్, అతఏవ సామాన్యే నపుంసక మితి వ్యవహారః । ఇమే సత్త్వాది ధర్మాః క్షణికాః. అతః ఏకైకస్య శబ్దస్య ద్విత్రి లిఙ్గత్వేఽపి నక్షతిః.

అనువాదము :

లిఙ్గము రెండు విధములు లౌకికము, అలౌకికము అని.

స్తనకేశములు గలది స్త్రీ యని, రోమములగల వ్యక్తి పురుషుఁడని స్త్రీ పురుషలక్షణములకు సమత్వమున్నప్పుడు నపుంసలిఙ్గము అని ఇవియంతయు స్త్రీ పుం నపుంసక వ్యక్తి సాధారణమైనది.

అలౌకిక లిఙ్గము లౌకికలిఙ్గమునకంటె భిన్నము. ఏలయనగా లౌకిక లిఙ్గము, ఖట్వామాలాది స్థలములలో సమ్భవింపదు. కావున స్త్రీప్రత్యయములు రానేరక పోవచ్చును. ఏల యనగా లౌకికలిఙ్గము ననుసరించి ఖట్వా = మంచము స్త్రీయుకాదు, పురుషుఁడు కాదు. కావున స్త్రీపురుష భిన్నమైన లిఙ్గమును అనగా నపుంసకలిఙ్గమును దానికిఁ జెప్పవలసివచ్చును. కాని యది సంస్కృతమున స్త్రీలిఙ్గముఁగనే యున్నది. అట్లే భార్యనుఁజెప్పు "దార" శబ్దము నిత్యబహువచనము. అవి ద్వితీయా బహువచనమునందు "దారాః" అని నకారాన్తరూపము పొందును. లౌకిక లిఙ్గము ననుసరించి యది స్త్రీవాచకము కాన స్త్రీలింగమందే

యుండవలసి వచ్చును. కాని యలౌకిక లిఙ్గము ననుసరించి యది పుంలిఙ్గమందే ప్రయోగింపఁదగినది. కావున సత్వ - రజ స్తమస్సులనెడి ప్రాకృత గుణములకు వృద్ధియున్నచో పుంలిఙ్గమనియు క్షయమున్నచో స్త్రీలింఙ్గమనియు సామ్యస్థితి యున్నచో నపుంసక లిఙ్గమనియు నరయవలయును

ఈ సత్త్వాది గుణములు క్షణికములు. అనగా నుత్పన్నమై క్షణకాల ముండి నశించును. తర్వాత మఱియొకటి యుత్పన్న మగుచుండును. కావున నొక్కొక్క శబ్దము మూడులిఙ్గముల యందున్నను హానిలేదు. ఆ గుణములు క్షణికములు గానిచో నొక్కొక్క శబ్దము ఒక్కొక్క లిఙ్గమునందే యుండ వలయును కాని మఱియొక లిఙ్గమునందుండ వలనుపడదు.

మూలం :

ప్రాతిపదికవాచ్యం స్త్రీత్వం ద్యోతయితుం టాబాదయః ప్రత్యయాః భవన్తి అతః స్త్రీత్వాది విషయే ప్రత్యయానాం ద్యోతకత్వం ప్రకృతేః వాచకత్వ మితి సమ్ప్రదాయః.

అనువాదము :

ప్రాతిపదికము, అనగా శబ్దప్రకృతిచే చెప్పఁబడు స్త్రీత్వమను ధర్మ మును సూచించుటకై టాప్ మున్నగు ప్రత్యయములు వచ్చుచున్నవి. ప్రకృతి ప్రత్యయములలో ప్రత్యయము స్త్రీత్వాది ధర్మములను ద్యోతనఁ జేయును గాన నవిద్యోతకములు, ప్రకృతులా ధర్మములనుఁ జెప్పుచున్నవి గాన వాచకములని సమ్ప్రదాయము.

మూలం :

టాప్ ప్రత్యయవిధిః

అజాది శబ్దానా మదన్తప్రాతిపదికానాం స్త్రీత్వే ద్యోత్యే టాప్ ప్రత్యయః భవతి. అజా ఏడకా అశ్వా చటకా మూషికా, ఇత్యాదిషు జాతిలక్షణం ఙీషం బాధిత్వా టాప్ భవతి.

ఖట్వ శబ్దస్య అదన్తత్వాత్ తస్మాత్ టాపి విహితే "ఖట్వా" ఇతి రూపమ్.

పఞ్చాజీ:- పఞ్చానాం అజానాం సమాహార ఇతి విగ్రహః అత్ర స్త్రీత్వస్య అజశబ్దనిష్ఠత్వాఽభావాత్ సమాహారనిష్ఠత్వాత్ న టాప్ కిన్తు ఙీపేవ

బాలా, వత్సా, హోఢా. బలాకా శబ్దేషు వయోలక్షణ ఙీపం బాధిత్వా టాప్ భవతి.

అనువాదము :

అజ మున్నగు శబ్దములకును, అత్ యనగా హ్రస్వమైన అకారమునుఁ జివరఁగల ప్రాతిపదికములకును స్త్రీత్వము ప్రకాశిత మగుటకు, దానికిఁ బ్రకాశకముగా టాప్ ప్రత్యయము వచ్చును.

అజ-ఏడక-చటక-మూషకాదిశబ్దములపై జాతిద్యోతకముగా వచ్చునట్టి "ఙీష్"ను బాధించి "టాప్" వచ్చును.

"ఖట్వ"శబ్దము హ్రస్వాకారమునుఁ జివరఁ గల్గినది కాన దానికి స్త్రీత్వ ద్యోతకముగా "టాప్" రాగా "ఖట్వా" యని రూపము.

పఞ్చాజీ - పఞ్చానాం అజానాం సమాహారః = పఞ్చాజీ. ఇచ్చట స్త్రీత్వము అజశబ్దమునందు లేదు, సమాహారమునందు, అనగా పఞ్చాజ సమూహము నందున్నది కాన టాప్ రాక ఙీప్ వచ్చినది.

బాల-వత్స-హోఢ-బలాకశబ్దములపైన బాల్యాది వయస్సులను నిమిత్తీకరించి వచ్చెడి "ఙీప్"ను బాధించి టాపే వచ్చును.

మూలం :

సమ్, భస్త్ర, అజిన, శణ, పిణ్డ శబ్దేభ్యః పరాత్ ఫలశబ్దాత్ ఙీష్ న భవతి కిన్తు టాబేవ భవతి.

సమ్ఫలా భస్త్రఫలా ఇత్యాది : ఇత్థమేవ, సత్, అచ్, కాణ్డ, ప్రాన్త, శత, ఏక శబ్దేభ్యః పరాత్ పుష్పశబ్దాదపి ఙీషం బాధిత్వా టాబేవ భవతి.

సత్పుష్పా, ప్రాక్పుష్పా ప్రత్యక్పుష్పా ఇత్యాది.

అనువాదము :

సమ్, భస్త్ర, అజిన శణ, పిణ్డశబ్దములకుఁ బరమైన ఫలశబ్దముపైన ఙీష్ రాదు. మరేమనగా టాపే వచ్చును కాన :-

సమ్ఫలా, భస్త్రఫలా, ఇత్యాదిరూపములు సిద్ధించుచున్నవి.

ఇట్లే, సత్-అచ్-కాణ్డ-ప్రాన్త-శత-ఏక- శబ్దములకు పరమైన పుష్ప శబ్దమునకు "ఙీష్"ను బాధించి టాప్‌వచ్చును. కాన, సత్పుష్పా, ప్రాక్పుష్పా ప్రత్యక్పుష్పా మున్నగు రూపములు సిద్ధించుచున్నవి.

మూలమ్ :

జాతివాచక శూద్రశబ్దాదపి టాప్ భవతి- శూద్రా

పుంయోగే శూద్రీ ఇతి మహత్పూర్వత్వే మహాశూద్రీ ఇతి.

క్రుఞ్, ఉష్ణిక్, దేవవిట్‌శబ్దానా మదన్తత్వా భావేఽపి అజాది గణపాఠ బలాత్ టాపి సతి క్రుఞ్చా ఉష్ణిహా-దేవవిశా-ఇతి రూపాణి భవన్తి-

అనువాదము :

జాతివాచకమగు శూద్రశబ్దమునకు, టాప్ వచ్చును. కాన - "శూద్రా" యని రూపము సిద్ధించును.

శూద్రస్యస్త్రీ (శూద్రునియొక్క స్త్రీ)యని పురుష సమ్బంధ మున్నప్పుడు "శూద్రీ" యని రూపము సిద్ధించును.

మహచ్ఛబ్దమును పూర్వమునఁ గల్గిన శూద్ర శబ్దమునకు "ఙీష్"రాగా మహాశూద్రీయని రూపము.

క్రుఞ్, ఉష్ణిక్-దేవవిట్ శబ్దములు అదన్తములు కాకపోయినను, అజాది గణమునఁ బఠింపఁబడుటవలన 'టాప్'వచ్చి క్రుఞ్చా, ఉష్ణిహా - దేవవిశా-యను రూపములు సిద్ధించును.

మూలం :

జ్యేష్ఠా, కనిష్ఠా మధ్యమానాం పుంయోగే ఙీషం బాధిత్వా అజాది గణపాఠ బలాత్ టాపేవ భవతి.

కోకిల శబ్దస్య అజాది గణపాఠ బలాత్ జాతిలక్షణం ఙీషం బాధిత్వా టాపేవ భవతి. అతః కోకిలా ఇతి రూపమ్.

నఞః పరః యః మూలశబ్దః తస్మాదపి ఙీషం బాధిత్వా టాబేవ భవతి-తేన అమూలా ఇతి రూపం సిద్ధ్యతి.

అనువాదము :

జ్యేష్ఠ-కనిష్ఠ-మధ్యమ శబ్దములకు పురుష సంబంధమున ''జీప్'' రావలయును. కాని, అజాది గణపాఠమువలన నా "జీప్''ను బాధించి ''టాప్'' వచ్చును. కావున, ''జ్యేష్ఠస్యస్త్రీ'' యిత్యాది స్థలములయందు జ్యేష్ఠా కనిష్ఠా, మధ్యమా యను రూపములు సిద్ధించును.

కోకిల శబ్దము 'అజా'ది గణమునందు పఠింపఁ బడుటవలన జాతి నిమిత్తకమగు ''జీష్''ను బాధించి ''టాప్''వచ్చును. కాన ''కోకిలా'' యని రూపము.

''నఞ్‌కు పరమగు మూలశబ్దమునకును టాప్ వచ్చును కాన -
''అమూలా''యని రూప సిద్ధించును.

మూలం :

ఋకారాన్త శబ్దేభ్యః నకారాన్త శబ్దేభ్యశ్చః స్త్రీత్వే ద్యోత్యే జీప్ భవతి.
యథా కర్తృ + ఈ = కర్త్రీ, దణ్డిన్ + ఈ = దణ్డినీ ఉగిదన్తాత్ ప్రాతిపదికాత్ స్త్రీత్వే ద్యోత్యే జీప్ భవతి. యథా భవతు + ఈ = భవతీ
పచన్ + ఈ = పచన్తీ. ఏవ మేవ ప్రాచీ ప్రతీచీ ఇతి.

అనువాదము :

ఋకారాన్త శబ్దములకును, నకారాన్త శబ్దములకును స్త్రీత్వద్యోతకముగా ''జీప్'' వచ్చును. ''జీప్'' రాగా - కర్తృ + ఈ, కర్త్రీయని, దణ్డిన్ + ఈ, దణ్డినీ యనియు రూపములు సిద్ధించును.

''ఉక్''ను అనగా ''ఉ, ఋ, ఌ'' నక్షరముల నిత్తుగాఁగల్గిన ప్రాతిపదికమునకు స్త్రీత్వద్యోతకముగా ''జీప్'' వచ్చును కాన నివి,

భవన్ + ఈ, భవన్తీ (భవ్ + శతృ)

పచన్ + ఈ, = పచన్తీ (పచ్ + శతృ)

అని శతృప్రత్యయాన్తములగుటవలన ఋకారము ఇత్ అగుటవలన ఉగిదన్తములైనవి.

ప్రాచీ, ప్రతీచీ శబ్దములు, ఉకారము ఇత్తుగా గల్గిన ''అఞ్చు'' ధాత్వన్తములగుటవలన ''ఉగిదన్త''పములై 'జీప్' వచ్చి ప్రాచీ, ప్రతీచీ రూపములనుఁ బొందినవి.

మూలం :

అతిసుత్వరీ:- సుత్వాన మతిక్రాన్తా అతిసుత్వరీ అత్ర అతిసుత్వన్ + ఈ ఇతి స్థితే నకారస్య రత్వే అతిసుత్వరీ ఇతి రూపమ్. ఏవ మేవ *అతిధీవరీ*. ధీవాన మతిక్రాన్తా అతిధీవరీ స్త్రీ. అత్ర జీపి నకారస్య రత్వేచ, అతిధీవరీ ఇతిరూపమ్.

బహువ్రీహౌ జీప్ రత్వం చ వికల్పేన భవతః

బహుధీవరీ:- బహవః ధీవానః యస్యా ఇతి విగ్రహః. అతబహుధీవన్ ఈ ఇతి స్థితే నకారస్య రత్వే బహుధీవరీ ఇతి రూపమ్. జీప్ నత్వయోః వికల్పత్వాత్ తదభావే బహుధీవా ఇతి నకారా న్త శబ్దవద్రూపమ్.

అనువాదము :

అతిసుత్వరీ అనునెడ సుత్వాన మతిక్రాన్తా = అని విగ్రహము -

ఇచ్చట "అతిసుత్వన్ + ఈ" యని యుండగా నకారమునకు రత్వము రాగా, "జీప్"తో కలుపగా 'అతిసుత్వరీ' యని రూపము సిద్ధించినది.

ఇట్లే '*అతిధీవరీ*' అనునెడ 'ధీవానమతిక్రాన్తా' యని విగ్రహము.

అతిధీవన్ అను శబ్దమునకు 'జీప్' చేయగా అతిధీవన్ + ఈ యనికాగా, నకారమునకు రత్వమురాగా "జీఫ్" తో కలుపగా అతిధీవరీ అనురూపము సిద్ధించును.

బహువ్రీహియందు పైనఁజెప్పఁబడిన, "జీప్" రత్వములు వైకల్పికములు.

బహుధీవరీ "బహవః ధీవానః యస్యాం" యని విగ్రహము.

ఇచ్చట బహుధీవన్ అనియుండగా "జీప్"నుచేయగా బహుధీవన్ + ఈ యనియగును. నకారమునకు రత్వమురాగా జీప్‌తో కలుపగా "బహుధీవరీ" అను రూపము. ఇది వికల్పము కాన "బహుధీవా" యని నకారాన్త శబ్దమువలెరూపము.

మూలము :

కృతసమాసాన్తః యః పాచ్ఛబ్దః తదన్తాత్ ప్రాతిపదికాత్ జీప్ వికల్పేన భవతి.

ద్విపదీ ద్వౌ పాదౌ యస్యా ఇతి విగ్రహః. అత్ర జీపి పదాదేశే ద్విపదీ ఇతి, వికల్పత్వాత్ తదభావపక్షే ద్విపాత్ ఇతి చ రూపే భవతః.

ద్విపదా, ఏకపదా (ఋక్):- పాదంతాత్ ప్రాతి పదికాత్ ఋచి వాచ్యాయాం టాప్ భవతి. ద్వౌ పాదౌ యస్యా ఇతి ఏకః పాదః యస్యా ఇతి చ విగ్రహః. అత్ర ఉభయత్ర టాపి పదాదేశే ద్విపదా, ఏకపదా చేతి రూపే.

అనువాదము :

సమాసాన్తము(జేయ(బడిన "పాద్"శబ్దమును చివర(గల్గిన ప్రాతిపదికమునకు జీప్ వైకల్పికము.

ద్విపదీ:-ద్వౌపాదౌయస్యాః యని విగ్రహము. ఇచ్చట "జీప్" పరకమైన పదాదేశము చేయగా "ద్విపదీ" యని రూపము. అది వికల్పముగాన చేయని పక్షమున 'ద్విపాత్' అని రూపము.

ద్విపదా ఏకపదా (ఋక్). 'పాద్' శబ్దమును చివరగల ప్రాతిపదికమునకు, "ఋక్కు" వాచ్యమైనపుడు "టాప్" వచ్చును.

'ద్వౌపాదౌయస్యాః' అనియు, ఏకః పాదః యస్యాః అనియు విగ్రహములు ఇచ్చట రెండుచోట్లను, టాప్ చేయగా పదాదేశమువచ్చి - "ద్విపదా" "ఏకపదా"యను రూపములు సిద్ధించును.

మూలం :

మన్నన్తాత్, అన్నన్తాచ్చ బహువ్రీహేః డాప్ వికల్పేన భవతి.

సీమా-సీమే-సీమానౌ

దామా-దామే-దామానౌ

బహవః యజ్వానః యస్యా ఇతి విగ్రహః

బహుయజ్వా బహుయజ్వే-బహుయజ్వానౌ, అన్నన్తాత్ బహువ్రీహేః ఉపధాలోపే వికల్పేన జీప్ భవతి.

బహురాజ్ఞీ బహవః రాజానః యస్యా మితి విగ్రహః

బహురాజన్ శబ్దాత్ జీపి బహురాజన్ + ఈ ఇతి స్థితే, అలోపే బహురాజ్ న్ + ఈ ఇతి చ స్థితే సంధివశాత్ బహురాజ్ఞీ ఇతి భవతి.

అస్య విధేః వికల్పత్వాత్ జీబాద్యభావే డాపి బహురాజా ఇతి భవతి.

ఇత్థమేవ బహురాజ్ఞ్యౌ బహురాజే, బహురాజానౌ

ఇతి రూపాణి భవన్తి

అనువాదము :

మన్నన్తమగు బహువ్రీహికిని, అన్నన్తమగు బహువ్రీహికిని "డాప్" వికల్పముగా వచ్చును-డాప్రాగా:-

సీమా-సీమే అని రూపములు

రానిపక్షమున, సీమానౌ

అట్లే టాప్‌రాగా బహుయజ్వా, బహుయజ్వే. రానిపక్షమున -

బహుయజ్వానౌ అని రూపములు.

బహురాజ్ఞీ - "బహవః రాజానః యస్యాం" అని విగ్రహము.

బహురాజన్ శబ్దమునకు, "జీప్"రాగా

బహురాజన్ + ఈ యని యుండగా అకారము లోపింపగా "బహు రాజ్న్ + ఈ"యని యుండగా సంధిరాగా "బహురాజ్ఞీ"యని రూపము.

ఇది వికల్పముగాన - "జీప్"రాని పక్షమున, డాప్, రాగా "బహు రాజా"యని రూపము సిద్ధించును.

ఇట్లే బహురాజ్ఞ్యౌ బహురాజే, బహురాజానౌ అను రూపములు.

మూలం :

ప్రత్యయస్థ కకారాత్ పూర్వస్య అకారస్య ఇకారః స్యాత్ సః ఆప్ సుపః పరః యది న భవేత్. సర్వికా—కారికా తథాహి-సర్వా + కా (సర్వా + అకచ్) సర్వ కా = సర్వికా ఇతి భవతి.

కారా + కా (కృ + అక = కారక) కారకా = కారికా ఇతి భవతి.

మామక నరక శబ్దయోరపి ఉపర్యుక్త మిత్త్వం భవతి.

మామికా, నరికా ఇతి భవతి.

త్యగన్త-త్యబన్త శబ్దయోరపి ఇత్త్వం భవతి.

దాక్షిణాత్యికా, ఇహత్యికా.

అనువాదము :

ప్రత్యయమందలి కకారమునకంటె పూర్వమందలి అకారమునకు ఇకారము వచ్చును. ఆ "ఆప్" "సుప్"నకు పరముగా నుండనిచో. దాని ననుసరించి

సర్వికా-కారికా రూపములు సిద్ధించును. ఎట్లనగా-సర్వా + కా(సర్వా + అకచ్) = సర్వకా = సర్వికా అని యగును.

కారా + కా(కృ + అక) కారకా = కారికా అని యగును,

మామక, నరక శబ్దములకు పైనఁ జెప్పిన ఇత్వమురాదు కాన

మామికా-నరికా అని యగును.

త్యగన్త-త్యబన్త శబ్దములకును ఇత్వము వచ్చును. రాగా
దాక్షిణాత్యికా- ఇహాత్యికా అని రూపములు సిద్ధించును.

మూలం :

యచ్ఛబ్ద తచ్ఛబ్దయోః అకారస్య ఇత్వం న భవతి.
యకా—సకా. యకాం-సకాం.
త్యకన్ ప్రత్యయాన్తస్యాఽపి ఇత్వం న భవతి.
ఉపత్యకా-అధిత్యకా.
ఆశీరర్థక వున్ ప్రత్యయాదేశభూతస్య అక ప్రత్యయ గతస్య అకారస్య ఇత్వం న భవతి.
జీవకా-భవకా జీవతాత్ భవతాత్ ఇతి వివరణే.
ఉత్తరపద లోపేఽపి ఇత్వం న భవతి.
దేవదత్తికా-దేవకా. అత్ర దత్తపదస్య లోపః
క్షిపకాది శబ్దాన్తర్గత్య అకారస్య ఇత్వం న భవతి.
క్షిపకా, ధ్రువకా, కన్యకా, చటకా,

అనువాదము :

యచ్ఛబ్ద-తచ్ఛబ్దములోని అకారమునకు ఇత్వము రాదు. కాన
యకా, సకా, యకాం సకాం అని రూపములు.

త్యకన్ ప్రత్యయాన్తమునకును ఇత్వమురాదు. కాన, ఉపత్యకా - అధిత్యకా అని రూపములు.

ఆశీరర్థకమైన "వుఞ్" ప్రత్యయమునకు ఆదేశమైన "అక" ప్రత్యయ మందలి అకారమునకు ఇత్వమురాదు కాన -

జీవకా - భవకా అనిరూపములు "బ్రతుకుఁగాత-ఉండునుఁగాత" అని వివరణములు.

ఉత్తర పదలోపము వచ్చినను "ఇత్వ"మురాదు.
దేవదత్తికా = దేవకా ఇచ్చట 'దత్త' పదము లోపించును.
క్షిపకాది శబ్దాన్తర్గతమైన అకారమునకు ఇత్వము రాదు. కావున-
క్షిపకా-ధ్రువకా-కన్యకా-చటకా అని రూపములు.

మూలం :

నక్షత్రవాచక తారకాశబ్దగతస్య అకారస్య ఇత్వం న భవతి తారకా.

తన్తు సంబంధ్యర్థక వర్ణకా శబ్దగతస్య అకారస్య ఇత్వం న భవతి. వర్ణకా.

శకున్యర్థక వర్తకా శబ్దగతస్య అకారస్య 'ఇత్వం' న భవతి వర్తకా.

ఉదీచాం మతే తు ఇత్వం భవతి. తథా చ వర్తికా ఇతి రూపమ్.

పిత్రరే కర్మణి వాచ్యే అష్టకా శబ్దగతస్య అకారస్య ఇత్వం న భవతి. అష్టకా.

అనువాదము :

నక్షత్రవాచకమైన తారకాశబ్దాన్తర్గతమగు అకారమునకు "ఇత్వము" రాదు కాన- తారకా యనిరూపము.

తన్తువునకు సంబంధించిన యర్థము గల వర్ణకా శబ్దమందలి అకారమునకును ఇత్వమురాదు కాన, 'వర్ణకా' యని రూపము.

శకునిని అనగా పక్షిని బోధించెడి వర్తకా శబ్దమందలి అకారమునకును, ఇత్వమురాదు. కాన-వర్తకా యని రూపము.

ఉత్తరదేశస్థుల మతమునందు ఇత్వము వచ్చును కాన-వర్తికా యనియు రూపము.

పితృకర్మను చెప్పునప్పుడు, అష్టకా శబ్దమందలి అకారమునకు "ఇత్వము" రాదు. కాన "అష్టకా" అనిరూపము.

మూలం :

సూతకా- పుత్రకా-బృన్దారకాణాం వికల్పేన ఇత్వం కాత్పూర్వస్య అకారాదేశశ్చ భవతి.

సూతికా-సూతకా.

యు-క-పూర్వస్య స్త్రీప్రత్యయాకారస్య స్థానే యః అకారః తస్య కకారాత్ పూర్వస్య "ఇత్" వికల్పేన భవతి.

ఆర్యకా-ఆర్యికా, చటకకా-చటకికా.

అనువాదము :

సూతకా, పుత్రకా, బృన్దారకశబ్దములకు వికల్పముగా ఇత్వము కకారమునకు పూర్వమున అకారాదేశము వచ్చును. కాన-

సూతికా-సూతకా అని రూపములు సిద్ధించును.

య-క-లకు పూర్వమందలి స్త్రీ ప్రత్యయాకారము యొక్క స్థానమున, ఆకారమునకు, కకారమునకు పూర్వమందున్నయా యక్షరమునకు "ఇ" కారము వికల్పముగా వచ్చును కాన-

ఆర్యకా-ఆర్యికా, చటకకా-చటకికా అనిరూపములు.

మూలం :

ధాత్వన్త యకార కకారయో రుపరి విద్యమానస్య అకారస్య నిత్య మిత్వం భవతి.

సునయికా: శోభనః నయః యస్యా ఇతి విగ్రహః.

సుపాకికా: శోభనః పాకః యస్యా ఇతి విగ్రహః.

భస్త్రా ఏషా అజా-జ్ఞా-ద్వా-స్వాశబ్దానాం, నఞ్ పూర్వాణాం తద్భిన్న పూర్వాణాం కేవలానాం చ అత ఇత్ వికల్పేన భవతి.

ఏషా-ద్వా-శబ్దయోస్తు పూర్వపద సహితయో రిద మిత్వం న భవతి. అత్ర స్వశబ్దః సంజ్ఞోపసర్జనీభూతః గ్రాహ్యః అనుసర్జనీభూతః ఆత్మీయవాచీ చ స్వశబ్దః అకజర్హః.

ఉదాహరణాని—

నిర్భస్త్రికా—నిర్భస్త్రకా.

భస్త్రా—భస్త్రికా.

ఏషకా—ఏషికా.

అజా—అజికా.

జ్ఞకా—జ్ఞికా.

ద్వకే—ద్వికే

నిః స్వకా—నిః స్వికే ఇతి-

అనువాదము :

ధాతువు చివరనున్నట్టి యకారమునకును కకారమునకును పైనున్న అకారమునకు నిత్యముగా "ఇత్వ"ము వచ్చును-కాన-

సునయికా (శోభనః నయః యస్యాస్సా అని విగ్రహము) అనియు

సుపాకికా (శోభనః పాకః యస్యాస్సా అని విగ్రహము) యనియు రూపములు.

భస్త్రా-ఏషా-అజా-జ్ఞా-ద్వా-స్వా శబ్దములకు, నఞ్ పూర్వకములైన వానికిని నఞ్ భిన్న పూర్వకములైన వానికిని, దేనినిగూడ పూర్వమున నుంచు కొననివానికిని సంబంధించిన అకారమునకు ఇత్ వచ్చును.

పూర్వపదములతోఁ గూడిన ఏషా-స్వా శబ్దములకు ఈ ఇత్వమురాదు. ఇచ్చట స్వ శబ్దము, సంజ్ఞోపసర్జనమైనది గ్రాహ్యము. ఉపసర్జనము కానిదియు స్వకీయులనుఁ జెప్పునట్టిదియునైన "స్వ" శబ్దము అకజ్ ప్రత్యయమున కర్హమైనది.

ఉదాహరణములు

నిర్భస్త్రికా—నిర్భస్త్రకా
భస్త్రా-భస్త్రికా
ఏషకా—ఏషికా
అజా—అజికా
జ్ఞకా—జ్ఞికా
ద్వకే—ద్వికే
నిఃస్వకా—నిఃస్వికా, యని.

మూలమ్ :

అభాషిత పుంస్కాత్ విహితస్య ఆతః స్థానే విద్యమానస్య అతః ఇత్ వికల్పేన భవతి.

గఙ్గకా—గఙ్గికా.

తస్యైవ అతః ఆత్ వికల్పేన భవతి.

గఙ్గాకా

భాషితపుంస్కత్వాత్-

శుభ్రికా–ఇతి నిత్య మిత్వే రూపమ్. అనుపసర్జ నేభ్యః టిద న్తేభ్యః, ఢ, అణ్, అఞ్, ద్వయసచ్, దఘ్నచ్, మాత్రచ్, తయప్, ఠక్, ఠఞ్, కఞ్, క్వరప్ ప్రత్యయా న్తేభ్యశ్చ ప్రాదిపదికేభ్యః స్త్రీత్వే ద్యోత్యే ఙీప్ భవతి—

అనువాదము :

భాషితపుంస్కముకానట్టి శబ్దమునకు విధింపఁబడిన 'ఆకారము' యొక్క స్థానమందలి అత్తునకు ఇత్–వికల్పముఁగా వచ్చును–

గఙ్గకా–గఙ్గికా.

ఆ–అత్తునకు 'ఆత్' వికల్పముగా వచ్చును గఙ్గాకా.

భాషితపుంస్కమగుటవలన–

'శుభ్రికా' యని నిత్యముగా ఇత్వము వచ్చినది.

ఉపసర్జనములు కానివియు టిత్తులను చివర గలవియు, ఢ–అణ్–అఞ్–ద్వయసచ్–దఘ్నచ్–మాత్రచ్–తయప్–ఠక్–ఠఞ్–కఞ్ – క్వరప్ప్రత్యయా న్తములైనవియునగు ప్రాతిపదికములకు స్త్రీత్వద్యోతకముగా ఙీప్ వచ్చును–

మూలం :

అత్ర టిత్ త్రివిధః—
ప్రత్యయః
ప్రాతివదకం
ధాతుశ్చ ఇతి.
తత్ర టిత్ప్రత్యయా న్తః ఉదాహ్రియతే యథా—

కురుచరీ: అత్రకురుచరశబ్దస్య టిత్ ప్రత్యయా న్తత్వాత్ ఙీపి కురుచరీతి రూపమ్. కురుషుచరతీతి అధికరణే ఉపపదే కర్తరి ట ప్రత్యయః

అనువాదము :

ఇందు "టిత్" మూడు విధములుగా నున్నది. ప్రత్యయము–ప్రాతిపదికము–ధాతువు అని.

అందు టిత్ ప్రత్యయా న్తముదాహరింప బడుచున్నది–

కురుచరీ: ఇచ్చట 'కురచర' శబ్దము టిద న్తముగాన "ఙీప్" రాగా "కురుచరీ" అని రూపము–కురుచరశబ్దము అధికరణార్థకమైన కురుశబ్దము, ఉపపదమైనందువలన 'ట' ప్రత్యయమురాగా టిద న్తమైనది.

మూలం :

నదీ శబ్దస్య నదట్ ఇతి టిత్ ప్రాతిపదికత్వాత్, తతోఽపి ఙీప్; నదీ ఇతి రూపమ్.

అనువాదము :

నదీ ఈ శబ్దము "నదత్" ప్రత్యయాన్తమైనందు వలన టిదన్తము కాగా "ఙీప్" రాగా "నదీ" యను రూపము నొందినది.

మూలం :

బహుకురుచరా ఇత్యత్ర బహవః కురుచరాః యస్యా మితి విగ్రహః. అత అస్య ఉపసర్జనర్వాత్ నాత్ర ఙీప్.

వక్ష్యమాణా–ఇత్యత్ర టాపేవ న తు ఙీప్.

అనువాదము :

బహుకురుచరా అనునెడ "బహవః కురుచరాః యస్యామ్" అనివిగ్రహము. ఇదిబహువ్రీహియై యుపసర్జనమైనది గాన ఙీప్ రాలేదు.

వక్ష్యమాణా: ఇచ్చట టాప్ వచ్చును కాని ఙీప్ రాదు.

మూలమ్ :

సౌపర్ణేయీ ఇత్యత్ర సుపర్ణస్య అపత్యం స్త్రీ ఇత్యర్థే ఢక్ ప్రత్యయః ప్రాప్తః. అస్య ఢాంతత్వాత్ ఙీప్ భవతి.

అనువాదము :

సౌపర్ణేయీ సుపర్ణస్య అపత్యం స్త్రీ అని విగ్రహము. ఇచ్చట అపత్యార్థమున 'ఢక్' ప్రత్యయమురాగా ఢాన్తమైనందువలన ఙీప్ వచ్చినది.

మూలమ్ :

ఐంద్రీ: ఇంద్రో దేవతా అస్యా ఇత్యర్థే అణ్ అణన్తత్వాత్ ఙీప్ భవతి.

అనువాదము :

ఐన్ద్రీ: ఇచ్చట "ఇన్ద్రోదేవతా అస్యాః" అనునర్థమున అణ్ ప్రత్యయము రాగా, అణన్త మగుట వలన ఙీప్ వచ్చినది.

మూలమ్ :

ఔత్సీ: ఇత్యత్ర ఉత్సస్య ఇయమిత్యర్థే అఞి జీపేవ భవతి.

అనువాదము :

ఔత్సీ: ఇచ్చట 'ఉత్సస్య ఇయమ్' అనునర్థమున అఞ్‌రాగా "జీప్" వచ్చినది.

మూలమ్ :

ఊరుద్వయసీ: ఊరూ ప్రమాణ మస్యా ఇత్యర్థే ద్వయసచ్ ప్రత్యయే తదంతాత్ జీప్ భవతి.

అనువాదము :

ఊరుద్వయసీ: ఊరూప్రమాణ మస్యాః అనునర్థమున 'ద్వయసచ్' ప్రత్యయమురాగా జీప్ వచ్చినది.

మూలమ్ :

ఊరుదఘ్నీ: అత్రాఽపి పూర్వవత్ ప్రమాణార్థే దఘ్నచ్ ప్రత్యయే జీపేవ భవతి.

అనువాదము :

ఊరుదఘ్నీ: ఇచ్చటకూడ పూర్వమువలె ప్రమాణార్థమున 'దఘ్నచ్' ప్రత్యయమురాగా జీప్ వచ్చినది.

మూలమ్ :

ఊరుమాత్రీ: అత్రాఽపి పూర్వవత్ ప్రమాణార్థే మాత్రచ్ ప్రత్యయే జీప్భవతి.

అనువాదము :

ఊరుమాత్రీ: ఇచ్చట గూడ పూర్వమువలె మాత్రచ్ ప్రత్యమురాగా 'జీప్' వచ్చినది.

మూలమ్ :

పఞ్చతయీ: పఞ్చ-అవయవా యస్యా ఇత్యర్థే తయప్ ప్రత్యయే తద్ధంతాత్ జీప్:

అనువాదము :

పఞ్చతయీ: "పఞ్చ అవయవాః యస్యాః" అనివిగ్రహమున అవయవార్థమున "తయప్" రాగా జీప్ వచ్చినది.

మూలమ్ :

ఆక్షికీ: అక్షైర్దీవ్యతి ఇత్యర్థే అక ప్రత్యయే ఆదివృద్ధౌ తదంతాత్ జీప్ భవతి.

అనువాదము :

ఆక్షికీ: "అక్షైర్దీవ్యతి" అనునర్థమున "ఠక్" ప్రత్యయము వచ్చి ఆదివృద్ధిరాగా జీప్ వచ్చినది.

మూలమ్ :

లావణికీ: లవణం పణ్య మస్యా ఇత్యర్థే ఠఞ్ ప్రత్యయే, ఆదివృద్ధౌ తదంతాత్ జీప్ భవతి.

అనువాదము :

లావణికీ: లవణం పణ్యమ్, అస్యాః "అనునర్థమున "ఠఞ్" ప్రత్యయ ముఃరాగా ఆదివృద్ధి వలన తద న్తముఃనకు జీప్ వచ్చినది.

మూలమ్ :

యాదృశీ: యచ్ఛబ్దే ఉపపదే దృశః కఞ్, యకారస్య దీర్ఘః తతశ్చ జీప్ భవతి.

అనువాదము :

యాదృశీ: యచ్ఛబ్దము ఉపపదమైనప్పుడు దృశ్ధాతువునకు కఞ్ రాగా యకారము దీర్ఘమగును. తర్వాత 'జీప్' వచ్చును.

మూలం :

ఇత్వరీ: ఇణ్ ధాతోః క్వరప్ ప్రత్యయే తుగాగమే చ ఇత్వర శబ్దః. తస్మాత్ జీప్ భవతి.

అనువాదము :

ఇత్వరీ: ఇణ్ ధాతువునకు 'క్వరప్' ప్రత్యయముఃను తుగాగమును జేయగా నేర్పడిన ఇత్వర శబ్దమునకు 'జీప్' వచ్చును.

మూలం :

చౌరీ: చురా శీల మస్యా ఇత్యర్థే ణ ప్రత్యయః. ఆదివృద్ధౌ చౌరశబ్దః. తస్మాత్ జీప్ భవతి.

అనువాదము :

చౌరీ: చురాశీలమస్యాః అనునర్థమున ణ ప్రత్యయముఁరాగా ఆదివృద్ధిరాగా దానికి జీప్ వచ్చును.

మూలమ్ :

స్త్రైణీ: అత్ర స్త్రైణ శబ్దః నఞ్ ప్రత్యయాంతః. తస్మాత్ తతో ఙీప్.

అనువాదము :

స్త్రైణీ: ఇది నఞ్ ప్రత్యయాన్తము దీనికి ఙీప్ వచ్చును.

మూలమ్ :

పౌంస్నీ: అత్ర పౌంస్న శబ్దః స్నఞ్ ప్రత్యయాంతః. తతో ఙీప్.

అనువాదము :

పౌంస్నీ: ఇచ్చట పౌంస్న శబ్దము 'స్నఞ్' ప్రత్యయాన్తము. దానికి ఙీప్ వచ్చును.

మూలమ్ :

శాక్తీకీ: శక్తిః ప్రహరణం అస్యా ఇత్యర్థే ఈకక్ ప్రత్యయే ఆదివృద్ధౌ శాక్తీక ఇతి భవతి. తతః ఙీపి శాక్తీకీతి రూపం భవతి.

అనువాదము :

శాక్తీకీ: శక్తిః ప్రహరణం అస్యాః అనునర్థమున 'ఈకక్' ప్రత్యయము వచ్చి ఆదివృద్ధిరాగా దానికి ఙీప్వచ్చును.

మూలమ్ :

ఆఢ్యఙ్కరిణీ: అనాఢ్యః ఆఢ్యః క్రియతే అనయా ఇత్యర్థే ఖ్యుఞ్ ప్రత్యయః. తస్య అనాదేశః. ముమాగమః. ణత్వం చ తతః ఙీప్.

అనువాదము :

ఆఢ్యఙ్కరిణీ: అనాఢ్యః, ఆఢ్యః క్రియతే అనయా యను నర్థమున "ఖ్యుఞ్" ప్రత్యయము, దానికి అనాదేశము, ముమాగమము, ణత్వము, రాగా ఆఢ్యఙ్కరిణీ యనురూపము.

మూలమ్ :

తరుణీ: తరుణ శబ్దస్య స్త్రీత్వే ద్యోత్యే ఙీప్ భవతి.

అనువాదము :

తరుణీ తరుణశబ్దమునకు స్త్రీత్వద్యోతకముగా "ఙీప్" వచ్చును.

మూలమ్ :

తలునీ: ఇత్యత్ర తలున శబ్దాత్ స్త్రీత్వే ద్యోత్యే ఙీప్ భవతి.

అనువాదము :

ఇక్లే 'తలునీ' అనునెడ "తలునీ" శబ్దమునకు స్త్రీత్వద్యోతకముగా జీప్ రాగా "తలునీ" అను రూపము.

మూలమ్ :

గార్గీ : గర్గస్య అపత్యం స్త్రీ ఇత్యర్థే యఞ్ ప్రత్యయే, ఆదివృద్ధౌ, అకారలోపే యకారలోపే, తదుత్తరస్య అకారస్య లోపే, జీప్ భవతి.

అనువాదము :

గార్గీ: "గర్గస్య అపత్యంస్త్రీ" యనునర్థమున 'యఞ్' ప్రత్యయము, ఆదివృద్ధి అకారయకారలోపములు రాగా "జీప్" వచ్చును.

మూలమ్ :

ద్వైప్యా: ద్వీపే భవా. అనపత్యాధికారే విద్యమానత్వాత్ నాత్ర జీప్ కింతు టాప్ భవతి.

దైవ్యా: దేవస్య అపత్య మిత్యర్థే జీపం విహాయ టాప్ భవతి.

అనువాదము :

ద్వైప్యా: ద్వీపే భవా = ద్వైప్యా, అనపత్యాధికారమున నుండుటవలన దీనికి 'జీప్' రాదు-కాన "టాప్" వచ్చును.

మూలమ్ :

గార్గ్యాయణీ: గర్గస్య అపత్యం స్త్రీ ఇత్యర్థే ష్ఫ ప్రత్యయే ఆయన్నాదేశే తత్ర యకారోత్తరస్య అకారస్యలోపే జీషి ణత్వే చ గార్గ్యాయణీతిరూపమ్.

అనువాదము :

గార్గ్యాయణీ "గర్గస్య అపత్యం స్త్రీ" అను నర్థమున 'ష్ఫ' ప్రత్యయము ఆయన్నాదేశము. యకారము తర్వాతనున్న, అకారమునకులోపము, "జీష్" ణత్వము, రాగా 'గార్గ్యాయణీ' యనిరూపము సిద్ధించును.

మూలమ్ :

లౌహిత్యాయనీ: లోహితస్య అపత్యం స్త్రీ ఇత్యర్థే, పూర్వవదేవ అత్రాపి జీష్.

అనువాదము :

లౌహిత్యాయనీ: లోహితస్య అపత్యంస్త్రీ యనునర్థమున పూర్వము వలెనే ప్రత్యయములు రాగా జీష్ వచ్చును.

మూలమ్ :

కాత్యాయనీః కతస్య అపత్యం స్త్రీ ఇత్యర్థే అత్రాఽపి పూర్వవదేవ ఙీష్.

అనువాదము :

కాత్యాయనీః కతస్య అపత్యం స్త్రీ యనునర్థమున పూర్వమువలెనే ఙీష్ వచ్చును.

మూలమ్ :

కౌరవ్యాయణీః కురోరపత్యం స్త్రీ ఇతి విగ్రహే పూర్వవదేవ ప్రక్రియాయాం, ఙీష్ భవతి.

అనువాదము :

కౌరవ్యాయణీః కురోః అపత్యంస్త్రీ = కౌరవ్యాయణీ, అనునర్థమున పూర్వమువలెఁ బ్రక్రియనుఁ జేయగా ఙీష్ వచ్చును.

మూలమ్ :

మాణ్డూకాయనీః మణ్డూకస్య అపత్యం స్త్రీ ఇత్యరే పూర్వవత్ ప్రక్రియాయాం ఙీష్ భవతి.

అనువాదము :

మాండూక్యాయనీః మణ్డూకస్య అపత్యం స్త్రీయను నర్థమున పూర్వము వలెనే ప్రక్రియతో "ఙీష్" వచ్చును.

మూలమ్ :

ఆసురాయణీః అసురస్య అపత్యం స్త్రీ ఇత్యర్థే పూర్వవత్ ప్రక్రియాయాం ఙీష్ భవతి.

అనువాదము :

ఆసురాయణీః అసురస్య అపత్యంస్త్రీ యనునర్థమున పూర్వమువలెనే ప్రక్రియఁజేయగా ఙీష్ వచ్చును.

మూలమ్ :

కుమారీః ప్రథమ వయోవాచిత్వాత్ అత్ర ఙీప్.

అనువాదము :

కుమారీః ఇది ప్రథమవయస్సునుఁజెప్పును కానదీనికి "ఙీప్" వచ్చును.

మూలమ్ :

వధూటీః చరమ భిన్న వయోవా చిత్వార్థే ఙీప్.

అనువాదము :

వధూటీ: కడపటివయస్సుకంటె భిన్నమైన వయస్సును(జెప్పును కాన దీనికిని "ఙీప్" వచ్చును.

మూలమ్ :

చిరణ్టీ: అత్రాపి చరమ భిన్న వాచిత్వార్థే ఙీప్.

అనువాదము :

చిరణ్టీ: ఇదియు వధూటీ శబ్దమువలె "ఙీప్"ను పొందును.

మూలమ్ :

త్రిలోకీ: త్రయాణాం లోకానాం సమాహారః ఇతి విగ్రహే త్రిలోక శబ్దస్య ద్విగుత్వాత్ తతః ఙీప్ భవతి.

అనువాదము :

త్రిలోకీ: త్రయాణాం లోకానాం సమాహారః యను నర్థమున, ద్విగువైనందువలన "ఙీప్" వచ్చినది.

మూలమ్ :

త్రిఫలా: త్రయాణాం ఫలానాం సమాహార ఇతి విగ్రహే ద్విగుత్వేఽపి అజాది గణపాఠాత్ నాఽత్ర ఙీప్ కింతు టాపేవ.

అనువాదము :

త్రిఫలా: త్రయణాం ఫలానాం సమాహారః యని విగ్రహముచేయగా, నిదిద్విగునైనను. అజాదిగణపాఠము వలన దీనికి టాప్ వచ్చును గాని ఙీప్ రాదు. త్ర్యనీకా దీనికి పూర్వమువలెనే టాప్ వచ్చును.

మూలమ్ :

త్ర్యనీకా: త్రయాణా మనీకానాం సమాహార ఇతి విగ్రహే ద్విగుత్వేఽపి నాఽత్ర ఙీప్ కింతు అజాది గణపాఠాత్ టాప్ భవతి.

అనువాదము :

త్ర్యనీకా: దీనికి పూర్వమువలెనే టాప్ వచ్చును.

మూలమ్ :

పఞ్చాశ్వా: అత్ర పఞ్చభి రశ్వైః క్రీతా ఇత్యర్థే ఠక్ ప్రత్యయే తస్య లుకి ఙీప్ న భవతి కింతు టాబేవ.

అనువాదము :

పఞ్చాశ్వా: పఞ్చభిరశ్వైః క్రీతాయను నర్థమున "ఠక్" ప్రత్యయము రాగా, అజాదిగణపాఠమువలన దానికి టాప్ వచ్చును.

మూలమ్ :

ద్విబిస్తా: ద్వౌ బిస్తౌ పచతీ త్యర్థః, ఠక్. తస్య లుక్ చ. అస్య బిస్తాన్తత్వాత్ నజీప్; కింతుటాపేవ.

అనువాదము :

ద్విబిస్తా: "ద్వౌబిస్తౌ పచతి" అనునర్థమున ఠక్ప్రత్యయము. దానికి లోపమురాగా, అజాదిగణ పాఠమువలన దీనికి టాప్ వచ్చును.

మూలమ్ :

ద్వ్యాచితా: ద్వౌ ఆచితౌ వహతీ త్యర్థే ఠఞ్ తస్య లుకి జీప్ న భవతి; కింతు టాబేవ.

అనువాదము :

ద్వ్యాచితా: ద్వౌ ఆచితౌ వహతి యను న్ర్థమున ఠఞ్, దానికి లుక్ వచ్చును తర్వాత టాప్ వచ్చును.

మూలమ్ :

పంచాశ్వీ: పంచానా మశ్వానాం సమాహార ఇత్యర్థే జీప్ భవత్యేవ.

అనువాదము :

పఞ్చాశ్వీ: పఞ్చానా మశ్వానాం సమాహారః-అనునర్థమున "జీప్" వచ్చును.

మూలమ్ :

ద్వికాండా: ద్వే కాండే యస్యా ఇత్యర్థే విహితస్య మాత్రచ్ ప్రత్యయస్య లోపాత్ నాత జీప్ కింతు టాపేవ. అయం ద్వికాండ శబ్దః క్షేత్రార్థకః తద్దైవ న జీప్.

ద్వికాండీరజ్జుః: ఇతి క్షేత్రారకత్వం పరిత్యజ్య రజ్జ్వర్థకత్వే టాప్ న భవతి కింతు జీప్.

అనువాదము :

ద్వికాణ్డా: ద్వేకాణ్డే యస్యాః అనునర్థమున విధింపఁబడిన మాత్రచ్ ప్రత్యయములోపింపగా "జీప్" రాక "టాప్" వచ్చును. ఇది క్షేత్రమును

బోధించునుకాన ''జీప్'' రాదు. త్రాటిని బోధించునప్పుడు జీప్‌రావచ్చును. కావుననే ''ద్వికాణ్డీరజ్జుః'' అనురూపము.

మూలమ్ :

ద్విపురుషీ: ద్వౌ పురుషౌ ప్రమాణ మస్యా ఇత్యర్థే జీప్ భవతి. తస్య వికల్పత్వాత్ టాబపి భవతి. తథా చ ద్విపురుషా ఇత్యపి రూపమ్.

అనువాదము :

ద్విపురుషీ: ద్వౌపురుషౌ ప్రమాణమస్యా అనునర్థమున జీప్ వచ్చును. అది వికల్పముగాన టాప్ గూడవచ్చును కాన ద్విపురుషా యనియు రూపము.

మూలమ్ :

కుణ్డోధ్నీ: కుణ్డ మివ ఊధః యస్యా ఇతి బహువ్రీహౌ అనజి, తతః జీప్.

అనువాదము :

కుణ్డోధ్నీ: కుణ్డమివ ఊధః యస్యాః అనునర్థమున అనజ్-రాగా తర్వాత, 'జీష్' వచ్చును.

మూలమ్ :

ద్వ్యూధ్నీ: ద్వే ఊధసీ యస్యా ఇతి బహువ్రీహౌ అనజి, జీపి, అల్లోపే రూపమ్. నాఽత్ర జీష్.

అనువాదము :

ద్వ్యూధ్నీ: ద్వే ఊధసీయస్యాః అనుబహువ్రీహియందు అనజ్‌ను, జీప్‌ను. అకారలోపము నుఁజేయగా రూపము. ఇచ్చట "జీష్'' రాదు.

మూలమ్ :

అత్యూధ్నీ: అతిశయితం ఊధః యస్యా ఇతి బహువ్రీహౌ పూర్వ వదనజాదౌ జీపి రూపమ్. నాత్ర జీష్.

అనువాదము :

అత్యూధ్నీ: అతిశయితం, ఊధః యస్యాస్సా అని బహువ్రీహియందు పూర్వమువలె అనజా దేశాదులుచేయగా జీప్ వచ్చును కాని జీష్ రాదు.

మూలమ్ :

ద్విదామ్నీ: ద్వే దామనీ యస్యా ఇతి విగ్రహే జీపః ప్రతిషేధాత్ అత్ర జీప్ విధానమ్.

అనువాదము :

ద్విదామ్నీ: ద్వేదామనీయస్యాః అనువిగ్రహమున జీప్ ప్రతిషిద్ధమైనందు వలన "జీష్" వచ్చును.

మూలమ్ :

ద్విహాయనీ: ద్వే హాయనే యస్యా ఇతి విగ్రహే అదంతత్వాత్ టాపి ప్రాప్తే అత్ర జీప్ విధానమ్.

అనువాదము :

ద్విహాయనీ: ద్వేహాయనే యస్యాః అను విగ్రహమున అద న్తమైనందు వలన టాప్ ప్రాప్తింపగా దానిని వారించి జీప్ వచ్చును.

మూలమ్ :

త్రిహాయణీ: త్రీణి హాయనాని యస్యా ఇతి విగ్రహః. అత్ర వయో వాచకస్య హాయనస్య జీప్ ణత్వం చ భవతః త్రిహాయణీ బాలా చతుర్హాయణీ బాలా. ఇదం చ ణత్వం త్రిచతుర్భ్యాం పరస్య హాయనస్యైవ భవతి.

అనువాదము :

త్రిహాయణీ: త్రీణిహాయనానియస్యాః అని విగ్రహము. వయస్సునుఁ జెప్పునట్టిహాయనశబ్దమునకు జీప్, ణత్వములు వచ్చును. ఇట్లే చతుర్హాయణీ 'బాలా' అనునెడఁగూడఁజెప్పవలయును. ఈణత్వముత్రి-చతుర్-శబ్దములకు పరమైనహాయన శబ్దమునకే వచ్చును.

మూలమ్ :

సురాజ్ఞీ: శోభనః రాజా యస్యాః ఇతి విగ్రహః. అయంచ, సురాజన్నితి అన్నంత బహువ్రీహిః. అత్ర జకారోత్తరస్య ఉపధాభూ తతస్య అకారస్య లోపే సంధికార్యే జీబేవ భవతి. అతః సురాజ్ఞీ ఇతి.

అనువాదము :

సురాజ్ఞీ: శోభనః రాజాయస్యాః అని విగ్రహము. ఇది సురాజన్-అని, అన్నన్తమగు బహువ్రీహి. ఇచ్చట జకారముపైన ఉపధయగు అకారము లోపించి సంధికార్యమును జేయగా "జీప్" వచ్చును.

మూలమ్ :

శతమూర్ధ్ని ఇతి వేదే రూపమ్. శతం మూర్ధానః యస్యా ఇతి విగ్రహే ఉపధా లోపే, అనేన జీపి శతమూర్ధ్నీ తి భవతి.

అనువాదము :

శతమూర్ధ్ని: ఇది వైదికరూపము. శతం మూర్ధానః యస్యాస్సా యని విగ్రహము. ఇచ్చట "ధ" కారముపైని యుపధయగు 'అ' కారమునకు లోపమురాగా "జీప్" వచ్చును.

లమ్ :

కేవల మామక భాగనుయ పాప అపర సమాన ఆర్యకృత సుమఙ్గల భేషజ	ఇతి నవభ్యః శబ్దేభ్యః సంజ్ఞాయాం, వేదే చ నిత్యం జీప్ భవతి. తేన–

కేవలీ, మామకీ, భాగధేయీ, పాపీ. అపరీ సమానీ ఆర్యకృతీ, సుమఙ్గలీ, భేషజీ, ఇతి స్త్రీలిఙ్గ రూపాణి సిద్ధ్యన్తి

సంజ్ఞాభిన్నస్థలే, వేదభిన్నస్థలే చ కేవలా మామకేత్యాది రూపాణి భవంతి.

అనువాదము :

కేవల మామక భాగధేయ పాప అపర సమాన ఆర్యకృత సుమఙ్గల భేషజ	అను నీ తొమ్మిది శబ్దములకు సంజ్ఞయై నప్పుడును, వేదమందును, నిత్యముగా జీప్ వచ్చును.

అందువలన, కేవలీ, మామకీ, భాగధేయీ, పాపీ, అపరీ, సమానీ ఆర్యకృతీ-సుమఙ్గలీ-భేషజీ-అనిరూపములు సిద్ధించును-

సంజ్ఞకానప్పుడు వేదమునకంటె భిన్నస్థలముల యందును, కేవలా, మామకా ఇత్యాది టాబన్త రూపములు వచ్చును.

మూలమ్ :

అన్తర్వత్నీ: అంతః అస్తి అస్యాం గర్భ ఇతి విగ్రహే అన్తః శబ్దస్య మతుబ్ నిపాత్యతే. అంతర్వత్ శబ్దాత్ నుగాగమే అన్తర్వత్-న్-ఇతి స్థితే జీపి, అన్తర్వత్నీ ఇతి రూపమ్.

అనువాదము :

అన్తర్వత్నీ: అంతః అస్తి అస్యాం గర్భః అని విగ్రహము. "అన్తః" శబ్దమునకు "మతుప్" నిపాతింపఁబడును. అందువలన-"అన్తర్వత్" యను రూపమేర్పడును. దానికినుగాగమమురాగా 'అన్తర్వత్న్' అని యేర్పడును. దానిపై "జీప్" రాగా 'అన్తర్వత్నీ" యని రూపమేర్పడు చున్నది.

మూలమ్ :

పతివత్నీ: పతిః అస్యాః అస్తీతి విగ్రహే పతిమత్ ఇతి భవతి. తత్ర మకారః వకారః నిపాత్యతే. తదన్తరం నుగాగమః. తథా చ పతివత్న్, ఇతి స్థితే జీపి పతివత్నీతి రూపమ్.

అనువాదము :

పతివత్నీ: "పతిః అస్యాః అస్తి" యని విగ్రహము చేయగా "పతిమత్" అని రూపమేర్పడును. అందుమకారమునకు వత్వము నిపాతింపఁబడును. తర్వాత నుమాగమమురాగా "పతివత్న్" అని రూపమేర్పడగా తర్వాత "జీప్" రాగా "పతివత్నీ" అనురూపము సిద్ధించును.

మూలమ్ :

పత్నీ: పతిశబ్దస్య యాగేన సంబంధే నకారః భవతి. పతి-న, = పత్న్ ఇతి స్థితే జీపి పత్నీ ఇతి భవతి.

అనువాదము :

పత్నీ: పతిశబ్దమునకు యాగసంబంధముచే నకారమురాగా పతి + న్ అని యేర్పడగా, "ఙీప్" వచ్చి, "పత్నీ"యని రూపము సిద్ధించినది.

మూలమ్ :

పూర్వపదేన సహితస్య పతిశబ్దస్య వికల్పేన "నః" భవతి.

తథా చ గృహపత్నీ ఇత్యత్ర గృహస్య పతిః ఇతి విగ్రహే గృహపతి రితి గృహపత్నీ ఇతి చ రూపద్వయమ్.

ఏవమేవ బహువ్రీహౌ దృఢపత్నీ దృఢపతిః ఇతి వృషలపత్నీ, వృషలపతిః ఇతి చ, రూపద్వయమ్.

అనువాదము :

పూర్వపదముతోఁగూడిన పతిశబ్దమునకు వికల్పముగా 'నకారము' వచ్చును. కావున.

గృహపత్నీ: యనునెడ "గృహస్యపతిః" యని విగ్రహమునుఁజేయగా- గృహపత్నీ యనియు గృహపతిః యనియు రెండు రూపములేర్పడుఁచున్నవి.

ఇట్లే బహువ్రీహి సమాసమందును-

దృఢపత్నీ,
దృఢపతిః
వృషలపత్నీ,
వృషలపతిః అని రెండు రూపములు సిద్ధించును.

మూలమ్ :

సపత్నీ: సమానః పతిః యస్యా ఇతి విగ్రహే నకారే ఙీపి చ పూర్వవత్ సపత్నీ ఇతి రూపమ్. ఇత్థమేవ ఏకః పతిః యస్యాస్సా ఏకపత్నీ ఇతి, వీరః పతిః యస్యాస్సా వీరపత్నీ ఇతి చ జ్ఞేయమ్.

అనువాదము :

సపత్నీ: "సమానఃపతిః యస్యాః" అని విగ్రహముఁజేయగా నకారము, ఙీప్, రాగా "సపత్నీ" యని రూపము. ఇట్లే ఏకః పతిః యస్యాస్సా యని విగ్రహమునను సరించి "ఏకపత్నీ" యనియు, "వీరః పతిః యస్యాః" అని విగ్రహమునను సరించి 'వీరపత్నీ' "యనియు రూపము లేర్పడుచున్నవి.

మూలమ్ :

పూతక్రతాయీ: **పూతక్రతు శబ్దాత్ స్త్రీత్వ ద్యోతకతయా** ఐ, ఙీప్ చ భవతః

పూతక్రతోః స్త్రీ ఇత్యత్ర **పూతక్రతుశబ్దాత్** ఉకారస్య ఐకారే **సతి పూతక్రత్ + ఐ ఇతి స్థితే, తతః ఙీపి సంధికార్యే సతి పూతక్రత్ + ఆయ్ + ఈ** = పూతక్రతాయీతి రూపం సిద్ధ్యతి యయా **యాగాః** పవిత్రితాః **సా** **పూతక్రతాయీ ఇత్యుచ్యతే.**

అనువాదము :

పూతక్రతాయీ: **పూతక్రతు** శబ్దమునకు స్త్రీత్వద్యోతకముగా, ఐ-ఙీప్'లు వచ్చును. పూతక్రతోః స్త్రీ యను నర్థమున, **పూతక్రతు** శబ్దమునకు చివర నున్న ఉకారమునకు "ఐ" కారము రాగా, పూత్రక్రత్ + ఐ, యనికాగా తర్వాత ఙీప్, వచ్చును. సంధికార్యమురాగా పూతక్రత్ + ఆయ్ + ఈ = పూతక్రతాయీ యనిరూపము సిద్ధించును. ఎవతెచే **యాగములు పవిత్రములు** గావింపఁబడునో, ఆమె పూతక్రతాయీ యని చెప్పఁబడును.

మూలమ్ :

వృషాకపాయీః వృషాకపి శబ్దాత్ ఐకారః అంతాదేశః **తతః** ఙీప్ చ భవతః. తథాచ వృషాకప్ + ఐ + ఇత్యేతత్ సంయోజనేన వృషాకపై ఇతి భవతి. తతః ఙీపి వృషాకపై + ఈ ఇతి స్థితే ఆయాదేశే సతి వృషాకపాయీ ఇతి రూపం భవతి.

వృషాకపాయీశబ్దః లక్ష్మ్యాః గౌర్యాశ్చ వాచకః

అనువాదము :

వృషాకపాయీ: వృషాకపి శబ్దమునకు "ఐ" అన్తాదేశము తర్వాత వచ్చును. అట్లురాగా వృషాకప్ + ఐ + అని కాగా వానిని కలుపగా "వృషాకపై" యనియగును. తర్వాత "ఙీప్" రాగా "వృషాకపై + ఈ" యని ఏర్పడును. తర్వాత "పై"లోని ఐకారమునకు ఆయాదేశమురాగా వృషాకప్ + ఆయ్ + ఈ = వృషాకపాయీ యని రూపము సిద్ధించుచున్నది. వృషాకపి శబ్దము లక్ష్మిగౌరీ వాచకము.

మూలమ్ :

కుసితాయీ కుసిదాయీ: పూర్వవదేవ అనయోరపి ఐకారః అంతాదేశః భవతి. తథాచ కుసిత్ + ఐ కుసిద్ + ఐ ఇతి స్థితే తతః సంయోజనే కుసితై కుసిదై ఇతి భవతః తదః జీపి కుసితై + ఈః, కుసిద్ దై + ఈః ఇతి స్థితే ఆయాదేశేన కుసితాయీ, కుసిదాయీ, ఇతి చ రూపద్వయం సిద్ధ్యతి.

అనువాదము :

కుసితాయీ కుసిదాయీ: పూర్వమువలె నీ రెంటికిని "ఐ" కారము అన్తాదేశమగును. అందువలన కుసిత్ + ఐ, కుసిద్ + ఐ అని రూపములేర్పడును. తర్వాత 'జీప్' రాగా, కుసితై + ఈః, కుసిదై + ఈః అని యుంటగా "ఆయా" దేశముచే, కుసిత్ + ఆయ్ + ఈః = కుసితాయీ, కుసిద్ + ఆయ్ + ఈః = కుసిదాయీ అనియు రూపము లేర్పడును.

మూలమ్ :

మనావీమనాయీ: మనుశబ్దాత్, ఔకారః, ఐకారశ్చ ఆదేశౌ వా భవతః-

తథాచ మనుశబ్దాత్ ఔకారే,

మన్ + ఔ ఇతి స్థితే తతః జీపి మన్ + ఔ + ఈః ఇతి స్థితే ఆవాదేశే, మనావీ ఇతి రూపం భవతి.

మనుశబ్దాత్ ఐకారే మన్ + ఐ ఇతి స్థితే తతః జీపి పూర్వవత్ ఆయాదేశే మనాయీ ఇతి రూపం భవతి.

అనువాదము :

మనావీ మనాయీ: మనుశబ్దమునకు, ఔకారము, ఐకారము ఆదేశము లగును.

మను శబ్దమునకు 'ఔకార' ము రాగా మన్ + ఔ అని యుండగా తర్వాత 'జీప్' రాగామన్ + ఔ + ఈః అని యేర్పడగా, పిదప 'ఆవా' దేశమురాగా "మనావీ" యనురూప మేర్పడుచున్నది.

మను శబ్దమునకు 'ఐ' కారమురాగా, మన్ + ఐ యనికాగా, తర్వాత 'జీప్' రాగా 'ఆయాదేశమురాగా 'మనాయీ' యను రూపము సిద్ధించును.

మూలం :

మనుః : పూర్వోక్తస్య ఐకారాదేశస్య ఔకారదేశస్య చ వికల్పత్వాత్ తదభావ పక్షే మను రిత్యేవ రూపం భవతి.

అనువాదము :

పైనఁజెప్పిన ఔకారము, ఐకారము, వికల్పములు గాననవి రాని పక్షమున, "మనుః" అని ప్రకృతి రూపమేయుండును.

మూలమ్ :

ఏనీ; ఏతా :

ఏతశబ్దః శ్వేతవర్ణవాచకః । తథాచ తద్ఘటకస్య తకారస్య నకారే ఙీపి చ ఏనీ ఇతి రూపం భవతి. తదభావ పక్షే ఏతా ఇతి టాప్ భవతి.

అనువాదము :

ఏనీ-ఏతా : వర్ణవాచకమైన ఏతశబ్దములోని తకారమునకు. నకారము, స్త్రీత్వ ద్యోతకముగా 'ఙీప్' వికల్పముగా వచ్చును.

ఏత శబ్దము శ్వేతవర్ణవాచకము కాన నా 'ఏత' శబ్దమునందుఁజేరిన తకారమునకు నకారము, ఙీప్ రాగా 'ఏనీ' యనురూపమేర్పడు చున్నది. అదిరానిపక్షమున "ఏతా" యని 'టాప్' వచ్చును.

మూలమ్ :

రోహిణీ-రోహితా : అత్రాఽపి పూర్వవదేవ తకారస్య నకారే ణత్వే ఙీపి చ రోహిణీ ఇతి రూపమ్. తదభావ పక్షే టాపి రోహితా ఇతి రూపమ్.

అనువాదము :

రోహిణీ-రోహితా : ఇచ్చటగూడ పూర్వమువలె తకారమునకు నకారము దానికి 'ణత్వము' "ఙీప్" రాగా రోహిణీ యనియు. అవి రాని పక్షమున "టాప్" రాగా రోహితా యనియు రూపములు సిద్ధించుచున్నవి.

మూలమ్ :

పిశఙ్గీ-పిశఙ్గా : అత్ర పిశఙ్గ శబ్దాదపి వా ఙీప్ భవతి. అతః పిశఙ్గీ ఇతి, తదభావ పక్షే టాపి పిశఙ్గా ఇతి చ రూపమ్.

అనువాదము :

పిశఙ్గీ-పిశఙ్గా : ఇచ్చట 'పిశఙ్గ' శబ్దమునకు వికల్పముగా 'ఙీప్' వచ్చును. కాన 'పిశఙ్గీ' యను రూపము సిద్ధించుచున్నది. అది రానిపక్షమున 'టాప్' రాగా పిశఙ్గా యనురూపము సిద్ధించును.

మూలం :

అసితా, పలితా : అనయోః నత్వం ఙీష్ చ న భవతః

అసిక్నీ; పలిక్నీ: పూర్వోక్తయోః అసిత పలిత శబ్దయోః వేదే త ఇత్యస్య క్నాదేశం జీపం చ వద న్తి అతః:-

అసిక్నీ పలిక్నీ: ఇతి రూపే ఛందసి భవతః.

అనువాదము :

అసితా-పలితా: వీనికి, "నత్వము" "జీష్" రావు.

అసిక్నీ-పలిక్నీ: పైనఁజెప్పిన "అసిత-పలిత" శబ్దములకు వేదమునందు "క్నమ్" అని యాదేశమురాగా "జీష్" వచ్చి అసిక్నీ, పలిక్నీ యనురూపము లేర్పడుచున్నవి.

మూలం :

అవదాతా: అవదాత శబ్దస్య శుద్ధవాచకత్వ మేవ న పునర్వర్ణవాచకత్వామ్. తస్మాత్ తతః నకారః జీష్ చ న భవతః కింతు టాపి అవదాతా ఇత్యేవ రూపం భవతి.

అనువాదము :

అవదాతా: అవదాతశబ్దము, వర్ణవాచకముకాదు. అది విశుద్ధమైన దానినిఁ జెప్పును. కాన 'అవదాతా' యనియేరూపము. అనగా నకారము జీష్, రావు. కేవలము 'టాప్' వచ్చును.

మూలం :

కల్మాషీ: తకారోపధభిన్న శబ్దేభ్యః స్త్రీత్వే జీష్ భవతి. తేన కల్మాష శబ్దాత్ జీషి కల్మాషీ ఇతి రూపమ్.

అనువాదము :

కల్మాషీ: తకారము ఉపధగాలేని శబ్దములకు స్త్రీత్వద్యోతకముగా "జీష్" వచ్చును. కాన కల్మాషశబ్దమునకు "జీష్" రాగా 'కల్మాషీ' యను రూపము సిద్ధించుచున్నది.

మూలమ్ :

సారఙ్గీ: పూర్వవదేవ అత్రాపి జీష్.

అనువాదము :

సారఙ్గీ: పూర్వమువలె నిచ్చటగూడ 'జీష్' మాత్రమే వచ్చును.

మూలం :

నర్తకీ: యేషాం షకారః ఇత్, తత్ప్రత్యయాన్తేభ్యః గౌరాదిగణపఠితేభ్యశ్చ శబ్దేభ్యః ఙీష్ భవతి. నృతీ (గాత్రవిక్షేపే) ఇతి నృత్ ష్వున్ ప్రత్యయః, సః షిత్, తత్ర షకారస్య లోపే నకారోపి ఇత్ తయో ర్లోపే, అకాదేశే లఘూపధ గుణే నర్తక ఇతి భవతి. తతః ఙీషి నర్తకీ ఇతి రూపం సిద్ధ్యతి.

అనువాదము :

నర్తకీ: షకారమును ఇత్తుగా గల్గిన ప్రత్యయమును చివరగల్గిన శబ్దములకును, గౌరాదిగణ పఠిత శబ్దములకును "ఙీష్" వచ్చును. గాత్ర విక్షేపమునుజెప్పు 'నృతీ' ధాతువునకు "ష్వున్" ప్రత్యయము విధింపబడినది. అదిషిత్తు. అందుషకారమునకు లోపము వచ్చును. అందలి నకారము 'ఇత్తు' అగుటవలన దానికినిలోపమువచ్చినది. తర్వాత 'అకా' దేశము వచ్చి లఘూపధ గుణమురాగా అనగా 'నృతీ'లోని ఋకారమునకు 'అర్' అని గుణమురాగా 'నర్తక' యను రూపమేర్పడును. తర్వాత 'ఙీష్' రాగా "నర్తకీ" యనురూపము సిద్ధించును.

మూలం :

గౌరీ: అయం చ గౌరాదిగణ పఠితః. తతః ఙీషి గౌరీ ఇతి రూపమ్.

అనువాదము :

గౌరీ: ఇది గౌరాది గణమున పఠితముకాన దీనికిని 'ఙీష్' రాగా 'గౌరీ' యను రూపమేర్పడుచున్నది.

మూలమ్ :

అనడుహీ: అనడుహ్ శబ్దాత్ ఙీషి రూపమ్.

అనడ్వాహీ: అనడుహ్ శబ్దాత్ వికల్పేన ఆమి తతః ఙీషి రూపమ్.

అనువాదము :

అనడుహీ: అనడుహ్ 'శబ్దమునకు 'ఙీష్' రాగా అనడుహీ యను రూపము.

అనడ్వాహీ: 'అనడుహ్' శబ్దమునకు వికల్పముగా "ఆమ్" రాగా, 'ఙీష్' విధించుటచే 'అనడ్వాహీ' యనిరూపము.

మూలమ్ :

మత్సీ: మత్స్య శబ్దాద్ జీషి యకారలోపే రూపమ్.

అనువాదము :

మత్సీ : మత్స్య శబ్దమునకు "జీష్" రాగా, యకారలోపమును జేయుటచే, 'మత్సీ' అనురూపము.

మూలమ్ :

దంష్ట్రా : ఇత్యత్ర షిత్ ప్రత్యయే పరేఽపి జీష్ న భవతి కింతు టాపేవ-

అనువాదము :

దంష్ట్రా ; ఇచ్చట 'ష్ట్రన్" అను 'షిత్' ప్రత్యయము పరమైనను "జీష్' రాదు-"టాప్" వచ్చును.

మూలమ్ :

జానపదీ : వృత్త్యర్థేఽయం జీషన్తః అన్యత్రజీబన్తః.

అనువాదము :

జానపదీ : జీవికను తెలుపునపుడు ఇది "జీష"న్తము. తద్భిన్నార్థమున, "జీ" బన్తము.

మూలమ్ :

కుణ్డీ : పాత్రార్థే జీషన్తః జారజార్థేఽపి జీబన్తః.

అనువాదము :

కుణ్డీ : పాత్రను చెప్పునప్పుడిది జీషన్తము. జారజుడను నర్థమున నిది "జీ" బన్తము.

మూలమ్ :

కుణ్డా : పాత్ర భిన్నార్థే టాబన్తః.

అనువాదము :

కుణ్డా : పాత్రకంటె భిన్నమయిన యర్థమున దీనికి "టాప్" వచ్చును. కానపప్పుడు 'కుణ్డా' యను రూపమేర్పడును అనగా దహనీయ మని యర్థము.

మూలమ్ :

గోణీ : పూరణీయార్థే జీషన్తః ।

గోణా : పూరణీయ భిన్నార్థే టాప్ భవతి.

అనువాదము :

గోణీ : పూరింపదగిన గోనెమున్నగు నర్థమున "జీష్" వచ్చును. తద్భిన్నార్థమున అనగా నొకరికి పేరుగాఁబెట్టినప్పుడు 'టాప్' వచ్చి,

గోణా యను రూపమేర్పడును.

మూలమ్ :

స్థలీ : మనుష్యైః పరిష్కృతభూమిః

అనువాదము :

స్థలీ : మనుష్యులు త్రవ్వి కల్పించిన భూమియను నర్థమున జీష్ వచ్చును.

మూలమ్ :

స్థలా మనుష్యా పరిష్కృత భూమిః.

అనువాదము :

స్థలా : సహజముగనున్న భూమినిఁ జెప్పునపుడు టాప్ వచ్చును.

మూలమ్ :

భాజీ : యవాగ్వర్థే జిషన్తః.

అనువాదము :

భాజీ : యవాగునుఁ జెప్పునపుడు జీష్ వచ్చును.

మూలమ్ :

భాజా : యవాగూ భిన్నార్థే టాబన్తః.

అనువాదము :

భాజా : యవాగుకంటె భిన్నమగునర్థమునుఁ జెప్పునప్పుడు "టాప్" వచ్చును.

మూలమ్ :

నాగీ : గజవాచకశ్చేత్ జీషన్తః.

అనువాదము :

నాగీ : గజవాచకమైనపుడు జీషన్తము.

మూలం :

నాగా : సర్పవాచకశ్చేత్ టాబన్తః.

అనువాదము :

నాగా: సర్పవాచకమైనపుడు టాబన్తము.

మూలమ్ :

కాలీ: వర్ణవాచకశ్చేత్ జీషన్తః.

అనువాదము :

కాలీ: వర్ణవాచక మైనపుడు జీషన్తము.

మూలమ్ :

కాలా: అన్యత్ర టాబన్తః.

అనువాదము :

కాలా: క్రూరార్థకమున టాబన్తము.

మూలమ్ :

నీలీ: వస్త్ర భిన్నార్థే జీషన్తః. ఓషధౌ ప్రాణి వాచకత్వేఽపి జీషన్తః. నామ్ని వికల్పః నీలీ, నీలావేతి.

అనువాదము :

నీలీ: వస్త్ర భిన్నార్థమున జీషన్తము. ఓషధివాచకమైనను, ప్రాణివాచకమైనను జీషన్తమే.

నీలా: వస్త్రార్థమున టాప్ వచ్చును.

నీలీ-నీలా: సంజ్ఞయందును వికల్పముగా జీష్ వచ్చునుగాక రెండు రూపములు.

మూలమ్ :

కుశీ: అయోవికారహలాదిశ్చేత్ జీషన్తః.

అనువాదము :

కుశీ: ఇనుముతో తయారైన నాగలి మున్నగు వానినిఁ జెప్పునపుడు జీషన్తము.

మూలమ్ :

కుశా: అన్యా.

అనువాదము :

కుశా: యజ్ఞ సంబంధమైన వస్తువును బోధించునపుడు టాబన్తము.

మూలమ్ :

కాముకీ: మైథునేచ్ఛావతీ చేత్ జీషన్తః

అనువాదము :

కాముకీ: మైథునేచ్ఛ యున్నప్పుడు జీషన్తము.

మూలమ్ :

కాముకా: ధనాది విషయకేచ్ఛావతీ చేత్ టాప్.

అనువాదము :

కాముకా: ధనాది విషయకమగు కోరిక గల్గినప్పుడు టాబన్తము.

మూలమ్ :

కబరీ: కేశసన్నివేశే జీషన్తః.

కబరా: చిత్రవర్ణే టాబన్తః.

అనువాదము :

కబరీ: కేశవేశమను నర్థమున జీషన్తము.

కబరా: చిత్రవర్ణమునందు టాబన్తము.

మూలమ్ :

శోణీ: అత్ర అ వా జీష్.

శోణా: తదభావ పక్షే టాప్.

అనువాదము :

శోణీ: ఇది వికల్పముగా జీషన్తము.

శోణా: జీష్ రానపుడు టాబన్తము.

మూలమ్ :

మృద్వీ: ఉదన్తగుణవాచకాత్ వా జీషి రూపమ్.

మృదుః : తదభావపక్షే రూపమ్.

అనువాదము :

మృద్వీ: ఉదన్త గుణవాచకముగాన దీనికి వికల్పముగా జీష్ వచ్చినది.

మృదుః: జీష్ రాని పక్షమున ప్రకృతి రూపమునందుండును.

మూలమ్ :

పాణ్డుః : నాత్ర ఙీప్.

అనువాదము :

పాణ్డుః : దీనికి 'ఙీష్' రాదు.

మూలమ్ :

బహ్వీ బహ్వాదిగణపాఠాత్ వా ఙీషి రూపమ్
బహుః : తదభావపక్షే రూపమ్.

అనువాదము :

బహ్వీ: బహ్వాదిగణ పాఠమువలన దీనికి వికల్పముగా ఙీష్ వచ్చును.
బహుః: పై విధానము వికల్పముగాన, రాని పక్షమున రూపము.

మూలమ్ :

రాత్రీ రాత్రి : కృత్ప్రత్యయస్య తు—ఇకారః తదన్తాత్ వా ఙీష్. రాత్రిరితి "త్రిప్" ప్రత్యయాన్తః తస్య ఇకారస్య వా ఙీషి రాత్రీ ఇతి, తదభావపక్షే రాత్రి రితి రూపే.

అనువాదము :

రాత్రీ: కృత్ప్రత్యయమునకు సంబంధించిన 'ఇ' కారమును చివరగల శబ్దమునకు ఙీష్ వైకల్పికముగా వచ్చును గాన, దాని ననుసరించి యిట ఙీష్.
రాత్రిః: పై విధివైకల్పికముగాన నది రాని పక్షమునందు, ఈ రూపము.

మూలమ్ :

శకటీ—శకటిః : కృదికారాంతాత్ అకృదికారాంతాత్ సర్వత్ర అక్తిన్నార్థాత్ ఙీష్ భవతి. తేన, శకటి రిత్యత్ర ఙీషి శకటీ ఇతి తదభావే శకటిః ఇతి చ రూపే.

అనువాదము :

శకటీ : కృదికారమును తద్భిన్నమైన 'ఇ' కారమును చివరగల్గిన శబ్దములకు వైకల్పితముగా "ఙీష్" వచ్చునను విధి ననుసరించి యీ రూపము.
శకటిః: పై విధి వైకల్పికముగాన రాని పక్షమునందు, ఈ రూపము.

మూలమ్ :

పద్ధతీ-పద్ధతిః:అత్ర క్తిన్నన్తత్వాత్ అప్రాప్తే జీషి, బహ్వాది గణపాఠాత్ జీషి పద్ధతీ ఇతి, తదభావపక్షే పద్ధతి రితి రూపద్వయమ్-

అనువాదము :

పద్ధతీ: ఇది క్తిన్నన్తమగుటవలన ''జీష్'' ప్రాప్తించదు. కాని బహ్వాది గణమునఁ బఠితమైనందు వలన వైకల్పితముగా 'జీష్' వచ్చినది.

పద్ధతిః : పై 'జీష్' రాని పక్షమున ఈ రూపము.

మూలమ్ :

గోపీ : గోపస్య స్త్రీ ఇతి పుంయోగాత్ అత్ర జీషి- రూపమ్.

గోపాలికా: గోపాలకస్య స్త్రీ ఇతి పుంయోగే సత్యపి నాఽత్ర జీష్. కింతు టాపి రూపమ్.

అనువాదము :

గోపీ: ''గోపస్యస్త్రీ'' యని పుంయోగమువలన నిచ్చట ''జీష్'' రాగా రూపము.

గోపాలికా: ''గోపాలకస్యస్త్రీ'' యని పుంయోగమున్నను ఇది 'పాలక' శబ్దాన్తముగాన "జీష్" రాక "టాబ్" వచ్చినది.

మూలమ్ :

అశ్వపాలికా : పూర్వవదేవ అత్రాపి రూపమ్.

అనువాదము :

అశ్వపాలికా: ఇదియు పూర్వమువలె పాలకాన్తముగాన "జీష్" రాకుండ 'టాప్' వచ్చినది.

మూలమ్ :

సూర్యా : సూర్యస్య స్త్రీ (దేవతా) సూర్యా ఇతి దేవతార్థే చాపి రూపమ్,

సూరీ : దేవతా భిన్నార్థే సూర్యశబ్దాత్ జీషి యకారలోపే రూపమ్ కుంతీత్యర్థః. ఇయం తు మానుషీ న దేవతా. అతః పూర్వోక్తటాపః అప్రవృత్తిః ।

అనువాదము :

సూర్యా: "సూర్యస్యస్త్రీ (దేవతా)" యని దేవతార్థమున 'చాప్' వచ్చి రూప మేర్పడినది.

సూరీ: దేవతా భిన్నార్థమున సూర్య శబ్దమునకు 'జీష్' రాగా యకార లోపమేర్పడగా నీ రూపము. కుంతియని యర్థము. ఈమె మానవియే గాని దేవత గాదు కాన పూర్వోక్తమైన 'చాప్' రాదు.

మూలమ్ :

ఇంద్రాణీ : ఇంద్రస్య స్త్రీ ఇతి పుంయోగే ఆనుగాగమః, జీష్ చ భవతః. ఏవమేవ, వరుణానీ, భవానీ, శర్వాణీ, రుద్రాణీ, మృడానీతిరూపాణి.

అనువాదము :

ఇన్ద్రాణీ : "ఇన్ద్రస్య స్త్రీ" యని పుంయోగమునందు, ఆనుగాగమము, "జీష్" వచ్చును. ఇట్లే, వరుణానీ, భవానీ, శర్వాణీ, రుద్రాణీ, మృడానీ యను రూపము లూహ్యములు.

మూలమ్ :

మాతులానీ-మాతులీ : మాతులశబ్దాత్ ఆనుగాగమస్య వికల్పత్వాత్, ఆనుగాగమే పూర్వవత్ మాతులానీతి, తదభావపక్షే మాతులీ ఇతి చ రూపద్వయమ్. మాతుల స్త్రీ ఇత్యర్థః.

అనువాదము :

మాతులానీ: మాతుల శబ్దమునకు ఆనుగాగమము వైకల్పికముగాన, ఆనుగాగమము వచ్చిన పక్షమున ఈ రూపము.

మాతులీ: అది రాని పక్షమున 'జీష్' రాగా ఈ రూపము.

మూలమ్ :

ఉపాధ్యాయానీ-ఉపాధ్యాయీ : పూర్వవదేవ అత్ర ఆనుగాగమస్య వికల్పత్వాత్ ఉపాధ్యాయానీ ఇతి ఆనుగాగమపక్షే రూపమ్. తదభావపక్షే ఉపాధ్యాయీ ఇతి రూపమ్. ఉపధ్యాయస్యస్త్రీ ఇత్యర్థః ।

ఉపాధ్యాయీ : యా చ స్వయమేవ అధ్యాపికా తత్ర వా జీష్ భవతి. తేన ఉపాధ్యాయీతి రూపమ్.

ఉపాధ్యాయా : జీషః వికల్పత్వాత్ తదభావపక్షే టాపి రూపమ్. ఇయమపి స్వయ మధ్యాపికా.

అనువాదము :

ఉపాధ్యాయానీ: "ఉపాధ్యాయస్యస్త్రీ" యని పుంయోగము ననుసరించి, ఉపాధ్యాయ శబ్దమునకు, అనుగాగమమునచ్చి 'జీష్' రాగా రూపము.

ఉపాధ్యాయీ : పైవిధి వికల్పముగాన రానిపక్షమున, ఈరూపము.

ఉపాధ్యాయీ : ఏ స్త్రీ స్వయముగ నధ్యాపకురాలో నాయర్థమున "'జీష్'' వచ్చును.

ఉపాధ్యాయా : పైవిధి వైకల్పికము గాన రానిపక్షమున 'టాప్' రాగా, రూపము.

మూలమ్ :

ఆచార్యానీ : ఆచార్యస్య స్త్రీ-ఇతి పుంయోగే ఆచార్యానీ ఇతి రూపం భవతి. అత్ర నకారస్య న ణత్వ నిషేధాత్.

ఆచార్యా: యా చ స్వయమేవ వ్యాఖ్యాత్రీ తత్ర టాబేవ. తేన ఆచార్యా ఇతి రూపమ్.

అనువాదము :

ఆచార్యానీ : ''ఆచార్యస్యస్త్రీ'' యను పుంయోగమున ఈ రూపము. ఇచ్చట నకారమునకు 'ణత్వము' రాదు.

ఆచార్యా : ఎవ్వతె 'స్వయముగ వ్యాఖ్యానముఁ జేయునో' అచ్చట "టాప్'' వచ్చును కాన నీ రూపము.

మూలమ్ :

అర్యాణీ : అత్ర పుంయోగం వినైవ స్వార్థే ఆనుగాగమః, వికల్పేన భవతి. తేన అర్యాణీ ఇతి రూపమ్. స్వామినీ వైశ్యావే త్యర్థః.

అర్యా: ఆనుగాగమస్య జీషశ్చ వికల్పత్వాత్ టాపి, అర్యా ఇతి రూపమ్ అత్రాఽపి పూర్వవదేవ అర్థః.

అనువాదము :

అర్యాణీ : ఇచ్చట పుంయోగము లేకయే స్వార్థమందే ఆనుగాగమము వైకల్పికము. అందువలన. నీ రూపమేర్పడినది. యజమనురాలనియో, వైశ్య యనియో నర్థము.

అర్యా : అదివైకల్పికముగాన రానిపక్షము నందీ రూపము.

మూలమ్ :

క్షత్త్రియాణీ : క్షత్రియ శబ్దాత్ స్వార్థే పుంయోగం వినైవ ఆనుగాగమే జీషి చ రూపమ్. తదభావపక్షే క్షత్త్రియా ఇతి భవతి.

అనువాదము :

క్షత్రియాణీ : క్షత్రియ శబ్దమునకు పుంయోగములేకయే, స్వార్థమున, ఆనుగాగమము "జీష్" వైకల్పికముగ రాగా రూపము.

క్షత్రియా : పై విధి వైకల్పికముగాన నది రాని పక్షమున "టాప్" రాగా రూపము.

మూలమ్ :

అర్యీ : అర్య శబ్దస్య పుంయోగే ఇత్యుక్తౌ అర్యస్య స్త్రీ ఇతి పుంయోగే జీషేవ భవతి తేన చ అర్యీ-ఇతి రూపమ్.

అనువాదము:

అర్యీ : అర్యశబ్దమునకు పుంయోగమందు "జీష్" వచ్చును అదిరాగా ఈ రూపము.

మూలం :

క్షత్త్రియీ: క్షత్రియశబ్దస్య పుం యోగే ఇత్యుక్తౌ క్షత్రియస్య స్త్రీ ఇతి పుంయోగే జీషేవ భవతి-తేనక్షత్త్రియీ-ఇతి రూపమ్.

అనువాదము :

క్షత్రియీ : క్షత్రియ శబ్దమునకు 'క్షత్రియస్యస్త్రీ" అను పుంయోగము నందు "జీష్" వచ్చి యీరూపమేర్పడినది.

మూలమ్ :

బ్రహ్మాణీ అత్ర బ్రహ్మాణమానయతి, ప్రాణయతి జీవయతీత్యర్థే అణి జీష భవతి.

అనువాదము :

బ్రహ్మాణీ : ఇచ్చట 'బ్రహ్మాణమ్ ఆనయతి (జీవయతి') అనునర్థమున్న "అణ్" రాగా "జీష్" వచ్చియీరూపమేర్పడినది.

మూలం :

హిమానీ: మహత్ హిమ మిత్యర్థే ఆనుగాగమే జీషి చ రూపమ్.

అరణ్యానీ : మహత్ అరణ్యమిత్యర్థే ఆనుగాగమే జీషి చ రూపమ్.

యవానీ : దుష్టోయవః ఇతి దోషార్థే ఆనుగాగమే జీషి చ రూపమ్.

యవనానీ : యవన శబ్దాత్ లిప్యర్థే ఆనుగాగమే జీషి చ రూపమ్.

అనువాదము :

హిమానీ : "మహత్ హిమమ్" అనునర్థమున 'ఆనుగాగమము, జీష్ రాగా రూపము.

అరణ్యానీ : "మహత్ అరణ్యమ్'' అనునర్థమునందు, ఆనుగాగమము 'జీష్' రాగారూపము.

యవానీ : "దుష్టోయవః" అనుదోషార్థమున, ఆనుగాగమము రాగా "జీష్'' వచ్చిన రూపము.

యవనానీ : యవన శబ్దమునకు 'లిప్య'ర్థమున, ఆనుగాగమము, జీష్, రాగారూపము.

మూలమ్ :

వస్త్రక్రీతీ : వస్త్రాది సాధనవాచక పదాని ఆదౌ క్రీత శబ్దః అంతే చ యేషాం వర్తతే తాదృశాత్ అదంతాత్ స్త్రీత్వే ద్యోత్యే జీష్ భవతి. తథా చ వస్త్రక్రీత శబ్దే వస్త్ర శబ్దః సాధనవాచకః. స చ ఆదౌ క్రీతశబ్దః అంతే చ వర్తతే. అదంతశ్చ. తేన తతః జీషి వస్త్రక్రీతీ ఇతి రూపం సిద్ధమ్.

అనువాదము :

వస్త్రక్రీతీ : వస్త్రాది సాధనములనుఁజెప్పెడి పదములుమొదటను, క్రీతశబ్దము చివరనుఁగల్గిన అదన్తమునకు స్త్రీత్వద్యోతకముగా ''జీష్'' వచ్చును. వస్త్రక్రీత శబ్దమున, వస్త్రశబ్దము సాధనవాచకము ఆదియందును, క్రీతశబ్దము చివరయందు నుండుటవలనను, నది అదన్తమగుటవలనను "జీష్" రాగా "వస్త్రక్రీతీ'' యను రూపమేర్పడినది.

మూలమ్ :

ధనక్రీతా : అత్ర బహుళగ్రహణాత్ జీష్ న భవతి కింతు టాబేవ.

అభ్రలిప్తీ: యేషాం సాధనవాచకశబ్దాః ఆదౌ తేషాం క్తప్రత్యయాంతానామల్పత్వే ద్యోత్యే జీష్ భవతి.

అనువాదము :

ధనక్రీతా : పై విధి బాహుళకముగాన, ''జీష్'' రాదు. మరేమన "టాప్" వచ్చియీరూపమేర్పడుచున్నది.

మూలం :

అభ్రలిప్తీ (ద్యౌః): అత్ర అభ్రాణి లేపనసాధనాని. తైః ద్యౌః కిఞ్చిదేవ లిప్తా. లిప్తశబ్దశ్చ క్తప్రత్యయాన్తః. తేన అభ్రలిప్తశబ్దాత్ జీషి అభ్రలిప్తీ-ఇతి రూపం భవతి.

అనువాదము:

అభ్రలిప్తీ : సాధనవాచకశబ్దములు ఆదియందు నుండి "క్త" ప్రత్యయాన్తశబ్దములు చివరనుండి 'అల్పత్వ"మునుసూచించినచో నచ్చట "జీష్" వచ్చును. కాననిచ్చట అభ్రములు లేపనసాధనములు. వానితో నాకసముకొద్దిగ నంటియున్నది. లిప్త శబ్దము "క్త" ప్రత్యయాన్తము. కాన "అభ్రలిప్త" శబ్దమునకు "జీష్" రాగా "అభ్రలిప్తీ" యని పైరూపమేర్పడినది.

మూలమ్ :

ఊరుభిన్నీ : యస్మిన్ బహువ్రీహౌ, జాతివాచకశబ్దః పూర్వః, క్తప్రత్యయాన్తః అదన్తశబ్దః అంతే వర్తతే తస్మాత్ స్త్రీత్వే ద్యోత్యే జీష్ భవతి. ఊరూ భిన్నౌ యస్యాస్సా ఇతి విగ్రహః. అత్ర ఊరుశబ్దః జాతివాచకః స చ సమాసే పూర్వం వర్తతే. భిన్న ఇతి క్తాన్తః అకారాన్తశ్చ. తథా చ జీషి ఊరుభిన్నీతి రూపమ్.

అనువాదము :

ఊరుభిన్నీ : ఏ బహువ్రీహి సమాసమునందు జాతివాచక శబ్దము పూర్వమందును, క్త ప్రత్యయాన్తమైన అదన్తశబ్దముచివర నుండునో, దానికి స్త్రీత్వద్యోతకముగా "జీష్" వచ్చును. ప్రకృతము 'ఊరూభిన్నౌ యస్యాః' అను బహువ్రీహి విగ్రహము నందు, ఊరుశబ్దము జాతివాచకము. అదిసమాసమునకు, ఆదియందేయున్నది. "భిన్న" యనునది క్త ప్రత్యయాన్తమై, అకారాన్తమై, చివరయందే యున్నది. కాన 'జీష్' రాగా "ఊరుభిన్నీ" యనురూపము సిద్ధించు చున్నది.

మూలమ్ :

బహుక్రీతాః అత్ర బహుశబ్దస్య జాతివాచకత్వాభావాత్ నజీష్-కిన్తు టాపేవ.

దన్తజాతాః అత్ర దంతశబ్దస్య జాతివాచకత్వేపి జీష్ న భవతి విషేధాత్.

పాణిగృహీతీ: పాణిః గృహీతః యస్యాస్సా ఇతి విగ్రహః. విధివదూఢా భార్యేత్యర్థః అత్ర జీషి పాణిగృహీతీతి రూపమ్.

పాణిగృహీతా : దాసీప్రభృతిః అనూఢత్వాత్. నాత్ర జీష్ కింతు టాబేవ.

సురాపీతీ–సురాపీతా: యస్య పూర్వం పదం స్వాఙ్గం న భవతి తస్మాత్ పరం యత్ క్తప్రత్యయాన్తం తదన్తాత్ బహువ్రీహేః జీష్ స్యాత్. అతః సురాపీతీ ఇత్యత్ర అస్వాఙ్గం యత్ పూర్వం పదం సురేతి పదం, తస్మాత్ పరం యత్ క్తాన్తం పీతేతి క్తాన్తం, తదంతః బహువ్రీహిః సురాపీతేతి (సురాపీతా యయా ఇతి విగ్రహాత్). తతః జీషి సురాపీతీఇతి తదభావపక్షే సురాపీతా ఇతి రూపే భవతః

అనువాదము :

బహుక్రీతా : ఇచ్చట బహు శబ్దము జాతివాచకముకానందువలన, "జీష్'' రాక 'టాప్' వచ్చినది.

దన్తజాతా : ఇచ్చట 'దన్త' శబ్దము జాతివాచకమైనను, నిషేధముండుట వలన "జీష్'' రాక "టాప్" వచ్చినది.

పాణిగృహీతీ : పాణిః గృహీతః యస్యాః అని విగహము . శాస్త్ర ప్రకారము పరిణీతురాలైన భార్యయనియర్థము. ఇచ్చట 'జీష్' రాగా రూపము.

పాణిగృహీతా : పాణి చేపట్టుకొనఁబడిన స్త్రీ యని యర్థము కాన నిట జీష్ రాక, "టాప్" వచ్చినది.

సురాపీతీ : దేనికి పూర్వపదము స్వాఙ్గముకాదో, దానికి క్తప్రత్యయాన్త శబ్దము పరమగుచో, తదన్తమగు బహువ్రీహికి "జీష్'' వచ్చును. ఇదివైకల్పికము. కాన "సురాపీతీ" యనునెడ స్వాఙ్గభిన్నమైన పూర్వపదము 'సురా' యనునది. దానికి పరమైన 'క్త' ప్రత్యయాన్తము "పీత" యని. దాని నంతమందుగల్గిన బహువ్రీహి "సురా పీతా యయాసా"యను విగ్రహము ననుసరించి, సురాపీత యనునది. దానికి జీష్ రాగా "సురాపీతీ" యని రూపమేర్పడును.

సురాపీతా : వైవిధి వైకల్పికము కాన నది రానిపక్షమున 'టాప్' రాగా "సురాపీతా'' యను రూపము.

మూలమ్ :

అతికేశా-అతికేశీ : కేశానతిక్రాన్తేతి విగ్రహః. యత్ర సంయోగాక్షర ముపధా న భవతి యచ్చ ఉపసర్జనం స్వాఙ్గం చ భవతి తదన్తాత్ అదన్తాత్, ప్రాతిపదికాత్ జీష్ వా భవతి. అతికేశా-ఇత్యత్ర కేశశబ్దః అసంయోగోపధః ఉపసర్జనం స్వాఙ్గం చ భవతి తదన్తం ప్రాతి పదికం అతికేశా ఇతి. తతః జీషి అతికేశీ ఇతి రూపమ్. అస్య వికల్పాత్ జీషభావపక్షే టాపి అతికేశా ఇతి రూపమ్.

అనువాదము :

అతికేశీ : 'కేశానతిక్రాన్తా' యనువిగ్రహమునననుసరించి ఎచ్చట సంయోగాక్షరము ఉపధకాదో, ఏది ఉపసర్జనము, స్వాఙ్గమునగునో, దానిని చివరఁగల్గిన, అదన్తమగు ప్రాతిపదికమునకు 'జీష్' వికల్పముగా వచ్చును. కాన, **"అతికేశీ"** యనురూపము. ఇది వైకల్పికముగాన నిదిరాని పక్షమున "టాప్" రాగా "అతికేశా" యనియు రూపము.

మూలమ్ :

చంద్రముఖీ-చంద్రముఖా : ముఖశబ్దః అసంయోగోపధః స్వాఙ్గం చ. చంద్ర ఇవ ముఖం యస్యాస్సా ఇతి విగ్రహవశాత్ బహువ్రీహిఘటకః ఉపసర్జనీభూతః. అతః తదంతాత్ జీషి చంద్రముఖీ-ఇతి అభావపక్షే చంద్రముఖా ఇతి చ రూపే.

అనువాదము :

చన్ద్రముఖీ : ముఖశబ్దము, అసంయోగోపధము. స్వాఙ్గము. "చన్ద్ర ఇవముఖంయస్యాః" అను విగ్రహమువలన బహువ్రీహి ఘటకము. కాన నుపసర్జనమైనది. అందువలన నాముఖ శబ్దమునుఁ జివరగల్గిన "చన్ద్రముఖ" శబ్దమునకు జీష్ రాగా చన్ద్రముఖీ యనిరూపము సిద్ధించును.

చంద్రముఖా : పైవిధి వికల్పముగాన రాని పక్షమున 'టాప్' రాగా చంద్రముఖా యనియురూపము,

మూలమ్ :

స్వాఙ్గం త్రివిధమ్:

ద్రవరహితమ్ అవయవసంయోగయుక్తం ప్రాణిషు విద్యమానం వికారజన్యం చ యన్న భవతి తత్ ప్రథమం స్వాఙ్గమ్.

సుస్వేదా : స్వాఙ్గం భవతి ద్రవీభూత స్వేదయుక్తత్వాత్.

సుజ్ఞానా: స్వాఙ్గం న భవతి జ్ఞానస్య మూర్తే రభావాత్.

సుముఖా(శాలా) : స్వాఙ్గం న భవతి ప్రాణరహిత శాలాయాం విద్యమానత్వాత్.

సుశోఫా స్వాఙ్గం న భవతి శోఫస్య వ్యాధిరూప వికారజన్యత్వాత్. అప్రాణిని విద్యమానం ప్రాణిని దృష్టం చ ద్వితీయం స్వాఙ్గమ్.

సుకేశీ-సుకేశా: (వా, రథ్యా) కేశాః ప్రాణిని దృష్టాః అప్రాణిని రథ్యాయాం చ వర్తంతే అతః సుకేశీ స్వాఙ్గం భవతి.

ప్రాణిని యథా దృశ్యతే తథా ప్రాణిసదృశేఽపి యత్ దృశ్యతే తత్ తృతీయం స్వాఙ్గం భవతి.

సుస్తనీ-సుస్తనా: (వా ప్రతిమా) స్తనౌ యథా ప్రాణిని దృష్టౌ తథా ప్రాణిసదృశ ప్రతిమాయా మపి దృశ్యేతే. అతః సుస్తనా ఇత్యేతత్ తృతీయం స్వాఙ్గమ్.

సుస్వేద- సుజ్ఞాన సుముఖ - సుశోఫాదీనాం స్వాఙ్గవాచకత్వాభావేన తతో న జీష్,

సుకేశసుస్తనయోః: స్వాఙ్గవాచకత్వాత్ తతః వికల్పేన జీషి; సుకేశీ ఇతి తదభావపక్షే టాపి, సుస్తనా ఇతి చ రూపే.

అనువాదము :

స్వాఙ్గము త్రివిధము.

అందు మొదటిది : ద్రవరహితము, అవయవసంయోగ యుక్తము, ప్రాణులయందుండునదియైవికారముచే నుత్పన్నము కానిది ప్రథమస్వాఙ్గము.

సుస్వేదా : ఇదిస్వాఙ్గముకాదు. ఏలయనగా ద్రవీభూతమగు స్వేదముతోఁగూడి యున్నది.

సుజ్ఞానా : ఇదియు స్వాఙ్గముకాదు. జ్ఞానమున కవయవములు లేవు.

సుముఖా : (శాలా)ఇదియు స్వాఙ్గముకాదు. ప్రాణరహితమగు శాల యందున్నది.

సుశోఫా : ఇదియు స్వాఙ్గముకాదు. శోఫమనునది. వ్యాధివికారముచే నేర్పడును.

అందు రెండవది : అప్రాణియందున్నదై, ప్రాణియందు కానఁబడునది ద్వితీయస్వాఙ్గము.

సుకేశీ-సుకేశా: (వారథ్యా). కేశములు, అప్రాణియందుండును ప్రాణి యందుఁగానఁబడును. కాన నిచ్చట 'సుకేశీ' యనునది స్వాఙ్గమైనది.

తృతీయస్వాఙ్గము : ప్రాణి యందెట్లు కానవచ్చునో, అట్లే ప్రాణి సదృశమగు ప్రతిమయందును కానవచ్చును. అది తృతీయ స్వాఙ్గము.

సుస్తనీ సుస్తనా వా ప్రతిమా: స్తనములెట్లు ప్రాణి యందు కానవచ్చునో, అట్లే ప్రాణి సదృశమగు ప్రతిమ యందును కానవచ్చును. అందువలన, 'సుస్తనా' అనునది తృతీయ స్వాఙ్గము.

సుస్వేద-సుజ్ఞాన-సుముఖ సుశోఫాదులు స్వాఙ్గవాచకము కానందు వలన వానికి ''జీష్'' రాదు.

సుకేశ సుస్తన శబ్దములు స్వాఙ్గవాచకము లగుట వలన వానికి వికల్పముగా జీష్ వచ్చును. అందువలన సుకేశీ-సుస్తనీ త్యాదిరూపములు, అదిరాని పక్షమున, టాప్ రాగా సుకేశా-సుస్తనా-ఇత్యాది రూపములు సిద్ధించు చున్నవి.

మూలమ్ :

తుఙ్గనాసికీ తుఙ్గనాసికా: ఉపసర్జనీభూత, నాసికా-ఉదర-ఓష్ఠ జంఘా-దంత-కర్ణ-శృఙ్గ శబ్దేభ్యః వా జీష్ భవతి-అత్ర తుఙ్గా నాసికా యస్యాస్సా ఇతి బహువ్రీహి వశాత్ నాసికా శబ్దః ఉపసర్జనీ భూతః, అతః తదన్తాత్ తుఙ్గనాసిక శబ్దాత్ స్త్రియాం వికల్పేన జీషి తుఙ్గనాసికీ ఇతి తదభావపక్షే తుఙ్గనాసికా-ఇతి రూపే.

అనువాదము :

తుఙ్గనాసికీ : ఉపసర్జనములైన, నాసికా-ఉదర-ఓష్ఠ-జంఘా-దంత-కర్ణ-శృఙ్గ-శబ్దములకు వికల్పముగా జీష్ వచ్చును. ఇచ్చట, ''తుఙ్గా నాసికా యస్యాః'' అను బహువ్రీహివలన నాసికా శబ్దము ఉపసర్జనమైనది. దానిని చివరఁగల్గిన తుఙ్గనాసిక శబ్దమునకు స్త్రీ లిఙ్గమున వికల్పముగా ''జీష్'' రాగా ''తుఙ్గనాసికీ'' యను రూపము సిద్ధించుచున్నది.

తుఙ్గనాసికా : పైన విధింపఁబడిన ''జీష్'' వికల్పముగానఁ నది రానిపక్షమున టాప్ రాగా రూపము.

మూలమ్ :

కుమ్భోదరీ : అత్ర కుంభ మితం ఉదరం యస్యాస్సా ఇతి

కుమ్భోదరా : బహువ్రీహౌ ఉదరశబ్దస్య ఉపసర్జనీ భూతత్వాత్ తదన్త కుంభోదర శబ్దాత్ స్త్రీత్వే ద్యోత్యే వికల్పేన జీషి కుమ్భోదరీ ఇతి, తదభావ పక్షే టాపి కుమ్భోదరా ఇతి చ రూపే.

ఇత్థమేవ-

బింబోష్ఠీ బింబోష్ఠా	సుజఙ్ఘీ-సుజఙ్ఘా శుభ్రదన్తీ-శుభ్రదన్తా
సుకర్ణీ సకర్ణా	సుశృఙ్గీ సుశృఙ్గా ప్రభృకయః ఊహ్యాః.

అనువాదము :

కుమ్భోదరీ : కుమ్భ ఇవ ఉదరం యస్యాః యను బహువ్రీహియందు ఉదరశబ్దము ఉపసర్జనమైనందువలన, తదన్తమగు కుమ్భోదర శబ్దమునకు, స్త్రీత్వ ద్యోతకముగా 'జీష్' రాగా కుమ్భోదరీ యనియు, అదిరాని పక్షము నందు, కుంభోదరా యనియు రూపము.

ఇట్లే, బిమ్బోష్ఠీ-బిమ్బోష్ఠా, సుకర్ణీ-సుకర్ణా, సుజఙ్ఘీ-సుజఙ్ఘా, శుభ్రదన్తీ-శుభ్రదన్తా సుశృఙ్గీ, సుశృఙ్గా మున్నగు రూపములు ఊహ్యములు.

మూలం :

సహనాసికా : సహ, నాసికా, యస్యాస్సా ఇతి విగ్రహః. అత్ర నిషేధాత్ జీష్ న భవతి కింతు టాపేవ.

అనాసికా: అత్రాఽపి న జీష్ కిన్తు టాపేవ.

అనువాదము :

సహనాసికా : సహనాసికాయస్యాస్సా అనివిగ్రహము. ఇచ్చట నిషేధముచే "జీష్" రాక "టాప్" వచ్చినది.

అనాసికా : దీనికిని జీష్ రాదు. మరేమనగా టాపే వచ్చును.

మూలమ్ :

స్వఙ్గీ-స్వఙ్గా శోభనమ్, అఙ్గం యస్యాస్సా ఇతి విగ్రహః I అత్ర వికల్పేన జీషి స్వఙ్గీ ఇతి అభావపక్షే స్వఙ్గా ఇతి చ రూపే.

ఏవం సుగాత్రీ సుగాత్రా, సుకణ్ఠీ సుకణ్ఠా ఇతి రూపాణ్యూహ్యాని.

అనువాదము :

సజ్గీ-స్వఙ్గా : శోభనం, అఙ్గం యస్యాః అని విగ్రహము. ఇచ్చట వికల్పముగా జీష్ రాగా 'స్వఙ్గీ' యనియు, రాని పక్షమున ''స్వఙ్గా'' యనియు రూపములు.

ఇట్లే సుగాత్రీ సుగాత్రా సకణ్ఠీ-సుకణ్ఠా యను రూపములూహ్యాములు.

మూలమ్ :

సుపుచ్ఛీ-సుపుచ్ఛా : శోభనం పుచ్ఛం యస్యాస్సా ఇతి బహువ్రీహిః. అత్రాఽపి వికల్పే జీపి సుపుచ్ఛీ ఇతి, తదభావపక్షే సుపుచ్ఛా ఇతి చ రూపే.

కబరపుచ్ఛీ: కబరం పుచ్ఛం యస్యాస్సా ఇతి విగ్రహః. అత్ర నిత్యం జీష్.

మణిపుచ్ఛీ, విషపుచ్ఛీ ఇత్యాదౌనిత్యంజీష్.

అనువాదము :

సుపుచ్ఛీ-సుపుచ్ఛా : శోభనం పుచ్ఛం యస్యాః యనిబహువ్రీహి. ఇచ్చట గూడ వికల్పముగా 'జీష్' రాగా 'సుపుచ్ఛీ' యనియు రాని పక్షమున 'సుపుచ్ఛా' యనియు రూపము.

కబరపుచ్ఛీ : కబరంపుచ్ఛంయస్యాః యని విగ్రహము. ఇచ్చట నిత్యముగా 'జీష్' వచ్చినది. ఇట్లే మణిపుచ్ఛీ విషపుచ్ఛీ-ఇత్యాదులందు నిత్యముగా జీష్ వచ్చును.

మూలమ్ :

ఉలూకపక్షీ-ఉలూకపుచ్ఛీ: ఉలూకస్య పక్షావివ పక్షౌ యస్యాస్సా ఇతి ఉలూకస్య పుచ్ఛమివ పుచ్ఛం యస్యాస్సా ఇతి విగ్రహః. ఉపమానాత్ పరౌ యౌ పక్షపుచ్ఛశబ్దౌ తదన్తాత్ జీష్ నిత్యం భవతి. తథాచ ఉలూకపక్షీ ఉలూకపుచ్ఛీ ఇతి రూపే భవతః

అనువాదము :

ఉలూకపక్షీ; ఉలూకపుచ్ఛీ : ఉలూకస్య పక్షా వివపక్షౌ యస్యాః అనియు, ఉలూకస్య పుచ్ఛమివ పుచ్ఛంయస్యాః అనియు విగ్రహములు. ఉపమానమునకు

పరమైన పక్షపుచ్ఛశబ్దములను చివరగల్గిన వానికి జీష్ నిత్యము. కావున ఉలూక పక్షీ, ఉలూకపుచ్ఛీ యను రూపములు సిద్ధించుచున్నవి.

మూలమ్ :

కల్యాణక్రోడా : కల్యాణీ క్రోడా యస్యాస్సా ఇతి విగ్రహే, టాపేవ భవతి నతు జీష్.

అనువాదము :

కల్యాణక్రోడా : కల్యాణీ క్రోడా యస్యాః అను విగ్రహమున టాపే వచ్చును.

మూలం:

సుజఘనా: శోభనం జఘనం యస్యాస్సా ఇతి విగ్రహే టాపేవ భవతి నతు జీష్.

అనువాదము :

సుజఘనా : శోభనః జఘనం యస్యాః అను విగ్రహమున టాపే వచ్చును-కాని జీష్ రాదు.

మూలమ్ :

సకేశా: సహ కేశాః యస్యాస్సా ఇతి.

అకేశా: అవిద్యమానాః కేశాః యస్యాస్సా.

విద్యమాననాసికా: విద్యమానా నాసికా యస్యాస్సా ఇతి విగ్రహః. అత్ర సర్వత్ర జీప్ న భవతి కింతు టాపేవ.

శూర్పణఖా } సంజ్ఞావాచకయోః అనయోః
గౌరముఖా } జీప్ న భవతి కిన్తు టాపేవ.

అనువాదము :

సకేశా : సహ కేశాః యస్యాః, అనియు,

అకేశా : అవిద్యమానాః కేశాః యస్యాః, అనియు

విద్యమాననాసికా : విద్యమానా నాసికా యస్యాః అనియు విగ్రహము. ఇచ్చట అంతట "జీష్" రాదు.

శూర్పణఖా } సంజ్ఞా వాచకములగు వీనికి "జీష్" రాదు.
గౌరముఖా } మరేమనగా "టాప్" వచ్చును.

మూలమ్ :

ప్రాఙ్ముఖీ: ప్రాక్ ముఖం యస్యాస్సా ఇతి విగ్రహః. ప్రాఙ్ముఖమిత్యేతత్, దిక్పూర్వపదమ్. ముఖమితి స్వాఙ్గవాచకం. తథాచ ప్రాఙ్ముఖమిత్యేతత్ దిక్పూర్వపదం స్వాఙ్గాన్తం చ. తస్మాత్ పరస్య ఙీషః ఙీప్ ఆదేశః భవతి. తథాచ ప్రాఙ్ముఖీతి రూపం సిద్ధ్యతి. ఆద్యుదాత్తత్వ సిద్ధ్యర్థం ఙీషః ఙీబ్విధానమ్.

అనువాదము :

ప్రాఙ్ముఖీ : ప్రాక్ ముఖంయస్యాస్సా అని విగ్రహము.

"ప్రాఙ్ముఖ" మనునది దిక్పూర్వపదము, 'ముఖ' మనునది స్వాఙ్గ వాచకము. కావున నిది దిక్పూర్వ పదమును స్వాఙ్గాన్తము నైనది. కాన దీనికి పరమైన "ఙీష్" నకు "ఙీప్" ఆదేశమై "ప్రాఙ్ముఖీ" యను రూపము సిద్ధించును. ఆద్యుదాత్తత్వ సిద్ధికై "ఙీష్" నకు "ఙీప్" విధింపఁబడినది.

మూలమ్ :

దిత్యౌహీ: దిత్యం వహతీతి దిత్యవాట్. వాహః ఊఠి సతి వృద్ధౌ దిత్యౌహ ఇతి రూపమ్. తస్మాత్ ఙీషి దిత్యౌహీ ఇతి భవతి.

సఖీ: సఖి శబ్దాత్ స్త్రీత్వే వాచ్యే ఙీషి-సఖీ-ఇతి రూపమ్.

అశిశ్వీ: న విద్యతే శిశుర్యస్యాస్సా ఇతి విగ్రహః । అశిశుశబ్దాత్ ఙీషి అశిశ్వీ ఇతి రూపమ్.

అనువాదము :

దిత్యౌహీ : దిత్యం వహతీతి = దిత్యవాట్. వాహశబ్దమునకు "ఊఠ్" రాగా వృద్ధివలన "దిత్యౌహ" యని రూపము. దానికి "ఙీష్" రాగా "దిత్యౌహీ" యని రూపమేర్పడుచున్నది.

సఖీ : "సఖి" శబ్దమునకు స్త్రీత్వద్యోతకముగా "ఙీష్" వచ్చును.

అశిశ్వీ : నవిద్యతే శిశుః యస్యాః యని విగ్రహము. అశిశు శబ్దమునకు "ఙీష్" రాగా 'అశిశ్వీ' యని రూపము.

మూలమ్ :

జాతిలక్షణమ్ : అసర్వలిఙ్గత్వేసతి ఏకస్యాం వ్యక్తౌ కథనాత్ వ్యక్త్యంతరే కథనం వినాఽపి సుగ్రహా జాతిః.

వృషలీ: ఏకస్యాం వ్యక్తౌ వృషల ఇత్యుపదేశే వ్యక్త్యంతరే తదుపదేశం వినైవ గ్రహణం భవతి ఇత్యేకా జాతిః.

(గోత్రంచచరణైస్సహ) అపత్యవాచకాః శాఖాధ్యేతృవాచకాః జాతివాచకాః భవన్తి ఇత్యపరాజాతిః.

ఔపగవీ: ఉపగోః అపత్యం స్త్రీ ఇతి విగ్రహః. అపత్యవాచకత్వాత్ (గోత్రవాచకత్వాత్)ఇయం జాతివాచకా. తస్మాదత్ర జీషేవ భవతి న తు జీప్.

కఠీ: కఠేన ప్రోక్త మధీతే ఇతి కఠీ. అత్ర శాఖాధ్యేతృవాచకత్వాత్ జాతి లక్షణః జీష్ భవతి న తు జీప్.

కలాపీ: కలాప మధీతే ఇతి కలాపీ. అత్రాఽపి పూర్వవదేవ జాతివాచక జీష్.

బహ్వృచీ: బహవః ఋచః యస్యసః. అత్ర పూర్వవదేవ జాతివాచకః జీష్.

బ్రాహ్మణీ: అత్ర బ్రహ్మణః అపత్యం స్త్రీ ఇతి విగ్రహః.అత్ర బ్రాహ్మణ శబ్దస్య శార్ఙ్గరవాది గణ పాఠాత్ జాతిలక్షజీషం బాధిత్వా జీన్ భవతి.

ముణ్డా: ఇత్యస్య జాతివాచకత్వాఽభావాత్ న జీష్ కిన్తు టాపేవ.

బలాకా: అస్య జాతివాచకత్వేఽపి నియత స్త్రీలిఙ్గత్వాభావాత్ న జీష్ కిన్తు టాపేవ.

క్షత్త్రియా: అస్య జాతివాచకత్వేఽపి యోపధత్వాత్ న జీష్ కిన్తు టాపేవ.

గవయీ, ముకయీ: అనయోః యోపధత్వేఽపి పృథగ్ విధానాత్ జీష్ భవతి.

మనుషీ: మనుష్య శబ్దాత్ జాతివాచకతయా జీషి రూపమ్.

మత్సీ: మత్స్య శబ్దాత్ జాతివాచకతయా జీషి రూపమ్.

ఓదనపాకీ: పాకాద్యుత్తరపదాత్ జాతివాచకాత్ స్త్రీవిషయాత్ జీషితి అత్ర జీష్. ఏవమేవ శఙ్కుకర్ణీ శాలపర్ణీ శఙ్ఖపుష్పీ దాసీఫలీ దర్భమూలీ, గోబాలీ ఇత్యాదీనాం జాతివిషయత్వాత్, జీష్.

దాక్షీ: దక్షస్య అపత్యం స్త్రీ ఇతి విగ్రహః. అత్ర జాతివాచకః జీష్ భవతి.

ఔదమేఘీ: అత్రాఽపి పూర్వవదేవ జాతిలక్షణః జీష్. ఉదమే ఘస్యా అపత్యం స్త్రీ ఔదమేఘీ.

అనువాదము :

జాతిలక్షణము:

ఇది భాష్యమందు మూడు విధములుగా చెప్పఁబడినది - అందొకటి— ఆకృతిగ్రహణాజాతిః-అని. అవయవ సన్నివేశ విశేషముచే గ్రహింపఁదగినదని యర్థము. దీని కుదాహరణము "తటీ" అని. జలసమీపప్రదేశమగు తటము ఆకృతి విశేషముతోఁ గూడినది. కనుక తట మందలి తటత్వము, ఆకృతి వ్యంగ్యమైన జాతి. అందు మఱియొకటి— లిఙ్గానాంచన సర్వభాక్ సకృదాఖ్యాత నిర్గ్రాహ్యా" అని. సర్వలిఙ్గములు లేనిదై, ఒక వ్యక్తియందు చెప్పినచో తక్కిన వ్యక్తులయందు చెప్పనవసరము లేకయే గ్రహింపశక్యమైనది.

ఉదా॥ వృషలీః ఇచ్చట వృషల శబ్దము అనర్వ లిఙ్గము. ఏల యనగా దీనికి నపుంసక లిఙ్గము లేదు. కాన నొక వ్యక్తియందు వృషలత్వమునుఁ జెప్పినచో వ్యక్త్యన్తరములయం దనగా వృషలుని పుత్రసహోదరుల యందును మరల చెప్పనవసరములేక యది సులభముగా గ్రహింప శక్యము. కాన, నీ ద్వితీయ జాతి లక్షణము జన్మనిమిత్తకములగు బ్రాహ్మణత్వాది జాతులను సంగ్రహించుకొను చున్నది.

ఇట్లు చెప్పినను, ఔపగవీ, కఠీ మున్నగు జాతులకు సంగ్రహము కాలేదు. ఏలయనగా వానికి ననుగత సంస్థాన వ్యఙ్గ్యత్వము లేదు. అసర్వలిఙ్గత్వము లేదు. కాన నిది మూడవ జాతి క్రిందికి వచ్చును. దానికి లక్షణము "గోత్రంచ చరణైః" స్సహ యని. అపత్య వాచకశబ్దములు శాఖాధ్యేతృ వాచక శబ్దములు జాతి వాచకము లగుచున్నవని యాశయము.

ఉదా॥ ఔపగవీ : "ఉపగోరపత్యం స్త్రీ" యను నర్థమున జీప్ రానుండగా దానిని బాధించి జాతి వాచకముగా 'జీష్' వచ్చినది. ఏలయనగా నిది గోత్ర వాచకము.

కఠీః "కఠేన ప్రోక్తమధీతే" ఇతి=కఠీ. ఇచ్చట నిది శాఖాధ్యేతృ వాచకము కాన "జీష్" జాతి వాచకముగా వచ్చినది.

కాలాపీ : "కలాపమధీతే ఇతి కాలాపీ" అని యిచ్చటను పూర్వమువలె జాతివాచకమగు 'జీష్' వచ్చినది.

బహ్వృచీ : "బహవః ఋచః యస్య" యని ఇచ్చట పూర్వమువలె జాతి వాచకముగా "జీష్" వచ్చినది.

బ్రాహ్మణీ : బ్రహ్మణః, అపత్యం స్త్రీ యనువిగ్రహము. ఈ బ్రాహణ శబము శార్ఙ్గరవాది గణమున పఠితము కాన, జాతి లక్షణమగు "జీష్" ను బాధించి "జీన్" వచ్చినది.

ముణ్డా : ఇది జాతి వాచకము కానందువలన "జీష్" రాలేదు, టాప్ మాత్రమే వచ్చినది.

బలాకా : ఇది జాతి వాచకమైనను, నియత స్త్రీ లిఙ్గము కానందువలన జీష్ రాక, టాప్ మాత్రమే వచ్చినది.

క్షత్రియా : ఇది జాతి వాచకమైనను, యోపధము కాన "జీష్" రాక టాప్ వచ్చినది.

గవయీ; ముకయీ : ఇవి యోపధములైనను ప్రత్యేక విధానము వలన "జీష్" ను బొందు చున్నది.

మనుషీ : మనుష్య శబ్దము జాతివాచకము గాన జీష్ వచ్చినది. యకార లోపము, అకారలోపము.

మత్సీ : మత్స్య శబ్దము జాతి వాచకము గాన జీష్ వచ్చినది, యకార లోపము. అకారలోపము.

ఓదనపాకీ : పాకాదులనుత్తర పదములుగాఁ గల్గి స్త్రీ విషయకమగు జాతి వాచకమునకు, "జీష్" వచ్చును. ఇట్లే, శఙ్కుకర్ణీ, శాలపర్ణీ, శఙ్ఖపుష్పీ, దాసీఫలీ, దర్భమూలీ, గోవాలీ, మున్నగునవి జాతి విషయకములు గాన "జీష్" వచ్చినది.

దాక్షీ : దక్షస్య అపత్యం స్త్రీ యనునర్థమున జాతి వాచకముగా "జీష్" వచ్చును.

ఔదమేయీ : ఉదమేయస్య అపత్యం స్త్రీ యనునర్థమున పూర్వమువలె "జీష్" వచ్చున..

మూలమ్ :

కురూః: ఉకారాన్తాత్ యకారభిన్నోపధాత్, మనుష్య జాతివాచకాత్ స్త్రీత్వే ద్యోత్యే ఊజ్ స్యాత్. అతః కురుక్షేత్రస్య రాజా, కురుః. కురోః అపత్యం స్త్రీ ఇత్యర్థే ఉకారాన్తాత్ అయోపధాత్ మనుష్యజాతివాచకాత్ కురుశబ్దాత్ ఊజి కురూః ఇతి రూపమ్.

అనువాదము :

కురూః : ఉకారాన్తమై యకారభిన్నోపధమగు మనుష్య జాతివాచక శబ్దమునకు స్త్రీ త్వద్యోతకముగా "ఊఙ్" వచ్చును. కురుక్షేత్రస్య రాజా= కురుః, కురోః అపత్యం స్త్రీ యనునర్థమునందు ఉకారాన్తమును, అయోపధమును, మనుష్య జాతివాచకమునగు కురు శబ్దమునకు "ఊఙ్" రాగా "కురూః" అని రూపమేర్పడును.

మూలమ్ :

అలాబూః; కర్కన్ధూః: అత్రాపి ఉకారాన్తాత్ అలాబు శబ్దాత్ కర్కన్ధు శబ్దాచ్చ మనుష్యజాతి వాచకత్వేఽపి ఊఙ్; సవర్ణదీర్ఘే, అలాబు + ఊ= అలాబూః ఇతి, కర్కన్ధు + ఊ = కర్కన్ధూః ఇతి చ రూపే.

అనువాదము :

అలాబూః కర్కన్ధూః : ఇచ్చట ఉకారాన్తమగు "అలాబు" శబ్దము, కర్కన్ధు శబ్దము మనుష్య జాతివాచకములు కాకపోయినను "ఊఙ్" రాగా సవర్ణదీర్ఘముచే అలాబు + ఊ = అలాబూః, అనియు, కర్కన్ధు + ఊ =కర్కన్ధూః అనియు రూపములు.

మూలం :

కృకవాకుః: అస్య ప్రాణి జాతిత్వేఽపి మనుష్యజాతిత్వాభావాత్ న ఊఙ్. నిషేధాత్. అతఏవ న ఙీష్ చ.

భద్రబాహూః: అత్ర స్త్రీత్వే ద్యోత్యే ఊఙ్ భవతి. తేన భద్రబాహూరితి రూపమ్. ఇదం చ సంజ్ఞా వాచకమ్.

పఙ్గ్వాః: పఙ్గుశబ్దస్య జాతివాచకత్వాభావాత్ జాతిలక్షణఙీషః అప్రాప్తౌ అత్ర ఊఙః పృథగ్విధానమ్.

శ్వశ్రూః: శ్వశురశబ్ద ఘటకస్య ఉకారస్య అకారస్య చ లోపే శ్వశ్ర్ ఇతి స్థితే తతః ఊఙ్ శ్వశ్రూః ఇతి రూపమ్.

అనువాదము :

కృకవాకుః : ఇది ప్రాణివాచకమైనను, మనుష్య జాతి కానందువలన, ఊఙ్ నిషిద్ధము. కావుననే "ఙీష్" గూడరాదు.

భద్రబాహూః : ఇచ్చట స్త్రీత్వముద్యోత్యమైనపుడు 'ఊఙ్' వచ్చును. ఇది సంజ్ఞావాచకము.

పఙ్గూః : పఙ్గు శబ్దము జాతివాచకము కానందు వలన జాతిలక్షణమగు "జీష్" ప్రాప్తింపనందువలన 'ఊఙ్' ప్రత్యేకముగా విధింపఁబడినది.

శ్వశ్రూః : శ్వశుర శబ్దము నందలి ఉకారమునకు, అకారమునకును లోపమురాగా "శ్వశ్ర్" అని యుండగా, దానికి 'ఊఙ్' రాగా "శ్వశ్రూః" అని రూపము.

మూలం :

కరభోరూః : కరభావివ ఊరూ యస్యాస్సా ఇతి విగ్రహః. అస్మిన్ విగ్రహే కరభౌ-ఇతి ఉపమానవాచకం పూర్వపదం ఊరూ ఇత్యుత్తరపదమ్. తాదృశం ప్రాతిపదికం కరభోరు- ఇతి. తస్మాత్ స్త్రీత్వే ద్యోతే ఊఙ్ భవతి-కరభోరూః ఇతి రూపమ్. తతః సుబాదౌ కరభోరూః ఇతి.

సంహితోరూః: సంహిత-శఫ-లక్షణనాని యత్ర పూర్వమ్ ఊరు ఇతి ఉత్తరం చ వర్తతే తత్రాఽపి ఊఙ్ భవతి. తథాచ సంహితే ఊరూ యస్యాస్సా ఇతి విగ్రహే సంహితోరు శబ్దాత్ ఊఙి తతస్సుపాదౌ సంహితోరూః ఇతి రూపమ్.

ఏవమేవ, శఫోరూః ఇత్యత్ర శఫా వివ ఊరూ యస్యాస్సా ఇతి విగ్రహే శఫోరు శబ్దాత్ ఊఙి సుబాదౌ శఫోరూః ఇతి రూపమ్.

ఏవం లక్షణోరూః ఇత్యత్ర లక్షణ మనయో రస్తీతి లక్షణౌ (అర్శఆద్యచ్) లక్షణౌ ఊరూ యస్యాస్సా ఇతి విగ్రహే ఊఙి సుబుత్పత్తౌ లక్షణోరూః ఇతి రూపమ్.

వామోరూః : ఇత్యత్ర వామౌ (సుందరౌ) ఊరూ యస్యాస్సా ఇతి విగ్రహే ఊఙి సుబుత్పత్తౌ వామోరూః ఇతిరూపమ్.

సహితోరూః: సహిత శబ్దాత్ పరస్య ఊరుశబ్దస్య ఊఙ్ భవతి.

హితేనసహ=సహితౌ, సహితౌ, ఊరూ యస్సా ఇతి విగ్రహే ఊఙి సుబుత్పత్తౌ సహితోరూః ఇతి రూపమ్.

సహోరూః: సహౌ (సహేతే ఇతి) ఊరూ యస్యాస్సా ఇతి విగ్రహే ఊఙి సుపి సహోరూః ఇతి రూపమ్.

అనువాదము :

కరభోరూః : కరభౌ ఇవ ఊరూయస్యాస్సా యని విగ్రహము. ఇందు కరభౌ అను ఉపమాన వాచకము పూర్వపదము "ఊరూ" యని ఉత్తరపదము.

వానితోనేర్పడిన ప్రాతిపదకము 'కరభోరు'. దానికి స్త్రీత్వ ద్యోతకముగా "ఊఙ్" వచ్చును. తదన్తమునకు సుబాదులు రాగా "కరభోరూః" ఇత్యాది రూపము లేర్పడును.

సంహితోరూః : సంహిత, శఫ, లక్షణ శబ్దములు పూర్వపదములై, "ఊరు" శబ్దము ఉత్తర పదముగనెచ్చటనుండునో వానికిని, "ఊఙ్" వచ్చును. కాన, "సంహితే ఊరూ" యస్యాః అనివిగ్రహముగల సంహితోరు శబ్దమునకు "ఊఙ్" రాగా తర్వాత సుబాదిప్రత్యయములు రాగా "సంహితోరూః" ఇత్యాది రూపములు సిద్ధించుచున్నవి.

ఇట్లే "శఫోరూః" అనునెడ "శఫావివ ఊరూ యస్యాస్సా"యను విగ్రహము గల 'శఫోరు' శబ్దమునకు "ఊఙ్" వచ్చి సుబాదులురాగా "శఫోరూః" ఇత్యాది రూపములు సిద్ధించుచున్నవి.

ఇట్లే "లక్షణోరూః" అనునెడ లక్షణ మనయో రస్త్రీతి (అర్శఆద్యచ్) వలన "లక్షణౌ"అనియగును. తర్వాత లక్షణౌ ఊరూ యస్యాస్సా యనువిగ్రహముగల లక్షణోరుశబ్దమునకు "ఊఙ్" రాగా తర్వాత సుబాదులేర్పడుట వలన "లక్షణోరూః" ఇత్యాది రూపములేర్పడు చున్నవి.

వామోరూః : ఇచట, వామౌ (సుందరౌ) ఊరూ యస్యాః యని విగ్రహముగల యీ వామోరు శబ్దమునకు "ఊఙ్" రాగా, తర్వాత సుబుత్పత్తిచే, "వామోరూః" యనిరూపము.

సహితోరూః : సహిత శబ్దమునకు పరమైన ఊరుశబ్దమునకు "ఊఙ్" వచ్చును. హితేనసహితౌ = సహితౌ, సహితౌ ఊరూయస్యాః అని విగ్రహము గల సహితోరు శబ్దమునకు "ఊఙ్" వచ్చి సుబుత్పత్తి రాగా "సహితోరూః" అనిరూపము.

సహోరూః : సహేతే ఇతిసహౌ, సహౌ ఊరూయస్యాస్సా అను విగ్రహమునసహోరు శబ్దమునకు స్త్రీత్వద్యోతకముగా "ఊఙ్" రాగా సుబుత్పత్తిచే పైరూపము.

మూలమ్ :

కద్రూః-కమణ్డలూః: కద్రు శబ్దాత్ కమణ్డలు శబ్దాత్ స్త్రీత్వే ద్యోత్యే ఊఙీ సుబుత్పత్తౌ కద్రూః కమణ్డలూః ఇతి రూపే- ఇదన్తు సంజ్ఞాయామేవ సంజ్ఞాభిన్నస్థలే కద్రుః, కమణ్డలుః ఇత్యేవ.

అనువాదము :

కద్రూః; కమణ్డలూః : కద్రుకమణ్డలు శబ్దములకు స్త్రీత్వద్యోతకముగా "ఊఙ్" రాగా సుబుత్పత్తిచే కద్రూః కమణ్డలూః అను రూపములు ఇవి సంజ్ఞా స్థలమునందే. సంజ్ఞాభిన్న స్థలముల యందు కద్రుః, కమణ్డలుః అని రూపములే యుండును.

మూలమ్ :

శార్ఙ్గరవీ: శృఙ్గరోరపత్యం స్త్రీ ఇత్యర్థే అణి ఆదివృద్ధౌతస్యా రపరత్వే ఉకారస్య గుణే గోత్రవాచకత్వేన జాతిలక్షణ ఙీషి ప్రాప్తే ఙీన్ విధీయతే. సుబుత్పత్తౌ శార్ఙ్గరవీ ఇతి రూపమ్.

అనువాదము :

శార్ఙ్గరవీ : "శృఙ్గరోరపత్యంస్త్రీ" అనునర్థమున, అణ్ ప్రత్యయము, ఆదివృద్ధియురాగా రపరత్వముతో ఉకారమునకు గుణము, గోత్రవాచకత్వముచే జాతి లక్షణమగు "ఙీష్" రాగా "ఙీన్" విధింపఁబడుచున్నది. తర్వాత సుబుత్పత్తిచే "శార్ఙ్గరవీ" యనురూపము.

మూలమ్ :

బైదీ: ఏవం బిదస్య అపత్యం స్త్రీ ఇతి విగ్రహే అపత్యార్థే అఞ్, జాతిలక్షణే ఙీషి ప్రాప్తే ఙీన్ విధీయతే తతః సుబుత్పత్తౌ బైదీ ఇతి రూపమ్.

అనువాదము :

బైదీ : బిదస్య అపత్యంస్త్రీ యని విగ్రహమున, అపత్యార్థమునందు "అఞ్" రాగా జాతి లక్షణమగు "ఙీష్" ప్రాప్తించగా "ఙీన్" విధింపఁబడి దాని పైసుబుత్పత్తి వలన "బైదీ" యనురూపము.

మూలమ్ :

నారీ: నృ శబ్దాత్ ఙీపి ప్రాప్తే ఙీన్ విధీయతే. ఋకారస్య రపరవృద్ధి జాతిలక్షణః ఙీష్ నాత్ర భవతి : తథాచ నారీ ఇతి రూపమ్

ఏవం నర శబ్దాత్ ఙీని నకారాత్ అకారస్య వృద్ధిః. తథాచ నారీ ఇత్యేవ రూపమ్.

అనువాదము :

నారీ : నృశబ్దమునకు స్త్రీ త్వద్యోతకముగా "ఙీప్" రాగా "ఙీన్"

విధింపఁబడినది. ఋకారమునకు రపరమైనవృద్ధి. ఇచ్చట జాతిలక్షణ "ఙీష్" రాదు

ఇట్లే నరశబ్దమునకు "ఙీన్" రాఁగా నకారముపైని అకారమునకు వృద్ధి వచ్చి నారీయను రూపము.

మూలమ్ :

ఆమ్బష్ఠ్యా: అమ్బష్ఠస్య అపత్యం స్త్రీ ఇతి విగ్రహః. అత్ర స్త్రీత్వే ద్యోతే "చాప్" భవతి.

కారీషగన్ధ్యా: కరీషస్యేవ గన్ధః యస్యాస్సా ఇతి విగ్రహః.

అత్రాఽపి స్త్రీత్వే ద్యోత్యే చాపేవ.

శార్కరాక్ష్యా: శర్కరాక్షస్య అపత్యం స్త్రీ ఇతి విగ్రహః । అత్రాఽపి పూర్వవదేవ చాప్.

పౌతిమాష్యా: పూతి మాషస్య అపత్యం స్త్రీపౌతిమాష్యా ఇతి విగ్రహః.

అత్రాపి పూర్వవదేవ చాప్.

అనువాదము :

ఆమ్బష్ఠ్యా : "అమ్బష్ఠస్య అపత్యంస్త్రీ" యని విగ్రహము. ఇచ్చట స్త్రీత్వద్యోతకముగా 'చాప్' వచ్చును.

కారీషగన్ధ్యా : "కరీషస్యేవ గన్ధః యస్యాస్సా" యని విగ్రహము. ఇచ్చటఁగూడ 'చాప్' వచ్చును.

శార్కరాక్ష్యా: శర్కరాక్షస్య అపత్యం స్త్రీ యని విగ్రహము. ఇచ్చటఁ గూడ పూర్వమువలె 'చాప్' వచ్చును.

పౌతిమష్యా : పూతిమాషస్య అపత్యం స్త్రీ యని విగ్రహము. ఇచ్చట గూడ పూర్వమువలె "చాప్" వచ్చును.

మూలమ్ :

ఆవట్యా: అవటస్య అపత్యం స్త్రీ ఇతి విగ్రహః । అత్రాఽపి పూర్వవదేవ చాపి ఆవట్యా ఇతి రూపమ్.

యువతిః: యువన్ శబ్దాత్ తిప్రత్యయః స్యాత్ స్త్రీత్వ ద్యోతకతయా నకారస్య లోపశ్చ. తథా చ యువతిః ఇతి రూపమ్.

అనువాదము :

అవట్యా : అవటస్య అపత్యం స్త్రీ యని విగ్రహము. ఇచ్చటఁగూడ పూర్వమువలెనే "చాప్" వచ్చును.

యువతిః : యువన్ శబ్దమునకు 'తి' ప్రత్యయము. స్త్రీత్వద్యోతకముగా నకారలోపము దానిచే "యువతిః" యనురూపము.

మూలమ్ :

బహుయువా: బహవః యువానః యస్యాంసా విగ్రహః. తిప్రత్యయః

యువతీః యు(మిశ్రణే) ఇతి ధాతోః లటి, తస్య శతరి, శతః లుకి, ఉవఙి, ఉగిత్వాత్ ఙీపి యువతీ శబ్దః వ్యుత్పన్నః. పతిం సుఖేన మిశ్రయ స్త్రీ యోషిదిత్యర్థః.

అనువాదము :

బహుయువా : "బహవః యువానః యస్యాంసా" యని విగ్రహము. ఇచ్చట యువన్ శబ్దము ఉపసర్జనము కాన తి ప్రత్యయము రాలేదు.

యువతీ : "యు" (మిశ్రణే) యనుధాతువునకు లట్ నందు శతృ ప్రత్యయమును దానికి లోపమును వచ్చును. దానికి "ఉవఙ్" ఆదేశమగును. ఇది "ఉగిత్తు" కాన దానికి ఙీప్ రాగా యువతీ శబ్దమేర్పడినది. 'పతిం సుఖేన మిశ్రయ స్త్రీ యోషిత్' అనగా భర్తను సుఖముతో మిళితము గావించు స్త్రీ యని యర్థము.

ఇతి స్త్రీ ప్రత్యయప్రకరణమ్*

---

* ఈ స్త్రీ ప్రత్యయ ప్రకరణము శ్రీ కృష్ణాచార్యులుగారు వ్రాసిన శబ్దరత్నావళి మూలములో లేదు. శ్రీ ఉడాలి సుబ్బరామశాస్త్రిగారు చేర్చినారు.

INDEX

పుటాఙ్కైః సహ అకారాదివర్ణక్రమేణ శబ్దానుక్రమణికా

ఉభా - Both 94
ఉల్లసత్ - Shining 91
ఉశనా - The regent of the planet Venus. 134
ఉష్ణిక్ -A metre of the Vedas. 138
ఉగ్ర - Strong శ్లో. 38
ఋత్విక్ - A domestic chaplain 84
ఋభుక్షాః - Indra 130
ఏకః - One 95
ఏకతరమ్ - One of the two. 93
ఏతత్ - This. 96;100;
ఏతాదృక్ - Such. 82
కకుప్ - Space or a point of the Compass. 89
కటప్రూః - Mahadeva 112
కణ్డూః - An itching 82
కతమః - Which of many? 93
కతరః - Which of the two? 93
కతి - How many? 107
కతిపయః - Some. 104
కరి - Elephant 86
కరేణుః ; కరిణీ -A female elephant. 82
కర్తృ - An agent 80;121
కర్మ - An action 91
కవిః - Poet 79
కాకుః - Change of voice in fear, grief & c. 82
కిమ్ - Who; What 97;101
కుమారీ - A daughter 110
కృష్ణః - A name of Vishnu 76
క్రవ్యాత్ - A giant feeding on raw flesh 85
క్రోష్టా - A jackal 110
క్రుత్ - Anger 136
క్షుత్ - Hunger 136
గవాఙ్ - A worshipper of Cows 139
గీః - Speech 89
గుణీ - A good man 86;141
గుప్ - Concealing 131
గురుః - Teacher 79
గోపా - A Cowherdess 115
గౌః - A Cow; a bull 80;82
గౌరీ - The wife of siva 81
గ్రామణీః - Head of a village 110
గ్లౌః - The moon 113
ఘృణిః - Brightness. 81
ఘృతస్పృక్ - Who touches Clarified butter 132
చకాసత్ - Shining 85
చక్షుః - An eye 141
చతుర్ - Four 131;137
చన్ద్రమాః - The moon 87
చమూః - Army 82
చరమః - Last 104;
చికీర్షత్ - Wishing to do 90
చోరయత్ - Stealing 90
జక్షత్ - Eating 85;91
జత్రు - The clavicle 83
జరా - Decreptitude 114
జలముక్ - Cloud 84
జాగ్రత్ - Waking 85;91

ననాన్దా - (పితృవత్) -Husband's sister
నప్తా - Grand son 80
నర్మ - Sport 91
నవ - Nine 131
నా - A man 112
నామ - Name 91
నాసికా - Nose 115
నిర్జరః - Imperishable 104
నిలయః - A house 76
నిశా - Night 115
నీః - Leader 110;117
నీలత్విట్ - One whose light is blue. 87
నుదత్ - Inducing 91
నేమః - Half. 94
నౌః - A ship. 117
పచత్ - Cooking 90
పఞ్చ - Five 130
పతిః - Protector 108
పత్నీ - Wife 81
పద్మా - The goddess of richness. 80
పన్థాః - A Path. 130
పపీః - The sun
పయః - - Water or Milk 92
పయోముక్ - Cloud 84
పరః - After
పరమసఖా - A dear friend
పరిమృట్ - Washer 125
పరివ్రాట్ - Wandering mendicant. 125
పాదః - Foot 105
పాదపాణి - An aggregate of feet and hands. 83
పాప్మా - Sin 86
పార్వతీ - Wife of Siva 81
పితా - Father 112
పిపఠిః - One who wishes to read 134;141
పుణ్యకృత్ - One who does meritorious deeds 89
పుత్రీయ న్తీ - Desiring a son for One's self
పునర్భూః - A virgin widow remarried.
పుమాన్ - Male 134
పూః - City 89
పూషా - Sun 128
పూర్వః - Prior; East 94
పూర్వోత్తరా - A women that has mistaken North for East 113
పృతనా - Army 115
ప్రతిదివా - One that plays in return 128
ప్రతీచీ - West
ప్రత్యక్ - Western 122;138
ప్రథమ - First 104;
ప్రధీః- Man of superior understanding 109;116;119
ప్రశాన్ - Tranqinl 131
ప్రాఙ్ -Eastern worshipper 122
ప్రావృట్ - Rainy season. 90
ఫలమ్ - Fruint 82

బహుయజ్వా - One who has performed many sacrifices. 136
బహుశ్రేయసీ - One who has many excellent qualities 109
బహూర్క్ - Very strong 140
బాహు - The arm 79
బిభ్యత్ (ఈ) - Fearing 85
బుద్ధి - Intellect 81
బోభువత్ (తీ) - Being frequently 85
బ్రహ్మ - The supreme 91
భగవతీ - The goddess
భర్మ - gold 91
భవన్ - Being 126
భవాన్ - your honour;your excellency 126
భాత్ - Shining 91
భానుః - The sun 79
భామా - A woman 80
భిషక్ - Physician 84
భీః -Fear 117
భుత్ - The learned 127
భూః - The earth. శ్లో. 25 భ్రూవత్.
భూపతిః - A king 79
భృట్ - a cook 86;125
భోక్త్రీ - Enjoying 117
భ్రాతా - Brother 112
భ్రూః - Eye brow. 117
మఘవాన్ - Indra 129
మతిః - -Sagacity 81
మధు - Honey 83
మనః — Mind 92
మనోహారిణీ - Pleasant 89
మన్థాః - A churning stick 130
మరుత్ - Air 84
మహాన్ - A greatman 126
మహిమా - great ness 85
మహీరుట్ - A tree 88;92
మాతా — Mother 117
మాసః - Month 106
మాంసమ్ - Flesh 119
ముకున్దః - Vishnu 76
ముత్ - - Joy. 89
మృట్ - A cleanser 86
యకృత్ - The liver 140
యజ్వా - A sacrificer 85
యత్ - who; which; what 96;100
యయీః - A path 109
యవక్రీః -Purchaser of yavas. 110
యశస్వీ-A famous man 86;141
యాదృక్ - Which like 92;132
యుజ్ - One who joins 124
యువా - A young man 130
యుష్మత్ - your. (త్వమ్) - you. 97
యూషా - The churner 106
రత్నముట్ - A stealer of gems. 87;92
రమా - A name of Lakshmi 80
రవిః - The sun 79
రాః - The Wealth 112

స్వః - Own self 95
స్వప్ - A lake of fresh. water 142
స్వవదుత్ - Having good catlle 142
స్వభూః - The self existent 111
స్వయమ్భూః - The self existent 112
స్వసా - A sister 82
హరిః - Vishnu 79
హవిః - Clarified butter 141
హరిత్ - Ad. green. N. One of the Cardinal points 89
హర్త్రృ - Destroying 122
హాః హాః - A gandharva 107
హూహూః - Do 111
హృదయమ్ - Chest; Heart 118
హ్రీః - Modesty. 117

LIST OF VERBS

అకారాది వర్ణక్రమేణ పుటాఙ్కైర్గణాద్యఙ్కైః

సహ ధాత్వనుక్రమణికా

క్షుధ్. ౪. ప. to be hungry 327
క్షుభ్. ౯. ౪. ప. ఆ. to tremble 322
క్షై. ౧. ప. to waste. decline 310
క్ష్ణు. ౨. ప. to sharpen 342
క్ష్వేద్. ౧. ప. to sound inarticulately. to be unctuous. liberate 322
ఖద్. ౧. ప. to be steady; to kill. to eat 308
ఖిద్. ౬. ప. to strike. to afflict 330
ఖిద్. ౪. ౭. ఆ. to be distressed. to suffer mesery 279; 359
గణ్. ౧౦. ఉ. to count 332
గజ్. ౧. ప. to sound 308
గద్. ౧. ౧౦. to speak 307; 332
గమ్. ౧. ప. to go. 313
గాహ్, ౧. ఆ. to churn, to penetrate 320
గు. ౧. ప. to stool 323
గుప్. ౧. ౪. ప. to protect to be confused 317
గుహ్. ౧. ఉ. to cover 323
గృ. ౧. ప. to sprinkle 312
గృహ్. ౧. ప. to take 321
గౄ. ౬. ౯. ప. to swallow. to sound 330;363
గ్రన్థ్. ౯. ప. to put together. 362
గ్రహ్. ౯. ఉ. to take 364
గ్లై. ౧. ప. to be lanuid 311
ఘుట్. ౧. ప. to revolve 322.
ఘుష్. ౧. ౧౦. ఉ. to aver. to manifest sentiment by sound 286;307
ఘృ. ౧. ప. to sprinkle 312
ఘృణ్. ౮. ఉ. to shine 303
ఘృష్. ౧. ప. to grind. 307;360
ఘ్రా. ౧. ప. to smell 310
చకాస్. ౨. ప. to shine 339
చక్ష్. ౨. ఆ. to speak, tell, to see. 343
చి. ౫. ఉ. to collect 298;357
చిట్. ౧. ప. to serve 306
చిత్. ౧. ప. to think 306
చిన్త్. ౧౦. ఉ. to think, to remember 332
చుర్. ౧౦. ఉ. to steel 284
చృత్. ౬. ప. to kill. to cannect together 326
చ్యు. ౧. ఆ. to go, 323
చ్యుత్, ౧. ప. to wet thoroughly to sprinkle. 307
ఛిద్. ౭. ఉ. to cut, 301
ఛృద్. ౭. ఉ. to shine. to play. 326
ఛో. ౪. ప. to cut. 326
జక్ష్. ౨. ప. to eat. to laugh 337
జన్. ౪. ఆ. to be born or produced 328
జాగృ. ౨. ప. to be awake 338
జి. ౧. ప. to conquer, 315
జౄ. ౪. ప. to grow old 326
జ్ఞా. ౯. ఉ. to know 363

దో. ౪. అ. to cut 326
ద్యుత్. ౧. అ. to shine 322
ద్రా. ౨. ప. to abuse 341
ద్రు. ౧. ప. to go. to drop. to ooze. 316
ద్రుహ్. ౪, ప. to seek.to hurt. to bear hatred 327.
ద్విష్. ౨. ఉ. to hate 289
ధా. ౩. ఉ. to hold. to nurture. to maintain. to give 296
ధూ. ౫. ౬. ఉ. to shake. to make tremble 364
ధృ. ౧. ఉ. to hold. to keep 324;330
ధే. ౧. ప. to drink. 309
ధ్మా. ౧. ప. to apply fire 310
ధ్యై. ౧. ప. to recollect. to think 309
ధ్వంస్. ౧. అ. to fall down, to reduce to powder, to go 322
నన్ద్. ౧. ప. to thrive. to be happy 308
నభ్. ౧. అ. to kill to be empty 322
నమ్. ౧. ప. to salute with reverence. to bow. 314
నశ్. ౪. న. to disappear. to. perish. 327
నహ్. ౪. ఉ. to bind. 329
నిజ్. ౩. ఉ. to cleanse. to nurture. 355
నిన్ద్. ౧. ప. to blame 308
ను. ౨. ప. to praise 342
నుద్. ౬. ఉ. to throw. to direct. 283
నృత్. ౪. ప. to dance; gesticulate 325
పచ్. ౧. ఉ. to cook. 324
పఠ్. ౧. ప. to recite or read.
పత్. ౧. ప. to fall 307;313
పద్. ౪. అ. to go. 279;329
పా. ౧. ప. to drink. 310
పా. ౨. ప. to protect 341
పిశ్. ౬. ప. to form. to light 330
పిష్. ౭. ప. to pound 358
పీ. ౪. అ. to drink 328
పుష్. ౧. ౪. ౯. to nourish; to bring up. 307. 326; 363
పూ. ౧. ౯. అ. to purify 323;368
పృ. ౬. అ. to be busy. to labour 330
పౄ. ౯. ప. to protect 363
ప్యై. ౧. అ. to grow or increase 323
ప్రచ్ఛ్. ౬. ప. to ask. to derire. to know 330
ప్రీ. ౯. ఉ. to please. to desire or love, 306;328
ప్రుష్. ౧. ప. to burn 307
ప్సా. ౨. ప. to eat. 341
బద్. ౧. ప. to be eternal or ever lasting 308
బన్ధ్. ౯. ప. to bind
బుధ్. ౧. ఉ. to know 273;306;307;
బుధ్. ౪. అ. to be conscious 279

రఞ్జ్. ౧. ౪. ఉ. to dye. to be. attached to 318;324;329
రధ్. ౪. ప. to kill, to injure. to finish & ect. 327
రభ్. ౧. ఆ. to begin 322
రమ్. ౧. ఆ. to sport. 322
రా. ౨. ప. to give. to take 341
రాజ్. ౧. ఉ. to shine 323
రాధ్. ౪. ౫ ప. to grow 356
రిచ్. ౭. ఉ. to purge. 360
రిష్. ౧. ౪. ప. to kill. 328
రు. ౨. ప, to sound. 342
రుచ్. ౧. ఆ to shine. to please 273;322
రుట్. ౧. ఆ to strike 322
రుద్. ౨. ప. to weep. 337
రుధ్. ౭. ఉ. to oppose. to besiege. to enclose 298
రుష్. ౧; ౪. ప. to kill 307; 318;328
రుహ్ ౧. ప. to grow from seed. to be born. 318
లభ్. ౧. ఆ, to obtain. 322
లష్. ౧. ౪. ఉ. to desire. to love 326
లజ్జ్. ౬. ఆ. to be membest or ashamed 331
లా. ౨. ప. to take 341
లిప్. ౬. ఉ. to increase. to anoint;smear 331
లిహ్. ౨. ఉ. to taste. to lick. 324;348
లీ. ౪. ఆ. ౯. to adhere or cling to 328

లుఠ్. ౧ ఆ. to oppose. 322
లుప్. ౬. ఉ. ౪. ప. to cut. to suppress. to cause to disappear. to perplex 331
లుభ్. ౪. ప. to covet. 328
లూ. ౯. ప. to cut. 364
వచ్. ౨. ప, to speak. to read. 332;333
వద్. ౧.ప. to inform. 308;318;332
వప్. ౧. ఉ. to sow. to shave. to weave. 325
వస్. ౧. ప. to dwell. to cover with dress. 289;312
వహ్. ౧. ఉ. to bear. to flow as a stream. 325
వా. ౨. ప. to go. to blow 341
విచ్. ౭. ఉ. ౬. ఆ. to fear. to shake. 360
విజ్. ౩. ఉ. to sparate 331;354
విద్. ౨. ప. to know ౬. ఉ. to obtain 331;359.
విద్. ౭. ౪. ఆ. to be. to exist 278;329;334.
విష్. ౩. ఉ. to pervade 355
వీ. ౨. ప. to go. to pervade & etc. 341
వృ. ౯. ఆ. ౫. ఉ. to serve. to worship. to choose to, ask for. to over 357.
వృత్. ౧. ఆ. to be 322
వృధ్. ౧. ఆ. to increase 322
వృష్. ౧. ప. to sprinkle 307
వే. ౧. ఉ. to weave 325

స్తు. ౨. ఉ. to praise 342; 349
స్తుభ్. ౧. ఆ. to obstruct 273
స్తృ. ౫. ఉ. to cover 358
స్థా. ౧. ప. to stand. to be. 310
స్నా. ౨. ప. to bathe 341
స్నిహ్. ౪. ప. to love 327
స్నుహ్. ౪. ప. to vomit 327
స్ను. ౨. ప. to flow 342
స్పర్ధ్. ౧. ఆ. to vie. envy 319
స్పృశ్. ౬. ప. to touch 331
స్మి. ౧. ఆ. to smile 323
స్మృ. ౧. ప. to remember. 316
స్యన్ద్. ౧. ఆ. to ooze. to go 320
స్రంభ్. ౧. ఆ. 322
స్రన్స్. ౧. ఆ. to fall down 322
స్రు. ౧. ప. to flow. 316
స్వఞ్జ్. ౧. ఆ. to embrace 318
స్వప్. ౨. ప. to sleep 337
స్విద్. ౪. ప. perspire 322; 327

స్వృ. ౧. ప. to sound. to pain
హన్. ౨. ప. to kill. to go 332
హా. ౩. ఆ. to go, 294
హా. ౩. ప. to abandon 352
హి. ౫. ప. to go. to grow 357
హింస్. ౭. ప. to kill 359
హు. ౩. ప. to eat. to take. to sacrifice. 291
హృ. ౧. ఉ. to carry. to take to destroy. to steal 312 324
హృష్. ౪. ప. to rejoice
హృష్. ౧. ప to lie. 307
హ్రాన్. ౧. ప. to sound 308
హ్రీ. ౩. ప. to be ashamed 352
హ్వృ. ౧. ప. to become crooked 313
హ్వే. ౧. ఉ. to vie with. to struggle. to challenge. to sound. 325

GLOSSARY OF TERML

అకర్మకః - Intransitive.
అక్షరవివరణమ్ - Orthography.
అచ్ - Vowel
అధికరణమ్ - Locative
అనద్యతనః - Tense which is not applicable to the current day.
అనుక్రమణికా - Index,
అనుదాత్తః - Not raised.
అనునాసికః - Nasal.
అనుస్వారః - The nasal character (ం)
అన్తస్థః - Semivowels.
అపాదానమ్ - Ablative
అల్పప్రాణః - Week aspiration
అవ్యయమ్ - Indeclinable word
అవ్యయీభావః - Adverbial Compound
ఆగమః - Augment
ఆత్మనేపదమ్ - Verbs ending in nine "తాఙ" terminations.
ఆదేశః - Change or Permutation
ఆభ్యన్తరమ్ - Interior
ఆమ్రేడితమ్ - Reduplication
ఆశీర్లిఙ్ - Benedective or Optative Mood
ఉత్తమపురుషః - 1st Person
ఉదాహరణమ్ - An example or Illustration.
ఉదాత్తః - The accute accent
ఉపసర్గః - Prefix
ఉపధ్మానీయః - The aspirate Visarga before the letter P, Ph ప, ఫ.
ఊష్మా - Sibilants and Asperate
ఏకవచనమ్ - Singular number
ఏకశేషః - The remainder of one only
ఓష్ఠ్యాః - Labials
కణ్ఠ్యాః - Gutturals
కరణమ్ - Instrumental case
కర్త్రర్థకః - Active Voice
కర్తా - Agent
కర్మధారయః - Descriptive Compounds.
కర్మ - Object
కర్మార్థకః - Passive Voice
కారకమ్ - Cases which express the relation of the Noun to the Verb
కృదన్తమ్ - Verbal Nouns
క్త్వాన్తమ్ - Gerund
క్రియా - Verb
గుణవాచకః - Qualifying word
గురు - A long vowel taken alone or a short vowel before two Consonants
చతుర్థీవిభక్తిః - Dative case.
జిహ్వామూలీయః - (Belonging to or uttered from the root of the tongue), the visarga before K. KH.

జహత్స్వార్థా - An uncommon meaning of one word
తత్పురుషః - Determinable Compound
తద్ధితాన్తమ్ - Nominal Derivative
తమ (ప్రత్యయార్థః) - Superlative
తాలవ్యాః - Palatals
తిఙన్తమ్ - Conjugation of Verds
తుమున్నన్తః - Infinitive
తృతీయావిభక్తిః - Instrumental Case.
దన్త్యాః - Dentals
దీర్ఘః - Long vowel
ద్వన్ద్వః - Copulative Compound
ద్విగుః - Numeral Compound
ద్వితీయావిభక్తిః - Accusative Case
ద్వివచనమ్ - Dual Number
ధాతుః - Root
నపుంసకలిఙ్గమ్ - Neuter gender
పఞ్చమీ విభక్తిః - Ablative Case
పరస్మైపదమ్ - Verbs ending on nine "తిబాది" (Tibadi) trminations
పుంల్లిఙ్గమ్ - Masculine gender.
ప్రకరణమ్ - Chapter
ప్రకృతిభావః - State of being uninflected
ప్రత్యయః - Affix
ప్రత్యాహారః - groups of letters
ప్రథమపురుషః - 3rd Person
ప్రథమా విభక్తిః - Nominative Case
ప్రయత్నః - Effort.
ప్రయోగః - usual form
ప్రాతిపదికమ్ (నామ) - Uninflected Noun.
ప్లుతః - The long accent vowel lengthened to three Matras
బహువచనమ్ - Plural Number
బహువ్రీహిః - Attributive Compound
బాహ్యమ్ - External.
భవిష్యత్కాలః - Future Tense
భావార్థకః - Impersonal Voice
భూతకాలః - Past Tense
మధ్యమపురుషః - 2nd Person
మహాప్రాణః - Strong aspiration
మాత్రా - Quantity in metre
మూర్ధన్యాః - The head of the cerebrals
యోగః - Derivative meaning
యోగరూఢః - Primary meaning
రూఢః - Traditional or customary meaning
లఘు - Short vowel
లట్ - Present Tense
లఙ్ - 1st preterite or Imperfect
లిఙ్గమ్ - Gender
లిట్ - 2nd preterite or perfect.
లుట్ - 1st or Definite Future
లుఙ్ - 3rd Preterite or Aorist past
లృఙ్ - Conditional Mood.
లృట్ - 2nd Future
లోట్ - Imperative Mood.
లోపః - Omission

వచనమ్ - Number
వర్ణః - Alphabet
వర్తమానకాలః - Present Tense
వికరణమ్ - Conjugation
విగ్రహః - Sentence showing meaning of the compounds
వాక్యమ్ - Sentence
విధిలిఙ్ - Potential or Subjunctive Mood
విభక్తిః - Case
విశేషః - Special
విశేషణమ్ - Adjective
విశేష్యమ్ - A Substantive
విసర్గః - Aspirate
వీప్సా (ద్విరుక్తిః) - Repetition
వ్యఞ్జనమ్ - Consonant
వ్యతిహారః - Interchange
వ్యధికరణః - Different government
షష్ఠీవిభక్తిః - possessive or genetive case.
సంయోగః - Intimate union of consonants.
సంహితా - Junction of Letters.
సకర్మకః - Transitve
సఙ్ఖ్యా - Number
సన్ధిః - Euphony
సఞ్జ్ఞా - Sign, Terms.
సన్నన్తః - Desideratives,
సప్తమీ విభక్తిః - Locative case
సమానాధికరణః - Same government
సమాసః - Compound
సమ్ప్రదానమ్ - Dative case
సమ్బోధనమ్ - Vocative case; Nominative of Address
సర్వనామ - Pronoun
సవర్ణః - Homogeneous letter
సాధారణః - general
సుబన్తమ్ - Inflection of Nouns
సూత్రమ్ - Rule
స్త్రీలిఙ్గమ్ - Feminine gender
స్థానమ్ - Place of Origin
స్పర్శః - Touch
స్వరితః - Circumflex accent.
హల్ - Consonant
హ్రస్వః - Short Vowel.

ఇతి శబ్దరత్నావళ్యనుబన్ధ విశేషః

ఓమ్

శ్రీ కృష్ణార్పణమస్తు